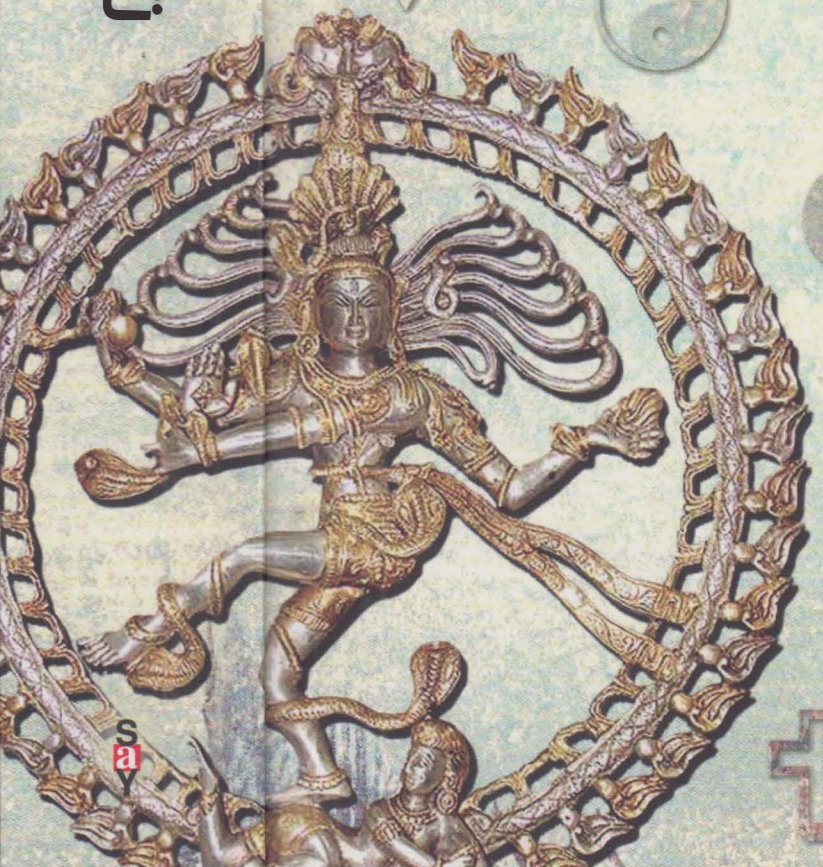
ROBERT WINSTON

TANRININ ÖYKÜSÜ

Tanrı mı İnsanı, İnsan mı Tanrıyı Yarattı?

İngilizceden çeviren:
Sinan Köseoğlu

5. Baskı

SAY

TANRININ ÖYKÜSÜ
ROBERT WINSTON

SAY

TANRININ ÖYKÜSÜ

Tanrı mı İnsanı, İnsan mı Tanrıyı Yarattı?

Robert Winston

Robert Winston Britanya'nın en ünlü bilginlerinden biridir. Londra'daki Imperial College'de Doğurganlık Araştırmaları dalında Emeritus Profesör ve üreme fizyolojisi alanında aktif bir araştırmacı olarak doğurganlık tıbbının ilerlemeler kaydetmesini sağlamıştır. Winston aynı zamanda embriyo araştırmaları ve genetik mühendisliği alanında yürütülen tartışmalarda önde gelen kişilerden birisidir. Winston'un hazırladığı *Hayatınız Onların Elinde, Bebek Yapmak, İnsan Vücudu, Zamane Çocuğu, İnsan İçgüdüsü, İnsan Beyni* ve *Tanrının Öyküsü* adlı televizyon programları onu tüm Britanya'da herkesçe tanınan bir isim haline getirmiştir. 1994'te Winston'a soyluluk statüsü verilmiştir.

TANRININ ÖYKÜSÜ

Tanrı mı İnsanı, İnsan mı Tanrıyı Yarattı?

ROBERT WINSTON

İngilizceden çeviren:
Sinan Köseoğlu

say

Say Yayınları
Bilim Dizisi

Tanrının Öyküsü / Tanrı mı İnsanı, İnsan mı Tanrıyı Yarattı?
Robert Winston
Özgün adı: *The Story of God / A Personal Journey into the World of Science and Religion*

Copyright © Professor Robert Winston 2005

Türkçe yayın hakları © Say Yayınları
Bu eserin tüm hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN 978-975-468-905-1
Sertifika no: 10962

İngilizceden çeviren: Sinan Köseoğlu

Baskı: Lord Matbaacılık ve Kâğıtçılık
Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 577 79 77
Matbaa sertifika no: 18005

1. baskı: Say Yayınları, 2010
2. baskı: Say Yayınları, 2010
3. baskı: Say Yayınları, 2012
4. baskı: Say Yayınları, 2014
5. baskı: Say Yayınları, 2016

Say Yayınları
Ankara Cad. 22/12 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 512 21 58 • Faks: (0212) 512 50 80
www.sayyayincilik.com • e-posta: say@sayyayincilik.com
www.facebook.com/sayyayinlari • www.twitter.com/sayyayinlari

Genel Dağıtım: Say Dağıtım Ltd. Şti.
Ankara Cad. 22/4 • TR-34110 Sirkeci-İstanbul
Telefon: (0212) 528 17 54 • Faks: (0212) 512 50 80
internet satış: www.saykitap.com • e-posta: dagitim@saykitap.com

İÇİNDEKİLER

Teşekkür 9
Kronoloji 13

Öndeyiş: Tanrı ile Güreşmek 15

Birinci Bölüm:
Dinin Kökleri: Tarihöncesi İnsanlar Neye İnanıyordu? ..25

İkinci Bölüm:
Ölüm Kalım Meselesi 85

Üçüncü Bölüm
Tek Tanrıyı Bulmak 137

Dördüncü Bölüm
Dünyanın En Büyük Kitabı 167

Beşinci Bölüm
Değişim Tanrısı 213

Altıncı Bölüm
Muhammed ve İslam 257

Yedinci Bölüm
Sapkınlıklar ve Hizipler 299

Sekizinci Bölüm
Tanrı Mevzi Kaybediyor 349

Dokuzuncu Bölüm
Modern Çağda Din 419

Fotoğraflar 477
Dizin 487

Çok değerli arkadaşım Richard Dale'e

TEŞEKKÜR

BBC1 kontrolörü olduğu sıralarda Lorraine Heggessey ile bir öğle yemeği yememiş olsam, böyle bir kitap yazmak aklımın ucundan bile geçmezdi. Ben onu tamamen farklı bir proje için ikna etmeye çalışırken, o bana Tanrı konusunu ele alacak bir televizyon dizisi hazırlamamı önerdiğinde şaka yaptığını sanmıştım. Konuştuğum kişi daha az enerjik ve daha az hoş bir arkadaşım olsa herhalde beni ikna edemezdi; bu yüzden bu kitap onun büyüsü ve coşkusunun ürünüdür. Yıllardır beni yüreklendirdiği ve desteklediği için ona çok şey borçluyum.

Önemli bir televizyon programı ile örtüşen bir kitap yazmak her zaman çok zor bir iştir; bunun sebebi, başka her şey bir yana, aklınız ve bedeniniz film çekimleriyle meşgulken son derece hızlı bir şekilde araştırma yapmak ve yazmak zorunda olmanızdır. Bu yüzden bu işi kolaylaştıran ve keyifli hale getiren birkaç kişiye teşekkür borçlu olduğumu söylemek isterim. Öncelikle bu konuyu ele almamı kolaylaştırmak için çok şey yapan Matt Baylis'e teşekkür ediyorum. Ve ona ilk kez teşekkür etmediğimi de belirtmeliyim. Engin bilgisi ve ilgisiyle beni entelektüel bakımdan sürekli uyardı. İlginç temalar bulma yeteneği, olağanüstü zekâsı, benim ilgimi ve coşkumu artıran konuları araştırmakta gösterdiği hassasiyeti ve dünya dinleri konusundaki çok geniş bilgisinin bana çok faydası oldu. Ne zaman istesem bana yararı dokunacak materyalleri arayıp buldu, referansları inceledi ve özgüvenim sarsıldığı zamanlar beni büyük bir gayretle yüreklendirdi.

Ben bu projeye başlarken, ilk araştırma materyallerini sunan Leo Singer'in çok yardımını gördüm. Onunla da daha önce birlikte üretken bir şekilde çalışmıştık. Bu kitaba bazı temaları koymamı önerdiği ve kitabın en önemli üç bölümü hakkında birtakım değerlendirmeler yaptığı için ona büyük teşekkür borçluyum.

Koyu sohbetlerimiz sırasında birkaç arkadaşım kitapta ele aldığım bazı konularla ilgili olarak bana epey faydalı önerilerde bulundu. Bunlar arasında, eski Sümer uygarlığı hakkındaki muazzam bilgisinden çok faydalandığım Profesör Mark Geller ve son bölümdeki bazı ruhani temalara yer vermemi öneren Michael Pollak bulunuyor. Televizyon programına katkı yapan bazı kişileri dostlarım olarak görüyorum; düşünceleri üzerimde hayli etkili oldu. Özellikle Başhaham Dr. Sir Jonathan Sacks, Haham Ken Spiro, Bellanwilla Wilimaratne Thero, Profesör Richard Dawkins, Dr. Jim Virdee, Profesör Aviad Kleinberg, Dr. Stephen Unwin, Dr. Irving Finkel, Dr. Dean Hamer ve Dr. Jean Clotte'a sohbetleriyle düşüncelerime son şekli vermemde yardımcı oldukları için teşekkür ediyorum.

Tıpkı *İnsan Beyni* adlı kitabımın yayımlanması sürecinde olduğu gibi, Dr. Joel Winston tüm elyazmasını okudu ve her zamanki zekice tutumuyla birtakım tutarsızlıkları işaretleyip düzeltti. Karım Lira, yine her zamanki destekleyici tavrıyla neredeyse tüm materyali seve seve okudu ve en değerli eleştirileri yöneltti. Başka dostlarım bazı bölümleri okudular ve bana önemli önerilerde bulundular; hepsine teşekkür ediyorum.

Gillian Somerscales gibi bir editörüm olduğu için çok şanslıydım. Duyarlılığı, zekâsı ve akıllıca önerileri bu kitaba büyük katkısı oldu. Bu kadar hızlı çalışması beni çok şaşırttı. Yayımcılarım Transworld'deki Sally Gaminara ve ekibine ne kadar teşekkür borçlu olduğumu söylememe gerek yok. Bana hep güvendi ve ben de bunu takdir ediyorum. Bantam

Press Yönetici Editörü Katrina Whone ve Simon Thorogood'a teşekkür ediyorum.

Televizyon programında değerlendirilen materyalin hepsini kullanmamış olsam da kitap Dangerous Films'in yaptığı uyarıcı etkiden çok faydalandı. Dizi yapımcısı Tim Kirby harikaydı; zekâsı, ayrıntıları gözden kaçırmayışı, dikkati, pek çok şey hakkındaki olağanüstü bilgisiyle bana esin kaynağı oldu. Bu kitaptaki pek çok fikir onunla yaptığımız sohbetlerden doğdu. Yapımcı Ros Homan'a ve Katie Churcher, Zahra Mackaoui ile Patricia Thompson'dan oluşan yapım ekibine de çok teşekkür ediyorum. Kötü mizacıma katlanan, işler pürüzsüz yürümediği zaman bana çok destek olan ve organizasyon konusunda harikalar yaratan Hattie Bowering'e kucak dolusu teşekkürler. Görülmemiş ölçüde becerikli bir film ekibiyle çalışmak gerçek bir zevkti. Douglas Hartington ve Andy Thompson'a en derin teşekkürlerimi sunuyorum; onlar harika kameramanlar ve güç şartlarda keyifle arkadaşlık ettiğim kişiler.

Son olarak eski dostum Maggie Pearlstine ve harika çalışma arkadaşı Jamie Crawford'a çok teşekkür ediyorum. Benim telif ajansım olarak her zaman olduğu gibi harikaydılar. Bana hep cesaret verdiler ve desteklediler. Onlara hep borçlu kalacağım.

KRONOLOJİ

MÖ 27.000	Fransa'daki Grotte de Gargas Mağarası'nda el resimleri yapıldı.
MÖ 25.000	Willendorf Venüsü yapıldı.
MÖ 15.000	Fransa'daki Lascaux Mağarası'nın duvarlarına resimler yapıldı.
MÖ 9500	Ebu Hureyra'da tarım yapıldı.
MÖ 3000	Çivi yazısı ve hiyeroglif kullanılmaya başlandı.
MÖ 3000	İndus vadisinde Mohenjodaro ve Harappa gibi kentler kuruldu.
MÖ 2750-2500	*Gılgamış Destanı* yazıldı.
MÖ 2575-2150	Mısır'da Büyük Piramitler yapıldı.
MÖ 2000-1900	İbrahim'in zamanı.
MÖ 2000	Hinduizm kuruldu.
MÖ 1600	Alfabetik yazı kullanılmaya başlandı.
MÖ 1600-1500	Zerdüştlük kuruldu.
MÖ 1369-1332	Mısır'da Akenaten kültü başladı.
MÖ 1300	Musa'nın zamanı.
MÖ 1200-1070	Kutsal Kitapta belirtilen yargıçların ve Jephthah'ın zamanı.
MÖ 1000-900	Süleyman Yeruşalim Tapınağı'nı inşa ettirdi.
MÖ 701	Senherib Lakiş'i yakıp yıktı.
MÖ 640-609	Kral Yoşiya "kayıp kitap"ı buldu.
MÖ 587	Nabukadnezar Yeruşalim'i yakıp yıktı. Yahudiler Babil'e sürgün edildi.

MÖ 537	Babil sürgünü sona erdi; Tapınağın yeniden inşası başladı.
MÖ 563-483	Buda yaşadı.
MÖ 384-322	Aristoteles yaşadı.
MÖ 73-4	Büyük Herod yaşadı.
MS 1-33	İsa yaşadı.
MS 62	Aziz Pavlos idam edildi.
MS 70	Romalılar ikinci Tapınağı yıktı; Yeruşalim yakılıp yıkıldı.
MS 1-100	Teotihuacan kenti kuruldu.
MS 200	Mişna Haham Prens Yuda tarafından derlendi.
MS 325	İznik Konseyi toplandı.
MS 337	İmparator Konstantin ölüm döşeğinde Hıristiyan oldu.
MS 570-632	Muhammed yaşadı.
MS 680	İmam Hüseyin Kerbela'da öldürüldü.
MS 1172	Almohadlar Seville'i ele geçirdi.
MS 1204	Maimonides öldü.
MS 1209	Albigensia Haçlı Seferi yapıldı.
MS 1225-1274	Aquinolu Tomas yaşadı.
MS 1455	Gutenberg Kutsal Kitabı matbaada bastı.
MS 1517	Martin Luther manifestosunu katedralin kapısına çiviledi.
MS 1519	Cortés Güney Amerika'yı istila etti.
MS 1613	Galileo dünyanın güneşin çevresinde döndüğünü söyledi.
MS 1648	Bogdan Chmielnicki Ukrayna kazaklarının ayaklanmasına önderlik etti.
MS 1687	Newton yerçekimi kuramını açıkladı.
MS 1822	Kilise Galileo'nun *Diyaloglar*'ına koymuş olduğu yasağı kaldırdı.
MS 1859	Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı kitabı yayımlandı.
MS 1905	Einstein Özel Görelilik Kuramı'nı açıkladı.
MS 1917	Rutherford atomu parçaladı.

ÖNDEYİŞ:
TANRI ile GÜREŞMEK*

Eğer dikkatlice bakarsanız, oturduğunuz semtteki bazı evlerin kapısının sövesine ince uzun bir kutu iliştirildiğini hemen görebilirsiniz. Dünyanın pek çok yerinde Yahudiler bu önemsiz görünüşlü kutuları yaşadıkları evlerin kapılarına asarlar. Dindar olmayan Yahudiler bile genellikle evlerinin ön kapısının sağ sövesine böyle bir kutu asarlar. Bazen bu kutulardan biri eskiden bir Yahudi ailenin yaşamış olduğu bir evin kapısında asılı kalır. Aile evden taşınmış olsa bile kutu orada unutulur. Ev yeni sahipleri tarafından onarılırken üzeri defalarca boyansa dahi kutu yine de hemen fark edilir.

Kutu, şans getirmesi için hazırlanan bir muska değildir; ama yine de buna benzer bir şeyi simgeliyor olabilir. Kutunun içinde sıkıca sarılmış bir parşömen parçası bulunur. Parşömene, işinin ehli bir hattat tarafından özel bir mürekkeple İbranice bir metin yazılmıştır. Sadece tek bir Tanrı olduğuna yemin edilmesiyle başlayan metin Yasa'nın Tekrarı kitabındaki buyruğu yerine getirerek evinizdeki tüm kapıların söve-

* Çev. n. Kitabın orijinal metninde Kuran, Tevrat ve İncil'den ayet, sure, bölüm vs. *belirtilerek* yapılmış alıntılar, bu öğretilerin kendi metinlerine ne denli titizlikle yaklaştıkları göz önünde bulundurularak, bu eserleri Türkçe olarak yayımlayan otoritelerin hazırladığı kaynaklardan aktarılmıştır. Bu kaynaklar şunlardır: www.kuran.gen.tr; www.incilturk.com; *Tevrat: Tora, Nevim, Ketuvim* (Kitabı Mukaddes Şirketi, © The Bible Society in Turkey, 2001. Basımevi: Amity Printing Co. Ltd. Nanking, Çin, Aralık 2007.)

sine bir işaret koymanızı ister. Yahudi inancı açısından çok önemli olan bu yemin, İbraniceyi konuşmaya başlar başlamaz her Yahudi çocuğu tarafından sabah akşam tekrarlanarak tutulan bir öğüt, ölüm döşeğindeki ortodoks bir Yahudinin son sözleridir: "Dinle ey İsrail, Tanrımız Efendimiz tek Tanrıdır." Kutunun içindeki parşömende yazılı bu tümce *Tevrat*'taki tümcenin harfiyen aynısı olmalıdır. Yazı hiçbir imla hatası içermemeli ve sekiz yaşındaki bir çocuğun rahatça okuyabileceği kadar okunaklı olmalıdır. Ve parşömenin arkasında "Şaddai" yani "Her Şeye Gücü Yeten" yazmalıdır. Bu sözcük sadece üç harften oluşur, çünkü İbranicede sesli harfler yazılmaz.

Bu parşömenlerin en eskisi, Ölü Deniz Parşömenleri'nin 1947 yılında keşfedilene dek iki bin yıl boyunca gün ışığından uzak kaldığı yerde, Kumran'daki mağaralardan birinde bulunmuştur. Küçük kutuya İbranicede *mezuzah* denir. Her ne kadar kökeni tam olarak belli değilse de, bu sözcük muhtemelen "söve" anlamına gelir. Ama şurası kesindir ki *mezuzah* oldukça eski bir sözcüktür ve kökeni aynı anlamı taşıyan Asurca *manzazu* sözcüğüne dayanıyor olabilir.

Benim evimin de ön kapısında böyle bir kutu asılıdır ve ben, aklım dünyevi düşünce ve meselelerle dolu olarak, işe gitmek üzere evden çıkarken bazen elimi uzatıp bu kutuya dokunurum. Pek çok dindar Yahudi parmaklarıyla dokunduktan sonra kutuya dudaklarını da değdirir. Bu küçük simgesel hareket aracılığıyla atalarımızın inanç ve uygulamalarıyla ilişkiye geçer ve Sina ve Kenan çöllerinde göçebe olarak yaşadıkları çağda onlara Tanrı tarafından gönderildiğini düşündüğümüz yasalara sevgi ve saygımızı sunarız. Sonra, ben ve benim gibi yapan diğer dindaşlarım, kapımızı çekip hızla işgünü koşuşturmacasına başlar, işe vaktinde yetişmeye çalışan sokaktaki insanlardan biri oluveririz.

Ben kapımı kapadığım sırada, yaşadığım yer olan kuzeybatı Londra'dan 7.200 kilometre uzaktaki Taşkent'te yaşlı

bir manav, öğle sıcağından kendini sakınmaya çalışmaktadır. Başına beyaz bir takke geçirir, dükkânının arka kısmında yer alan deponun serin ve ücra bir köşesine çekilir, taş döşeme üzerine eski püskü küçük bir seccade serer. Bu küçük yün halıyı eliyle düzeltir, sandaletlerini çıkarır, öğle namazını kılmaya hazırlanır. Yüzünü kutsal Mekke kentine dönerek ayakta durur. Ellerini omuz seviyesinde ve hizasında, avuç içleri yukarı bakacak şekilde iki yana açar, gözlerini kapar ve "Allahü Ekber" diyerek Allah'ın büyüklüğünü teslim eder. Ellerini sağ eli sol eli üzerine gelecek şekilde göğsü üstüne koyarak Tanrının ulu olduğunu söyler. Sonra öne doğru eğilir ve secde edip alnını önüne serili halıya değdirir. Ardından, ayaklarını altına alarak oturur, ellerini dizlerine koyar ve sessizce dua eder. Bu hareketleri birkaç kez tekrarladıktan sonra ayağa kalkar, sandaletlerini giyer, seccadesini sarıp kaldırır. Sonra depodan çıkıp dükkânın ön tarafına doğru yürür ve örselenmiş küçük taburesine oturup oğlunun biraz önce pişirdiği taze Türk kahvesini yudumlayarak öğle sonrası çıkagelecek ilk müşterisini beklemeye başlar.

Bu yaşlı beyefendi koyu, sert kahvesinden ilk yudumu aldığı sıralarda, 6.500 kilometre ötedeki Kamboçya'nın Pnom Pen kentinde genç bir kadın cilalanmış metal bir tepsi üzerine tropikal meyve ve çiçekler koymaktadır. Bu işi bitirince, bir Batılının ilk bakışta ayaklı bir kuş evi zannedeceği, parlak renklere boyanmış küçük bir kutuya birkaç tütsü çubuğu iliştirip yakar. Sonra hafifçe eğilir, ardından yüzünde huzurlu bir ifadeyle birkaç saniye dik durur. Bir kez daha eğilir ve ailece akşam yemeğinde yiyecekleri pirinç lapasını pişirmek üzere mutfağa girer. Aklının büyük kısmı, tıpkı benim ve Taşkentli manav gibi, çocuklar, eş, para türünden sıradan insani kaygılarla meşguldür. Ama yine tıpkı benim ve Taşkentli manavın yaptığı gibi o da bazı anlarda aklını ve bedenini fiziksel olarak var olmayan bir şeye hasreder. Düşündüğü şey,

varoluşumuzu büyük ölçüde denetim altında tutan hayatta kalma ve üreme hedeflerinin oluşturduğu ikiliyle ilişkili değildir. Kendisinden daha büyük olduğunu düşündüğü bir şeye saygısını sunmakta; aynı zamanda, kendisinden önce yaşamış olduklarını bildiği, hatta şu anda da ruhlar âleminde yaşamlarını başka bir biçimde sürdürdüklerine inandığı atalarını saygıyla anmaktadır.

Bu ayinleştirilmiş davranış ve dua örnekleri pek çok yerde ve neredeyse tüm insan kültürlerinde pek çok kez tekrarlanır. Bu tür örnekleri okumak bazılarımıza biraz ilginç gelebilir, ama onlar hakkında birtakım sonuçlar çıkarmamıza pek yardımcı olmaz. Ben, meslek yaşamını en temel insan içgüdülerinden biri olan üreme dürtüsü karşısında büyülenerek geçirmiş bir tıp bilginiyim. Bazı bilgin meslektaşlarının gözünde insanlar bebek sahibi olmak için bu dürtüyü yaratan karmaşık bir genetik programın dışavurumundan başka bir şey değil. Bazı bilginler için, bu inanç —bu sözcüğü kasten kullanıyorum— dinin getirdiği tesellilerden bazılarını içinde barındırıyor. Varoluşun her yönünü ve var olan her şey arasındaki yerimizi anlamaya çalışıyor. Birbirine hiç benzemeyen, birbiriyle hiç uyumlu olmayan pek çok olayı —savaşları, İnternetteki eş bulma sitelerini, lüks arabaları— tutarlı tek bir sistem kurarak bir araya getiriyor. Savaşmak kaynakları ele geçirmek için rekabet etmekten, hayatta kalma şansımızı artırmaya çalışmaktan başka bir şey değildir. İnternette eş bulmak, çiftleşme prosedürlerine yardımcı olacak teknolojik bir araç bulmak için insanca çaba göstermekten başka bir şey değildir. Lüks arabalarsa "iyi" genlerimizi sergilemek ve birlikte bebek yapacağımız hoşnut edilmesi zor müstakbel eşlerimizin gözünde kendimizi çekici kılmak için kullandığımız araçlardır.

Bilginler eski kuşakların kuramlarını çürüterek saygınlık kazanmaya çalışırlar. İnsanlar gitgide daha ayrıntılı bilgilere ulaştıkça bilimin geçmişte bildiğimizi düşündüğümüz şeyler hakkındaki gerçekleri yeniden açıkladığı şeklinde bir algıla-

ma biçimi mevcuttur. Bilim varoluşumuzun gizemine ilişkin yanıtlar sunar. Ancak, biz doğal dünyaya ilişkin ne kadar çok varsayım, gözlem, ölçüm yapsak, kayıt tutsak da geriye pek çok yanıtlanmamış soru kalır, hatta bu soruların sayısı gitgide artar. Her ne kadar oldukça yüzeysel bir görüş tersini düşündürse de, bilim bizi kendimiz ya da kökenimizle ilgili kesin sonuçlara ulaştırmaz. Darwin'den fazlasıyla etkilenmiş bazı 19. yüzyıl kuramcılarının sandığının aksine, insanlık tarihi atalarımızın saçma fikirleri ve batıl inançlarının yerini daima daha iyi ve daha doğru fikirlerin alması süreci değildir. Kültür, siyaset, ekonomi ya da tıp alanlarında ne tür devrimler olursa olsun bazı fikirler varlığını sürdürür; ve varlığını en uzun zaman sürdüren fikir de varoluşumuzun doğaüstü boyutudur. Ben bu kitapta buna "Tanrı Fikri" diyorum; ama bununla sadece Yahudi ve Hıristiyanların dünyayı yaratan ve bu dünyada neler yaptığımızla ilgilenen tek Tanrı inançlarını kastetmiyorum. Tanrı Fikri kavramını Hinduizm ya da antik Yunanlıların dininde olduğu gibi pek çok Tanrıya inanmayı ve göçüp gitmiş ataların ya da doğal dünyanın parçaları olduğu düşünülen "ruhani varlıklara" olan inancı anlatmak için de kullanıyorum. Bütün bunlar mevcut insan yaşamının "ötesinde olan bir şeyin" farklı dışavurumlarıdır.

Bazı insanlar için, "Tanrı Fikri"nin hayatta kalmış olması bile Tanrının gerçekliğini kanıtlamaya yetecek bir olgudur. Bazı Yahudi kaynakları benzeri şekilde Yahudi halkının sıradışı bir tarih yazarak olmayacak bir işi başarıp hayatta kalmasının Tanrının bizimle çölde bir anlaşma yaptığının kanıtı olduğunu ileri sürer. Ama bunlar durumu basite indirgeyen kuramlardır; bazı şeyler pek çok türden gelişigüzel nedenlerden ötürü varlığını sürdürebilir ve hayatta kalan her şey insanın sürekliliği açısından gerekli değildir. Hepimizin doğuştan sahip olduğu, bağırsağımızın küçük ama tehlikeli, kör uçlu bir parçası —apandis— çok iyi bir örnektir. Öyle veya böyle, bu kitap Tanrının varlığını sorgula-

maya yönelik bir çalışma değil. Bu ilahiyatçılara ve kuramsal fizikçilere bırakılması gereken bir alan, ama tabii yine de ben onların söylemesi gereken şeylerden burada biraz söz edeceğim. Okur gerçekten bu kitabın çıkacağı yolculuğun pek çok uğrağında yaptığım şeyin tam olarak bu olduğu hissine kapılabilir; yani hangisinin en ikna edici olduğunu bulma kaygısıyla çeşitli doğaüstü inançlara ilişkin iddiaları tartışmak ve değerlendirmek. Ancak, asıl amacım bir fikrin, insanların bu fikre nasıl yaklaştıklarının ve bu fikrin insan yaşamını nasıl biçimlendirdiğinin öyküsünü anlatmak. Bu fikrin arkasında gerçek bir Tanrı ya da Tanrıların saklandığına inanıp inanmamanız önemli değil. *Fikir* gerçek; ve "gerçek şeyleri" araştıran bir bilgin olarak, bu konunun incelenmeye değeceğine inanıyorum.

Yaratılış kitabında pek çok bakımdan kusurlu bir karakter olan Yakup ile ilgili sıradışı, şaşırtıcı bir olay anlatılır. Ölüm döşeğinde kör ve çaresiz halde yatan babasını aldatır. Aynı zamanda, bir tertip kurup erkek kardeşini babasının gözünden düşürür ve onun babasının mirasının büyük kısmından mahrum kalmasını sağlar. Yıllar sonra, ölüm korkusu içindeyken —yolculuğunun sonlarına doğru, bir ırmağın öte yakasında dört yüz adamıyla birlikte onu bekleyen aldatılmış ve öfkeli kardeşiyle yeniden bir araya gelmek üzereyken— Kutsal Kitapta anlatılan en esrarengiz olaylardan birini yaşar. Tüm giysi ve eşyalarından geçici olarak kurtulmuş, saldırıya uğramayı beklediği için takipçilerini iki kampa ayırmış ve ailesini ve yakın destekçilerini güvenli bir yere yollamış, ırmağın kıyısı yakınlarında yapayalnız beklemektedir. Gitgide koyulaşan karanlık, korkusunu büyütüp gece karanlığı çökerken, birden kendisini tüm gücünü kullanarak gizemli bir yabancıyla boğuşurken bulur. Amansız ve sessiz güreşçi onun bedenini düşmanca kavramıştır, ama birbirlerine olan tutumları ne kadar düşmanca olsa da, yine de karanlıkta *yüz yüzedirler*. Sarmaş dolaş olurlar. Belki de tüm zamanların en

büyük Kutsal Kitap yorumcusu Raşi[1] burada "güreşmek" sözcüğünü anlatmak için kullanılan İbranice sözcüğün son derece özel bir anlam taşıdığına, kişilerin birbirine bağlanması, bedenlerinin samimi bir şekilde birbirine sarılması anlamını taşıdığına işaret eder. Bu belki de sevme eyleminden pek de farklı olmayan, son derece tutkulu bir deneyimdir. Sonunda adam tüm gece boyunca Yakup ile güreştikten sonra şafak sökmeden önce oradan gider ve böylece Yakup onun yüzünü hiç göremez. Birbirlerini tanımışlar mıdır?

Kimdir Yakup'la güreşip şafak sökmeden önce alacakaranlığa karışan bu ziyaretçi? Güreşin galibi yoktur. Yakup yaralanmıştır, ama yenilmemiştir. Yabancı, "Bırak beni gideyim, şafak söküyor," diyerek Yakup'tan gitmesine izin vermesini rica eder. Yakup, "Sen bana 'Allah senden razı olsun,' diyene dek seni bırakmayacağım," diye karşılık verir. Karanlıkta rakibi Yakup'a ismini sorar. Yakup ismini söyledikten sonra, rakibi ona, "Bundan böyle senin adın İsrail olacak," der, ama yine de öykünün devamında ondan eski ismiyle söz edilir ve Yakup sonunda aldattığı kardeşiyle karşılaşır.

Kutsal Kitabın pek çok İngilizce çevirisinde Yakup'un rakibi bir melek olarak tanıtılır. Bazı Yahudi kaynakları onun Yakup'un koruyucu meleği ya da kurtarıcısı olduğunu iddia eder. Başka yorumcular Yakup'un boğuştuğu adamın Yakup'un kendisi olduğunu; rakibinin, şimdiye dek karşı karşıya kaldığı en büyük tehlikeyle karşılaşmak üzereyken tüm gece boyunca ateşli bir şekilde boğuşan kendi vicdanından başkası olmadığını ileri sürer. Bu güreşçi belki de Tanrıdır. Tanrının yüzü Kutsal Kitabın neredeyse hiçbir yerinde tasvir edilmez. Ve kuşkusuz ki Yakup'un ismini değiştirme otoritesine sadece Tanrı sahiptir.

1 Fransa'nın Troyes kentinde yaşamış olan Rabbi Solomon ben Isaac (1040-1105). *Eski Ahit* ve *Talmud* ile ilgili yorumları tefsirin en uç noktalarına ulaşmıştır. İbranice gramerini büyük titizlikle inceleyerek özlü ve zekice yorumlar yapmıştır. Başka hiçbir yorumcu Musevilik üzerinde onun kadar etkili olmamıştır.

Yakup'un öyküsü, her ne anlama geliyor olursa olsun, bu kitabın yazılmasını sağlayan dürtüyü net bir şekilde resmeder. Kökenimiz, eğitim durumumuz ya da mesleğimiz ne olursa olsun neredeyse hepimiz Tanrı ile güreşmişizdir. Çoğu zaman bu güreş karşılaşması biz daha çocukken başlar, ergenlik çağına ulaştığımızda oldukça zorlu bir maça dönüşür ve bazıları için bu maç hayat boyu sürer. Bazılarımız içinse, güreşin en şiddetli safhası, korktuğumuz, cesaretimizi yitirdiğimiz, tehlikeyle, ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kaldığımız zamanlardır. Başkaları, başka durum, zaman ve mekânlarda insan varoluşunun şaşırtıcı ve büyüleyici gizemini çözmenin yolunu kendi bildikleri şekilde bulur, pek çok ve çeşitli olayın ardında yatan birliği kendi bildikleri biçimde algılarlar. Ve bunu sık sık doğaüstü varlık ya da varlıklara, bir Tanrıya ya da Tanrılara başvurarak yaparlar. İnsanların böyle bir varlığın neye benzediğine, bu varlık ile dünya ve insanlar arasında ne tür bir ilişki olduğuna ilişkin düşüncelerinin sayısı, bu gezegende yaşayan insanların sayısı kadar çoktur. Bu düşüncelere yakından bakarsak aralarında birçok benzerlik görürüz; beyinlerimizin işleyiş şeklini ve kaygılarımızı, gereksinimlerimizi yansıtırlar. Ama bir şey daha göreceğimizi umuyorum.

İnsanların Tanrı Fikri ile ezelden beri boğuştuğunu düşünüyorum. Bu fikir, birleştiren ve bölen, yaratan ve yok eden, avutan ve dehşete düşüren bir fikirdir. Şurası neredeyse kesindir ki dinsel inanç, türümüz kadar eskidir. Ve aynı derecede muhtemeldir ki Tanrıya ilişkin belirsizlik, kuşku ve kuşkuculuk tarihöncesi çağlardan beri var olmuştur. Tanrı Fikri'nin en eski izlerini 30.000 yıllık mağaralarda ve tarihöncesinde yaşamış insanların mezarlarında buluruz; ama muhtemelen bu fikir bu mağaralarda yaşamış Cro-Magnon insanından daha da eskidir. Bu, insanlık tarihi boyunca bazen halkların ayaklanmasına ve birbirlerini katletmesine neden olmuş bir fikirdir. Tanrı Fikri yüzünden uyruklar hükümdarlara isyan etmiş, bireyler kendi ailelerini ve içinde yaşadıkları toplumu

reddetmiştir. Bu aynı zamanda bir tür bağdır, çok farklı kültürlerden gelsek de beni, bir Yahudiyi, Taşkentli manavı ve Kamboçyalı kadını birbirimize bağlayan bir insani dışavurum biçimidir. Dünyanın pek çok yerinde yaşayan insanlar gibi, kıymetli zamanımızın bir kısmını, açıklayabildiğimiz yaşamın ötesinde bulunan bir şeye saygımızı sunma işine ayırırız.

Hangi yolu izlersek izleyelim, Tanrısal olana ulaşabilmek için mutlaka bir güreş karşılaşmasına çıkmak zorunda kalırız. İster çoktanrılı bir inanç sisteminde, ister Musevilik, Hıristiyanlık ya da Müslümanlık gibi tektanrılı bir sistemde olsun, nerede Tanrı kavramı öne sürülüyorsa, orada birbirleriyle radikal şekilde çatışan öğeler mevcuttur. Ruhani dünya kendi başına insanın vicdanını rahatlatmaya yetmez: İnançlara tam bir biçim vermek, bir yapı kazandırmak, yaşamı yöneten kuralları içinde barındıran bir sisteme ulaşmak gerekir. Din insan bilincinin şafağından bu yana var olmuştur, çünkü insanı insan yapan pek çok öğeyi kucaklamıştır: ayrılma ve birleşme, sevgi ve nefret, öfke ve merhamet, kesin yasalar ve yalın dindarlık, kesinlik ve belirsizlik. Hiçbir fikir bu denli uzun zaman varlığını sürdürmemiş, birbirinden tamamen farklı bu kadar çok gereksinim, istek ve duyguyu bir araya getirmemiş ve onu anlamaya yönelik bu kadar çok yol açılmasına esin kaynağı olmamıştır.

Güreş karşılaşması bazı açılardan Tanrı ile bilim arasındaki göze çarpan çatışmaya benzer. Artık elimizde bilim var, Tanrıya ihtiyacımız kaldı mı, diye sorulur. Bu kitapta açıklamayı umduğum gibi, bu tartışma ve, bundan ötürü, bu soru oldukça anlamsızdır. Tanrı ve bilim doğal dünyaya bakmanın birbirinden tamamen farklı yollarıdır, ama yine de her biri ötekinin doğasına ilişkin önemli ipuçları verir. Aralarında hatırı sayılır miktarda bilginin de bulunduğu pek çok insan dinin çağlar boyunca sebep olduğu acı, ölüm ve yıkımlardan söz ederek Tanrıya inanmanın zararlı olduğunu ileri sürmektedir. Ama bu, korkunç silahlar geliştirilmesine ve dünyanın doğal ortamına zarar verilmesine yol açtığı için bilimsel araş-

tırma uğraşına leke sürmekten farksızdır. Dini Tanrı ile, teknolojiyi bilimle karıştırmamalıyız. Din ve teknoloji insanlığı kötülüğe sürükleme kapasitesine sahiptir, ama aynı zamanda insanlık için iyi işler de görebilirler.

Bu kitap bilim ve din arasındaki mücadelenin tarihini yorucu şekilde anlatmıyor. Bazı etkili dinsel hareketler ve çok daha ilgi çekici bilimsel örnekler üstüne yoğunlaşarak bu tarihi özetledim. İnsanlığın ruhani yönünü araştırmak için kullanılan bazı teknoloji uygulamalarını da inceledim. Genel bir açıklama sunarken pek çok ilginç konuya hiç değinemedim; örneğin, dinler ile anatomi araştırmaları arasında yaşandığı varsayılan çatışma ve çağlar boyunca tıp uygulamalarına karşı dinlerin takındığı tavrın büyüleyici tarihi bu konular arasında. Bunun yerine BBC'de yayımlanan *Tanrının Öyküsü* adlı belgesel dizisinde üzerinde durulan bazı fikirleri daha geniş şekilde ele almayı tercih ettim. Ama yine de bu kitap söz konusu televizyon programının yazılı anlatımından ibaret değil. Ekrana yansıtılan oldukça sınırlı miktarda malzemeyi aktarmakla yetinmiyor. Bağımsız ve yeterince ilginç bir çalışma olma iddiasını taşıyor. Ayrıca, benim Tanrı ile giriştiğim bazı mücadeleleri ve, ılımlı ölçüde akılcı bir bilgin ve bir Yahudi olarak, bu mücadeleleri tatlıya bağlama uğraşımı okurun bazı bakımlardan ilginç bulacağını umuyorum.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİNİN KÖKLERİ: TARİHÖNCESİ İNSANLAR NEYE İNANIYORDU?

Ben bu satırları yazarken, uzak bir Endonezya adasında bulunan küçük bir iskeletin yarattığı tartışma tüm şiddetiyle sürüyor. Ekim 2004'te Avustralyalı ve Endonezyalı paleoantropologlardan oluşan bir ekip yaklaşık 90 santimetre boyunda 18.000 yıl önce Flores adasında yaşamış minyatür bir insanın kalıntılarını buldular. Bizimkinin sadece üçte biri büyüklüğünde bir beyne sahip olan bu insan, dev fareleri ve tay boyutundaki küçük filleri avlamak için kendi minyatür aletlerini yapıyordu. 12.000 yıl öncesine ait başka kalıntılar da bulundu. Bilim dünyası şaşkınlığa uğramıştı. Normal boyutlardaki insanların bölgeye 45.000 yıl önce geldiği bilindiği için, sevecen bir yaklaşımla kendisinden "Flo" diye söz edilen bu pigme iskeletin bulunuşu, iki grup arasında bir temas kurulmuş olabileceğini akla getiriyordu. Yerel söylenceler sadece bir metre boyunda ve adalılarla etkileşim halinde olan Ebu Gogo adlı insan benzeri bir yaratıktan bahsediyordu. Bölge halkı yüzyıllardır küçük insanlar gördüklerini iddia ediyordu. Böyle bir olay en son 100 yıl önce olmuştu.

Dünya basını hemen öykünün üzerine atlayıp bize "hobbitler"in gerçek olduğu haberini verdi ve bu küçük insanların dünyanın izole olmuş kısımlarında hâlâ yaşıyor olabilecekleri spekülasyonunu yaydı. Avrupa halk masallarındaki "küçük insanlar" —cinler, periler, cüceler— benzer bir kökene sahip olabilir miydi? Eski insanlar kendilerinden daha eski olan insan-öncesi-canlılarla omuz omuza yaşamış olabilir miydi? Bazı dilbilimciler tartışmaya katıldılar ve Flores adasında konuşulan Keo ve Ngada dillerinin doğal olmayan biçimde basitleştiğini belirterek, bu küçük insanların modern

gruplarla bütünleşip içlerinde eridikçe bu dilleri öğrenmiş olabileceğini ileri sürdüler.

Ne zaman başka bir spekülasyon balonu şişirilse, başka bilginler çabucak onu patlatıyordu. Endonezya'nın önde gelen paleoantropologlarından biri olan Profesör Teuku Jacop "Flo"nun sadece genetik bir hastalıktan mustarip modern bir insan olduğunu belirtti. Rakip bir bilim dergisinde bir makale yayımlayarak, iskeleti bulan ilk ekibin kirli çamaşırlarını ortaya serdi ve sonra resmi makamlardan izin almaksızın iskeletin kafatası ve çenesini, 2005 yılının başlarında tekrar ortaya çıkarana dek, kendi laboratuvarına kaldırdı.

Bu küçük iskelet yüzünden başlayan kan davası bize belli konuların güçlü duyguları harekete geçirebildiğini ve insanın kökenlerinin belki de bu konuların en yakıcısı olduğunu anımsatmalıdır. Bu konu bilimsel araştırmanın başka kuram ve inanç sistemleriyle en çok çarpıştığı arenadır.

Tanrı Fikri'nin Peşinde

İnsanlar hominidlerden yani iki bacakları üzerinde doğal olarak dik duran iri ve kuyruksuz maymunlardan evrildiler. Bu sözleri yazarken, tartışma yaratacak bir kitap kaleme almakta olduğum düşüncesi büyük bir şiddetle aklıma hücum ediyor. Büyük ölçüde bilimsel bir dünya görüşüne sahibim ve yalın bir şekilde dile getirdiğim bilimsel görüşümün pek çok kişiye fazlasıyla itici geleceğini biliyorum. 13-17 yaşlarındaki 1028 Amerikan genci arasında yapılan bir kamuoyu araştırması bu gençlerin % 38'inin evrim fikrini reddettiğini ve "Tanrının insanları son 10.000 yıl içerisinde, bugünkü biçimlerine oldukça yakın bir formda yarattığına" inandıklarını ortaya çıkarmıştır. Cincinnati Üniversitesi Siyasal Bilimler Profesörü George Bishop üniversite mezunları hakkında kaleme aldığı bir yazısında "*İncil*'in sunduğu dünya görüşünü benimseyen Amerikalıların nüfusun % 44'ünü oluşturduğunu;

on kişiden dördünün hem Tanrıya hem evrime inandığını ve on kişiden sadece birinin Darwin'in görüşlerine katıldığını" belirtmektedir. İnanış biçimleri Birleşik Krallık'ta daha farklı olabilir ama öyle görünüyor ki din hakkında yazan bir bilgin olarak, müsabaka sahasına kaçınılmaz olarak girmek zorundayım.

Ama kişisel görüşlerim pek çok bilgin tarafından da tartışmalı olarak kabul edilecektir. Ben bir Tanrıtanımaz değilim. Tanrının doğasını anlamış gibi yapmıyorum; ahlak kurallarımızın insan yapısı olup olmadığını, bir genetik programın parçası ya da Tanrının armağanı olup olmadığını bilmiyorum. Ruh kavramını tam olarak anlamıyorum ve ölümden sonra bir yaşam olup olmadığı hakkında da hiçbir fikrim yok; ama Tanrının var olabileceğini kabul etmeye hazırım. Öte yandan da geleneklerine bağlı bir Yahudiyim. En yakın bilgin meslektaş ve dostlarım benim bu durumumu komik buluyor. Bazıları benim biraz kaçık biri olduğumu düşünüyor.

Bu kitap bir başka sebepten ötürü de bilginler arasında tartışmalı kabul edilecek. Yazdıklarımın büyük kısmı doğal olarak spekülasyona açık şeyler. Örneğin bu bölümün başlığını alalım: "Dinin Kökleri: Tarihöncesi İnsanlar Neye İnanıyordu?" Boş bir soru; yanıtını nereden bilebiliriz ki? Kuşkusuz elimizde birkaç ipucu var. Tarihöncesi insanların bizimkilerle aynı genleri taşıdığını ve bu gezegenin bazı bölgelerinde hâlâ mevcut kalmakta direnen bazı ortamlardan çok da farklı olmayan bir çevrede yaşadıklarını biliyoruz. Tarihöncesi insanların pek çok duygusunun bizimkilerden farksız olması muhtemeldir; ama ne düşündüklerini ya da ne düşlediklerini kesin olarak bilemeyiz.

Yine de, iki ayak üzerinde durmamız, davranışlarımız, hayatta kalma tekniklerimiz ve oluşturduğumuz toplum türleri açısından pek çok sonuç doğurdu. Kaçınılmaz olarak hayata bakışımızı da etkiledi. Dik durmak ve bundan dolayı her yönde uzaklara bakabilmek, bize "öteyi" görme fırsatını ver-

di. Belki de tıpkı duyu organlarımızın artık sadece hemen yakın çevremizdeki arazi parçasını algılayabilmekle sınırlı kalmaması gibi, aklımız da en dolaysız kaygılarımızın denetiminden kurtuldu ve daha geniş bir alanda gezinme şansını yakaladı. Evrilerek dünyaya iki ayak üstünden bakan görüş açısı sayesinde, aralarında hayal kurma, plan yapma ve sorun çözme yeteneklerinin de bulunduğu bir dizi zihinsel sürecin harekete geçmiş olması muhtemeldir.

Kuşkusuz, insan evriminin en büyük mirası, göreli olarak dev boyutlara sahip beynimizdir. Erken hominid atalarımızdan biri olan *Australopithecus afarensis* 450 mililitrelik bir kafatası hacmine sahipti, bir ya da iki milyon yıl sonra ortaya çıkan *Homo erectus*'un beyni ise iki kat daha büyüktü. Ama *Homo sapiens* yani modern insan tüm eski versiyonları geride bıraktı. Modern insan beyninin hacmi 1.450 mililitre civarındaydı ve bu artış beraberinde yaratma ve düşünme yeteneğinin merkezi olan serebral korteksi getirdi.

Bu yeni, gelişmiş beynin ortaya çıkmasına yol açan evrimsel nedenler belli değildir. Grup etkileşimi, alet yapımı, dik yürüme, avlanma modelleri ve beslenme biçimindeki değişimler gibi etmenler bu evrim sürecinde rol oynamış olabilirler. Şüphesiz, dindar insanlar evrimin beynin gelişiminde itici güç olmadığını, insanın bu benzersiz özelliğinin Tanrının bir armağanı olduğunu ileri sürecektir. Ancak elbette bizim beynimizle iri ve kuyruksuz maymunların beyni arasındaki benzerlik evrim fikrini bilginlerin gözünde çürütülemez hale getirmektedir.

Büyük bir beyin ile hayal kurma ya da dinsel bir görüş geliştirme yeteneği birbirlerinin ayrılmaz parçası değildir. Başka maymunsu türler 100.000 yılı aşkın bir süre boyunca bizimle bir arada var oldular. *Homo neanderthalensis* 1.500 mililitrelik yani modern insanınkinden daha büyük bir beyne sahipti. Ama elimizdeki kanıtlar Neanderthallerin insanlardan çok daha zayıf bir hayal gücüne sahip olduklarını, sonuç ola-

rak uyum sağlama yeteneklerinin daha az gelişmiş olduğunu ve değişen çevre koşullarıyla mücadele etmekte daha başarısız olduklarını düşündürüyor.

Son zamanlarda *Homo floriensis* yani Endonezya pigmesinin görüldüğüne dair birtakım gizemli (ve muhtemelen haylazca) iddialar ortaya atılsa da, bugün bizim bu gezegende hâlâ dik yürüyen iri ve kuyruksuz maymun ailesinin tek üyesi olduğumuzu söylemek yanlış olmaz. Yine de biz tüm iri ve kuyruksuz maymunlar içerisinde en hafif, en zayıf, en ağırkanlı, en yavaş ve dolayısıyla —pek az doğal silahımız olduğu için— en savunmasız olanıyız. Dayanıksız ve hımbıl yavrularımızın uzun süre ebeveynlerine bağımlı kalmasından ötürü çevremizdeki pek çok yırtıcı için mükemmel lokmaydık. *Homo sapiens* tehlike altındaki türlerden biriydi ve bir iklim değişimi döneminde ortaya çıktı. Yaratıcılık ve bununla ilişkili değişen çevre koşullarına egemen olma yeteneği insanın hayatta kalmasında rol oynayan en önemli etmenlerdi. Sadece insana özgü olan bu yetenek atalarımızın sadece hayatta kalmasına yardım etmedi, zengin bir hayal gücüne sahip olmalarını ve varoluşlarının gizemi üzerinde düşünüp bizim din adını verdiğimiz birtakım yanıtlar geliştirmelerini de sağladı. Bu kitapta ben buna "Tanrı Fikri" diyeceğim, insanın Tanrı, Tanrılar, ruhlar ve doğaüstü güçler hakkında ortaya attığı pek çok ve çeşitli düşünceleri bu kavramla ifade edeceğim.

Ölü ve Gömülü

Antik Fırat Irmağı'nın kıyılarında, bugünkü Suriye'de, insanın en son büyük iklim değişiminin yaşandığı zamandaki varlığına ilişkin dikkate değer bir kayıt bulunmaktadır. Temmuz 1973'te, Fırat'ın gücünü sulama yapmak ve elektrik enerjisi üretmek için dizginlemeye çalışmak amacıyla Suriye hükümeti Tabaka Barajı'nın inşasına başladı. Şu anda tamamlan-

mış olan bu yapı yeryüzündeki en büyük toprak barajdır. İnşaatında yaklaşık 28 milyon metreküp kum ve çakıl kullanıldı; genişliği 4,35 kilometre, yüksekliği 60 metre, yarattığı yapay gölün, Assad Gölü'nün uzunluğu 80 kilometredir. Bu baraj 600.000 hektarlık tarım arazisini sulayacak. Barajda tutulan su modern insanın yaratıcılığı sayesinde dev türbinleri döndürerek 1.100 megawatt yani iki milyon nüfuslu bir kenti beslemeye yetecek kadar elektrik enerjisi üretecek.

Proje, aralarında Ebu Hureyra adlı küçük bir höyüğün de bulunduğu pek çok arkeolojik alanı su altında bıraktı. Bugün Yale Üniversitesi'nde kıdemli bir akademisyen olan Andrew Moore 1973 yılında Oxford'da doktorasını yapan 27 yaşında bir arkeologdu. Fırat kıyısı yakınlarındaki büyük tepeyi araştırmakla uğraşırken, yaklaşık 100 metrekarelik bir alana yayılmış çok miktarda biçimli çakmaktaşı dikkatini çekti. Zamanı sınırlıydı, çünkü büyük arkeolojik zenginlikler içermesine rağmen Ebu Hureyra çok yakında sonsuza dek Assad Gölü'nün sularına gömülecekti. Suriye hükümetiyle anlaşma yapan Moore, hemen kılı kırk yararak kazı yapmaya başladı. Ebu Hureyra'nın tarihöncesi insanların yerleştiği ve köyler kurduğu bilinen en eski yerlerden biri olduğu anlaşıldı. Kazılar 13.000 yıl önce bölgede ırmağın kıyısına uzanan ve 150 farklı yenebilir bitki çeşidine ev sahipliği yapan ormanlar olduğunu gösterdi. Bugün en yakın orman 150 kilometre uzakta. En az 500 yıl boyunca Ebu Hureyra halkı çiftçilik yapmaya çok ihtiyaç duymadan bolluk içinde yaşadı. Üstelik yoğun bitki örtüsü ceylanları ve öteki memelileri bölgeye çekiyor, köylüler bir av partisinde bir çöl geyiği sürüsünün tamamını avlayabiliyorlardı. Ama MÖ 10.000 civarında felaket kapıyı çaldı. Kürenin çok uzak bir yerinde —bugünkü Kanada'da— bulunan buz formasyonlarında meydana gelen değişim yüzünden yaklaşık 500 yıl süren şiddetli bir kuraklık yaşandı ve bu olay Asya'nın bu kısmını çöle dönüştürdü.

Artık yeterli yiyecek olmadığı için Ebu Hureyra halkı köylerini terk etti. Bu ailelere ne olduğu bilinmiyor ama muhtemelen yenebilir otlar yetiştirmelerine elverecek miktarda su içeren vahalar çevresinde küçük yerleşimler kurdular. İklim MÖ 9500 civarında bir kez daha değişmeden önce Ebu Hureyra'da yeni ve daha karmaşık bir insan yerleşiminin kurulduğunu biliyoruz. Artık bu bölgede yaşayan halk geçimini tamamen tarım yaparak sağlıyordu. Bunu bu olağanüstü mevkide gömülü halde bulunan insan kalıntılarından anlıyoruz.

Kazılarda 87'si yetişkin olmak üzere 167 kişinin kemiklerine ulaşıldı. Bunlardan en az 44'ü kadındı. Bu kemik ve dişler itinalı şekilde incelenince bu insanların günlük yaşamıyla, yiyip içtikleriyle, sosyal davranışlarıyla ilgili pek çok şey öğrenildi. Bu ikinci yerleşim döneminde, şiddetli kuraklıktan sonra köylüler yulaf, arpa ve bir tür ince toz haline getirilebilen buğday gibi çeşitli tahıllar yetiştirdiler. Bu tahılların lezzetli olabilmesi için büyük gayretler sarf edilerek öğütülmesi gerekiyordu ve kazılarda ulaşılan iskeletlerin üzerinde bu iş yapılırken harcanan aşırı miktarda çabanın izleri görülüyordu. Kadınların —erkeklerin değil— sağ ayak parmakları yukarı doğru eğilmişti. Diz çökmüş halde çok uzun zaman geçirmişlerdi. Buradan, ağır öğütme işinin sadece kadınlar tarafından yapıldığı anlaşılıyordu.

Tahıl öğütmek aralıksız saatler süren insafsızca bir işti. Tohumlar başaktan ayrıldıktan sonra uzun süre bozulmadan durmadığı için günlük olarak yapılması gerekiyordu. Kemiklerin kasların normal olarak bağlandığı kısımları üstünde yapılan anatomik incelemeler pek çok şeyi ortaya çıkarıyordu. Tohumlar küçük bir değirmen taşı üstüne konuyor ve iki elle tutulan taş bir tokmakla değirmen taşının bir ucundan ötekine doğru sürüklenerek eziliyordu. Bu hareketin sonunda kadının bedenin üst kısmı neredeyse yere paralel hale geliyor olmalıydı. Sonra kadın tokmağı yine sürükleyerek başlangıç durumu-

na getiriyordu. Bu yorucu hareket omuzlarda güçlü deltoid kasları olmasını gerektiriyor ve hareket sırasında kollar içe doğru döndüğü için bütün bu kadınların kemikleri gelişmiş biseps kaslarının varlığına işaret ediyordu. Bu iki kas grubu her iki kolda da gelişmişti ve bu da tokmağın iki elle tutulduğunu gösteriyordu. Bunlar gece karanlığında sokakta yürürken karşınıza çıkmasını istemeyeceğiniz türden kadınlardı.

Saatlerce bu şekilde çalışmak sadece ayak parmakları ve dizlerin zorlanmasına yol açmakla kalmıyor, aynı zamanda kalça ve bele de ek yük binmesine neden oluyordu. Tahıl öğüten kişinin zaman zaman hızını alamayıp tokmağı değirmen taşının kenarından dışarı kaçırması ve birdenbire o iri tokmağın ağırlığını dengelemek zorunda kalmasının disk kayması ya da omurilik zedelenmesiyle sonuçlanacağını tahmin etmek güç değildir. Moore'un ekibi ayak, diz ve kalçalardaki incinmeler gibi, belkemiğinin alt kısımlarındaki incinmelerin de sadece kadınlarda görüldüğünü bulguladı.

Ebu Hureyra'daki keşifler insan uygarlığının ilk ve önemli adımlarını, sadece hayatta kalmaya değil, daha iyi bir hayat da yaşamaya yönelik birbiri ardına yapılan kalkışmaları gösteriyor. Ebu Hureyra kazıları birçok nedenden ötürü oldukça öğreticidir. Bunun gibi arkeolojik kazılarda kullanılan bilim bu kadar sınırlı miktarda kanıttan ne denli çok sonuç çıkarılabileceğine tanık olmuştur. Ve modern insanlarla aynı genleri taşıyan bu halklar muhtemelen bizden çok da farklı olamazlar. Bu insanların gerçekten neler düşündüğünü söyleyemesek de, modern insanların yaşadığı duygu ve kaygıların çoğuna sahip olmaları fazlasıyla mümkündür. Ve herhalde, var olmanın getirdiği angaryalardan kurtulmanın yolunu bulmak için sürekli kafa patlatıyorlardı. Her ne kadar bir Tanrının varlığı hakkında düşünüp düşünmediklerine dair elimizde bir kanıt bulunmasa da, bunu düşünmemiş olmaları da düşünülemez. Ve buna dair güçlü bir kanıt var: ölülerinin tüm kemiklerini sadece yedi çukura gömüyorlardı.

Muhtemelen, "dinsel" davranışların en eski arkeolojik kanıtı atalarımızın ölülerini gömmesidir. Bu davranış onların ölümden sonra bir yaşam ya da fiziksel beden tükendikten sonra hayatta kalan bir "ruh" olabileceği hakkında birtakım düşünceleri olduğunu akla getirmektedir. Bu tür bir hayal gücü "ayırıcı düşünme" denen şeye, Fransız filozofu Jean-Paul Sartre'ın bir zamanlar "olmayanı düşünme" diye söz ettiği şeye bağlıdır. Gerçekten gözümüzün önünde cereyan etmeyen ama cereyan edebilecek olaylar hakkında düşünme yeteneği kuşkusuz insan uygarlığının tarihinde bir itici güç olmuştur. Atalarımızın bu düşünme biçimini günlük hayatlarında karşılaştıkları karmaşık sorunların çözümüne nasıl uyguladıklarını anlamak zor değildir: Herkese yetecek miktarda tahıl olduğundan nasıl emin olabiliriz? İnsanlar neden hasta olur? Öldükleri zaman insanlara ne olur? Tanrı Fikri'nin ortaya çıkması bu tür sorulara yanıt bulma girişimi yapıldığını gösterir.

Bazı antropolog ve sosyologlar bunun dinin *tek* gerçek işlevi olduğunu ileri sürmektedir. Karl Marx dinin "halkın afyonu" olduğunu söylemiş, insanların doğaüstüyle ilgili fikirleri kendilerini avutmak ve başka türlü yanıtlayamadıkları sorulara yanıt bulmak için kullandıkları düşüncesini dile getirmiştir. 20. yüzyılın başlarında yaşamış olan antropolog Bronislaw Malinowski'ye göre[1] ruh fikri ölüm sorununa bir yanıt olarak ortaya atılmıştır ve tüm dinsel inançlar ve ayinler bireysel ve toplumsal yaşam içerisinde meydana gelen, ölüm ve ergenlik gibi "bunalımlar" ile başa çıkma yollarıdır.

1 Malinowski Melanezya'daki araştırmaları hakkında *The Sexual Life of Savages* başlıklı bir monografi kaleme aldı. Bu kitap bir bilginin çalışmalarından beklenmeyecek kadar çok satıldı. Bir arkadaşım bana babasının bu kitaptan bir tane satın aldığını ve bir çekmeceye koyup kilit altında tuttuğunu söyledi. Kitabın bu kadar çok satılmasının sebebi sadece antropoloji merakı olmasa gerek...

Ne zaman atalarımız ve öncellerimizin dinsel inançlarıyla ilgili kanıtlara göz atsak bunların ölüm ve ölü meseleleri etrafında toplandığını görürüz. Bu şaşırtıcı değildir. Gözü tek bir kez bile olsa bir ölüye ilişmiş olanlarımız, bu görüntünün içimizde hangi duyguları uyandırdığını bilir: korku, acıma, merak. Ama neden böyle olur? Eğer ölüm varoluşumuzun doğal bir parçasıysa, neden ona gebelik, sevişme ve doğum gibi diğer doğal olaylara verdiğimiz duygusal tepkileri vermiyoruz?

Birtakım sebeplerden ötürü, ölüler beynimizde bir "Hata" mesajı oluşmasına yol açar. Evrimin insanı hayatta kalmaya iten güçleri bizi gelişmiş bir tespit sistemine sahip kılmıştır. Bu sistem bize çevremizdeki nesneler arasında neyin canlı neyin cansız, neyin bir sırtlan neyin sırtlana benzeyen bir kaya olduğunu söyler. Bir ölü ise bir insana benzediği için canlı, ama kımıldamadığı için de cansız bir nesne olarak algılanır. Bazılarımız heykellere, mağazalardaki mankenlere ya da müzelerdeki şövalye zırhlarına yaklaştığımızda aynı hissi duyar, bunun gerçek bir insan, ama *yanlış davranan*, soluk almayan, kıpırdamayan gerçek bir insan olduğu duygusuna kapılıp ürkeriz. Bu tür bir gariplik beyinlerimizin hoşuna gitmez ve böyle bir durumla karşılaştığımız zaman meydana gelen kafa karışıklığı korku ve iğrenme gibi hisler duymamıza yol açar.

Antropologlar çeşitli halkların dinsel görüşlerinde de benzer bir eğilim olduğunu öne sürmektedir. *Saflık ve Tehlike* adlı eserin yazarı Mary Douglas, her ne kadar kendisine katılmasam da, ilginç bir görüş benimsemiştir. Pek çok okur modern Yahudilerin *Eski Ahit*'in koyduğu ve atalarımızın antik İsrail'de yaşarken riayet ettiği —örneğin, domuz eti ve su kabukluları yemekten sakınmak gibi— bazı katı beslenme kurallarına uyduğunu bilir. Mary Douglas Yahudilikteki tüm beslenme yasaklarının insan beyninde bu tür "gariplikler karşısında oluşan tepkinin" dışavurumu olduğunu ileri sürmektedir. Douglas'a göre, antik İsrailliler her ortam türünde

—su, kara, hava— nasıl göründüklerine, hareket ettiklerine ve beslendiklerine bağlı olarak belli sayıda hayvan tahsis ediyordu. *Traif* yani yenmesi yasak olan hayvanlar sadece diğerlerinden farklı olanlardı. Örneğin, İsraillilerin su kabuklularını yemesi yasaktı, çünkü bu hayvanlar kayalar üzerinde ya da nehir yataklarında sert kabukları içinde hareketsiz yatıyordu, oysa yenmesine izin verilen su hayvanları pulları olan ve yüzenlerdi. Ama bu kuram birtakım hatalar içeriyor; İsrail yasalarına göre yasak ya da serbest olan her şey için geçerliliğini koruyamıyor. Örneğin, deve etinin, yenmesi yasak besinler arasında olduğunu anımsadığınız zaman, oldukça çürük bir kuram olduğu meydana çıkıyor. Ne de olsa, çevresine çöldeki deveden daha fazla uyum sağlamış bir hayvan yoktur herhalde, değil mi?

Ama deve etinin aksine, ölüler tehlikelidir. Organik materyaller bozulup çürüme özelliğine sahiptir ve cesetler de çürürken zengin birer bakteri kaynağı haline gelir. Sağlığa zararlı olan bu bakterilere maruz kalmak bizi çok hasta edebilir. Buna ek olarak, bizim hayatta kalma mücadelemizi pek kolaylaştırmayacak başka birçok şeyi, sinekleri, sırtlanları, kurtları, ayıları üzerlerine çekerler. Hem Müslümanlar hem de Yahudilerin ölülerini olabildiğince çabuk gömmek istemeleri şaşırtıcı değildir (araya Şabat günü girmedikçe 24 saatten fazla beklendiği enderdir); çünkü iki din de sıcak iklimde yaşayan kültürlerde ortaya çıkmıştır, bu koşullarda cesetleri çabucak ortadan kaldırmak zorunludur. Tıpkı canlı ve cansızı ayırt etme yeteneğimizin altında ölülerin yanında hissettiğimiz tehlike ve huzursuzluk duygularının yatması gibi, beynimiz çevremizdeki kirlilik ve zehir saçan kaynakları tespit etmekte de beceri sahibidir. Çürüyen şeylerin ya da yenmeyecek hale gelmiş yiyeceklerin kokusunu aldığımız zaman kuvvetli bir iğrenme hissine kapılırız. Ve yüz ifadelerimiz kanalıyla bu duyguları hızlı ve ikna edici bir şekilde çevremizdeki insanlara iletiriz.

Kafatasımızın içinde oldukça karmaşık bir iletişim donanımı taşıyor olmamız bize başka bir şey daha söyler. Evrim bizi sosyal hayvanlar haline getirdi çünkü yakın çevremizde bir iletişim ağı olmadan ve başkalarıyla işbirliği yapmadan hayatta kalma ve üreme şansımız pek az olurdu. Bu özelliğimiz ölülerle ilgili duygularımızı daha da karmaşıklaştırmıştır. Modern toplumlarda kendimizi komşularımızdan tamamen yalıtarak ve onları görmezden gelerek yaşamamız ne yazık ki mümkündür. Gazetelerde, ortadan kayboluşlarının fark edilmesinden haftalar sonra evinde kokmuş cesedi bulunan insanlarla ilgili, haklı olarak sitem dolu haberler çıkar. Bu olgu modern kent yaşamının üzücü bir sonucudur. Bugün daha geleneksel toplumlarda yaşayan insanlar gibi, atalarımızın başına da böyle bir şey gelmezdi. Grup, kamp ya da köydeki insanlardan biri öldüğü zaman, ölenin kim olduğu bilirdiniz. Ölen eğer yakın ya da uzak akrabanız değilse, günlük bazda işbirliği yaptığınız ya da iletişim kurduğunuz biri olurdu. Bu nedenle burada beynin çözmesi gereken bir başka bunalım ortaya çıkmaktadır. Şurada duran, eski dostunuz ve av ortağınız Ungu'nun cesedidir. Bu kişiyle bir bağınız olduğu için kederlenirsiniz. Ama bu tuhaf kişi, artık bir kişi olmayan kişi, aynı zamanda bir kirlilik ve hastalık kaynağıdır. Onu görmek ve koklamak sizi iğrendirir ve içgüdüleriniz size ondan bir an önce kurtulmanızı söyler.

Sadece hayatta kalmamızı sağlayacak bir donanıma sahip olduğumuz için, ölüm insan beyninde başka bunalımların fitilini de ateşler. Bundan dolayı bir başkası öldüğü zaman, bizi elimizden gelenin yapıp ölümden sakınmaya motive eden etkili bir deneyim yaşarız. İnsanın ölümü geri dönüşü olmayan bir olay olduğu için de tehlikelidir. Ağaçlar ve çalılıklar her yıl "ölür" ama her ilkbahar yeniden doğarlar. Vizon ve antiloplar ölebilir ve yenebilir ama bu hayvanlardan daha pek çok vardır. Öte yandan, bir kişi ölünce, yeri doldurulamayacak biçimde yitirilmiş olur. Ungu'nun çocukları ve to-

runları yaşamlarını sürdürebilirler ama Ungu sonsuza dek yitip gitmiştir.

Bu yüzden, ölüm, sadece üyelerden biri yitirildiği için değil, ortada bir ceset bulunduğu ve cesede ne yapılacağına karar verilmesi gerektiği meseleleri yüzünden de grup için bir bunalım sebebidir. Bir bunalım bir tepki gerektirir.

Aslında insanlar ölüme tepki veren tek canlı türü değildir. 1989 yılında, Fildişi Sahilleri'ndeki Tai Ormanı'nda çalışan Christoph Boesch ve Hedwig Boesch-Ammerman adlı araştırmacılar, üzerinde inceleme yaptıkları cüce şempanzelerin ilginç bir davranış sergilediğini fark ettiler.

Bu iki biyolog bir grip salgınından sonra şempanzeler arasında neler olup bittiğini gözlediler. Salgın Pulin'i öldürüp üç yaşındaki kızı Pippi'yi öksüz bırakmıştı. Pippi kederli bir halde annesinin cesedinin hemen yanı başındaki incir ağacının üzerinde iki gece geçirdi. Yetişkin şempanzelerden hiçbiri fazla endişelenmiş görünmüyordu. Bilginler cesedin yanına gelip enfeksiyonun daha fazla yayılma riskini azaltmak için onu bir un çuvalına koyma işini bitirdikten sonra, incir yerken hafifçe öksürmekte olan küçük Pippi inlemeye başladı, hemen ağaçtan indi ve çalıların arasında gözden kaybolup yüksek sesle ağlamaya koyuldu. Dokuz gün sonra büyük bir şempanze grubuyla birlikte dolaşırken görüldü, başının çaresine bakmış ama dişilerden hiçbiri tarafından da henüz evlat edinilmemişti. Bu bebek hayatta kalmayı başardı ve daha sonra sağlıklı göründüğü bildirildi. Tıpkı bir insan gibi belli bir süre acı çekti ve sonra hayatına kaldığı yerden devam etti.

Tina adlı daha yaşlı bir şempanzenin ölümü sonrasında gerçekleşen davranışlar daha da çok şeyi gözler önüne seriyordu. Tina bir leoparın saldırısına uğradıktan sonra öldüğünde on yaşındaydı. Birkaç arkadaşı onun çevresinde toplandı ve yüksek sesle bağırıp çağırdı. Sonra, bir düzine kadar yetişkin, cesedin çevresinde sessizce oturdu. Sessizlik bazı erkeklerin saldırganca davranışlar sergileyerek cesedi etrafta

sürüklemeleriyle bozuldu.[2] Neredeyse Tina'nın bedenini korudukları izlenimini uyandıran erkekler yüksek rütbeli dişilerin cesedi incelemesine izin verdiler ve bu inceleme işlemine burnunu sokan diğer ast rütbeli şempanzeleri kovalayıp cesedin yanından uzaklaştırdılar. İki üst rütbeli erkek şempanze cesedi tımar etti. Bu işlem bir saatten uzun sürdü. Bu arada, diğer şempanzeler, gerilimi azaltmak istercesine ara sıra gülerek, Tina'nın öldürüldüğü yeri incelediler.

Doğaya insan nitelikleri yüklemek çekici bir yaklaşım olabilir ama bu şempanzelerin davranışlarına insani değerleri yakıştırmak riskli bir tutum olur. Bu manzarada görülen bir "şempanze dini" değildir. Ancak simgesel bir etkinlik olabilir. *Homo habilis*, *Homo erectus* ve sonunda *Homo sapiens*'e evrilirken, grubumuzdan birileri öldüğünde, cesedi ortadan kaldırıp, kampı kirletmesini ve yırtıcıları üzerimize çekmesini engelleyecek bir yere götürmeden önce muhtemelen biz de aynı davranışları sergiliyorduk. Sorun bunu *bilemiyor* olmamız: Bir saat boyunca kolları sallamak gibi davranışlar belirgin izler bırakmaz. Bir ağacın dallarına ya da bir dağın tepesine yerleştirilen ceset çürüyüp gider ya da leş yiyiciler tarafından parçalanır ve onlardan geriye arkeologlara üstünde düşünecek bir şey kalmaz. "Tarihöncesi" terimi önümüzdeki görevi özetler: Tarih yazıyla başlar. Yazı denen sistem sayesinde atalarımız fikirlerini gelecek kuşakların bulup "okuyabileceği" kalıcı işaretler haline getirebilmiştir. Tarihöncesi davranışın alfabesi çok daha anlaşılmazdır; ancak ipuçları arayabiliyoruz ve bulduklarımız aynı anda birden fazla yönü gösteriyor.

Ama ölülerin kasıtlı olarak gömülmesi bize üzerinde çalışabileceğimiz bir şeyler verir. Yırtıcı ya da leş yiyicilerin erişemeyeceği bir yere konmuş bir ceset bize inceleyebileceği-

2 Christophe Boesch ve Hedwig Boesch-Achermann, *The Chimpanzees of the Tai Forest: Behavioural Ecology and Evolution* (Oxford: Oxford University Press, 2000).

miz kanıtlar sunar. Ayrıca onu gömen insanların inançları hakkında da bir şeyler söyleyebilir. İnsanların bir cesedi bir yere koymak için hayatlarının olağan seyrini değiştirmeleri, insan kalıntılarına belli ölçüde saygı gösterdiklerinin işaretidir. Bir ölünün bedenine itinayla yaklaşmaları belki de atalarımızın bu kişinin hâlâ bir şekilde "aralarında", en azından bedenine nasıl davranıldığına dikkat edecek kadar yakınlarında olduğunu hayal ettiklerini gösterir.

Ebu Hureyra'daki mezarlar arkeolojik bakımdan yeni sayılır, ancak elimizde bu tür kasıtlı ölü gömme örneklerine dair çok daha önceki dönemlere ait kanıtlar bulunuyor. Arkeologlar İsrail'deki Karmel Dağı'nda bulunan Skul ve Kafze mağaralarında 100.000 yıl öncesine ait erkek, kadın ve çocuk kalıntılarına rastladılar. Bazı iskeletler taş aletler, geyik boynuzu, domuz dişi gibi çok basit eşyalarla birlikte gömülmüştü. Mezarlarda bu eşyaların bulunması tarihöncesi inancın bir boyutuna daha işaret eder. Ölünün bu eşyalara "ihtiyacı" olabileceği ve böylece bir şekilde hâlâ yaşıyor olabileceği fikri üretilmiş olabilir. Antropologlar pek çok toplumda ölünün yaşayanlara "kızgın" olduğuna inanıldığına ve bu kızgınlığın grubun yaşadığı ya da yaşayabileceği bir talihsizliğin muhtemel nedeni olarak görüldüğüne işaret eder. Değerli eşyaları ölüyle birlikte gömmek ölünün sevgisini kazanmanın ve öfkesinden sakınmanın bir yoludur.

Üst Paleolitik Çağ'da (günümüzden yaklaşık 40 milyon ila 10.000 yıl öncesi arasında kalan zaman diliminde) insanların göç hareketleri daha mevsimsel bir biçime kavuştu. Artık birkaç ay boyunca yerleşik bir düzen içinde yaşıyor ve daha çeşitli yiyeceklerle besleniyorlardı. Bu çağın karakteristik özelliği simgesel eylemlerin ortaya çıkışıydı. Bu çağa ait bulgular arasında, Ebu Hureyra'dakiler gibi, cenin duruşuna getirilerek gömülmüş insan kalıntılarına rastlanmaktadır. Her ne kadar tarihöncesi insanların embriyoloji ve bebeğin rahim içindeki duruşu hakkında çok fazla bilgi sahibi olmaları müm-

kün değilse de bu muhtemelen doğum ve ölüm çevrimine ilişkin birtakım fikirlerin varlığına işaret etmektedir. Bu belki de sadece ölüyü uyku duruşuna getirme girişimini temsil etmektedir. Çoğu kazı sahasında ölüler yüzleri doğuya yani doğan güneşe doğru döndürülmüş halde gömülmüş olarak bulunmuştur. Başka kazı sahalarında yüzleri Batıya dönük olanlarla da karşılaşılmıştır.

Bir kez daha belirtelim: Arkeolojik kayıtlar inancın varlığına yalnızca işaret edebilir; daha fazlasını yapamaz. Antropolog Gerardo Reichel-Dolmatoff Kolombiya'da yaşayan Kogi Kızılderililerinin ölü gömme uygulamalarını araştırmıştır. Bir keresinde bir genç kızın defnine tanık olmuştur. Defin töreni sırasında şaman ya da kabilenin ayin uzmanı, kızın bedenini dokuz kez havaya kaldırmış, sonra yüzünü doğuya bakacak şekilde, içinde küçük yeşil taşlar, bir deniz kabuğu ve salyangoz kabukları olan bir mezara yerleştirmiştir. İleride bu mezarı kazan arkeolog sadece önü doğuya bakan ve kabuklarla çevrelenmiş bir iskelet bulacaktır. Kabukların son derece değerli eşyalar, belki de bir tür para ya da ölünün öteki dünyada tüketebileceği "yiyecekler" olduğu spekülasyonunu yapacaktır. Arkeolog bu kıt kanıtlardan yola çıkarak Kogilerin aslında çocuğu ana rahmine geri koyduklarına inandıklarını kestiremeyecektir. Ölü bedenin dokuz kez havaya kaldırılması gebelik süresi olan dokuz ayı temsil eder. Arkeologlar deniz kabuğunun, kızın öfkelenmesini ve kabilenin genç erkeklerinden birinin canını almasını önlemek amacıyla, öteki dünyadaki "kocası" olması için oraya konduğunu da anlayamayacaktır.[3] Bütün bunları anlayabilmek için, yaşayan bir grupla karşılaşmak ve inançlarını iyice araştırmak gerekir. Arkeoloji bize ancak yoksul bir açıklama verebilir.

Atalarımız Güneş hakkında ne tür inançlara sahipti? Bir domuz dişine ya da bir taş alete ne tür anlamlar yüklüyorlar-

3 G. Reichel-Dolmatoff, *Kogi: A Tribe of the Sierra Nevada de Santa Marta, Colombia*, c. 2 (Bogota: Editorial Iqueima, 1951).

dı? Bilemiyoruz. Bugün benzeri şekilde yaşayan halklardan elde edilmiş budunbilimsel kanıtlara göz atabiliriz; ama bunlar bizim gibi olmayıp oldukları gibi kaldıkları için ender rastlanan halklardır. Elimizden gelen tek şey, onlar da bizim gibi insan olduğu için, bizim inanabileceğimizi düşündüğümüz bir şeye inanmış olabilecekleri spekülasyonunu yapmaktır.

İnsan Yemek Yanlış mı?

Spekülasyon gibi şans da arkeolojide çoğu zaman önemlidir. İspanya'nın Burgos kentine 15 kilometre mesafedeki Atapuerca'da bulunan insan-öncesi-canlılara ait dehşet verici kemik koleksiyonu Richard Preece Williams'ın konuyla hiçbir ilgisi olmayan gayretlerinden ötürü keşfedilmişti. 1896 yılında İngiliz girişimci kömür ve demir cevherini kuzey İspanya'daki Sierra de la Demanda'dan Bilbao hattı üzerindeki bir kavşak noktasına, oradan da Bask ülkesindeki demir çelik fırınlarına taşımak üzere bir dar maden demiryolu hattı inşa etmeye girişti. Projede 1.500 işçi çalıştı ve iş 1901'de bitti. Cueva Mayor Mağarası'nın yeniden keşfedilmesinin sebebi, demiryolu açmak için Sierra de Atapuerca yamaçlarının kesilmesi ve bu sırada mağara girişinin bir kısmının çökmesiydi. Buradaki mağara sistemi yıllardır bilinmesine rağmen, bu çöküntüden sonra unutulmuştu. Cueva Mayor Mağarası'nın içinde 22 Ekim 1645 tarihinde Peder Manuel Ruiz'in elinden çıkmış bir yazı vardı ve o zamandan bu yana yöre halkı ara sıra mağarayı ziyaret etmiş ve daha cesur birkaç kişi de biraz daha derinlere inmişti.

Girişlerden birinin yakınındaki hafif bir dönemeçte, "silo" adı verilen, resmi olarak ise Sima de los Huesos ya da "Kemik Çukuru" olarak bilinen bir oyuk bulunur. Burasının 250.000 yıl önce hominid atalarımızın birkaç düzine insan-öncesi-canlı cesedini mağaranın içine sürükleyip çamurlu ve çeper-

leri oldukça dik meyilli 14 metre derinliğindeki bir kuyunun içine yuvarladıkları yer olduğu tahmin edilmektedir. Cesetler kuyunun dibine kolları bacakları bez bebekler gibi sallanarak varıyordu. Kuyunun dibine ulaşınca orada bir çukurun içinde toplanıyorlardı. Takip eden yıllarda pek çok hayvan kazara kuyunun içine yuvarlandı ve içinden çıkamayarak orada öldü. Bu vahşi hayvanlardan bazıları kuyunun içine yuvarlandıktan hemen sonra ölmedi ve oradaki kemikleri kemirerek bir süre hayatta kaldı. Birkaç yüzyıl içinde, insan kemiklerinin oluşturduğu yığın üzerinde biriken hayvan kemikleri ayrı bir katman haline geldi ve sonra mağaranın girişi kapandı. Mağaradaki duvar yazıları çukurun Ortaçağ'da yakındaki Ibeas de Juarros köyü delikanlılarınca yeniden keşfedildiğini gösteriyor. Bu delikanlılar, tüm genç erkeklerin yaptığı gibi, erkekliklerini bu kuyunun içine dalarak kanıtlıyordu. Kuyuya inmelerinin altında yatan fikir genç kızlara ayı dişi getirmekti. Ama bu işi yapmak kolay değildi. Mağaranın asıl girişi kapandığından dolayı, söz konusu kuyuya ulaşmak için 500 metrelik bir tünelden sürünerek geçmek gerekiyordu.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yavaş ilerleyen keşif çalışmalarının temposu 1976 yılında bir doktora öğrencisinin Sima'ya inmesiyle hızlandı. Öğrenci kuyudan yanında sadece bir ayı dişiyle çıkmadı, bir de daha sonra bir insan-öncesi-canlıya ait olduğu ortaya çıkacak bir çene kemiği getirdi. Birdenbire Atapuerca meşhur bir yer oldu, çünkü bu çene kemiği gerçekten çok eskiydi. Şu anda atalarımızın bölgede aralıksız bir milyon yıldır yaşadığı düşünülmektedir. Daha sonra Sima kemiklerinin sadece hayvanlar tarafından kemirilmiş olmadığı anlaşıldı. Kemiklerin pek çoğu üzerindeki bazı işaret ve yara izleri, hem yetişkinlerin hem de çocukların bizim eski atalarımız tarafından zalimce öldürülmüş olabileceğini gösteriyor.

İngiltere'de de benzer bulgulara ulaşıldı. Wales'e bağlı Pontnewydd'de Neanderthal kalıntılarının mağaralara kasıt-

lı olarak yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Neden mağaralar tarihöncesi etkinliklerde bu denli sık önemli rol oynamaktadır? Belki de karanlık, yankılı ve gizemli yerler oldukları; tuhaf rüzgâr ve su sesleri ürettikleri; ve içlerindeki ürpertici hava modern insanlara bile tehdit edici geldiği için. Mağaralar ayrıca rahmin simgesidir; bu nedenle ölüyü mağaraların içine yerleştirerek atalarımız belki de ölüm ve yeniden doğumdan oluşan bir yaşam döngüsü hakkındaki fikirlerini dışa vuruyorlardı.

Pontnewydd kalıntılarının büyük kısmı genç yetişkin erkeklere aittir. Oxford Cabble College'de araştırmacı olarak çalışan Paul Pettit mağaraya girecek kadar aptal olanların sadece genç erkekler olduğu şeklinde bir gözlem yapar.[4] Ama Pettit'in de işaret ettiği gibi, daha ciddi bir çıkarım da yapılabilir. Genç erkekler grubun en değerli üyeleridir, yırtıcıları savuşturmak ve avlanmakta hayati önem taşıyan hız, güç ve cesarete onlar sahiptir. Belki de Neanderthal toplumu içinde yüksek statülü bir sınıf olan genç avcılara öldükleri zaman özel bir muamele yapılıyordu. Ancak bu "genç" sözcüğünün biraz göreli bir terim olduğunu aklımızda tutmalıyız. Neanderthallerin nadiren otuz yaşını geçebildiğini düşünüyoruz.

Başka kazı sahalarında aşı boyasıyla kızıla boyanmış kemiklerin bulunması ölüye nasıl muamele edileceğine dair bazı inançların ve ölünün sadece "ölü" olmadığına dair birtakım fikirlerin var olmuş olabileceğini akla getirir. Neanderthal ölü gömme biçimi, eğer bu ifade doğruysa, komünaldir; ölü diğer ölülerin üzerine konulur ya da atılır. Hırvatistan'daki Krapina Mağarası'nda 100.000 yıl önce yaşadıkları düşünülen yetmiş kadar bireyin kalıntıları bulunmuştur. Bu kemiklerin çoğu, taş aletler tarafından bırakıldığı düşünülen kesik izleri taşımaktadır. Bazı analistler bu izleri Neanderthallerin yamyamlık yaptıklarının kanıtı olarak yorumlamış-

4 P. Pettit, "When Burial Begins", *Archaeology*, 66 (Ağustos 2002).

tır. Ama ölünün defin töreninin parçası olarak "etlerinden arındırılması" uygulamasına bazı günümüz kabilelerinde de rastlanmıştır ve kesik izlerinin nitelikleri cesetlerin yenmek üzere hazırlanmasından çok bu ayin etkinliğiyle daha tutarlı gözükmektedir. Bu oldukça çekişmeli bir konudur ama onları nasıl yorumlarsak yorumlayalım, kanıtlar ölülerin kasıtlı olarak bir tür muameleye tabi tutulduğuna işaret etmektedirler. Neanderthal mezarlarında ölüler için kullanılan yassı kireçtaşı "yastıklara" ve mezarlara bilerek çiçek konulduğunun işareti olabilecek polen izlerine de rastlanmıştır.

Yamyamlık, türümüzün tüm tarihi boyunca ara sıra ortaya çıkmış bir konudur. Sahipleri uzun zaman önce ölüp gitmiş kemikler üzerindeki silik izleri yorumlarken çok dikkatli olmak gerekir. Ama Hırvatistan'da bulunan kafatasları —kasıtlı olarak kırılmış olabileceklerine ilişkin kanıtlardan ötürü— bazı araştırmacıları Neanderthallerin 100.000 yıl önce diğer hominidlerin beyinlerini yediğini ileri sürmeye itmiştir. Bazı arkeologların yamyamlığa maruz kalmış insan kalıntılarını tespit etmek için kullandığı ölçütlerin çoğunun —parçalanmış yüzler, yanmış kemikler, kesilmiş uzuvlar, kesik izleri, kırık kemikler, çekiç taşı sıyrıkları— bu sahada bulunan kemikler üzerinde mevcut olduğu söylenmektedir. Başka çeşitli sahalarda bulunan kemikler kasıtlı olarak yapılan kasaplık izlerine çok benzeyen çakmaktaşı izleri taşımaktadır. Ama bunun neden gerçekleştiği açık değildir. Atapuerca'da çok eski zamanlarda insan eti yendiğini akla getiren işaretler mevcuttur ama bu yamyamlığın nedeni et kıtlığı değildir. Hayvan kalıntıları atalarımızın ellerindeki donanımlarıyla gayet iyi avlayabildiği pek çok memeli türünün bol miktarda bulunduğunu göstermektedir.

Görünüşe bakılırsa, genel olarak, yamyamlık bir beslenme meselesi değil, Tanrılar, ruhlar ya da ölümden sonra yaşamla ilgili ruhani bir etkinliktir; ve bu da bazılarını bu olaya "Tanrısal açlık" adını koymaya itmiştir. Chicago Üniversitesi

antropoloji profesörü Marshall Sahlins yamyamlık "gerçek olduğu zaman bile simgeseldir" görüşünü ileri sürmektedir. Yamyamlık afet ya da açlık gibi durumlar dışında hiçbir zaman beslenmek için yapılan bir şey olmamıştır. Geçtiğimiz yüzyıllarda bildirilen çoğu yamyamlık vakası, yamyamlığın içerisinde etkili bir ayinsel öğe olduğunu düşündürmektedir.

Yamyamlık ayinleri, haklarında tarihöncesi insanlar hakkında bildiklerimizden çok fazlasını bildiğimiz daha yeni toplumların uygulamaları incelenerek daha iyi anlaşılabilir. Her ne kadar arkalarında özgün yazılı kayıtlar bırakmadılarsa da, Aztekler belki de en iyi "modern" örnektir. Yazılı kayıtlarından pek çoğu imparatorlarından biri olan Itzcoatl tarafından yakılmış ve bu ateşten kurtulan kayıtların çoğu da 16. yüzyılda kıtaya gelen İspanyol işgalcilerin eline geçmiştir. Yine de, olağanüstü heykel, resim ve eşyaları sayesinde Aztekler hakkında oldukça ayrıntılı bilgiye sahibiz. Ayrıca elimizde bu halklardan, İspanyol işgalini bizzat yaşamış ve görmüş birtakım kişilerin ifadeleri ve *conquistadores* yani fatihler tarafından Azteklerle yapılmış ve kaydedilmiş bazı mülakatlar bulunuyor. Bu kayıtlarda anlatılan bazı şeyler Aztekleri olabildiğince zalim göstermek ve böylece İspanyol fatihlerin vahşice tutumunu haklı çıkarmak için abartılmıştır. Ama genel olarak, Aztek dinsel inanışlarının ve törenlerinin akla yatkın, mantıklı ve görsel bir anlatımını sunmaktadırlar.

Azteklerin tutumunu neyin etkilediğini anlamak için onların Orta Amerika'daki öncellerine ve antik Teotihuacan kentinin tarihine bakmamız gerekir. İki bin yıl önce Teotihuacan Amerika kıtasındaki en büyük kentti. Orta Meksika platosu üzerinde 20 kilometrekarelik bir alanı kaplıyor ve 200.000 kişilik bir nüfusu barındırıyordu. Bir rahipler kastı, tüccarları ve çiftçileri olan karmaşık bir toplumun merkeziydi. Sarayları, dükkânları, pazaryerleri, suyolları ve etkili bir çöp uzaklaştırma sistemi vardı. Buckingham Sarayı'nın yakınındaki gezi yolu Ay Piramidi'nden öteye doğru bir pist gibi

3 kilometre boyunca uzanan geniş Ölüler Yolu'nun yanında cüce gibi kalmaktadır. Ölüler Yolu geçmişte bir tür beton ile kaplıydı ve hemen yanındaki meydanların zemini de renkli sıva kullanılarak dekore edilmişti. Bu yoldan şimdiye dek hiç herhangi bir taşıt geçip geçmediğini bilmiyoruz ama öyle görünüyor ki bu ileri uygarlık tekerleği kullanmıyordu. Caddenin kuzey ucundaki dev Ay Piramidi'ne ek olarak, doğu kanadında 800 metre ötede daha da büyük bir yapı olan Güneş Piramidi bulunmaktadır. Bu iki piramit Mısır'ın Gize kentindeki iki büyük piramitten sonra antik dünyanın insan elinden çıkmış en büyük yapılarıdır. Ölüler Yolu'nun her iki tarafında daha küçük piramitler düzenli aralıklarla göz alabildiğine uzanmaktadır. Her bir piramidin bir yüzeyinde zirveye kadar çıkan dik bir merdiven bulunur. Kentin yaşadığı dönemde piramitlerin düz ve kare biçimli zirvelerinde birer sunak vardı.

Bu piramitlerden bazıları kazılar sonucu ortaya çıkarıldı ve bunlardan bazıları da orijinal yapıtaşları olan volkanik kaya blokları kullanılarak yeniden inşa edildi. Arkeologların araştırdığı neredeyse her piramidin altında bir erkek iskeleti bulundu. Bu iskeletlerden bazıları elleri arkadan bağlanmış ve diz çökmüş halde bulundu. İskeletlerin çoğunun boynunda altı ya da yedi insan altçene kemiğinden yapılmış bir kolye vardı. Bu piramitler hiç de Mısır'dakiler gibi birer anıt mezar değildi. Öldükten sonra öteki dünyaya giden büyük bir insanı korumak için yapılmamışlardı. Tersine, Teotihuacan piramitlerinde kalıntılarını bulduğumuz kişiler bu kentte yaşayan ve tapınan insanlar tarafından öldürülmüşlerdi. Kent sakinleri herhalde kurbanların vücutlarının piramitleri koruyacak ruhlar içerdiğine inandıkları için insan kurban ediyorlardı.

MS 700 civarında kayıtlara geçmemiş, esrarengiz bir felaket vuku buldu. Bu gelişen kent saldırıya uğradı, yakılıp yıkıldı. Bu saldırının faillerinin kim olduğunu bilmiyoruz. Suçlu muhtemelen komşu Tolteklerdi. Ama kent işgal edilmedi.

Saldırganlar çekip gitti. Hayatta kalan kentlilerse kaçıp kenti terk ettiler. Fakat dinsel uygulamaları yöre halkı tarafından kuşaktan kuşağa aktarıldı. Onlardan geriye kalan bir başka şey de kenti süsleyen bazı yazıt ve piktogramlardır. Çok sonraları, 13. yüzyılın ortalarında, Batı Orta Amerika'dan yeni bir kabile halkı çıkageldi. İlk bakışta önemsiz göçebeler gibi gözüken Aztekler kuru düzlükleri, bataklık arazileri ve çölü geçtiler. Bir söylenceye inanarak geldiler; vaat edilmiş toprakları önünde sonunda bulacaklarına inanıyorlardı. Mükemmel askerlerdi ve kendilerine ılımlı yaklaşmayan çevre halkları savaşarak püskürttüler. Başlangıçta bir kralları yoktu, kabile Tanrısı Huitzilopochti göçtükleri her yere dört rahibin omuzlarında taşınarak götürülüyordu. Yolda giderlerken Tanrıları onlara "Meksika" diye yeni bir yer ismi söylemiş olmalıdır.

Bugün Mexico kentinin etki alanı içerisinde bulunan bölgeye yerleşen Aztekler çok geçmeden Teotihuacan'ın gizemli kutsal kalıntılarıyla karşılaştılar. Bu eski yapılar onları derinden etkiledi; böylece Huitzilopochti'nin yanı sıra, şimdi terk edilmiş olan bu kentin önceki sakinlerinin tapındığı tüylü yılan Tanrı Quetzalcoatl'ı da benimsediler. Ayrıca bu halkın pek çok kurban ayinini de kopyaladılar. Askeri becerilerini ve daha önce çevre halkların hükümdarlarına paralı askerlik yapmış olmanın sağladığı üstünlükleri kullanarak, olağanüstü derecede hızlı biçimde Aztek İmparatorluğu'nu kurdular ve aynı büyüklükte piramitlerle süslü kendi kentlerini inşa ettiler. Bu, çok geçmeden Orta Amerika'nın gördüğü en güçlü imparatorluk oldu. Karmaşık bir altyapıya sahip olan, komşu kabileleri vergiye bağlayan, katı yasalar yapan, rahipler ve ayrıcalıklı soylular hiyerarşisi tarafından yönetilen bir toplumdu. Sonunda kendilerine aynı zamanda Tanrı da olan bir imparator seçmişlerdi.

Azteklerin insan kanına susamışlığı dinmek bilmiyordu. Kanlı ayinler Orta Amerikalıların dinsel uygulamalarının her

zaman başta gelen özelliklerinden biriydi ama Aztekler kana doymuyordu. Rahipler neredeyse her gün kendi kendilerini kurban ederek, kendi kanlarını dökerek —bulunabilecek en değerli metayı kullanarak— Tanrıların öfkesini dindirmeye çalışıyorlardı. Keskin obsidyen bıçaklarla kendi vücutlarını doğruyor, dikenler ya da sivri kemik parçalarıyla kulaklarını, kollarını defalarca deliyor, dillerine derin kesikler atıyor, sünnet derilerini yarıyorlardı. Bu rahiplerin neler yaptığını anlatınca günümüz koşullarına göre pek hoş bir görüntü çizmiş olmuyoruz. Hiç tarak vurulmamış uzun saçları kana bulanarak keçeleşiyordu. Kulakları, dilleri, cinsel organları yara bere içinde kalıyor, paramparça oluyordu. Etleri çürüdüğü ve vücutları kana bulandığı için çok pis kokuyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki rahipler kendi kendini kurban etmeyi bir tür simgesel ölüm olarak görüyor, hayatlarını sürdürmelerine izin veren Tanrılara borçlarını bu şekilde ödüyorlardı. Bunun bir başka ayinin yerini tutacak daha önemsiz bir ayin olarak görülmeye başlaması belki de kaçınılmazdı.

Mexico'daki Antropoloji Müzesi'nde çok meşhur bir eser vardır: Güneş Taşı. Yaklaşık beş metre çapındaki bu yontulmuş sert kırmızı kumtaşı diskin çevresinde Aztek takviminin yirmi günlük döngüsünü temsil eden bölmeler bulunur. Diskin ortasında seçme genç savaşçıların birbirleriyle dövüşmesini canlandıran bir sahne bulunduğu söylenir. Bu sahne daha çok Japon sumo güreşçilerinin küçük ringleri içindeki mücadelesini andırır. Diskin tam ortasında, savaşçıların olduğu yerde Tanrı Xiuhtecuthli'nin yüzü görünür. Her iki elinde birer insan kalbi tutmaktadır ve dışarı doğru uzattığı diline bir ayin bıçağı saplıdır.

Öncelleri için olduğu gibi Aztekler için de en büyük dinsel tören insan kurban edilmesiydi. Her yıl herhalde yüzlerce ya da binlerce insan kurban ediyorlardı. Cortés'in Meksika'yı dize getiren fatihlerine eşlik eden papazlar piramitlerin kurbanların kanıyla kızıla ve kahverengiye boyandığını kaydet-

miştir. Koku öylesine kötüydü ki İspanyollar bu kentleri daha uzaktan görmeden kokusunu alıyorlardı. Azteklerin kurbanlarının büyük kısmı tutsak edilmiş savaşçılardı; geri kalan kısmı, iyi yetişmiş, çekici görünümlü kentlilerdi; bazı bakireler ve çocuklar da bu ürkütücü ölüme kurban gidiyorlardı. Aztekler kurban edilen kişilerin cennette Güneş Tanrısına katılmadan önce sinekkuşuna dönüşeceğine inanıyorlardı. Tören zamanı gelene dek, kurban edilecek kişilere bazen aylarca zaman zaman da bir yıl boyunca iyi bakılıyordu. Ayinsel bir yıkama ve arındırma işleminden sonra, kurban edilmek üzere piramidin zirvesine çıkarılırlarken onlara Tanrı muamelesi yapılıyordu. Bazı kişilerin kurban edilmekten onur duyabildiklerine ilişkin birtakım kanıtlar mevcuttur. Ama kurban edilme anı geldiğinde belki de fikirleri değişiyordu. Kurban, sadece beli değecek şekilde sunak taşının üzerine yerleştirilir, elleri ve ayakları iki üç kişi tarafından sıkıca tutulup aşağı doğru çekilerek vücuduna bir yay biçimi verilirken, duruma belki daha farklı bir açıdan bakıyordu. Bir rahip elindeki obsidyen bıçakla, bir vuruşta göğüs kafesinin hemen altından karnı enlemesine açıyordu. Hızlıca diyaframı kesiyor ve elini göğüs boşluğunun içine daldırıyordu. Bu ayinin en heyecanlı kısmı rahibin henüz yaşamakta olan kurbanın göğsünden kalbini söküp çıkarması ve sonra onu hâlâ atarken halkın görebileceği şekilde havaya kaldırmasıydı. Kurban öldükten sonra cesedi piramidin merdivenlerinden aşağı yuvarlanıyordu. Ceset yere ulaştığında başı kesiliyor ve tapınağın yanındaki kafatası raflarına yerleştiriliyordu.

Bu öldürme yöntemi Azteklerin insan kurban ederken başvurduğu yöntemlerden sadece bir tanesiydi. Bir görgü tanığı olduğu sanılan Peder Diego Duran gladyatör dövüşlerine benzeyen bir kurban töreninden söz eder. Bir savaş tutsağı yuvarlak bir taşa bağlanıyor ve seçme bir Aztek savaşçısına karşı kendini savunmaya zorlanıyordu. Tutsağa tüyden yapılmış bir kılıç veriliyor, Aztek savaşçısı ise zırhını kuşanıyor ve

eline aslına göre sadece ucundaki keskin obsidyen bıçakları eksik olan iri bir sopa alıyordu. Peder Duran gözlemini "kurban kendini iyi de savunsa kötü de savunsa ölüm kaçınılmazdı" sözleriyle aktarmaktadır. Bazı savaş tutsakları bir direğe bağlanıyor ve Aziz Sebastiyan gibi, ölene dek oklanıyordu. Bir başka kurban etme yöntemi baş kesmeydi; bu yöntem bazen bakireler için kullanılıyordu. Bütün bu yöntemler içinde belki de en zalimce olanı bazı tutsaklara uygulanıyordu. Bu kişiler defalarca ateşe atılıp geri çıkarılıyor ve sonra da hâlâ canlıyken kalp sökme ayinine tabi tutuluyorlardı.

Pek çok kurban töreni yamyamlıkla noktalanıyordu. Eğer kurban bir tutsaksa, kurbanı yakalayan kişi onurlu bir pozisyon kazanıyor ve kurban yemeğine, uygun birtakım konuklar çağırabiliyordu. Tutsak alan kişinin aile üyeleri de kurban etinden birer parça yiyordu. Bu normal bir akşam yemeği değildi. Bedenin yalnızca küçük bir kısmının tüketildiği ve bazen de özel bir kupadan az miktarda kurban kanının içildiği dinsel bir törendi. Kurbanı onurlandırmak ve onu akrabalar arasına almak için tasarlanmıştı.

Kuşkusuz, bu tür törensel etkinliklerin önemini tam olarak anlamak zordur. Azteklerin Tanrıların evrenin işleyişini sürdürmesini sağlamak için insan kanı istediklerine inandıkları doğrudur. Bu tür olayların ayin katılımcılarına günahlarından arınma fırsatı sunuyor olması da muhtemeldir. Antropolog Michael Harner insan kurban etme uygulamasının tüm Orta Amerika halkları arasında yaygın olmasının besinleri arasında protein azlığı bulunmasına yorulabileceğini ileri sürmektedir. Ancak bilinmektedir ki örneğin Aztekler pek çok evcil hayvan türüne sahip olmasalar da bakliyat ve fasulye türü bitkileri yeterli ölçüde temin edebiliyorlardı. Ve pek çok Aztek kurban ayini, bu tür yiyeceklerin bol olduğu hasat mevsiminde gerçekleştiriliyordu. Üstelik ilk İspanyol fatihlerinden öğrendiğimiz kadarıyla, kurbanlar, mevcut rnönüler arasından istediklerini seçme özgürlüğüne sahip oldukları

sanılan soylular tarafından yeniyordu. Her ayinden sonra tüketilen insan eti yeterli miktarda besin desteği sağlayamayacak denli az oluyordu.

Kurban ayininin gücü büyük ölçüde siyaset ve dinin bileşiminden ileri geliyordu. Aztekler için geçerli olan şey muhtemelen tarihöncesi toplumlar için de aynı derecede geçerlidir. Aztek kralları yalnızca Tanrılar hüküm sürmelerini istediği için hüküm sürüyorlardı. Kral, rahiplerin koruyucusu ve tapınakların bekçisi gibi davranıyordu. İnsan kurban etme uygulaması, onu gören ya da duyan herkesin yüreğine korku salmanın yanı sıra, Tanrılar ve devlet arasındaki bağlantıyı göstermenin etkili bir yoluydu. Bu halka açık büyük gösteriler krala verilmiş olan iktidarı pekiştiriyordu. Bu ayinler devletin hem kendi vatandaşlarını hem de düşmanlarını yönetici sınıfı hedef alan her türlü direniş ya da saldırıdan caydırmak için kullandığı fazlasıyla etkili bir araç vazifesi görmüş olmalıdır.

Azteklerin kurban ayinlerinin korkunç ayrıntıları, bu ayinlerin nispeten yakın zaman içerisinde —Hernan Cortés, Michelangelo'nun Sistine Şapeli'ndeki resimlerini tamamlamasından yaklaşık on yıl sonra, 1519 yılında Orta Amerika'yı işgal ettiği zaman— sona erdiği düşünüldüğünde, göze çok çarpıcı görünür. Avrupa Aydınlanması tüm hızıyla sürerken, Aztekler hâlâ Baal ve Molok'u onurlandırmak için yapılan türden pagan ayinleri gerçekleştiriyorlardı. Batı uygarlığı Altın Buzağı'nın Musa zamanında reddedilmesine sanıldığından daha çok şey borçlu olabilir mi acaba?

Yamyamlığın en basit açıklaması bunun bir tür simgesel paylaşım, ölünün güçlerini elde etme, ruhu serbest bırakma ya da ölünün hayaletinden öç alma veya onu cezalandırma girişimi olduğuna işaret ediyor. Bize kökten aykırı gelse de yamyamlığın aynı zamanda toplumsal düzeni koruma ve yeniden üretme aracı olduğu açıktır.

Yamyamlık çoğu zaman düşmanlar ya da başka ailelerin üyelerinden çok akrabaları yemeyi içerdiği için, bazı antropo-

loglar insanların yamyamlık yaparken grubun birliğini pekiştirmeye çalıştıklarını düşünmektedir. Akrabalar yenirken ataların "ruhu" kuşaktan kuşağa aktarılır, özümsenir ve böylece grup bir arada tutulur, geçmiş bugüne bağlanır. Yakın zamanlara dek, Papua Yeni Gine'de yaşayan Gimi kadınları toprağın içinde çürümesini engellemek için ailelerindeki erkek ölülerin etini yiyordu. Bunu yaparak, ölen erkeklerin ruhlarını serbest bıraktıklarını ve böylece onların atalarının yaşayageldiği ormandaki diğer ruhlara katılabileceklerini düşünüyorlardı.

Vanderbilt Üniversitesi'nden Beth Conklin Güney Amerika'daki Guyana'da yaşayan Wari kabilesini araştırmıştır. Hükümet görevlileri ve misyonerlerin baskıları onları bu alışkanlıktan vazgeçmeye zorlayana dek, Wariler bazı ayinlerde ölü akrabalarının etini yiyordu. Görünüşe bakılırsa ayin yaşayanların ölüm olayını duygusal bakımdan atlatmalarında çok önemli bir rol oynuyordu. Bazı kaynaklarda Dr. Conklin'in şu sözlerine yer verilmiştir: "Bu ayin yiyen ve yenen insanlar arasına bir mesafe koyuyordu. Wariler yaşayanlarla ölenler arasında yavaş yavaş duygusal bir uzaklık yaratılması gerektiğine inanmaktadır. Çünkü küçük bir toplumda, kişinin ailesiyle arasındaki sevgi ve şefkat bağları en kuvvetli bağlardır ve bu bağlar ölümle birlikte çözülmez." Bazı insanlar ölünün bir parçasını yemenin ölen kişinin ruhunun tüm kabile tarafından özümsenmesine olanak tanıdığını ve bundan dolayı bunun Wariler tarafından ölüye yapılacak en saygılı muamele olduğunun düşünüldüğünü ileri sürmektedir.

Yamyamlık eski İbraniler zamanında bilinmeyen bir eylem değildi. Gerçekten de, yamyam (*cannibal*) sözcüğünün Kalde dilinde "Baal rahibi" anlamına gelen *cahna-bal* sözcüğünden türediği iddia edilmektedir; *cahna*, *cahn* yani "rahip" sözcüğünün daha empatik bir biçimidir (İbranicedeki *cohen* sözcüğünün kökeni de bu sözcüğe dayanır). Ama insanlık tarihin bir aşamasında yamyamlık dinsel bir dürtünün gerçek-

leştirilmesi olmaktan çıktı, dinsizce ve korkunç bir eylem olarak görülmeye başladı. Yine de, yamyamlık ayinleri görece modern zamanlara dek varlığını sürdürdü. Yakın geçmişte yaşanan ve kendisi şu anda Almanya'da sekiz yıllık hapis cezasını çekmekte olan Arwin Meiwes vakası oldukça rahatsız edicidir, çünkü onun sapkın iştahı asla eşine rastlanmayan bir özellik değildir. Meiwes'in İnternette kendi rızasıyla bir yamyam tarafından yenmek isteyen bir kurban araştırdığını anımsayacaksınız. Alman mahkemesine sunulan kanıtlar Meiwes'in onun uygulamasına katılmak istediğini belli eden 430'dan fazla kişiden yanıt aldığını ileri sürmektedir. Meiwes ve kurbanının, kurbanın bedeninin parçalarını ve cinsel organını bir ayin yapıyorlarmışçasına birlikte yemeleri aynı derecede dikkate değerdir.

Yamyamlığın korkunç bir şey olarak kabul edilmesi, insanların bu eylemden çok uzun zamandır tiksindiğinin göstergesidir. Gözü dönmüş Yahudi düşmanlarının Yahudileri yamyamlıkla suçlamasının nedeni tabii ki budur. Bu karalama —Yahudilerin, Hamursuz Bayramı'nda Hıristiyan kanı içtikleri söylencesi— yüzyıllar boyunca çok büyük kuşku ve düşmanlıklar doğurmuştur. Musevilik herhangi bir canlının kanının tüketilmesini özellikle yasaklamış olmasına karşın, İsa'nın zamanından önce bile Yahudiler insan öldürme ayinleri yapmakla suçlanıyordu. Dahası, İsrailoğulları Mısır'ı terk ettikten sonra Yahudilerin hayvan kurban etmesine sadece Yeruşalim (Kudüs) tapınağı sınırları içerisinde ve katı şekilde denetlenen koşullar altında izin veriliyordu. Yunanlı hatip ve kışkırtıcı Apion çok kötü bir söylenti yaymıştı. MÖ 2. yüzyılda, Seleukos hanedanından gelen Suriye kralı Antiokos Epipanes kendi saltanatı sırasında Yahudilerin bir Yunanlı yabancıyı yakaladıklarını, bir yıl boyunca besleyip şişmanlattıklarını, sonra da onu bir ormana götürüp orada katlettiklerini iddia etmiştir. Kralın iddiasına göre, bu adamın öldürülüşü sırasında orada bulunanlar Yunanlılara düşman olmaya

ant içmiştir. Bu hakaret, Antiokos'un Yahudileri Yunan kültürünü benimsemeye (sözde Helenleşmeye) zorlayışını ve ardından Yeruşalim Tapınağı'na saygısızlık edişini haklı göstermek için başvurduğu bahanelerden biri olmuştur.

Sadece Yahudiler değil, ilk Hıristiyanlar da insan kurban etmekle suçlanmıştı. 2. yüzyılda saygın ilahiyatçı Peder Tertullian şöyle yazıyordu: "Bizim insanların en suçlusu olduğumuzu, bebek öldürdüğümüzü, bebek yediğimizi söylüyorlar." Yamyamlık, muhtemelen, yeni ve bilinmedik bir dini hayata geçiren herkesin üstüne atılınca yapışıp kalacak türden, somut kanıtlara dayanmayan bir suçlamaydı. Daha yakın zamanlarda Satanistler desteksiz söylentiler yayılmasına sebep oldular, bebekleri öldürüp kanını içmekle suçlandılar. Vakaların büyük kısmında değilse bile çoğunda, toplum marjinal grupların ezilmesini haklı göstermek için onları en büyük tabuları çiğnemekle suçlamaya hazır görünmektedir.

Yahudilik ve Hıristiyanlık belki de yamyamlık suçlamalarına kendi elleriyle zemin hazırlamıştır. Hayvan kurban etme bir zamanlar Yahudi tapınışının çok önemli bir parçasıydı. *Yaratılış* kitabında Yahudi halkının babası İbrahim Tanrıya olan bağlılığını oğlu İshak'ı kurban etmeye hazırlanarak gösterir. Pek çok bilgin *İncil*'de aktarılan en şaşırtıcı dramlardan biri olan bu sıradışı olay hakkında yorumlar yazmıştır. Aslında olay Tanrının İbrahim'i sınamasından ibarettir. Tanrının ondan asıl istediği şey kan *değil*, kendisine inanması ve boyun eğmesidir. Böyle olmasına rağmen, benzer bir geleneğin izleri Hıristiyanlığa kadar ulaşmıştır. Hıristiyanlık inancının en önemli ayini bugüne dek, Hıristiyanların simgesel olarak İsa'nın etini yiyip kanını içtiği Aşai Rabbani ya da Şarap Ekmek ayinidir.

Ne yazık ki Hıristiyanlar kendi gördükleri zulümden ders çıkarmamıştır. Ortaçağ boyunca Hıristiyanlar bu türden yanlış suçlamalar yönelterek Yahudilere düşman olmuştur. Bu karalamaların en ünlülerinden biri 1255 yılına aittir. Kronik-

çi Matthew Paris, Lincolnlü "Küçük" Aziz Hugh'un öyküsünü şöyle aktarır: Çocuk önce on gün beyaz ekmek yedirilip süt içirilerek şişmanlatıldı ve sonra ... neredeyse İngiltere'deki tüm Yahudiler çarmıha germe işlemine davet edildi." Bu uydurmacadan ötürü Yahudi cemaatinin 91 üyesi yargılanmak üzere Londra'ya yollandı ve içlerinden 19'u idam edildi. İnanılmaz görünebilir, ama yamyamlık ayini izlerine dayanan karalama kampanyaları Rusya'da ve başka yerlerde çağımıza dek sürdü. Naziler *Der Stürmer* adlı gazetelerine ara sıra "Jüdischer Mordplan" (Yahudi Cinayet Planı) manşetini atarak bu aracı sık sık kullandılar.[5]

Resimli Mağaralar Dini

Cape Town'daki İziko Müzeleri Afrika Mirasını Araştırma Enstitüsü Müdürü Chris Henshilwood birkaç yıl önce Güney Afrika'daki Blombos Mağarası'nda bulunan bazı sarımsı renkli sıradışı taş parçalarından söz eder. Bu ince uzun taş parçalarından boyları birkaç santimetreyi geçmeyen en az iki tanesinin yüzleri itinayla düzleştirilmiş ve kenarları yuvarlatılmıştır. Her ikisinin üzerinde de aynı boy ve nitelikte, birbirleriyle çaprazlamasına kesişen, adeta çapraz tarama yapılırcasına yüzeye oyulmuş çok belirgin çizgiler mevcuttur. En ilgi çekici olan şeyse, her iki taş parçası üzerindeki çizgi modellerinin birbirlerine çok benzemesidir. Kanıtlar kasıtlı insan etkinliğine işaret etmektedir; oyulacak yüzeyler itinayla hazırlanmıştır, geometrik modeller oluşturulmuştur, oyma tekniği ve sonuçta ortaya çıkan oyuntu modeli her iki parçada da aynıdır. Çeşitli arkeolojik ve kimyasal testler bu kalıntıla-

5 Bu karalamaların hâlâ varlığını sürdürmesi çok tatsız bir olgudur. İnternette bir arama yapılırsa, Yahudileri bugün bile ayin yapmak amacıyla Hıristiyanları kurban etmekle suçlayan Yahudi düşmanı siteler bulunduğu görülür.

rın yaklaşık 77.000 yıl öncesine ait olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu da yazıyı bilmeseler bile o çağlarda yaşayan atalarımızın kendilerini ifade etmenin simgesel bir yolunu bildiklerini düşündürmektedir.

İlk insanlardan biri olan Cro-Magnon insanı 30.000 ila 40.000 yıl önce ortaya çıkmıştır. Bu tarihlere ait iskelet ve kişisel eşya parçaları ilk kez Fransa'da 1860 yılında bulunmuştur ve o tarihten bu yana, Batı ve Orta Avrupa'da bu ilk insanların yaşadıkları pek çok mağara keşfedilmiştir. Cro-Magnonlar doğal sanatçılardı; güzelce işlenmiş taş ve kemik aletler yapıyor, deniz kabuğu ve mamut dişinden mücevherler imal ediyorlardı.

Cro-Magnonların kültürel mirasının en müthiş öğelerinden biri olağanüstü mağara resimleridir. Güneybatı Fransa'daki Lascaux Mağarası'nda bulunan yaklaşık 17.000 yıllık resimler muhteşemdir; bunlar canlı, ayrıntılı ve renkli resimlerdir. Her ne kadar günümüze bunlar kadar iyi korunmuş olarak ulaşmamış olsalar da 30.000 ila 9.000 yıl öncesine ait benzeri sanat eserlerine Asturias'tan Don Irmağı'na kadar tüm Avrupa'da rastlanmıştır. Bu resimlerin benzer tekniklerle yapılmış olması ve avlanmayla ilgili benzer sahneleri betimliyor olması bazı araştırmacıları eski ve çok yaygın bir "mağaralar dini" olduğunu ileri sürmeye itmiştir. Bu düşünce fazlasıyla hayal ürünü olabilir; ama yine de resimlerin birtakım betimlemeler yapmak için kullanılışı insan aklının Tanrı inancına ve tapınmaya temel teşkil etmiş bir simgeselleştirme yeteneğine sahip olduğunu düşündürmektedir.

Birkaç yıl önce Fransa'daki mağaralardan birini, Grotte de Gargas adlı mağarayı ziyaret ettim. Gargas Mağarası'nda o esrarengiz hayvan resimlerinden pek fazla yoktu, sadece bazı bizon ve antilop resimleri vardı. Ama ziyaretçiler burada çok daha esrarengiz bir şey görüyorlardı. Bu büyük mağaranın duvarlarının alt kısımlarında sayısız insan eli izi vardı. Bunlardan 250 tanesi çocuk ve yetişkinlere aitti. Tasarımların si-

yah ya da beyaz, sarı ya da kırmızı olması için çok farklı boya maddeleri kullanılmıştı (ezilip toz haline getirilmiş odun kömürü bunlardan biriydi). Anlaşılan, bu insanlar bu resimleri yaparken bir ellerini duvara koyuyor ve ağızlarına doldurdukları boya maddelerini üstüne püskürtüyorlardı. Karbon-14 tarihleme tekniği ellerden birinin 27.000 yıllık ya da daha eski olduğunu ortaya koymuştur. Benzeri bir kalıntı, 55 el izi, yine Fransa'daki Cosquer Mağarası'nda keşfedilmiştir. Bunların bazıları yukarıda anlatıldığı gibi yapılan negatif izler, bazıları da bugün anaokullarında kullanılan teknikle yapılmış pozitif izlerdir; bu teknikte bir el boya maddesine daldırılır ve sonra bu elle kaya duvara dokunulur.

Olağanüstü olan şey, her iki mağarada da, el izlerinin çoğunda bir ya da daha fazla parmağın eksik olmasıdır. Kimse bunun sebebini bilmemektedir. Bu eller bir buz çağı sırasında hüküm süren acımasız iklim şartlarına mı tanıklık etmektedir? Bu pek olası gözükmemektedir, çünkü bu ellerin neredeyse hepsinde başparmak yerinde durmaktadır. Parmaklar bilerek, bir kurban ayininde kesilmiş olabilir mi? Bütün dünyada pek çok insan grubu vücutlarını bilerek yaralamakta ve kesmektedir; Aztek rahiplerini anımsayalım. Ama bu bölgede parmakları eksik iskelete rastlanmamıştır.

Belki de en akla yakın açıklama şudur: Aslında parmaklar eksik değildi, fakat resimler kasten, iz bırakmaması için bir parmak bükülerek yapılıyordu. Bunun bir tür selamlama olması ya da avlanma veya başka ayinlerle ilgili, Güney Afrika ve Avustralya yerlilerinin kullandığı sessiz dile benzer şifreli bir dil olması mümkündür. Ancak gizem burada bitmez. Fransız arkeolog Jean Clotte bazı el izlerinin yakınındaki yarıklarda ince uzun kemik parçaları bulmuştur. Bunlar nereden gelmiştir ve neden oradadır? Belki de bunlar daha çok, dindar insanların modern Yeruşalim'deki tapınak enkazının batı duvarındaki çatlaklara iliştirdikleri notlar gibi, Tanrıdan huzur, sağlık ya da buna benzer başka bir yardım dileyen dualardır.

Bu izler daima tartışma konusu olacak ve arkeologlar mağara resimleriyle ilgili meseleler hakkında ateşli kavgalara tutuşacaktır. Bu mağaraların resimli bölümlerine ulaşmanın güçlüğü —örneğin, Fransa'nın Cabarets yöresinde bulunan mağaranın iç kısımlarına ulaşmak neredeyse birkaç saat almaktadır— resimlerin ayinsel amaçlarla yapıldığına işaret ediyor olabilir. Belki de ressamın karanlık tünellerde saatlerce sürünürken çektiği çile başarılı bir av için teşekkürlerini sunma ya da yaklaşan bir avın başarılı geçmesini güvence altına alma aracıdır. Modern insanların yaptığı dinsel resimler bizi kendilerine hayran bırakabilir ya da derin düşüncelere dalmamıza yol açabilir. Ama başka inanç sistemlerinde, resim yapmak, resimde betimlenen olayın gerçekleşmesini sağlamanın büyüsel bir yolu olabilir. Benzer bir sembolizm günümüz kabile toplumlarında sık sık görülmektedir: Örneğin, geleneksel bir şifacı, kısır bir kadının gebe kalmasını "sağlamak" için bir tencereye kutsal taşlar koyabilir.

Dinsel pratikler çoğu zaman, ya bir şeyin olmasını sağlamak ya da en azından insanları o şeyin olacağına ikna edip rahatlatmak amacıyla bir çile çekmeyi içerir. Afrika'nın bazı yörelerinde, ergenlik çağına gelen erkek çocuklarının, artık birer erkek olduklarının kabul edilmesinden önce, sünnet ya da avlanma ayinleri gibi çok çetin sınavlardan geçmesi, büyük çileler çekmesi sağlanır. Bazen doğaüstüyle bir tür "alışveriş" yapılıyormuş havası sezilir: Ben X çilesini çekeceğim, sen de (Tanrı, Tanrılar, ruhlar) karşılığında bana Y ödülünü vereceksin. Tehlikeli ve ulaşılması güç yerlerde bulunan bu resimler belki de bilerek çekilen bir çilenin, avcı olmaya hazırlanan genç erkeklerin beceri ve cesaretlerinin sınanmasının bir parçasını oluşturuyordu. Ya da ruhlarla yapılan bir anlaşmanın parçasıydılar: İnsanlar çaba harcayacak ve acı çekecek, karşılığında da başarılı bir av partisi geçireceklerdi.

Büyü, Şamanizm ve Ruhani Evrim Söylencesi

İnsanlar 15.000 yıl önce doğayla ruhani bir ilişki içerisinde olduklarına neredeyse kesin olarak inanıyordu. Kanıt 1914'te Fransa'nın güneyindeki Trois Frères Mağarası'nda keşfedildi. Mağaranın girişindeki dar tünel katedrale benzeyen çok büyük bir mekâna açılmaktadır. Duvarlar ve tavan hayvan —mamut, bizon, geyik, boğa ve tay— resimleriyle kaplıdır. Mağara sakinleri bu resimlerde havada bu hayvanlara doğru uçan birçok mızrak çizmiştir.

Ziyaretçilerin göz hizasından dört metre yukarıda gerçekten çok çarpıcı bir figür dans etmektedir. Bu figür 90 santim boyundadır ve av sahnesine doğru bakmakta, belini bükmüş, sıçramaya hazır biçimde durmaktadır. Başarılı bir avı kutlayan Afrikalıların dans ederkenki yürüyüşlerini andıran bir duruştur bu. "Hayvan Efendi" ya da "Mağara Tanrısı" olarak bilinen bu resim benim şimdiye dek gördüğüm tarihöncesi sanat eserleri arasında en etkileyici olanıdır. Mağara Tanrısı'nın bir tür ayin maskesi giydiğini kabul etmek için pek az bir hayal gücüne sahip olmak yeterlidir: Gözleri, kulakları ve yüzüyle baykuşu; boynuzlarıyla geyiği; vücudu, karnı, omuzları ve ön ayaklarıyla aslanı; ve kuyruğuyla da tımar edilmiş bir atı andırır. Ama sakalı, duruşu, yüz ifadesi, arka ayakları, ayak kasları ve penisiyle hiç kuşkuya yer bırakmayacak şekilde insana benzemektedir. Pek çok güce sahip bir büyücüyü çağrıştırır; sırtını kamburlaştırmış ve başını bir yana eğmiş, neler olacağını önceden bilirmişçesine avı denetlemekte ve pek çok hayvanın öldürülmesini sağlamaktadır.

Ne yazık ki bu mağara bu ilginç resimleri korumak için şu an kapalı tutulmaktadır. Ziyaretçi akını mağara duvarlarındaki mantarların aşırı büyümesine yol açmıştır ve —15.000 yıldır hiç bozulmadan kalmış olan— mağara mahvolma riski altındadır. Resimleri artık göremeyebiliriz belki, ama aklımızda tutabiliriz. Bu usta işi resmi yapan kişilerin amacı neydi?

Amerikalı büyük mitoloji uzmanı Joseph Campbell bir zamanlar bu ilkel insanların, yaşamak için öldürmenin gerekli olduğu bir dünyayı anlamaya ve kabul etmeye çalıştıklarını ileri sürmüştü. Elbette, tıpkı bizim gibi, ilk insanlar da düşler ve kâbuslar görüyordu. Belki de, doğaya çok yakın yaşayan Cro-Magnon insanı, kanlar içinde çığlık çığlığa kesilen hayvanlar intikam tehditleriyle düşlerine girdiği zaman vicdan azabı duyuyordu. Bu endişeyi açıklayacak ve çözecek bir mitolojinin ortaya çıkmış olması mümkündür. Bu mitolojinin almış olabileceği formlardan biri, eğer gereken ayin yapılırsa, hayvanların öldürülmeye boyun eğeceği inancıdır. Campbell avcıların ayinlerde hayvanın ruhuyla iletişime geçmiş olabileceğini ileri sürer. Eğer hayvanların düşündüğü gibi düşünür, Tanrılarına haraç öder ve avlarına kendilerini kurban olarak sundukları için teşekkür ederlerse, onları öldürerek işledikleri günahın bağışlanacağını düşünmüş olmalıdırlar. Bu nedenle huşuyla hayvan şarkıları söylenip hayvan dansları edilmeli ve hayvanların ruhlarını rahatsız etmekten kaçınmak için derileri itinayla ve saygıyla yüzülmeli, etleri yine aynı özenle kesilmelidir.

Bir başka benzer imge Lourdes'te bir kayağan taş levha üzerinde görülür. Bu imgede geyik derisine sarınmış, atkuyruğuna sahip ve başında boynuzlar olan bir adam resmedilmiştir. Bu imgelerin onları resmeden insanlar için ne anlama geldiğinden asla emin olamamakla birlikte, insanların yüzyıllardır zihinlerinde canlandırdıkları çoğu doğaüstü varlığın insan-hayvan karışımı olduğunu biliyoruz. Hinduların fil başlı Tanrısı Ganeş ve Yunan mitolojisindeki yarı-at yarı-insan figür sentor klasik bir örnektir. Mağaralardaki bu figürler de hayvan Tanrıların resimleri olabilir.

Viktorya çağı İngilizleri sözde "ilkel" toplumlardaki inançları araştıran ilk insanlar arasında yer alırlar. Her ne kadar vardıkları sonuçlar çoğu zaman yetersiz kanıtlara dayansa da, Avrupalılar ellerinde *İncil*leriyle çıkagelene dek kabile

halklarının dinsiz yaşadığını düşünmüş olan Hıristiyan misyonerlerine ait kendilerinden önceki görüşlere meydan okudukları için övgüyü hak ederler. Pek çok Viktorya çağı otoritesi tüm dinlerin canlıcılık (animizm) ile başladığını düşünüyordu. "Canlıcılık" terimi hayvanlarla (*animals*) değil, doğanın ilkeleri, öğeleri ya da niteliklerinin —örneğin, rüzgârın, ağaçların ve bazı yaratıkların— bir ruha ya da cana sahip olduğu düşüncesiyle bağlantılıdır. Antropolojinin babası olarak görülen E. B. Tylor (1832-1917) gibi kişilerin evrimci görüşü canlıcılık ve büyünün örgütlü dine ve sonunda da bilime yol açtığı şeklindeydi. Bu, insanlık tarihine ilişkin, aşırı ölçüde basit olmakla birlikte, derli toplu bir görüştür.[6]

Çok eski atalarımızın yaşadığı hayatın bazı yönlerinin canlıcı inançları nasıl yararlı, çekici hatta zorunlu hale getirdiğini görebiliriz. Her şeyden önce, iklime ve göç eden sürülerin hareketlerine bağımlı avcı-toplayıcılar olarak, tarihöncesi halkların doğaya çok yakın bir varoluş biçimi vardı. Bu doğa zaman zaman karşılarına bir çağlayan ya da bir günbatımı çıkarıp onları kendine hayran bırakıyor, zaman zaman da önlerine kendilerinin iki katı boyunda öfkeli bir ayı dikip onları korkutuyordu. Atalarımız bu deneyimlere insan nitelikleri yükleyegelmiş olabilir. Biz bunu her zaman yapıyoruz. "Almanya Maastricht Antlaşması'nı desteklemekten vazgeçti" ya da "Komite Profesör Winston'ın toplantıya katılmamasından dolayı üzüntülerini dile getirdi" gibi ifadeler kullanıyoruz. Ülkeler, gemiler ve arabalar için dişil üçüncü tekil şahıs zamiri kullanıyoruz. Bu gibi ifadeler kullanarak, bu niteliklere kesinlikle sahip olmayan varlıklara insan nitelikleri yüklüyoruz. Bunu neden yapıyoruz? Bu muhtemelen, kendimizden daha büyük olan şeyleri daha tanıdık olan insan ilişkileri çerçevesine sokup ufaltarak beynimiz için anlaşılır hale getirmenin bir yoludur. Paleolitik geçmişimizde bizon ve ayı gibi hayvanlara

6 E. B. Tylor, *Primitive Religion* (Londra, 1871).

iki farklı açıdan bakıyorduk. Birincisi, bu hayvanlar bizi öldürecek güce sahipti; ikincisi, bizi besliyor ve bize destek oluyorlardı. Böylece, bir bizonu öldürüp etini yediğimiz zaman onun ruhuna ya da tüm bizonları temsil eden ruha saygı gösterme fikri ortaya çıktı. Ayrıca, bu fikir hayata geçirilince, bu hayvanlar tarafından yaralanmamayı ya da öldürülmemeyi veya onlardan daha fazla et almayı umabilirdik.

Bu tuhaf yarı-insan yarı-hayvan figürler için bir başka açıklama daha mevcuttur. İngiltere'nin Starr Carr yöresinde arkeologlar üzerine delik açılarak boynuz takılmış bir kafatası bulmuştur. Bu nesne bir başlık olarak kullanıldığı izlemini bırakmaktadır. Günümüzde Sibirya'da yaşayan şamanların taktığı başlıklara benzemektedir. Şaman pek çok geleneksel toplumda bulunan özel bir tür din "görevlisi"dir. Şamanlar ruhlar ya da Tanrılarla hastalık veya kaza gibi bir talihsizliğin sebepleri hakkında görüşmek için çoğu zaman trans benzeri hallere girerler. Buldukları "çözüm" çoğunlukla öfkeli bir ruhu yatıştırmak için bir ayin yapmak ya da ona adak sunmaktır. Bazı şamanların kötü ruhlarla savaşıp onları işgal ettikleri vücuttan kovarak hastaları iyileştirdiğine inanılır.

Bir tanesi bir resimde görülen öteki de bir kazıda bulunan başlıkların şu an yaşamakta olan toplumlarda kullanılan bir başlığa benzemesinden çok fazla şey çıkaramayız. Bu, bir gamalı haç gördüğümüz her yerde Nazi inanışları, ya da bir haç biçimi gördüğümüz her yerde Hıristiyanlık olduğunu varsaymaktan farksızdır. Ama Şamanlık inançları —bugün Kanada'nın kuzeyinde yaşayan Eskimolar gibi— avcı-toplayıcı toplumlar arasında yaygındır. Bu nedenle, bu eski resimlerdeki imgeler için ek bir açıklamaya ve dinsel inançlara ilişkin daha kesin işaretlere sahibiz. Trois Frères'deki yarı-insan yarı-hayvan figür av öncesinde avcılar ve avlar arasındaki anlaşmaya aracılık eden bir şaman olabilir.

Peygamberler de bazen büyüden faydalanır; ya da en azından, yaptıkları şey, yanlarına çekmek istedikleri izleyici-

lere büyü gibi görünür. Kutsal Kitapta pek çok ele geçirme ve görünme örneği vardır. "Tanrının ruhu"nun Gidyon'un etrafını sardığı ya da onu ele geçirdiği söylenir (*Hâkimler* 6:34); ve Tanrısal ruh ansızın Saul'ün üstüne iner, onun değişmesine, öfkelenip cinnet geçirmesine neden olur (*I Samuel* 10:6). *Eski Ahit*'teki en önemli "büyü" öykülerinden bir tanesi birinci Krallar kitabında anlatılır ve İsrail'de büyük bir kuraklık yaşandığı sırada geçer. Öykü İlyas'ın bazen kendisine çocukların kurban edildiği yerel Tanrı Baal'in rahipleriyle nasıl mücadele ettiğini anlatır. İlyas Karmel Dağı'nın doruğunda, Baal'in 450 ve Tanrıça Aşira'nın 400 peygamberine yalnız başına karşı koyar. İlyas'ın rakipleri ayinlerinin gerektirdiği gibi etlerini yarar ve dans ederler. Ama hiçbir şey olmaz. İlyas rahiplerle alay eder. Bu en eski mizah örneklerinden birinde Kutsal Kitap İlyas'ın rahiplere nasıl daha yüksek sesle bağırdığını, belki de Tanrıları "uyuduğu" için onları duymadığını söylediğini aktarır. Sonra İlyas biraz sihirbazlık yaparak sunağını suyla doldurup Tanrıya dua eder. Birdenbire bir yıldırım düşer, sunakta ateş yanar ve yağmur suları akmaya başlar. Sözün kısası, İlyas, kendi Tanrısı rakiplerinin taptığı doğa ve doğurganlık Tanrılarından çok farklı olsa da geleneksel bir şaman gibi davranır.

21. yüzyıl Amerika'sında, gezici vaiz Benny Hinn oldukça organize ve televizyonda canlı yayımlanan dua toplantıları düzenlemekte ve onun bu toplantılarda HIV'i iyileştirdiği, sakatları tekerlekli sandalyeden kurtardığı, hatta ölüleri dirilttiği iddia edilmektedir. Bunlar bir avcı-toplayıcı toplumda şaman tarafından yürütülen etkinliklere benzemeyen etkinlikler değildir; ancak aralarındaki en önemli fark, söz konusu toplantıların milyonlarca dolarlık bir girişim ve ayrıca kitlesel ölçekli bir eğlence programı olmasıdır. Bu yüzden, "bu tür bir din şuna dönüştü" gibisinden evrimci görüşlere kuşkuyla yaklaşmalıyız. Bu tür düşünceler kibirli düşüncelerdir, çünkü başka toplumların ve çağların Tanrıya ulaşmak için tuttu-

ğu yolların bizim yolumuzdan "daha basit", "daha ilkel" olduğu varsayımına dayanır. Aynı zamanda yanlıştırlar da; çünkü insanların şimdiye dek Tanrı hakkında sahip olduğu tüm fikirler dünyanın her yanında, tüm tarih boyunca mevcut olmuştur.

Paleolitik atalarımızın fikirleri hakkında pek az şey biliyoruz, ama nasıl yaşadıkları hakkında daha çok şey biliyoruz. Ve bu hayat herhalde bir kenarda oturup derin derin düşünmeyi kolaylaştıran bir hayattı. Atalarımızın yaşamı hakkında, 17. yüzyıl filozofu Thomas Hobbes'un "pis, hayvansı ve kısa" sözleriyle ifade ettiği yanlış bir algılamaya sahibiz. Doğayla iç içe, masum ve çok mutlu bir yaşam sürdüklerini düşünmek de aynı derecede saçmadır. Ama avcı-toplayıcı toplumların yaşam tarzı kıskanılacak denli fazla serbest zaman içerir. Televizyonda gördüğümüz antropolojik içerikli belgesel filmlere bakın. Tahta parçalarını yontarak, sohbet ederek, şakalaşarak kamplarında ne kadar uzun zaman geçirdiklerine dikkat edin. Fakat tarım mevsimlerin sabit ritmiyle uyumlu günlük angaryaların yerine getirilmesini gerektirir; ve sanayi toplumlarında hayat saat tarafından çok daha katı biçimde kontrol edilir. Ama havalar iyi gittiği, barış ve bolluk olduğu sürece avcı-toplayıcıların çok fazla boş zamanı vardır. Ateşi bildikleri için hem bir ışık hem de bir ısı kaynağına sahiptirler; sınırları günbatımı ve gündoğumuyla belirlenen kısıtlı takvimden kurtulmuşlardır. Konuşma becerisini geliştirmiş (ve çok şükür ki televizyon ya da MP3 çalar gibi aygıtlardan henüz yoksun olan) sosyal hayvanların bir tür spekülatif öykü anlatıcılığını başlıca boş zaman etkinliği haline getirdiğini zihnimizde canlandırmamız zor değildir. Bu da atalarımızın aklını özelden genele doğru yol almaya, hayatları ile doğal çevreleri arasındaki bağlantıları ve benzerlikleri görmeye teşvik etmiş olmalıdır. Birisi kadın biyolojisinin ayın evrelerine benzediğini; gündüz görünen güneşin gece görünen ayın "karşıtı" olduğunu ve bu karşıtlığın erkeğin ka-

dının "karşıtı" olmasına benzediğini fark eder. Sonra Ay dişi, Güneş erkek olur. Ardından, pek çok sınıflama yapılır; doğum gibi kadın etkinliklerinin başarısı Ay Tanrıçasının iyiliğine, av gibi erkek etkinliklerinin başarısı da Güneş Tanrısının iyiliğine bağlanır. Paleolitik Çağ halkları varlıklarını ağır bir tempoyla sürdürmeleri sayesinde, çevrelerini saran dünya hakkında sorular sorma ve onu açıklamaya çalışma olanağı bulmuştur.

Bilinç ve Avuntu

1920'lerde E. E. Evans-Pritchard adlı İngiliz antropologu, ahşap bir tahıl ambarı aniden çöküp kabilenin bir üyesinin ölümüne neden olduğu sırada bir Sudan köyünde araştırma yapıyordu. Bu üzücü olay antropologun geleneksel toplumlarda din olgusuna ilişkin kendi fikirlerini doğrulamasını sağladı. Evans-Pritchard büyünün önce dine sonra da bilime evrildiği fikrinin kusurlu olduğuna kanaat getirdi. Afrika'daki deneyimleri sayesinde, geleneksel toplumlarda yaşayan insanların Batılılardan daha az akılcı ve kesinlikle daha aptal ya da daha akıllı olmadığını biliyordu. İnsanların büyü, ruhlar, büyücülük vb. gibi şeylere inanmasının başka bir nedeni olmalıydı.

Köylüler tahıl ambarının enkazını üstünkörü inceledikten sonra termitlerin ahşap iskeleti yiyip zayıflattığını ve yapının bu yüzden çöktüğünü anladılar. Ama biz insanlar bu tür açıklamalarla asla tatmin olmayız. Böyle açıklamalar bizi her şeyin, iyi ya da kötü şeylerin, her an olabileceği rastlantısal bir evrenin kucağına atıverir. Bilmek istediğimiz şey, ambarın *neden o an o kişinin* üzerine yıkıldığıdır. Evans-Pritchard'ın araştırdığı Azande halkı için yanıt, büyüydü. Ellerinde, büyüyü yapanın kim olduğunu ortaya çıkaracak ve gücünü etkisiz hale getirecek, ayinler ve inançlar biçimine bürünmüş pek çok araç mevcuttu. Doğaüstü fikirler bir çırpıda izah edilemeyen şeyleri açıklamak için vardı.

Bu tür bir açıklama yüz yıl öncesinin Afrika köylerine has değildir. Aralık 2004'te Güneydoğu Asya'yı vuran tsunamiden sonra, Kamboçya kralı, kendisi Tanrıça İndra'ya dua ettiği için ülkesinin kurtulduğunu ileri sürmüştü. Eski İsrail'de peygamber Amos yabancı ulusların saldırılarını Tanrının kendisiyle çölde yaptıkları anlaşmayı unutan günahkâr İsrailllilere gazabı olarak yorumlamıştı. Modern dünyada bazı Hıristiyan liderler hâlâ AIDS'in rastgele cinsel ilişki kurma ve eşcinsellik günahlarına Tanrının verdiği ceza olduğunu söylemektedir. Bir talihsizlik yaşadığımız zaman hangimiz başımızı göğe kaldırıp "Neden ben?" diye sormayız.

Bizi hayvanlardan ayıran bilinç hem bir lütuf hem de bir lanettir. Bizi içgüdülerin ve içinde bulunduğumuz anın boyunduruğundan kurtarır ve önceden plan yapmamıza olanak tanır. Aynı zamanda bize büyük bir güç ve yetenek hissi de verir. Ama yalnızca bu kadar. Ne kadar güçlü ve yetenekli olursak olalım, bazı şeyler gücümüzün ötesindedir ve hep öyle olagelmiştir. Bebekler ölür; "güçlü" Batı bilimi bunu önleyemez. Hiç beklemediğimiz anda bir talihsizlik yaşar, ezici bir şaşkınlık ve umutsuzluk hissine kapılırız. Bu bizi her iki yöne de sevk edebilir. Yatıp ölebiliriz. Ama genlerimiz bizi bunu yapmamaya zorlar. Ya da bu belirsizlikle birlikte yaşamanın bir yolunu bulabiliriz; onu açıklar, onu kontrol edebildiğimiz hissi gibi rahatlatıcı bir his veren belli davranış biçimleri icat ederiz. Tüm tarihimiz boyunca pek çok yerde bu fikirler doğaüstü güçlerle, örneğin bir Tanrıyla, doğada bulunan ruhlarla, kızgın atalarla ya da kötücül büyüsel güçleri olan insanlarla ilişkili olmuştur.

Doğaüstüne ilişkin fikirler sadece insanların başına gelen talihsizlikler ve acı olayları açıklamak için üretilmemiştir. Pek çok toplumda, bu tür doğaüstü fikirler *nedenlerin araştırılması* amacına yönelmiştir; başka deyişle, neden şeylerin olduğu gibi olduğunu daha etraflıca açıklamaya çalışırlar. Bu açıdan bakarsak, *Yaratılış* kitabında pek çok gönderme bula-

biliriz. Âdem ve Havva'nın cennetten kovulma öyküsü neden kadınlar ve erkeklerin birbirlerinden farklı olduğunu; neden yılanların yerde süründüğünü; neden erkeklerin değil de kadınların doğum sancısı çektiğini; neden hepimizin ölmek zorunda olduğunu açıklığa kavuşturma girişimi olarak okunabilir. Aynı zamanda, neden buradayız gibi büyük bir soruyu yanıtlar ve belli yer isimlerinin kökenlerini açıklar; örneğin, Kutsal Kitap bize Peni-El'e (Tanrının Yüzü) bu ismin Yakup Tanrıyla burada yüz yüze geldiği ve güreştiği için verildiğini söyler.

Şeylerin neden olduğu gibi olduğunu anlamak o şeyleri kabul etmeyi kolaylaştırır. İnsanın sevdiği birini, bir savaşta ya da yabancı bir ülkede kaybetmesi ve o kişinin cesedinin bulunamaması, dolayısıyla ölüp ölmediğinin kesin olarak belirlenememesi, üstesinden gelmesi en zor olaylardan biridir. Bir aşk ilişkisi bittiği zaman, incinen taraf sürekli bir "bitiş" konuşması yapmak istediğinden söz eder. Bu, o kişinin, eşinin kendisini neden terk ettiğini ya da neden artık sevmediğini bilmek istediği anlamına gelir.

Ne olup bittiğini anlama gereksinimi, insan beyninin çevremizdeki dünyayı yorumlama biçiminin ayrılmaz parçasıdır. Ağaçlarda yaşadığımız çağda, ani bir dal kırılması ya da bilinmeyen bir hayvan çığlığı bizi saldırıya uğrama ve öldürülme olasılığına karşı alarma geçiriyordu. Bu nedenle biz de hemen anlayamadığımız şeylere yanıt arayan türden bir beyin geliştirdik. Eğer garip bir ses gece yatarken uykumuzu kaçırırsa, büyük olasılıkla, sesin kaynağını bulmak için kalkıp etrafı kolaçan ederiz. Onu durduramasak bile, sesin nereden geldiğini bilmek, alarm bizi rahatsız etmeden önce birkaç saat mutlu mutlu uyumak için gerekli olan zihinsel huzura kavuşmamızı sağlar. Bilgiye aç bir aygıt olan insan beyni için "erkek arkadaşım beni bıraktı" ya da "bir gürültü var" bilgisi yeterli değildir; beyin nedenleri bilmek, bir ek bilgi katmanına ulaşmak ister. Sonu gelmez "Neden?" oyununu oynayan

küçük çocuklar beynin bu temel işlevinin kölesi durumuna düşmüştür. Şeylerin nedenini anlamak insanın bu büyük gereksinimini karşılar. Ve başka yanıt bulunamadığı durumlarda doğaüstü ikna edici yanıtlar sunabilir.

Willendorf Venüsü kireçtaşına oyulmuş olağanüstü bir dişi figürü heykelciğidir. 25.000 yıl öncesine ait olduğu sanılmaktadır. İnsan ona baktıkça, onu yapan tarihöncesi heykeltıraşın varlığını daha iyi sezer. Bazı mağara resimleri kadar ayrıntılı işlenmiş bir eser değildir, ama yine de —belki yapımızın çok temel bir öğesine hitap ettiği için— akılda silinmez bir iz bırakır. İri kalçalı, sarkık göğüslü, çok şişman bir kadındır. Şişman karnında büyük bir göbek deliği vardır. Her ne kadar vücudunun şekli geçmişte birkaç bebek doğurduğunu gösteriyorsa da, bu göbek deliği onun gebe olmadığını anlatmaya yetecek denli içerlektir. Başta büyük dudaklar olmak üzere, dış üreme organları belirgin şekilde oyulmuştur. Cinsel organlarının aksine başı çok basit ve gerçekçilikten uzak biçimde işlenmiştir. Yüzünün bulunması gereken yerde, sadece bir dizi çizgi ve düzenli aralıklarla yapılmış kabartılar mevcuttur. Adeta yüzünü bir tutam kıvırcık saçla örtmüş gibidir. Birer orantılı dizle sonlanan uylukları kısadır. Ama ayakları yoktur; eğer ayakları geçmişte kırılmamışsa bu heykelciğin desteksiz durması mümkün değildir. Bazı bilginler bu heykelciğin yere saplanmak üzere yapıldığını ileri sürmektedir. Sibirya'daki Baykal Gölü'nden İtalya'nın Liguria yöresine dek uzanan bir bölge içerisinde çeşitli kazı sahalarında benzer insan figürleri bulunmuştur. Bu "Venüs heykelcikleri" kasıtlı olarak gömülmüşe benzememektedir ama günlük hayatta bir rol oynamış olmaları olasıdır. Bunların pek çoğuna konutlar ve çevresinde rastlanması, akla ev eşyası olabileceklerini getirmektedir.

Bu küçük heykellerin gerçekten hangi amaca hizmet ettiğini hiçbir zaman bilemeyeceğiz, ama artlarında yatan inançlar hakkında bazı gözlemler yapabiliriz. Bebek yapma dürtü-

sü insanın en büyük zorunluluklarından biridir. Bugün bile pek çok toplumda kısır bir kadın hiçbir statüsü, hiçbir geleceği olmayan, toplum dışına itilmiş bir varlıktır. Üreme, atalarımız için daha büyük bir zorunluluktu. Paleolitik Çağ ve Neolitik Çağ'ın büyük kısmı boyunca çocuklar gelecek demekti; türün ve yakın akrabaların hayatta kalması anlamına geliyorlardı. Emekli maaşı, tasarruf hesabı ya da refah devleti kavramları ortaya çıkmadan önce, çocuk sahibi olmak, kendi yiyeceğimizi temin edemeyecek kadar zayıf düştüğümüzde hayatta kalmamızı sağlamanın tek yoluydu. Bu gerçek, dünyanın pek çok yerinde, büyük bir aileye sahip olmanın rasyonalitesi olarak kalmıştır. Dünya nüfusunun patlamasının sebebi büyük ölçüde yoksulluktur. Çocuk ölüm oranlarının yüksek olduğu yoksul ülkelerde insanlar üstünde ebeveynlerin refahını sağlamak üzere hiç değilse birkaç çocuğun hayatta kalma şansını artırmak için büyük ailelere sahip olma yönünde büyük bir baskı mevcuttur. Bebek ve çocuk sağlığı alanındaki ilerlemelerin nüfus artışını engellemekte dev doğum-kontrol programlarından çok daha etkili olmasının sebebi budur.

Toplumumuzda kadınlar biyolojik gereksinimlerden ötürü bebek yapmak istiyor. Beyin ve bedenlerinin bu talebini yerine getiremedikleri zaman çoğu kadın sessiz sedasız da olsa çok büyük acılar çekiyor. Çoğu zaman erkekler de kuvvetli bir baba olma içgüdüsü duyuyor; yine de pek çoğu sadece eşlerinin mutlu olmasını istiyor ve süreci kolaylaştırmak için elinden geleni yapıyor. Hem erkekler hem kadınlar çoğu zaman bir aile sahibi olma isteklerini uygulamaya dönük olmayan terimlerle dile getiriyorlar: "Ben iyi bir baba olurdum," "Çocuk sahibi olmak hayatımızın eksik yönünü tamamlardı," "Burada bulunmamın sebebinin bu olduğunu biliyorum." 20. ve 21. yüzyıl Londra'sı hastanelerinde karşılaştığım hiç kimse bana çocuk sahibi olmanın kendisinin hayatta kalması için zorunlu olduğunu söylememiştir.

Atalarımız meseleye çok farklı bakmış olmalıdır. Kuşkusuz ilk insanlar bizimle aynı genlere ve hislere sahipti. Pek çok genç kadın kuracağı aileyi büyük özlemle düşlemiştir; pek çok kısır kadın kalabalık komşu aileleri acılı gözlerle izlemiştir. Pek çok genç erkek başkalarının çocuklarıyla oynadığında babalıktan keyif alacağını fark etmiştir. Elbette biz bu genlerin kölesi değiliz. Cro-Magnonlar modern insanınkinden pek de farklı olmayan yaratıcı ve duygusal bir yaşam sürüyorlardı; Lascaux'nun becerikli bir şekilde yapılmış güzel resimleri bize böyle söylüyor. Ama hayatta kalmak tehlikeli bir işti. Hayat genel olarak daha kısa ve sürekli olarak tehlikelere açıktı; saldırı, kıtlık, hastalık her an ortaya çıkabilecek tehditlerdi. Biz tehlikelere maruz kaldıkça, genlerimiz bizi üremeye teşvik etti. Ama gebelik ve doğum da tehlikeli işlerdi. Hastalık, gerginlik ve açlık doğumu etkiler. Mikrop kapmak gebe kadınları öldürebilir. En başından en sonuna dek bu çocuk yapma olayının tamamı atalarımıza kontrol edilemeyen gizemlerden biri gibi gelmiş olabilir. Bu nedenle, tarihöncesi dinin büyük ölçüde bu olayı açıklamaya ve kontrol etmeye yönelmiş olması şaşırtıcı değildir.

Willendorf Venüsü gibi heykelciklerin çok yaygın olması, bazı bilginleri Paleolitik Çağ boyunca bir "Ana Tanrıça" kültünün var olduğunu ileri sürmeye itmiştir. Bazıları hayal güçlerini biraz daha fazla işleterek ilk dinin insanlık ve doğadaki dişi öğeye tapınmaya dayandığını iddia etmiştir. Kurama göre, bunun yansımaları ana soygeliminde, başka deyişle ataların izinin babaya göre değil anaya göre takip edilmesinde görülebilir. Belki de, toplumlar daha karmaşıklaşıp zenginleştikçe —savaş, avlanma ve maden işleme gibi erkek işlerinde kendini gösteren— ataerki anaerkinin yerini almış ve böylece eril bir Tanrı ya da Tanrılar eski Toprak Ana'nın yerini kapmıştır. Bu kuram bir zaman çok tutulmuş ve Robert Graves, Ted Hughes gibi romancıların, şairlerin yazınsal hayal gücünü harekete geçirmiştir.

Bu derli toplu bir fikirdir; ama başka bilginler ana soygeliminin eski İsrail gibi pek çok erkek-egemen, savaşçı ve teknolojik bakımdan ileri toplumlarda da var olduğunu ileri sürmektedir. Günümüz Yahudileri atalarının izini ana soygelimine göre sürer: Ben annem Yahudi olduğu için Yahudiyim. Yine de İbranicede İsraillilerin Tanrısından eril şahıs zamiri kullanılarak söz edilir; zaman zaman eril şahıs zamiri kullanılmadığı olur, ama dişil şahıs zamiri hiç kullanılmaz.

Tarihin bir aşamasında Tanrıçaların yerini eril Tanrıların aldığını ileri sürmek özensiz bir evrimci düşünce örneğidir. Ama şu kesinlikle doğrudur ki insanlar çağlar boyunca belli bazı dişil niteliklere -—doğurganlık, beslenme ve ayın evreleriyle ilgili döngüsel modellere— tapmıştır. MÖ 700 civarında yazan Yunanlı ozan Hesiodos Tanrı Kronos'un, babasının penisini ve testislerini kesip denize attığını söyler. Denizin üzerinde oluşan beyaz köpük daireleri (kim bilir o uzuvların içinde ne vardı) güzel seks Tanrıçası Afrodit'i yaratır. Tanrıların babası Zeus ona, cinsiyet ayrımcılığı yaparak da olsa, oldukça sağlıklı bir öğüt verir: "Hayır, çocuğum, savaşmak sana göre değil. Sen daha çok, evliliğin güzel sırlarıyla meşgul ol." Afrodit'in nitelikleri kesinlikle saygıyı hak eder. Hıristiyan Avrupa'da Meryem'e, "Hanımefendimiz"e, "Tanrının Annesi"ne büyük hayranlık beslenmesi, atalarımızın dişil olana tapma fikrine fazlasıyla yatkın olduğuna işaret etmektedir. Çok açıktır ki hayatın yaratıcısı olan kadın bedeni bir şaşkınlık kaynağıdır; bu yüzden, atalarımızın dünyanın yaratılışı ile doğal çevrelerinde cereyan eden yaşam-ölüm döngüsü arasında paralellik kurduğunu düşünmek güç değildir.

Tanrı Toprağa Yerleşiyor

MÖ 9000-8000 civarında Avrupa ve Asya'nın iklim ve bitki örtüsünde önemli değişiklikler oldu. Buzullar bozkırlardan geri çekildi, yerlerine ormanlar geldi ve hayvanlar kuzeye

doğru göçmeye başladılar. Av hayvanlarının azalması insanları yiyeceklerini değiştirmeye ve yavaş yavaş balıkla karınlarını doyurabilecekleri ırmak ve göl kıyılarına yerleşmeye zorlamış olabilir. Ve, Ebu Hureyra'da gördüğümüz gibi, insanlar bir sıçrama daha yapmıştır. Daha kalıcı yerleşmeler kurup, bitki ve hayvanları evcilleştirmişlerdir. İnsan yaşamı modellerindeki bu değişimler kaçınılmaz olarak Tanrı Fikri'nde de birtakım değişimlere yol açmıştır.

Hamburg yakınlarındaki Stellmoor yöresinde insanlar 10.000 yıl önce sofistike ok ve yaylar yapıyorlardı. Günümüzde yapılan deneyler bu okların 50 metreden isabet kaydedebildiğini ve çakmaktaşından yapılmış uçlarının modern metal uçlardan daha öldürücü olduğunu göstermiştir. Ana kazı sahasında arkeologlar ilginç bir bulguya, bir turba yatağında bozulmadan kalmış 12 adet rengeyiği ölüsüne rastlamıştır. Bulgu tartışma yaratmıştır. Bazı araştırmacılar insanların, bugün kutup bölgesinde yaşayan bazı avcı-toplayıcı grupların yaptığı gibi, cesetleri tazeliğini koruması için gömmüş olabileceklerini ileri sürmektedir. Başka araştırmacılarsa bu değerli etlerin dinsel amaçlarla gömülmüş olduğunu, geyiklerin kurban edildiğini iddia etmektedirler. Ahşap bir direğin tepesine geçirilmiş bir rengeyiği kafatasının bulunmasının, muhtemelen bir rengeyiği ruhuyla ilişkili ayinsel etkinliklerin varlığına işaret ettiğinin altını çizmektedirler.

Daha önce gördüğümüz gibi, Tanrı Fikri çoğu zaman "ticari" bir öğeye sahiptir, insanlar doğaüstü güçlerden bir şeyler almak için bazı acılar çeker, bazı zorluklara katlanır. Tarihöncesinde insanların kendileri için değerli olan şeylerden bilerek vazgeçtiklerine işaret eden —alet, çanak çömlek ve değersiz süs eşyaları gibi— kayda değer kanıtlar bulunmuştur. İnsanlar bunları çukurlara gömmüş, akarsulara atmış hatta bazen daha hiç kullanmadan kırmıştır. Yahudi düğün törenlerinde bir cam bardak kırılır. Bu harekete pek çok simgesel anlam yüklenmesine karşın (örneğin, İkinci Tapınağın

yıkılışı ya da gelinin kızlık zarının yırtılması), Stellmoor'da bulunan kurbanlık rengeyiklerini çağrıştıran bir kurban öğesi içermez. Değerli bir şeyden vazgeçersiniz ve karşılığında daha değerli bir şey elde edersiniz.

Avrupalı atalarımız değerli eşyalarını hendeklere dizerken, Yakındoğu'da insanlar daha yararlı çabalar sarf ediyordu. Modern İsrail'in Vadi en Natuf yöresinde arkeologlar en eski yerleşik yaşamın izlerini buldular. Natufiler yarısı yeraltında bulunan barınaklarda ve açık alanda yaşıyor, yabani tahılları taş oraklarla hasat edip fallus biçimli tokmaklarla dövüyorlardı. Bu çağ tarımın başlangıcına işaret ediyor. Türkiye'deki Çatal Höyük gibi, Yakındoğu'da rastlanan bu tür yerlerde, birbirleriyle ilintili bir dizi değişikliğin izlerini görüyoruz: İçinde bazen yüzden fazla ailenin barındığı kalıcı konutlar, hayvanların ve ekinlerin yavaş yavaş evcilleştirilmesi, ustaca yapılmış aletler.

Tarım avcılık-toplayıcılıktan daha verimli bir hayatta kalma yöntemidir. İnsanın sırtına bazı angaryalar yüklese de daha az çabayla, toprağa yerleşmiş ve artmış bir nüfusu besleyecek daha çok yiyecek elde edilir. Yakındoğu'nun o zamanki verimli düzlüklerinde kurulan köyler önce kasabalara sonra büyük kentlere dönüştü. Örneğin, Kutsal Kitapta Ninova anlatılırken, Yusuf peygamberin kentin bir ucundan ötekine üç günde yürüdüğü belirtilir. O çağda bir kent böylesi boyutlara herhalde ancak "banliyöleri" ile birlikte ulaşabilirdi. Ancak yine de bu durum nüfusun çok arttığına ve insanların iletişim yöntemlerinde zorunlu değişiklikler olduğuna işaret etmektedir.

Tarım tekniklerinin verimi arttıkça, bazı insanlar artı ürün yani tüketebileceklerinden daha fazla yiyecek elde etmeyi başardılar ve böylece başkalarından "daha zengin" oldular. Zenginlik ve statüler arasında daha belirgin farklar oluştu: "Sınıf" ayrımları uç verdi. Artı ürün bazı bireylerin yiyecek üretme işinden kopmasına ve başka görevler üstünde yoğun-

laşmasına olanak tanıdı. Bu kişiler çanak çömlek imalatı, ev inşası, kano yapımı, alet üretimi ve sanat gibi işlerde uzmanlaşıp özel beceriler kazandılar. Rolex ve Rolls Royce'un antik eşdeğeri olan lüks eşyalar ortaya çıktı. Birtakım insanlar bu eşyalar aracılığıyla güç ve statülerini gösterdiler. Ve bizim bu eşyaları mezarlarında bulmaya başlamamız atalarımızın ölümden sonra yaşama inandıklarını bir kez daha göstermektedir.

Ama tarım sadece sosyal yaşam modellerindeki değişimle ilgili değildir. İnsanların dünyaya farklı gözlerle bakması anlamına gelir. İnsanlar artık yiyecek bulmuyor, *yapıyordu*. Bu atılım insanın kendi yeteneklerine olan güveninin artmasına ve doğayı daha iyi anlamasına yol açtı. Bu yeni mesleği gerektiği gibi yapabilmek —ne zaman toprağı süreceğini, ne zaman tohum ekeceğini, ne zaman harman döveceğini kestirebilmek— için zamanı ölçemeye başladı. Bunu günlerin ve mevsimlerin geçişini kaydetmek için işaretleme sistemleri geliştirerek yaptı. İnsan doğanın bir parçası olmaktan çıkıp, onun dışında bir yere yerleşti. Artık doğayı biçimlendiriyor, değiştiriyor ve kontrol ediyordu.

Çiftçilik yapmaya başladıktan sonra Tanrı Fikri'ni bir kenara bırakmadık. Tarım, Tanrı Fikri'ne yaklaşımımıza sadece bir değişiklik getirdi. Çiftçilik hâlâ bir "şans" faktörü içerir. Hava koşulları ve salgın hastalıklar gibi etmenler hâlâ insanın kontrolü dışındadır. Yakındoğu'nun düzlüklerinde Fırat ve Dicle gibi ırmakların sularının düzenli olarak taşmasıyla meydana gelen sel baskınları insanın çabasını kolayca boşa çıkarabiliyordu. Bu belirsizlikler avcı-toplayıcıların hissettiği kaygıları yoğunlaştırmış olmalıdır. Yaşadıkları yerde bir felaket meydana gelirse göçebeler kolayca başka bir yere gidebilir. Ama evler ve başka yapılar inşa etmeye zaman ve kaynak yatırımı yapmış bir halk için daha büyük bir risk söz konusudur. Avuntu ve açıklama bulmak için Tanrı Fikri hâlâ çok gereklidir. Bu arada, toprağı sürme–ekim yapma–hasat etme gi-

bi düzenli bir döngüye bağlı olmak sadece varoluş biçimimizi düzenlemekle kalmamış, tapınmamızı da düzenlemiştir.

Yakındoğu'daki eski yerleşim yerlerinde ilk kutsal mekânların yani özellikle dinsel amaçlarla kurulmuş yapıların izlerini bulmamızın bir nedeni budur. Bu yapıları içeren yerleşim yerlerinde bir Ana Tanrıçaya dayanan inançların izine yine rastlanmaktadır. Çatal Höyük gibi yerleşim yerlerindeki duvar resimleri buna örnektir. Ölüler evlerin altına gömülüyor, yanlarına çok çeşitli eşyalar konuyordu. Bu eşyaların türü ve miktarı ailenin zenginliğine ve statüsüne işaret ediyordu. Eşyalar arasında çoğu zaman çeşitli dişi heykelciklerinin bulunması ölümden sonra yaşama ilişkin düşüncelerin dişil olana tapma ve doğum–yeniden doğum döngüsüne bağlı olduğunu akla getirmektedir.

İlkel tapınma yerlerinin varlığı doğaüstü hakkında yeni bir düşünme tarzına işaret ediyor olabilir. Venüs heykelciklerinin niteliği Tanrı Fikri'nin artık insan biçimine tapınmayı içerdiğini düşündürmektedir. Anlaşılan, çiftçi atalarımız Tanrılarına insan nitelikleri yükleme eğilimine girmiştir. İçinde onlara tapmak için belli yerler inşa ederek ve herhangi bir kişiliğe sahip olmayan bu doğa güçlerinin kendi inşa ettiğimiz mekânlarda yaşaması gerektiğini düşünerek, Tanrıları da kendimiz gibi "yerleşik" hale getirdik. Tanrı artık çevremizde, rüzgârda, fırtına bulutlarında ya da göç eden bizon sürülerinde değildi, belli bir yere yerleşmişti. Bu fikrin bir gelişimini eski İsraillilerin düşüncelerinde görürüz. Bu kavmin Tanrısı belli bir halka ve yere ilişik hale gelmiştir: Önce çöl çobanlarının çadırlarına sonra büyük bir kentin yüreğinde inşa edilen bir tapınak kompleksine. Şunu söyleyebiliriz ki bu çağda, hayatta kalmak için ihtiyaç duydukları şeyleri temin etmek amacıyla insanlar hâlâ doğaüstüne tapıyordu; ama o ikisi —insan ve Tanrı— birbirlerine bir adım daha yaklaşmıştı.

Yakındoğu'da insanların karmaşık gruplar halinde ve çiftçilik yaparak yaşama eğilimi, MÖ 3000 yıllarında kurulmaya

başlayan Mezopotamya kent devletleriyle doruğuna erişti. Maden işleme becerileri geliştikçe zenginlik ve statü farkları iyice belirginleşti. Çok uzaklardan mal getirtme gücüne erişen kişiler ortaya çıktı; arkeolojik kayıtlarda bu gücün ayrıntılı dışavurumlarını görüyoruz: Bazı süslemeler, zırhlar, kılıçlar ve tolgaların sadece krallık mertebesine ulaşmış insanların ulaşabileceği türden kaliteli işçilik ve malzemeyle yapıldığını fark ediyoruz.

İnsanlar yerleşik düzene geçtikten, tarımı geliştirdikten ve mal mülk —tahıl, arazi, hayvan— sahibi olduktan sonra, kayıt tutma yöntemleri önem kazandı. Bunların ilk örnekleri belki de çetele çubukları yani atalarımızın üzerlerine kertikler açtığı dal, ağaç kabuğu ya da tahta parçalarıydı. Bu tür şeyler Britanya'nın bazı yörelerinde Ortaçağa dek kullanılmıştır. Ama ahşap çetele çubukları kolayca yok olurken, taş ya da kil daha kalıcı malzeme alternatifleriydi. Üzerine kertikler açılmış ilk sayma markaları MÖ 7000 civarına aittir ve Fırat ve Dicle ırmaklarının beslediği Mezopotamya bölgesinde bulunmuştur. Arkeolojik kayıtlardan yola çıkarak, MÖ 4100 ila 3800 arasında bu markaların ıslak kile basılabilen mühürlere evrildiği yargısına varabiliriz. Bu, neredeyse yazının başlangıç aşamasıdır.

Her ne kadar bazı bilginler yazının Eski Mısır ya da İndus Vadisi'nde başlamış olabileceğini ileri sürseler de, Mezopotamya'nın insanların sadece kile oyulmuş resimleri değil yazılı dili ilk kez geliştirdiği yer olduğu neredeyse kesindir. Bugünkü Irak'ta, Sümer adı verilen güney Mezopotamya yöresindeki Uruk kenti kazılarında ilk yazının ilginç örnekleri bulunmuştur. Kutsal Kitapta Erek adıyla anılan Uruk etkileyici bir kentti. Söylenceye göre, Kral Gılgamış tarafından inşa ettirilmiş duvarları 9 kilometre uzunluğundaydı ve yaklaşık 400 hektarlık bir alanı içine alıyordu. Kentte 50.000 kişi yaşıyordu. Kent sakinleri bir sulama sistemi inşa ettiği ve paylaştığı için, örgütlü bir toplumsal yapı kurulmuş olmalıydı.

Londra Üniversitesi hocası yakın dostum Profesör Mike Geller belki de 4500 yaşında olan bazı eski Sümer duaları tercüme etmiştir. Kil tablet parçaları üzerine oyulmuş daha eskice olanları Tanrılardan sağlık ve yiyecek diler ve kötü ruhların saldırısını önleyen büyülü sözler içerir. Profesör Geller çiviyazısıyla yazılmış metinler içeren bu tablet parçalarının sadece saray ve tapınaklarda değil her yerde bulunduğunu belirtir. Bunların pek çoğu —tıpkı günümüzdeki mesaj metinleri gibi— son derece önemsiz işlemlerin kayıtlarını ihtiva eder.

Bu, Profesör Geller'e yazının ayrıcalıklı bir azınlık tarafından saklanan bir sır olmadığını düşündürmüştür. Sümer'de çoğu sıradan evin bir odası, ticari kayıtlar, mal-mülk kayıtları, faturalar, vasiyetnameler gibi belgelerin arşivlenmesi, bir tür kişisel kütüphane oluşturulması için ayrılmıştır. Bir kazıda 2000 yıl önce yanmış bir ev ortaya çıkarılmıştır. Evin bir odasında çok sayıda tablete rastlanmış; bir başka odada ise yangında öldüğüne kesin gözüyle bakılan bir iskelet ve hemen yanında da tek bir tablet bulunmuştur. Bir süre sonra, bu tabletin yan odadaki tüm tabletlerin kaydını içeren bir indeks olduğu anlaşılmıştır. Profesör Geller okuryazarlık düzeyinin yazı materyallerinin bedeliyle ilintili olduğunu düşünmektedir. Kil herhalde çok ucuzdu ve çiviyazılı tabletlerin bölgenin her tarafına saçılmış olmasının sebebi de muhtemelen buydu. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse, daha sonra ortaya çıkan uygarlıklarda yaşayan insanlar, yazı malzemeleri çok daha pahalı olduğu için, ancak Sümer'dekine oranla daha düşük bir okuryazarlık seviyesine ulaşmış olabilirler. 15. yüzyılda matbaa icat edilene dek Avrupalılar hayvan derilerinden yapılmış parşömenlere mahkûm kalmıştır. Ben Profesör Geller'in görüşünü epeyce ilginç bulsam da, diğer Asur uzmanları ona katılmaz. Londra'daki British Museum uzmanlarından Dr. Irving Finkel okuryazarlığın Mezopotamya'da ender rastlanan bir özellik olduğu kanısındadır. Finkel'e göre bazı krallar bile okuma yazma bilmemektedir.

Mezopotamya'nın güney bölgesi olan Babil aslında iki bölgeye ayrılır: güneyde Sümer ve kuzeyde Akkad. Akkad dili İbranice, Aramice ve Arapçanın kökenidir. Sümer dili MÖ 2000 civarında ortadan kalkmıştır, ama yazıyı icat edenin Sümerler olduğu neredeyse kesindir. Bugün Sümer dilinin büyük kısmını tercüme edebiliyor, bu halk hakkında pek çok şey biliyoruz. Dolayısıyla dinsel inançları hakkında da epeyce bilgimiz var. Sümerlilerin gezegenler, hayvanlar ve havayla ilgili pek çok Tanrısı vardı. Örneğin güney kentlerinde bataklık yaşamıyla, balık tutma ve avlanmayla yakından ilgili Tanrılar vardı. Batıdaki Erred kentinde Enki içme suyu ve bataklık Tanrısı; Doğudaysa Tanrıça Nenşi balık Tanrısıydı. Yazılı kayıtların varlığı bizim artık insanların eylemlerinin izlerine bakmak zorunda olmadığımız anlamına gelir; doğrudan doğruya, neye inandıklarını anlatan ifadeleri inceleyebiliriz.

Sessizlik! Sessizlik!

Yükseklerdeki göğün daha ismi yokken,
Ve altındaki yere daha isim konmamışken,
Babaları tarihten yaşlı Abzu ile
Anaları kargaşa Tiamat'ın
Suları karıştı birbirine;
Oluşmadı hiçbir tarla, görünmedi hiçbir bataklık;
Ve yaratılmadı daha Tanrıların hiçbiri,
Ve olmadı hiçbir şeyin ismi, çizilmedi hiçbir yazgı,
Yaratıldı sonra gökte Tanrılar,
Vücuda getirildi Lahmu ve Lahamu...

Bu satırlar *Enuma Eliş* yani "Yüksekten" adlı Babil ya da Mezopotamya yaratılış öyküsünün giriş bölümünden alınmıştır. Düzenli bir kozmos ve onun öncesinde yer alan kaos arasındaki çatışmayı anlatır. Bu versiyon (daha eski versiyon-

ları da mevcuttur) MÖ 12. yüzyılda yedi tablet üzerine Akkadca olarak yazılmıştır.

Enuma Eliş'te —daha önce yapılmış bir çeviride "tatlı ve tuzlu sular birbirine karıştığı zaman" denerek— tarif edilen kaos, Tanrıları doğurur ve Tanrılar da, biçim ve nitelikleri gitgide karmaşıklaşarak, birbirlerinden ikişer ikişer doğarlar. Ardından Tanrılar arasında meydana gelen mücadele Güneş Tanrısı Marduk'un evreni yaratmasıyla doruğa tırmanır. Marduk Deniz Tanrıçası Tiamat'ın bedenini ikiye ayırıp yeri ve göğü yaratır.

Babil kentinin yerel Tanrısı olarak görülen Marduk'un aklına sonradan insanı yaratmak gelir. İnsanı cani karakterli Tanrı Kingu'nun kanı ve toprağın karışımından yaratır. Yani Babil anlayışına göre, insan Tanrılar tarafından yaratılmış olsa da, tarım ve mimarlık becerileri dışında, çok övünülecek tarafı olmayan bir varlıktır. Ve tüm Mezopotamya Tanrıları arasında en güçlüsü olan Marduk'ta belki de tek Tanrı Fikri'ne yaklaşan bir yön görürüz.

Dünyanın pek çok yöresinde anlatılan yaratılış öyküleri *Enuma Eliş* ile benzer yönlere sahiptir. Dünyanın kökeninin bir Tanrı tarafından gerçekleştirilen ayırma eylemine dayandırılması oldukça yaygın bir yaklaşımdır. *Yaratılış* kitabında Tanrı göğü denizden ayırır. Bölüm 2'de de Âdem'i topraktan yaratır. Yunan mitolojisinde Prometeus benzer şekilde insanı çamurdan yaratır. Bu, bir toplumun kendi mitlerini, coğrafi bakımdan birbirlerine yakın olsalar bile, başka bir toplumdan aldığını göstermez. Bu benzerliğin nedeni daha çok, farklı yer ve toplumlara ait olan insanların, aynı beyinlere ve büyük ölçüde benzer gereksinimlere sahip oldukları için, köken sorunlarına benzer yanıtlar bulmasıdır. Bitkiler topraktan çıkar, bu yüzden onların nereden geldiğini tahmin etmek insanlar için zor değildir.

Her ne kadar *Enuma Eliş Yaratılış* kitabının tersine insanın ahlaki tutumuna ilişkin pek az gözlem içeriyorsa da sadece

bir köken öyküsü değildir. Öykünün kendisi bir ayinsel nesnedir. *Enuma Eliş* Nisan ayında gerçekleşen Babil'in Yeni Yıl festivali Akitu'da her sene okunuyordu. (Aklıma gelmişken belirteyim, Nisan daha sonra İbranicede "bahar ayı"nın adı oldu.) Babil inancına göre, insanlar dünyası Tanrılar dünyasının bir modeliydi. Babil kenti de cennetin bir modeliydi. Kentin o zamanki adı olan Bab-il-Ani, "Tanrılar Kapısı" anlamına gelir. Dicle ırmağının gökteki yansıması Anuit yıldızı ve Fırat'ınki de Yudum yıldızıdır. Bu fikrin izlerini, dünyanın (*menok*) her yönünün gökyüzüyle (*getik*) bir paralellik taşıdığını ifade eden eski Pers inançlarında da görürüz. Babil'de Tanrısal dünya ile yeryüzü arasındaki bu bağlantı kutlanıyor ve sürdürülüyordu. Bağlantıyı sürdüren kişi kraldı ve bunu on iki günlük bir festivalin yardımıyla yapıyordu. Festival aynı zamanda kralın saltanatını sürdürmesini ve toplumun talihinin yaver gitmesini sağlama bağlıyordu.

Bu festivalin, Tanrıların evreni yaratırken gerçekleştirdikleri etkinlikler canlandırıldığı için belli bir güce sahip olduğuna inanılıyordu.[7] Canlandırmalar pek çok dinsel ayinin ortak özelliğidir. Hıristiyanlar, Yeni Ahit'te anlatıldığı biçimde, İsa'nın yaptıklarını taklit etmek için birbirlerinin ayaklarını yıkarlar; ve bu olayın kökeni de İbrahim'in kendisini ziyarete gelen meleklerin ayaklarını yıkamasına dayanır. Şarap Ekmek ya da Kömünyon ayinlerinde şarap ve ekmek tüketilmesi için de aynı şey geçerlidir, bunlar İsa'nın Son Akşam Yemeği'nde yaptıklarının tekrarıdır. İndus vadisine yerleşmiş halkın, Hinduizmin kurucularının dinsel metinlerinde "Tanrıların başlangıçta yaptıklarını yapmalıyız" gibi sözler buluruz (Satapatha Brahmana, Kitap VII, Bölüm 2, Paragraf 4).

On iki günlük Akitu festivalinde başvurulan sembolizm ölüm ve yeniden doğum fikirleriyle yakından bağlantılıdır. Ayinlerde kral aşağılanıyor, kendisiyle alay ediliyor, hatta ik-

7 Mircea Eliade, *Cosmos and History: The Myth of the Eternal Return*, Çev. W. Trask. (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005. İlk yay. 1954.)

tidarının sona erişini sembolleştirmek için, rahipler tarafından tokatlanıyordu. Kentin günah ve kötülüklerinin somut ifadesi olduğuna inanılan bir günah keçisi ayinle kurban ediliyordu. Marduk ile Tiamat arasında geçen mücadeleyi canlandıran bir savaş oyunu oynanıyordu. Ve sonunda, *Enuma Eliş*'in okunmasından sonra, kâhinler gelecek yılın yazgısının ne olacağına karar veriyordu. Yeni Yıl töreni aslında geçmiş yılın bitimini ilan ediyordu. Babilliler zamanın başlangıcından önce gerçekleştiğine inanılan bir dizi olayı canlandırarak kendilerini takvimin dışına koyuyor, saati sıfıra ayarlıyor ve bütün yaratılışın yeni baştan gerçekleşmesini sağlıyorlardı.[8] Akitu bir tür büyük ölçekli bitki ayiniydi (bilginler "hasat festivaline" böyle der) ama Babilliler, yaratılış öyküsünü yeniden canlandırarak bu festivali daha da önemli hale getirmekle, gelecek yıl iyi hasat yapmalarını garantiye almaya çalışıyorlardı. Gelecekteki başarılar gizemli geçmişi yeniden ziyaret etmeye ve o geçmişin bugünle bağlantısını sürdürmeye bağlıydı.

Bu Babil inançlarıyla eski İsrailinkiler arasında belirgin paralellikler bulunmaktadır. Üzerine halkın günahları yüklenmiş gerçek bir keçi olan "günah keçisi" İsraillilerin ayinlerinde görülen bir öğedir. *Levililer* 16:21'de, Musa'nın erkek kardeşi Harun'a bir keçi alması ve hayvanı ıssız bir yere götürüp salması talimatı verilir. Bu hareket İsrail'in günahlarının kovulmasını simgeler. *Enuma Eliş* ile *Yaratılış* kitabındaki İsrail yaratılış miti arasında pek çok benzerlik mevcuttur. Her iki metin de yedi günlük bir yaratılış şeması içerir. İlk gün ışık, ikinci gün gökyüzü, üçüncü gün toprak yaratılır. Aslında, yedinci gün Tanrı ve Tanrıların mola verişine dek, her iki metinde de neredeyse aynı şeyler olup biter.

Enuma Eliş'teki temalar İsraillilerin kötü komşuları Kenanlıların söylencelerinde de bulunur. Bu söylencelerde verimli-

8 A.g.e.

lik ve Fırtına Tanrısı Baal, Deniz Tanrısı Yam ile savaşa tutuşur. Bu anlatıda, toprakları kendilerine sürekli düşmanca davranan ırmak ve deniz sularının baskını tehdidi altına bulunan, ama yine de ekinlerini büyütmek için yağmura bağımlı olan bir halkın kaygılarını açıkça görebiliriz. Kenanlıların öyküsünün en önemli kısmı Baal'in ölümü ve ölüler diyarına gidişi, oradan sevgilisi ve kız kardeşi Anat tarafından geri getirilişi ve sonunda Tanrılar diyarına dönüşüdür. Tanrıların ölümü ve yeniden doğumu teması pek çok halkın dinsel düşüncelerinin merkezinde yer alır ve muhtemelen doğal dünyanın döngüsel yenilenişiyle ilgilidir.

Günah keçileri ve savaş oyunlarıyla bizim ağırbaşlı ayinlerimiz arasında milyonlarca kilometre mesafe varmış gibi görünmekle birlikte, milyonlarca insanın da İsa'nın ölüp dirildiğine inandığını ve Hıristiyanların bu olayı Yakındoğuluların Yeni Yıl ayinleri başladığı sırada kutladığını unutmamak gerekir. İngiltere'de "yeşil adamlar" festivallerinin zengin sembolizmi ve (Mayıs ayının birinci günü genç kızların etrafında dans ettiği çiçeklerle süslü) mayıs direkleri turistlere garip gelen karnavallar olmanın ötesinde, bize başka şeyler anlatır; bunlar verimliliği, ölümü ve yeniden doğuşu kutlayan eski inanç sistemlerinin kalıntılarıdır.

Babil dini ve bu dinin doğa güçlerini kişileştiren pek çok Tanrısı ile tarihöncesi atalarımızın sahip olması gerektiğini sandığımız türden inançlar arasında güçlü bağlantılar vardı. İsrail'de ve dünyanın başka yerlerinde bazı halklar Tanrı Fikri'nin yeni bir çeşidiyle ortaya çıkıp bu Tanrıların yerine tek bir Tanrı koydu.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖLÜM KALIM MESELESİ

Pek az insan Grangecon'dan söz edildiğini duymuştur; onu haritada bulmak pek kolay değildir ve İnternette de County Wicklow'a bağlı bu küçük İrlanda köyü hakkında neredeyse hiçbir bilgi yoktur. Ama yine de bu köy Kasım 1994'te binlerce insanın hücumuna uğradı. Ziyaretçiler köyü görmeye gelmedi; köyün küçük, gösterişsiz postanesine doluştular. Ama çoğu bir pul bile satın almadı. İnsanları buraya çeken şey, postanenin küçük arka odasında meydana gelen tuhaf bir olaydı. Olay yerel radyoda duyurulup gazetelere haber olduktan sonra, tüm kamuoyu konu hakkında bilgi sahibi oldu ve büyük bir heyecana kapıldı. Bakire Meryem ağlamıştı.

Köyün emekli postane müdiresi Bayan Mary Murray ve kızı süs olarak kullanılan 30 santimetre yüksekliğindeki Bakire heykelinde ciddi bir sorun olduğunu fark ettiler. Bakire'nin gözleri yaşarmış ve sol gözünden birkaç damla da kan akıp yanağının üzerinde kahverengi bir iz bırakmış gibi görünüyordu. Haberler yayıldıkça ilk başta damla damla gelen ziyaretçiler daha sonra dalga dalga gelmeye başladılar. O Noel'den bu yana, Bayan Murray'ın ziyaretçileri Bakire'nin gözlerinde gördükleri şeyin yaş olduğuna inanmakta ve içlerinden çoğu, postanenin arka odasında Bakire ile birlikte birlikteyken derin ve kalıcı bir huzur hissi duyduklarını söylemektedirler.

Bayan Murray ziyaretçileri nazikçe karşıladı, ama tabii Pazar günleri dahil yalnızca sabah saat sekiz ile gece on bir arasında. Sonra gittikçe büyüyen kalabalıkla baş edemeyince, heykeli (bir camekân içine yerleştirilmiş halde) taşıtıp geçici olarak köy meydanına koydurmaya başladı. Artık her gün

saat öğleden sonra üçte heykel postaneden alınıp kortej eşliğinde ve ilahiler söylenerek köyün anacaddesine götürülüyor ve oradaki Bakire Meryem mihrabının yanına büyük bir özenle konuyor. Dünyanın her yanından hacılar buraya ibadet etmeye geliyor. Sofu Katolikler Bakire Meryem'in bu heykelin ağlama yeteneğini Hıristiyanları ibadete ve sadakate teşvik etmek için kullandığına inanıyor. Bugüne dek dindarlardan oluşan küçük gruplar Bayan Murray'ın arka odasında, heykelin huzurunda toplanıyor, ilahiler söylüyor ve birbirlerine ruhani bakımdan destek oluyor.

Mucizeler Beyinde mi Oluyor?

County Wicklow'da meydana gelen olay daha önce görülmemiş bir olay değildir. Dünyanın her yanındaki Katolik cemaatlerde geçen yıl çok benzer mucizeler meydana geldi. New South Wales, Afrika Benin, Roma, Napoli, Calabria, Mexico, Puerto Rico, Barcelona, Trinidad, Las Vegas, Kansas ve Virginia'daki Bakire Meryem heykelleri ağladı (insanlar New South Wales'teki Bakire Meryem heykellerinin gözlerinin altına gözyaşlarını tutması için pamuk bağlamak zorunda kaldı).

Bu olayların arkasında farklı farklı nedenler arandı. Bazen Katolik kilisesi rahipleri bu tür olayları mucize olarak tanımlamakta isteksiz davranıyor ve konuyla ilgili olarak yürütülen araştırmalar genellikle daha basit, sıradan açıklamaların yapılmasıyla sonuçlanıyordu. Grangecon heykelini yapan kişiler heykelin gözlerini tutturmak için kullanılan yapıştırıcının belli sıcaklıklarda nemlenmiş olabileceğini söylediler. Bu tür heykeller sıvılaşabilecek farklı reçineler ile yapıştırıcılar ve renk değiştirebilecek boya maddeleri kullanılarak yapılıyordu. Kullanılan malzemelerin niteliğindeki bu tür değişimler özellikle hava sıcaklığı ve havanın nem oranı değiştiği zaman meydana gelebiliyordu. Bazen hidroskopik —yani uygun ortamda su çeken— yapıştırıcılar kullanılıyordu ve bu

da sıvılaşma sürecini kolaylaştırıyordu. Bu heykellerin yakınında mum yakmanın hava akımı ya da sıcaklık salınımlarına yol açabileceği ve mumun titreyen alevinin gözlemcilerin, heykelin ağlıyor ya da bir yerinin kanıyor olduğunu sanmalarına yol açabileceği de söylendi.

İçlerindeki dindarlık ateşi böyle tuhaf olaylarla tutuşacak tek kesim elbette sadece sofu Katolikler değildir. 21 Eylül 1995 gecesi Yeni Delhi'de yaşayan bir adamın düşü dünya çapında bir olay yarattı. Bu adam geceleyin bölük pörçük bir uyku uyuyup uyandıktan sonra, düşünde fil başlı bilgelik Tanrısı Efendi Ganeş'in fena halde susadığını gördüğünü anımsadı. Gecenin üçünde, zifiri karanlıkta sokağa fırlayıp soluğu en yakındaki Hindu tapınağında aldı. Biraz zor geçen bir konuşmadan sonra, oradaki kuşkucu rahibi kendisinin Ganeş'in taş heykeline bir kaşık süt içirmesine izin vermeye ikna etmeyi başardı. Sütün heykelin gövdesinde kaybolup gidişini ikisi de şaşkın bakışlarla izlediler. Şafak sökene kadar, susayan Tanrı haberi büyük bir yangın gibi her yanı sardı. O sabah, bir süre sonra, önce kent halkı ardından da bütün Hindistan Ganeş heykellerine kaşıkla süt vermeye başladı ve fil-Tanrının armağanı birden kabul ettiğini gözledi. Birkaç saat içinde milyonlarca inançlı insan ulusun tapınaklarına hücum etti. Yeni Delhi'de bankalar işlem yapmayı kesti, pazaryerleri kapandı, pek çok işyeri tatil edildi. Güneş biraz daha yükseldikten sonra kentin hiçbir yerinde bir yudum süt bulmak mümkün değildi. Derken, yaklaşık yirmi dört saat sonra Hindistan'daki tüm heykeller süt içmeyi aniden bıraktılar. Olayın bitişi de başlangıcı kadar etkileyici oldu.

Ama o zamana dek Hindistan'daki birçok insan dünyanın farklı yerlerindeki ailelerine telefon etti. Nairobi'deki Ram Mandir Tapınağı'nın rahibi Pandit Manilal gazetecilere saat öğleden sonra üçte iki kadının tapınağa gelişini anlattı. Hindistan'dan gelen telefonlarda onlara büyük bir heyecanla mucizeden söz edilmiş ve onlar da bu mucizenin Nairobi'de

gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini görmeye gelmişlerdi. Böylece Pandit Manilal ve iki kadın sırasıyla fil-tanrı heykeline, dans eden Yok Edici Şiva'ya, Şiva'nın hizmetkârı Nandi'ye ve yılan heykeli Naga Devada'ya süt sundular. Hepsi sütü kana kana içti. Bunun üzerinden daha bir saat geçmeden insanlar tapınağa üşüşüp Tanrılara süt içirmeye başladılar. Yakınlarda oturan Jyotin Patel'in özel tapınağında mucize o Perşembe günü saat öğleden sonra dört buçukta başladı ve Pazar günü sabah saat dokuz buçuğa dek sürdü. Bay Patel ve baldızı Minal önce heykele küçük bir kaşık süt vermeyi denediler ve sütün hemen yok olduğunu gördüler. Minal bir emme sesi duyduğunu bile anımsıyordu. Öteki Hindular gibi Pandit Manilal de, bu mucizelerin bir avatarın yani bir üstün insan mesihin doğumunun işareti olduğuna ve bu kişi kendini belli edecek kadar büyüdüğü zaman insanların onu görünüşünden tanıyacağına inanıyordu.

Ertesi gün boyunca Hindular dünyanın pek çok yerindeki tapınaklarına doluştular. Mucizeler New York, Chicago, New Jersey, Los Angeles, Londra, Leicester, Kopenhag, Bangkok, Katmandu, Singapur ve Kanada'daki Edmonton'da tekrarlandı. Dünya basınının konuya ilgisi yoğundu. Britanya'da *Mail* ve *Sun* gibi küçük formatlı gazetelerin yanı sıra *Financial Times* gibi bazı büyük formatlı gazeteler de olayla ilgili haberleri ön sayfadan verdiler. CNN ve NBC, BBC, ITN ve başka pek çok kanal bu Hindu mucizesini diğer haberlere oranla çok daha ayrıntılı ve yakından takip ederek aktardı.

Elbette, kuşkucular da vardı. Sayısız bilgin olayı sadece "kılcal damar hareketi" olarak açıklamaya çalıştı. Başkaları heykellerin gözenekli yapısının büyük bir Ganeş figürünün birkaç saat içinde birkaç litre sütü emmesini açıklayabileceğini öne sürdü. Birçok insan bu olayların bir mucizeye inanmayı fena halde isteyen aldatılması kolay pek çok insanın kitlesel bir histeriye kapılmasından ibaret olduğunu iddia etti. Ama

oldukça akılcı olduğunu düşünebileceğiniz, normalde son derece güvenilir tanıklar olabilecek bazı kişiler heykellerin birdenbire süt içmeye başladığına ikna olmuş görünüyordu. Dr. Aparna Chattopadhyay adındaki bilgin, olaydan etkilenip Yeni Delhi'deki *Hindustani Times* gazetesine şöyle yazdı: "Ben Yeni Delhi'deki Hindistan Tarımsal Araştırmalar Enstitüsü'nde çalışan kıdemli bir bilginim. Bir tapınakta sunduğum sütün gizemli bir şekilde Tanrılar tarafından içildiğini tespit ettim." Ve Malezya'nın önde gelen hukukçularından birinin (bence kesinlikle dünyada fahişelikten sonra en kuşkulu meslek) Kuala Lumpur'daki sabah trafiğini aşma girişiminde bulunmadan kısa süre önce, arabasının kumanda tablosu üzerinde duran metal filin altı çay kaşığı sütü içtiğini görünce direksiyon sallayacak kuvveti zar zor topladığı bildirildi.

Yahudiler genellikle doğaüstü olayları kabul etmekte gönülsüz davranır ve mucizeler için akılcı bilimsel açıklamaları tercih ederler. Ama İsrail'de bir grup ortodoks Yahudi kızıl renkli bir düve üretmek için yıllardır sığır yetiştiriyor. Ancak Nebraskalı uzman sığır yetiştiricilerinden yardım almış olmalarına rağmen, bütün girişimleri sonuçsuz kalıyor. Bu insanlar kızıl bir düvenin doğumunun Kutsal Kitapta belirtilen eski arındırma ayinlerini canlandırmalarına olanak tanıyacağına inandıkları için bu projeyi başlattılar. Eğer böyle bir hayvanı ayinle kurban ederlerse, küllerini uygun şekilde kullanarak, kendileri ayinde kirlenmeden, Yeruşalim'deki Tapınak Tepesi'ne çıkabileceklerdi. İnanıyorlardı ki bu, Yeruşalim'de —şu anda Müslümanlar için çok kutsal bir yer olan El Aksa Camisi'nin bulunduğu— ilk Tapınak'ın yerine yeni bir Tapınak'ın yapılmasının ilk adımı olacaktı.

Ama 15 Nisan 1997'de İsrail'in kuzeyinde bulunan Kfar Menahem'deki küçük bir köyde böyle bir buzağı kendiliğinden doğduğu zaman, bu sözüm ona sığır yetiştiricileri, yarışı burun farkıyla kaybetmiş oldular. Bu kızıl kıllı buzağı siyahbeyaz bir sürünün üyesi olan normal görünümlü bir ana ba-

barın yavrusu olarak doğdu. Buzağıya Zelil (Melodi) adı verildi ve hemen özel muamele görmeye başladı, kazara tekmelenip ayinde işe yaramayacak hale gelmesin diye hemen sürüden ayırıldı. Doğumdan birkaç hafta sonra ülkenin dört bir yanından ortodoks hahamlar bu düveyi kontrol etmeye, *Çölde Sayım* kitabı, Bölüm 19'da ve *Mişnah*'ta (hahamların Yahudi Hukuku ile ilgili yazıları) belirtilen tüm koşulların yerine gelip gelmediğine bakmaya geldiler. Hayvanın *parah nadumah* yani Kutsal Kitapta belirtilen mükemmel kızıl düve olarak nitelendirilebilmesi için, tüm vücudunda ikiden fazla başka renk kılın olmaması gerekiyordu. Üstelik bu hayvanın bir yerinde bir kusur, bir yara bere bulunmamalı ve doğumundan bu yana hiç boyunduruğa vurulmamış olmalıydı.

Kızıl düveyle ilgili karmaşık kurallar son derece kafa karıştırıcıdır. Dünyanın farklı yerlerinde yaşayan otorite konumundaki Yahudi din adamları bu kuralları açıklanması zor bulmaktadır. Kurallar hakkında, anlatmak istediği neredeyse hiç anlaşılamayan pek çok kitap yazılmıştır. Tapınak zamanlarında böyle bir hayvanın kurban edilmesinden sonra elde edilen kalıntılar çok büyük güçlere sahip nesneler olarak görülmekteydi. Bir kızıl düve üç yaşını doldurduktan sonra kesilir ve tersiyle birlikte geriye sadece külleri kalıncaya dek yakılırdı. Küller bir miktar kaynak suyuyla karıştırıldıktan sonra uygun şekilde etrafa serpiştirilince kirli —örneğin bir ölüye dokunmuş— bir insanı temiz kılabilmek gibi olağanüstü bir özelliğe kavuşuyordu. Bir o kadar açıklanması zor şekilde de temiz bir insan bu "kutsal suya" dokununca onu kirletiyordu. Eski hahamlar geleneğine göre,[1] şimdiye dek yalnızca yedi (ya da kimin saydığına bağlı olarak, en fazla dokuz) kızıl düve doğdu ve kurban edildi ve son iki bin yıldan bu yana da kimse böyle bir hayvanın doğumuna tanık olmadı. Bu nedenle, Kfar Menahem'e böyle bir hayvanın geldiği gün bir bayram gününden çok daha önemli bir gündü. Bazıları bu

1 *Mişnah Parah* 3:5.

olayı Tanrısal bir işaret olarak gördü. Pek çok katı ortodoks Yahudi modern zamanlarda böylesine ender rastlanan bir doğumun Mesih'in yakında geleceğinin işareti olduğuna inandı.

Ancak bu doğum haberi tüm Yahudilerin hoşuna gitmedi. Yahudi fanatiklerin Tapınak alanında bir şeyler inşa etmeye kalkmasının bir ayaklanmaya neden olmasından korkan liberal gazete *Haaretz* "Bu düve, teröristlerin patlatacağı bir bombadan çok daha büyük zarar verebilir," yorumunu yazdı. Gazete, Müslümanlar ve Yahudilerin barış içinde bir arada yaşamalarının devamını sağlamak için Melodi'nin hemen vurulmasını salık veriyordu. Böyle bir şiddet eyleminin gerekli olmadığı çok geçmeden ortaya çıktı. Üç yaşına varmadan Melodi'nin kuyruğunda beyaz kıllar çıkmaya başladı; sayıları ikiden fazlaydı.

Olayın bu şekilde sonuçlanmasından kısa süre önce oğlum Joel bu yaratığı kendi gözleriyle görmek için yanında birkaç gözlemci arkadaşıyla birlikte Kfar Menahem'i ziyaret etti. Oradan hayvanın son derece sıradan bir hayvan görünümünde olduğunu bildirdiler; sadece küçük kahverengi bir inekti. Bu kadar yaygara koparıldıktan sonra bu sığırın Tanrısal bir tarafının olmadığı anlaşılmıştı.

Tanrı Fikri'ne inanmaya ilişkin bu üç örnek olay birbirlerinden farklıdır ama belli bazı ortak yönleri vardır. Birincisi, bu üç çok farklı cemaatin her birinde, doğaüstü bir şeyin olduğu ya da olacağı inancı açık şekilde mevcuttur. Ayrıca her biri, kurban ve armağan fikirlerine sahiptir. Yüzyıllar boyunca Katoliklerin hayal dünyası kanlı imgelerle dolu olmuştur; "İsa'nın yaraları" duaların ve düşüncelerin odağında yer almıştır. Çarmıha gerilme sahnelerinde, dikenli tacın ve Romalı yüzbaşının mızrağının İsa'nın başında ve sağ göğsünün altında açtığı yaralardan süzülen kanlar resmedilir. Ortaçağ boyunca Avrupa'nın pek çok yerinde insanlar içinde İsa'nın kanının bulunduğu iddia edilen küçük şişeler önünde dua et-

mek için birbirleriyle yarışmıştır. Hıristiyanlar Şarap Ekmek ayininde İsa'nın kanını içmeye hâlâ devam ediyorlar. İsa'nın kendini hepimiz için kurban ettiği ve onun ölümünün tüm insanlığın günahlarını affettireceği fikri Hıristiyanlığın tüm yorumlarında çok önemli bir yer tutar.

Kızıl düve ayini de bir kurban etme eylemi içerir. Musevilikteki pek çok kurban etme eylemi bir tür kefaret ya da arınma düşüncesiyle ilgilidir. "Çünkü canlılara yaşam veren kandır. Ben onu size sunakta günahlarınızı bağışlatmanız için verdim. Kan yaşam karşılığı günah bağışlatır" (*Levililer* 17:11). İnsanların hayvan kanı içmesi yasaktır, çünkü hayat sadece Tanrıya aittir. *Hattat* (günah adağı) Tapınak'ta normal ve yatıştırıcı bir kurban etme eylemidir. *Aşam* (suç adağı) bir başka kefaret biçimidir; yasaların çiğnenmesi ve cüzam ya da başka tür kirlenmeler durumunda kullanılır. Yine bir başka Tapınak adağı olan *olah* genellikle bir boğadır ve günde iki kez (Şabat günleri kuzularla birlikte) kurban edilir; bu kurbanlar da arınma ayinlerinde kullanılır. Kızıl düvenin kurban edilmesi, kampın dışında gerçekleştirilmesi bakımından, bu armağan sunma ayinlerinin çoğundan farklıdır. Bu açıdan Birinci Bölüm'de belirtilen günah keçisinin kurban edilişini andırır. Günah keçisi yılda bir kez boynuna kırmızı kurdele takılarak kayalık bir araziye götürülüp salınır. Keçi önünde sonunda bir uçurumdan düşer ve boynu kırılır; böylece halkın günahlarının kefareti ödenmiş olur.

Kurban etme Hindu mucizesinin de bir öğesidir. Ganeş'e sunulan armağan süttü, değerli, hayat veren bir sıvıydı. Sunulan şeyin bir inekten geliyor olması da önemlidir. Tüm dünyada dinler bazı hayvan, böcek, bitki ve ağaç türlerini seçip diğerlerinden ayırır, onları "özel" ya da "kutsal" sayar. İnek, Hindular için kutsaldır; gerçekten de 1995 yılında geçen söz konusu olayda, süt içen Tanrılardan biri biçimi boğayı çağrıştıran Nandi'ydi. Boğalar pek çok dinin önemli bir öğesidir: Asur'da kanatlı boğa Tanrı En-lil'i betimleyebiliyordu.

Eski Mısır'da Apis kültü boğayı kutsal sayıyordu; boğa eski Yunan mitolojisinde göze çarpan bir öğeydi ve Mitra kültleri ve Miken uygarlığı kültleri bu hayvan üzerinde yoğunlaşıyordu.

Yukarıda verilen örnekler pek çok dinsel inancın ortak yönleri olduğunu düşündürmektedir. Bazı insanlara göre bunun sebebi tüm dinlerin temel bir gerçeğin ifade edilmesinin farklı yolları olmasıdır. Ama alternatif bir görüş mevcuttur. Tüm dinsel fikirler sadece tüm insanlar hayatta kalma ve genleri sonraki kuşaklara geçirme amacını gerçekleştirmek üzere evrilmiş aynı beyinlere sahip olduğu için mi ortak öğelere sahiptir?

Bir an için aşağıdaki tümce çiftleri üzerinde düşünün:

(a) Bu kadına tapıyoruz çünkü o seks yapmadan bir çocuğa gebe kalabilecek tek kadın.
(b) bu kadına tapıyoruz çünkü o yetmiş üç çocuk doğurdu.

(a) Bu heykele dua ediyoruz çünkü o bizim dualarımızı işitiyor ve bize istediğimizi veriyor.
(b) Bu heykele dua ediyoruz çünkü o şimdiye dek yapılmış en büyük insan yapımı nesne.[2]

Eğer siz de benimki gibi bir beyne sahipseniz —ki sahipsiniz— "a" tipi tümcelerin ortak bir yönü olduğunu ve "b" tipi tümcelerin de ortak bir yönü olduğunu fark edeceksiniz. "A" tipi tümceler, bir dinde karşımıza çıkabilecek tipik inançları yansıtır. Hıristiyanlar Bakire Meryem'e saygı gösterir. Güneydoğu Asya'da Budistler tapınaklara atalarına adadıkları armağanlar bırakır. Antropolog olmasam da "b" tipi tümcelerin bir dinsel inançta karşımıza çıkabilecek türden fikirler içermediğini düşündüğümü söyleyebilirim. Peki, ama neden böyle düşünüyorum?

2 P. Boyer, *Religion Explained* (Londra: Vintage, 2001).

Bir an için bir başka tümce çiftine bakalım:

John, Shoreditch'te Mary'ye vuruyor.
John, Shoreditch arasında Mary'yi demliyor.

Her iki tümce de anlamlı sözcükler kullanılarak kurulmuştur. Ama ikinci tümce saçmadır; bunu daha tümceyi görür görmez anlarız. Beynimize yerleştirilmiş ve ömrümüzün ilk aylarından itibaren aktif hale gelen bir "dilbilgisi tespit" aygıtı bizim neyin anlamlı neyin anlamsız olduğunu bilmemizi sağlar. Belki aynı şey dinsel örnekler için geçerlidir. Neden bazı kavramlar sadece bir dinin parçası olduklarında anlam kazanırken, başka kavramlar bu bağlamda bir anlam taşımaz? Beynimizde bize miras kalmış "dinsel" bir birim bulunduğu için olabilir mi? Eğer bu doğruysa bu birim nasıl ve neden ortaya çıktı?

Doğa, Gıda ve Din

Harvard Üniversitesi zooloji profesörü E. O. Wilson modern genetiğin devlerinden biridir. Darwin hakkındaki görüşleri ve insan davranışı hakkındaki düşünceleri ona 1970'lerde büyük saygınlık kazandırdı. Çalışmalarından dolayı pek çok ödül aldı; İsveç'te prestijli Craaford Ödülü'nü ve ABD'de iki Pulitzer Ödülü ve Ulusal Bilim Madalyası'nı aldı. Ama onun kurduğu disiplin olan sosyobiyoloji dinsel inancın ve ahlak anlayışının ayağını kaydırmaya o kadar yaklaştı ki çalışmaları aynı zamanda büyük tartışmalar da yarattı. Psikolojik özelliklerimizin büyük kısmının evrim sürecinde seçilmiş olabileceği şeklindeki başlıca görüşü bazı insanların onu ırkçı, Nazi öjenikçisi ve kadın düşmanı olarak suçlamasına neden oldu.

Edward Wilson Amerika'nın güneyinde doğdu ve Baptist bir cemaatte yetişti. Ama onlu yaşlarına geldikten sonra Tanrıtanımaz oldu. Dindarlık hakkında şunları yazdı: "Dinsel

inanca olan yatkınlık insan beynindeki en karmaşık ve en büyük kuvvettir ve büyük olasılıkla insan doğasının yok edilemez bir parçasıdır."[3] Kuşkusuz, Profesör Wilson'dan daha önce pek çok kişi bu görüşü ileri sürmüştür; ama psikologlar bu görüşlerin doğruluğunu sınamanın yollarını nispeten yakın zaman içerisinde bulmuştur.

Atışmanın bu son derece tartışmalı alana taşınmasına önderlik eden kişi Minnesota Üniversitesi psikoloji profesörü Thomas Bouchard'dır. Bouchard ender ele geçen bir fırsat yakalamış, doğumlarından itibaren ayrı yerlerde büyütülmüş ikiz kardeşler üzerinde inceleme yapmıştır. 1950'li ve 60'lı yıllarda ABD'de ikizler evlatlık verilirken birbirlerinden ayrılmalarının en iyi yöntem olduğu düşünüldüğü için Bouchard böyle bir fırsatı yakalayabilmiştir. Bu yaklaşım bu ikizlerin, evlat edindikleri çocukların bir ikizi olduğunu bile bilmeyen aileler tarafından büyütülmesine yol açmıştır; ve ne acıdır ki çocukların kendileri de "kayıp" erkek ya da kız kardeşleri hakkında hiçbir bilgileri olmaksızın büyümüşlerdir. Tom Bouchard bu ailelerden pek çoğunun izini bulmuş ve söz konusu ikizlerin çoğunun tek yumurta ikizi olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Tek yumurta ikizleri ana rahminde yumurtanın bölünmesi sonucu oluşurlar; bu nedenle DNA'ları birbirlerinin tam olarak aynısıdır. Farklı spermler tarafından döllenen iki ayrı yumurtadan oluşan çift yumurta ikizleri aynı genleri taşımaz ama aldıkları genetik miras, ailedeki diğer kardeşlerinki gibi, pek çok bakımdan ortaktır.

Hepsi de ayrı ayrı yerlerde yetiştirilmiş çok sayıda tek ya da çift yumurta ikizinin varlığı Bouchard'a bilimsel araştırmaları için olağanüstü derecede uygun bir ortam hazırlıyordu. Bouchard büyüme süreçleri sırasında bu ikizler arasında birtakım karşılaştırmalar yapılmasının genetik ve çevresel etkilerin ölçümünde çok önemli bir yöntem olacağını anladı.

3 E. O. Wilson, *On Human Nature* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978).

MISTRA (Minnesota Study of Twins Reared Apart, Birbirinden Ayrı Yetiştirilmiş İkizler Üzerinde Yapılmış Minnesota Araştırması) olarak bilinen ve 1980 ve 1990'larda geliştirilip uygulanan çığır açıcı, titiz çalışması ve kullandığı yeni veri çözümleme sistemi insanın hangi yönlerinin doğayla, hangi yönlerinin yetişmeyle ilgili olduğu hakkında olağanüstü bilgiler edinilmesini sağladı. Ve Bouchard bu araştırmayı yaparken E. O. Wilson'ın dindarlığın insan doğasının ayrılmaz parçası olduğu görüşünü destekleyecek güçlü kanıtlar sunmuştur.

Bouchard ünlü araştırmalarından birinde, çoktan yetişkinliğe ulaşmış yetmiş iki çift ikiz üzerinde yoğunlaştı. Önce Minneapolis kan bankasından çocukların belli proteinleriyle —ve böylece genetik yapılarıyla— ilgili bazı verilere ulaşarak hangilerinin gerçek tek yumurta ikizi olduğunu tespit etti. İkizlere daha sonra başka psikolojik araştırmalarda geçerliliği kanıtlanmış, kişilik yapısını belirlemeye yönelik anketler yapıldı. Psikologlar tarafından pek çok yerde kullanılan bu tür anketler çok ayrıntılıdır ve bireylerin aile değerlerine olan tutumları ve kişilikleri ile psikolojilerinin çeşitli yönleri gibi konuları inceler. Sorular ifadeler biçimindedir ve ankete yanıt verecek kişiler bu ifadeleri ne ölçüde onayladıklarını 1'den 8'e kadar puan vererek belirtirler. Aşağıda dinle ilgili pek çok ifadeden birkaç örnek verilmiştir:

- Dinim hakkında bir şeyler okumaktan hoşlanırım.
- Dinim benim için önemlidir, çünkü hayatın anlamıyla ilgili sorularımı yanıtlar.
- Dua etmeye ve düşünmeye zaman ayırmak benim için önemlidir.
- İyi olduğum sürece, neye inandığım benim için önemli değil.
- İbadethaneye arkadaşlarımla vakit geçirmek için gidiyorum.

- En çok içimi rahatlatmak ve korunma sağlamak için ibadet ediyorum.
- Dindar olsam da dinin günlük yaşamımı etkilemesine izin vermiyorum.

Bouchard ve ekibi bu sorulara ve kişilikle ilgili başka sorulara verilen yanıtları karşılaştırdıkları zaman, çift ve tek yumurta ikizlerinin birbirlerinden farklı yanıtlar verme eğiliminde olduğuna dair kuvvetli istatistiksel kanıtlar buldular. Çift yumurta ikizlerinden bir tanesi dinsel düşünce ya da davranış belirtilerine sahipse, ikizi de çok büyük olasılıkla bu belirtileri gösteriyordu. Tek yumurta ikizleri, beklendiği gibi, bazı düşünce benzerlikleri gösteriyor ama bu benzerlikler aynılık derecesine ulaşmıyordu. Bir başka önemli nokta da dindarlık derecesinin ikizlerin yetiştirildikleri ortamlarla güçlü bir ilişkisinin olmamasıydı. Çift yumurta ikizlerinden biri Tanrıtanımaz bir ailede, öteki dindar Katolik bir evde yetişmiş olsa bile, yine de her ikisi de aynı dinsel duygulara sahip olma ya da olmama eğilimi gösteriyorlardı.

Bouchard'ın büyük tartışma yaratan araştırması sadece dindarlığı ölçmenin çok ötesine gitti. Anket çalışmaları iki tür dinsel tutum olduğu görüşünü destekliyordu. 1967'de ölen Harvard psikoloğu Gordon Allport insanların 1950'li yıllarda sahip olduğu önyargılar üzerine çok önemli bir araştırma yapmış ve sonuçta dindarlığın elli yıl sonra hâlâ kullanılan bir tanımına ulaşmıştı. Allport'a göre iki tür dinsel tutum vardı: içsel dindarlık ve dışsal dindarlık. Allport dışsal dindarlığı ben-merkezci dindarlık olarak tanımlıyordu. Böyle bir kişi kilise ya da sinagoga bir amaca ulaşmak, oradan alabileceği şeyi almak için gider. Kiliseye gitmek bu kişinin yaşadığı toplumda sosyal bir norm olduğu, saygınlık kazandırdığı ve insanın toplumda ilerlemesini sağladığı için, oraya kendini göstermeye gider. Kiliseye (ya da sinagoga) gitmek sosyal bir âdet olur. Dr. Allport içsel dindarlığın farklı olduğunu

düşünüyordu. Bir grup insanın içsel dindar olduğunu, bu insanların dinin kendisini bir amaç olarak gördüklerini tespit etti. Dine daha derinden bağlanma eğilimindeydiler; din, yaşamlarını örgütleyen bir ilke, kişisel bakımdan önemli bir deneyim olmuştu. Dr. Allport bu araştırmasını destekleyen bir başka bulguya daha ulaştı: Önyargılar dışsal dindarlığa meyilli insanlar arasında daha yaygındı.[4]

Bouchard pek çok araştırmasında —bir tür ruhanilik fikri içeren— içsel dindarlığın miras alınma olasılığının çok daha fazla olduğunu tutarlı şekilde bulguladı. Dışsal dindarlık kişinin çevresinin ve ebeveynlerin etkisinin bir ürünü olma eğilimindeydi. Bouchard köktendincilik eğilimlerinin de miras alınma olasılığının yüksek olduğunu belirtiyordu. Bouchard ve çalışma arkadaşlarının araştırdıkları popülasyon içindeki kadınların dinsel eğilimleri miras almaya erkeklerden daha yatkın olduğunu tespit etmeleri de ilginçtir.

Başka birkaç araştırmacının gerçekleştirdiği çalışmalar Bouchard'ın bulgularını doğruluyor gözükmektedir. Londra'daki Psikiyatri Enstitüsü'nde Dr. Hans Eysenck'in yönetimi altında çalışan bir uluslararası araştırma ekibi tarafından yürütülen bir incelemede Birleşik Krallık ve Avustralya'da yaşayan ikizlerden gelen bilgiler gözden geçirilmiştir. Bu ekip bir arada yetiştirilen çift ve tek yumurta ikizlerinden gelen bilgileri toplamıştır. Araştırmacılar bu ikizlere ölüm cezasını doğru bulup bulmadıklarını; Pazar gününün dinsel niteliğini önemseyip önemsediklerini; modern sanattan hoşlanıp hoşlanmadıklarını; ahlak eğitimine inanıp inanmadıklarını; öğrencilerin yönettiği hayır derneklerini, iffetli olmayı, çıplaklar kamplarını, yasal kürtajı, farklı ırklardan olan kişilerin evlenmesini, pijama partilerini vs. onaylayıp onaylamadıklarını; ve *İncil*'e inanıp inanmadıklarını sormuştur. Bu inceleme dünyanın önde gelen bilimsel dergilerinden birinde, Virginia

4 G. W. Allport ve J. M. Ross, "Personal Religious Orientation and Prejudice", *Journal of Personality and Social Psychology*, 5 (1967), 432-43.

Tıp Kolejî'nden Dr. N. G. Martin'in başyazarlığı altında 1986 yılında yayımlandı. (insan bu kadar yakın zamanda pijama partilerinin hâlâ moda olup olmadığını merak ediyor doğrusu...)[5] Araştırmacılar tek yumurta ikizlerinin Pazar günü, Tanrısal yasa, kilisenin otoritesi ve *İncil*'in doğruluğu konusundaki görüşlerinin çift yumurta ikizlerine nazaran daha benzer olduğunu keşfettiler; bu keşif de genetik etki fikrini destekliyordu.

Söylemeye hiç gerek yok ki bu bilginlerin dile getirdiği bu veriler ve görüşler ortaya çıktıkları andan itibaren büyük çekişmeler yaratmıştır ve başka bilginler bunlar üzerinde tartışmıştır. Austin'deki Teksas Üniversitesi'nden Jeremy Rose tarafından yürütülen araştırma dindarlık ve çocuğun çevresi arasında sıkı bir ilişki bulunduğunu tespit etmiştir. Rose konuyu şöyle özetler: "Davranış genetiği araştırması ahlaksal ve dinsel tutumların, inançların ve davranışların ve bunların farklılaşmasına sebep olan kaynakların öğelerini daha kesin olarak betimlemeye çalışmalıdır."[6] Tanrı Fikri'nin genlerde taşınıp taşınmadığını bilmek istiyorsak, bunun *neden* böyle olması gerektiğini anlamalıyız. Bunun böyle olmasının bize ne faydası olabilir?

Din: Faydalar ve Maliyetler

Geçenlerde Kentucky'nin Florence kasabasında köktendinci bir kilise törenini baştan sona dek izledim. Şaşırtıcı derecede

5 N. G. Martin, L. J. Eaves, A. C. Heath, R. Jardine, L. M. Feingold ve H. J. Eysenck, "Transmission of Social Attitudes", *Proceedings of National Academy of Science, USA*, 83 (1986), 4364-8.

6 J. M. Beer, R. D. Arnold ve J. C. Loehlin, "Genetic and Environmental Influences on MMPI Factor Scales: Joint Model Fitting to Twin and Adoption Data", *Journal of Personality and Social Psychology*, 74 (1998), 818-27; R. J. Rose, "Genetic and Environmental Variance in Content Dimensions of the MMPI", *Journal of Personality and Social Psychology*, 55 (1998), 302-11.

etkileyici bir konuşmacı olan Papaz Brad Bigney dinlerine yürekten bağlı ve *İncil*'in her harfinin doğruluğuna sonuna dek inanan Hıristiyanlardan oluşan cemaatine bir saatten uzun süre vaaz verdi. Bu insanlardan çoğu, örneğin, Büyük Kanyon'un Nuh Tufanı sırasında yaratıldığına ve saf insanları aldatıp evrime inanmalarını sağlamak için dinozor fosillerini bulundukları yere Tanrının koyduğuna inanıyordu. Onların bu davaya kendilerini adamış insanlar oldukları bir gerçekti. Benim devam ettiğim sinagogda, ne kadar karizmatik olursa olsun, herhangi bir vaizin on iki dakikadan fazla konuşmasına izin verin de neler oluyor izleyin.

Peder Bigney etkileyici vaazının sonunda sözlerini şöyle toparladı: "Bu kilisede bulunan hiç kimsenin merak etmesine gerek yok. Merak etmek gereksiz. Eğer içinizden bir şeyleri merak eden olursa, o Tanrıtanımazdır!" Tanrıya inanmanın insanın tüm sorunlarını çözeceği fikri ilk başta oldukça tatmin edicidir; ama biraz düşündükten sonra insana ürkütücü gelir. İfade ettiği kesinlik, bizi özgür iradeden yoksun bırakarak ve seçim yapma yeteneğimizi yadsıyarak insanlık halini kesinlikle yanlış aksettirir. Aynı zamanda dindar insanları korkunç eylemler gerçekleştirmeye iter. Ama böyle bir kesinlik galiba içsel dindarların hayatla ilgili bazı güç kararları daha kolay vermesini sağlamaktadır.

Eğer din bu tür bir rahatlık sağlıyorsa, o zaman, zihinsel ve fiziksel sağlığa iyi geldiği için insanların dinsel bir eğilime sahip olacak şekilde evrildiğini ileri sürmek mümkündür. Bunun kanıtı, içsel dindarlığın insanları endişe ve gerginlikten daha uzak tutması, suçluluk duygusundan kurtarması, topluma daha iyi ayak uydurmalarını ve daha az bunalım yaşamalarını sağlamasıdır. Öte yandan, dini, bir gruba ait olma ve o grup içinde refaha ulaşma aracı olarak gören dışsal dindarlık suçluluk duygusu, merak ve kaygıya yol açmaya daha elverişlidir.

Dolly Pond Kilisesi, Tennessee'de 1909 yılında George Went Hensley adında biri tarafından kuruldu. Bu eski iç-

ki kaçakçısı Grasshoper Valley'deki kırsal bir Pentekostalist cemaatinde kürsüye çıkmaya başlamıştı. Bir Pazar günü ateşli bir vaaz verirken cemaatten birileri kürsüye içi çıngıraklı yılanlarla dolu büyük bir kutu attı (tarih bu kişilerin bunu kızgınlıktan mı yoksa can sıkıntısından mı yaptıklarını kaydetmemiştir). Hensley sanki hiçbir şey olmamışçasına konuşmasına devam ederken yere eğilip bu en zehirli yılanlardan bir metre uzunluğunda olan bir tanesini eline aldı ve kıvrılıp duran bu hayvanı yukarı, başının üzerine doğru kaldırdı. İsa'nın sözlerini alıntılayarak cemaati aynı hareketi yapmaya davet etti: "Ve bu işaretler benim Adıma [...] inananları takip edecek [...] onlar yılanları tutacaklar."

Hensley'in vaazıyla ilgili haberler tüm Grasshoper Valley'e yayıldı; başkaları da ona katılıp yılanları tuttu ve bu uygulama moda oldu. Bu olaydan sonra bu kiliselerde çıngıraklı yılan sokmasına bağlı 120 ölüm vakası yaşandı. Cemaat üyelerinin çoğu kendilerini yılan soktuğu zaman, ilahi müdahalenin daha etkili olacağına inanmayı tercih ederek, tıbbi yardım almayı reddediyordu. Ne yazık ki Hensley de 1955'te yılan sokması sonucu hayatını kaybetti ve kısa süre sonra ABD hükümeti bilgece davranarak yılan tutma uygulamasını yasaklamak üzere harekete geçti; gerçi bu uygulama ABD'nin bazı eyaletlerinde hâlâ yasaldır. Bugün yılan tutma uygulaması başka güney eyaletlerinin ücra bölgelerinde ve en çok da Tennessee ile Kentucky'nin kırsal yörelerindeki küçük cemaatlerde sürüyor. Katılımcılar yılan kutusunu açtıkları zaman "Tanrının ruhunun" kendi üzerlerine indiğini hissediyorlar. Üç dört yılanı ellerine alıp yukarı kaldırıyor, hayvanların serbestçe salınmasına izin veriyor ve bu sırada kendilerinden geçerek Tanrıya dua ediyorlar.

Ekim 1998'de *Knoxwille News-Sentinel* gazetesi şu haberi verdi:

> "Güneydoğu'daki yılan tutma kiliselerinin ünlü önderlerinden biri, Alabama'nın kuzey doğusundaki kırsal bölgelerden birinde bulunan Rock House Holiness Kilisesi'nde vaaz verdiği sırada çıngıraklı yılan sokması sonucu 3 Ekim'de öldü. Memleketi Tennessee Parrotsville olan John Wayne "Punkin" Brown, kendisine ait bir metrelik çıngıraklı yılanıyla vaaz verirken, sürüngen zehirli dişlerinden birini onun parmağına sapladı. Bay Brown'ın karısı Melinda da üç yıl önce Kentucky Middlesboro'daki Full Gospel Tabernacle in Jesus Name Kilisesi'nde yılan sokması sonucu hayatını kaybetmişti. Brownlar geride beş küçük çocuk bıraktılar. Karı-koca ölümcül darbeyi almadan önce yılanlar tarafından onlarca kez ısırılmışlardı."

Dindar olsak da olmasak da birçoğumuz bu tür bir etkinliği neredeyse resmen delilik olarak görürüz. Ve şurası da kesindir ki din ve akli dengesizlik arasında çok uzun zamandan bu yana bağlantı kurulmuştur. Kendisinin İsa olduğuna ya da Tanrıdan mesaj aldığına inanan rahatsız kişiler toplumumuzda adeta bir klişedir. Sigmund Freud'dan beri pek çok kişi nevrozu ve akıl hastalıklarını dindarlıkla ilişkilendirmiştir.

Yıllar önce Minnesota Üniversitesi Antropoloji Bölümü araştırmacılarından oluşan bir ekip bu ilişkiyi sınamaya karar verdi. Akıl hastalıklarıyla ilişkili özel bir tür psikopatolojiye sahip olup olmadıklarına bakmak için köktendinci Baptistler, Pentekostalistler ve Batı Virginialı yılan tutucular gibi bazı marjinal dindar grupları incelediler. Benzer sosyal konum ve finansal durumdaki anaakım Protestan mezheplerinin üyeleri, karşılaştırmalar için iyi bir kontrol grubu oluşturuyordu. Daha çılgın köktendincilerin bazıları muazzam ve transandantal olarak tanımlanabilecek bir hal içerisinde ibadet ediyordu, ama incelenen insanların çoğunda herhangi açık bir psikopatoloji işaretine rastlanmamıştı. Ancak başka

birtakım analizlerden sonra belli bir grup içerisinde, ancak zihinsel dengesizlik olarak tanımlanabilecek bir eğilim belirdi. Bu bir kör araştırmaydı; anketlerin uygulanmasına katılan araştırma ekibinin üyelerinin hepsine son verilere erişme izni verilmiyordu. Araştırmacılara hangi grubun en büyük psikopatolojiye sahip olduğunu düşündükleri sorulduğunda ekibin bütün üyeleri yılan tutucular tespitini yaptı. Ama veriler açıklandığında tersinin doğru olduğu görüldü: Daha sıradan Protestan kilisesi müdavimleri —yani "dışsal" dindarlar— arasında, dine daha ateşli şekilde bağlananlara oranla daha fazla akıl hastası vardı.

Ben tıp öğrencisiyken Joan adlı yetmiş yaşında dul bir kadınla epey vakit geçirmiştim. Essex'teki bir hastaneden Londra'ya, ölümcül bir hastalıktan mustarip hastaların ağırlandığı bir bakımevine getirilmişti. Kanser, sırt ve bacak kemiklerine yayılmıştı ve hastanın canını çok yakıyordu. Ayrıca karaciğerine sıçramıştı. Çoğu zaman kendini çok hasta hissettiği için, yemek yemek ona çok zor geliyor, midesi bulanmadığı zamanlarda yutma güçlüğü çekiyordu. Onunla geçirdiğim bir akşamın beni derinden etkilediğini anımsıyorum. Bence içsel dindar denen insanların tipik bir örneğiydi.

"Harika bir hayat yaşadım," demişti bana. "Kiliseye düzenli olarak gitmesem de Tanrıya her zaman inandım ve şimdi inancının daha da kuvvetlendiğini hissediyorum. Öyle talihliydim ki; hep mutluydum. Şimdi her akşam, her sabah dua ediyorum ve çok huzurluyum. Elbette, öleceğim için sevinmiyorum, ama ölmekten neredeyse hiç korkmuyorum."

"Bu bakımevi ne kadar güzel bir yer; duvar kâğıtlarının rengi benim en sevdiğim renk. Buradakilerin hepsi harika insanlar. Beni dün dışarı çıkardılar [burası Londra'nın doğusuydu; pek sağlıklı bir yer olduğu söylenemezdi], ağaçları ve küçük yeşil parkı görme fırsatı buldum. Buraya neden Bethnal Gren dendiğini artık biliyorum. Tanrının yarattığı şeylerin bu bahar da yeşillendiğini görmek harika."

Joan hayatında yaşadığı hiçbir şeyden pişmanlık duymuyordu. "Hayata gün gün bakıyorum," diyordu. "Ve her şeyden hoşnutum. Çok da şanslıyım; çektiğim acı özellikle morfin şırıngaları sayesinde geceleri bile katlanılabilir düzeyde. Daha çok yemek yeme ihtiyacı duyayım isterdim. Yakında öleceğimi biliyorum, gitmeye hazırım, kendimi çok yorgun hissediyorum." Üç gün sonra —hafta sonu tatiliydi, bu yüzden onu göremedim— uykusunda öldü.

Tanrıya, Tanrılara, ruhlara ya da doğaüstüne kuvvetli bir inanç duymak atalarımıza kayda değer rahatlıklar ve üstünlükler sağlamış olabilir. Birçok antropolog ve sosyal kuramcı aslında dinin bir belirsizlik ve şaşkınlık hissinden kaynaklandığı görünüşü benimsemektedir. Atalarımızın gözünde din, örneğin, bir talihsizlik ya da hastalığın Tanrıların öfkelenmesinin bir sonucu olduğu açıklamasını yapıyor ya da öldükten sonra da yaşayacağımız konusunda bize güvence veriyordu. Yanıltıcı olsa da ayinler bize aslında kontrolümüz dışında olan şeyleri —hava koşulları, hastalıklar, yırtıcı hayvanların ya da başka insan gruplarının saldırıları— kontrol edebileceğimiz hissini vererek bizi rahatlatıyordu.

Ancak, Tanrı Fikri'nin tarihöncesindeki düzensiz ve kuralsız varoluş biçimimize pek bir faydasının dokunmayacağı düşüncesi de bir o kadar akla yakındır. Savanada hayat açık havada geçiyordu, ama atalarımız orada piknik yapmıyorlardı. İlk insanlar kendilerini kurtlar ve kılıç-dişli kaplanlar gibi yırtıcılardan sakınmak için sürekli tetik duruyorlardı; yeterli yiyecek temin edebilmek için daima avlanmak ve leş bulup yemek zorundaydılar; ve erkekler en güzel görünümlü kızla (ya da erkekle) seks yapabilmek ya da avladıkları hayvanın veya buldukları leşin en iyi kısmını alabilmek için muhtemelen sürekli birbirleriyle kavga halindeydiler. Hayatta kalmak için her gün yaşanan kapışmaya ara verip din gibi hoşgörülü bir uğraşa zaman ayırmanın ne gereği vardı?

En tanınmış Darwincimiz ve organize dinin en acımasız eleştirmeni Richard Dawkins ilk bakışta dinin yararından çok zararı olduğuna işaret eder:

> Dinsel davranışlar iki ayak üstünde yürüyen iri maymunların çok fazla zamanını alır. Çok fazla kaynak tüketir. Bir Ortaçağ katedralini inşa etmek için tek bir insanın yüzyıllarca çalışması gerekir. Kutsal müzik ve ibadetle ilgili resimler Ortaçağ ve Aydınlanma çağı yeteneklerini neredeyse tekeli altında tutmuştur. Binlerce hatta milyonlarca insan bir ötekinden pek farkı olmayan bir dine bağlandığı için çoğunlukla önce işkenceye katlanarak hayatını yitirmiştir. Dindar insanlar Tanrıları uğruna ölmüş, öldürmüş, oruç tutmuş, kırbaçlanmış, hayatı boyunca hiç evlenmemiş, din adına münzevi bir hayat yaşamıştır.[7]

İlk bakışta Dawkins dinin evrimsel bir felaket bölgesi olduğunu ileri sürüyormuş gibi görünüyor. Görünüşe bakılırsa, dinsel inancın doğal seçilimin ağından kurtulmaması beklenirdi. Ama belki de Richard Dawkins'in söylediği şeyin bu yorumu dinin insanın hayatta kalma ve güvenlik arayışına sağladığı yararı ihmal etmektedir.

2005 yılının ilkbahar aylarında Papa II. Jean-Paul'ün ölümünden sadece günler önce Paskalya kutlamaları için Roma'daki Aziz Peter Katedrali'ndeydim. Takip eden günlerde farklı yaş, sosyal konum ve kültürlerden gelen milyonlarca insanın hasta yatan Papa'yı görmek ve hacı olmak için nasıl kente akın ettiğini birçok okur anımsayacaktır. Fazlasıyla tutucu bir önder olduğu halde, bu kadar çok sayıda genç insanın ona saygısını sunmak için onca yolu tepip gelmiş olması şaşırtıcıydı. Ölmekte olan bu adam Vatikan'daki yatak odası-

7 Richard Dawkins, "What Use is Religion?", *Free Inquiry* dergisi, c. 24, No: 5, Ağustos 2004.

nın penceresinden aşağıdaki kalabalığı kutsamak için haç çıkarmaya çabalayınca, onu izleyen kalabalıklardan bir alkış sesi yükselmişti. Orada bulunan herkes —ben dahil— böyle bir anda kaçınılmaz olarak etkilenip onu alkışlamak istemiş olmalıydı. Görünüşte bir yabancı olan ben (Papaya karşı kayıtsız kalmak için köklü sebeplerim olduğunu ileri sürebilirsiniz) o gün ortak bir ruhun parçası olduğumu hissettim. Belki de dinin yaptığı şey özünde budur: İnsanları birleştirir. New York Eyaletindeki Binghampton Üniversitesi Biyoloji ve Antropoloji profesörü David Sloan Wilson, *Darwin'in Katedrali* adlı kitabında, sosyal grupları daha çok birleştirdiği için dindarlığın "faydalı" bir genetik özellik olarak ortaya çıktığını söyler.

Bu yeni bir fikir değildir. Her ne kadar genleri ya da psikolojiyi değil insan kültürlerini araştırıyorlarsa da antropologlar dinin bir tür "sosyal yapıştırıcı" olduğunu yüz yıldan uzun zamandır dile getirmektedirler. 1858 yılında Fransa'da doğan sosyolog Emile Durkheim bir hahamın oğluydu. Bir Katolik öğretmenin etkisiyle kısa bir mistisizm hastalığı geçirmiş olsa da, Durkheim ömrünün büyük kısmını ateşli bir Tanrıtanımaz olarak yaşadı. Tanrı Fikri'nin insan toplumlarına ne yarar sağladığını hemen anlayamadı. Dini şöyle tanımladı: "Kendisine bağlı kalan herkesi başkalarından ayıran ve dokunulmaz kılan —ahlaki prensiplerine bağlı tek bir topluluğu birleştiren— kutsal şeylerle ilgili inançlar ve pratikler seti."[8]

Durkheim, dini insanları bir araya getiren bir güç olarak gören ilk kişi değildi. Eski Çin'de MÖ 3. yüzyıla ait *Ayinler Kitabı*'nda şöyle denmektedir: "Törenler halk yığınlarını bir arada tutan bağdır. Eğer bu bağ çözülürse, halk yığınları arasında kargaşa çıkar." Bu sözler zamanın Çin aristokrasisinin ayinlerin sosyal değerini gayet iyi bildiklerini göstermekte-

8 E. Durkheim, *Elementary Forms of the Religious Life* (Londra: Allen&Unwin, 1915).

dir. Bir ya da iki yüzyıl önce Yunan filozofu Aristoteles "insanların Tanrıları kendi imgelerinden yarattığına" işaret ederek, insan grupları ile geliştirdikleri Tanrı Fikri türleri arasındaki hayati bağlantıyı vurgulamıştı.

Durkheim Avustralya Yerlilerinin karmaşık dininin önemli bir toplumsal amaca hizmet ettiğini ileri sürdüğü için çok radikal bir düşünür olarak görülüyordu. 19. yüzyıl boyunca misyonerler pek çok kez Yerlilerin herhangi bir dine sahip olmadığını bildirdiler. Başkaları Yerlilerin bir dini olsa da bunun özünde ilkel bir din olduğunu, çünkü bu dinin bitkilere ve hayvanlara tapmaya dayandığını belirtiyordu. Durkheim Yerli toplumunun yapısının ve birliğinin altında farklı soyların farklı hayvanlarla ve ruhlarla ilişkili olduğu ve başarılı olabilmek için bunlara tapınılması gerektiği ("totemcilik") inancının yattığını öne sürüyordu.

Birçok kişi dinin insan grupları üzerinde uyguladığı gücü vurgulayarak Durkheim'ın fikirlerinin peşinden gitti. Örneğin, beslenmeyle ilgili yasalar, grubu tanımlamak ve onları başkalarından ayrı tutmak için konmuştur. Bunu Musevilikte neyin yenip neyin yenmeyeceğini belirleyen yasalardan (*kaşrut*) ya da Hıristiyanlıktaki Cuma günleri balık yememe alışkanlığından biliyoruz. *Kaşrut* ilk bakışta tamamen usdışı gibi görünür. Bu yasalar bazı gözlemcilerin iddia ettiği gibi, kesinlikle sağlık kaygısıyla konmamıştır. Ama bir Yahudinin Yahudi olmayan birileriyle Yahudilere ait olmayan bir evde ya da bir restoranda yemek yerken veya sosyal bakımdan çok aktif ortamlarda *kaşrut*'a tam olarak uyması çok zordur. Giyim de bir birleştirici güç işlevi görebilir. Hasid Yahudilerinin redingotları ve kenarı kürklü şapkaları aralarındaki birlik ve beraberliği, grubun niteliğini ve çevrelerindeki topluma katılmayışlarını vurgular.

Bir din içindeki farklı tapınma türleri toplumun farklı kesimlerinin farklı değer ve amaçlarını ifade eder. Londra'da yaşayan Afrikalı-Karayipli cemaatin büyük kısmının tercih

ettiği Pentekostalist kiliselerinde canlandırıcı müzik ve şarkılar coşkulu bir ruh hali yaratmak için kullanılır. Burada ibadet eden kişiler sık sık canları istediği zaman bağırarak papazın söylediklerini onaylar. Westminster Katedrali'nde ibadet edenlerse Katolik Şarap Ekmek ayininde sadece, beraberce ve önceden belirlenen anlarda belli sözleri söyleyerek bağırırlar. Bir ayin sırasında hatta ayin yapılmadığı sırada katedrale girip "Tanrı büyüktür! Halleluya!" diye bağırmayı deneyin ve neler olacağını bir görün. Bu, Afrikalı-Karayiplilerin otorite, saygı, doğru ve yanlış gibi kavramlardan habersiz olduğunu göstermez; Westminster'de ibadet edenler hangi kavramlara sahipse onlar da neredeyse aynılarına sahiptir. Ama ibadet sırasında sergilenen tutumlar farklılığı ortaya koymanın ve kutlamanın bir yoludur. Çokkültürlülüğün işaretlerinden biri insanların kendi kimlikleriyle gurur duyma ve onu ortaya koyma hakkına sahip olmasıdır. Dindeki —dinler ya da aynı din içerisinde yer alan değişik gruplar arasındaki— bu farklılıkları ifade etme eğilimi aklıma şu dindar Yahudi fıkrasını getiriyor. Bu dindar adam gemiyle okyanusta uzun bir yolculuğa çıkıyor. Gemi okyanusun tam ortasında fırtınaya yakalanıp batıyor. Dindar Yahudi kendini ıssız bir adada buluyor. Yaptığı ilk iş bir tanesi ibadet ettiği, ötekiyse ibadet etmeyi reddettiği sinagog olmak üzere iki sinagog inşa etmek oluyor.

Dinsel pratikler, çoğu zaman insanların, toplumsal kimliklerinin insanlıktan üstün şeylere dayandığını öne sürmelerini sağlayan, kimliklerine Tanrısal bir onay damgası vurmalarına olanak veren bir araçtır. "Tanrı (ya da atalar) şunu yapmamızı buyurdu" düşüncesi eylemlerimizi haklı ve anlamlı kılan bir tür yetki belgesi yerine geçer. Bu, şirketlerin tüketicileri satın almaya ikna etmek için ürünlerinin üzerine "Sarayın Emriyle" damgası vurmasından farklı değildir. Bu damga, Kraliçenin evinde kullanıldığı için bu fasulye konservesinin ya da şu ayakkabı cilasının üstün özelliklere sahip olduğu fikrini uyandırır. Her iki durumda da, sıradan bir şey, sı-

radan dünyanın üstünde ya da ötesinde olan bir şeyle ilişkisinden ötürü ek bir önem kazanır. Sakal sıradan bir şeydir; ama eğer Tanrı size sakal bırakmanızı buyurursa, o zaman o sakal kutsal bir işaret olur. Fırında pişmiş fasulye sıradan bir şeydir; ama kralımız, kraliçemiz yerse o fasulye tarihle, krallıkla ilişkilendirilmiş olur. Din açısından, bu fikir farklı amaçlarla kullanılabilir: yoksullara yardım etmekten tutun, baskıcı rejimlere, işkenceye ve kitlesel infazlara karşı çıkmaya dek pek çok alanda işe yarayabilir.

Dinsel inançlar —Tanrı ile ilgili fikirlerimiz— gerginlik dönemlerinde cemaat ruhunu harekete geçirmek için de kullanılabilir. Romalıların MS 70'te Yeruşalim Tapınağı'nı yıkmasından sonra öne çıkan Yahudi mezhebi Ferisiler, bir sürgün ve yıkım döneminde günlük yaşam aracılığıyla tatmin arayışına girmiştir. Tanrıyı sadece, artık bir yıkıntıdan ibaret olan Tapınak'ta yapılan ayinlerle yanına yaklaşılabilecek aşkın bir varlık olarak değil, tıpkı ince uzun kaya parçasının içinden geçen yazı gibi, her şeyin içine dolan bir varlık olarak görmüşlerdir. Yahudiler ne zaman birlikte *Tora*'yı inceleyecek, yemek yiyecek, komşularına yardım edecek olsalar, Tanrıyı yaşamış, ona tapınmış olurlardı. Tanrı için kullandıkları eşanlamlı sözcüklerden biri Şekinah yani "Tanrısal Varlık" idi. Bu sözcük İbranicede ikamet etmek, katlanmak ya da birinin çadırını kurmak anlamına gelen *şakan* sözcüğüyle aynı kökten gelmektedir. Bazı hahamlar Tapınak'ın Romalılar tarafından yıkılmasının, Şekinah'ı Tapınak'tan kurtaran ve onun tüm dünyaya yerleşmesini sağlayan yaratıcı bir eylem olduğunu öne sürmektedir. Tanrının sinagogları dolaştığından söz etmektedirler; öyle ki dünyanın neresinde Yahudiler bir *minyan* oluşturacak (yani en az on erkek ibadet etmek üzere bir araya gelecek) olsa Şekinah onları yoklamak için oraya gelir. Böylece Tapınak-sonrası dönemde yaşayan Yahudiler cemaat ruhunu kaybetmemek için Tanrı Fikri'nin yeni bir versiyonunu kullanmaya başlamıştır.

Ayinin Gücü

Ayin her dinde vardır. Ayinler toplulukları birbirine bağlamaya yarar, çünkü insanların birlikte hareket etmesi için birlikte çalışması gerekir. Her ne kadar bugünlerde Tanrının adı hiç anılmadan otellerde, nikâh dairelerinde, hatta bungee-jumping platformlarında yapılıyorsa da, İngiliz düğünü bu ayinlere iyi bir örnektir. Geleneksel düğün organizasyonu büyük bir işbirliği yapılmasını gerektirir; ve bu çoğu zaman gelin ile güveyin ebeveynleri tarafından gerçekleştirilir. Çiçekler, giysiler, düğün yeri, mönü gibi işlerin halledilmesi iki aileyi birleştirmekte gerçekten çok işe yarar. Tabii, bazen de bunun tam tersi olur, iki taraf bir daha bir araya gelmemek üzere birbirinden uzaklaşır.

Zaire'de yaşayan Ndembu halkı arasında iki buçuk yıl geçiren Amerikalı antropolog Victor Turner işbirliğine yatkın bir sosyal grup meydana getirmekte ayinin oynadığı önemli rolü vurgular. Ndembu toplumu geçmişten kaynaklanan gerilimler ve istikrarsızlıklardan ötürü parçalanmıştır. Örneğin, Ndembu halkı atalarının izini ana soygelimi üzerinden (yani anneleri kanalıyla) takip etmekte, ama nikâhtan sonra kadın erkeğin evine taşınmaktadır. Bu nedenle mülkiyet hakları anadan geçmekte, ama ikamet yeri erkekler tarafından belirlenmektedir. Ndembu toplumunda erkekler tarafından gerçekleştirilen avlanma ve kadınlar tarafından gerçekleştirilen manyok kökü üretimi eşit derecede önemli iki geçinme aracıdır, ama aynı zamanda iki rakip ve karşıt etkinlik olarak da görülmektedir. Manyok kökü üretimi sıradan bir iş olarak kabul edilirken, av ayinlere konu edilmiş ve kutsallaştırılmıştır.[9] Boşanma ve ev değiştirme sık görülen olaylardır.

9 Toplumumuzda yanlış düşüncelerin yaygın olduğunu söyleyebilirim. Kısa süre önce katıldığım bir mangal partisinde, erkekler "en önemli iş" olan ateş yakma ve et pişirme işiyle uğraşırken, kadınlar farkında olmadan "ikinci sınıf bir iş" olan salata hazırlama işiyle uğraşıyordu.

Turner'a göre din ve ayin bu gerilimleri hem dışa vurmaya hem de çözmeye yarar. Turner bir kadının cüzamını iyileştirmek için yapılan *çihamba* ayinini analiz etmek için olağanüstü miktarda enerji harcamıştır. Bahane, Nyamukola adlı kadının hastalığını iyileştirmek olabilir. Ama karmaşık ayinler grup içindeki çatışmaları çözmeye de yarar. 400 kişinin katılacağı bir törenin organizasyonu köyde yaşayan hizipleri farklılıkları bir kenara bırakıp yoğun bir işbirliği yapmasını gerektirir. Ayinler geçmişte büyücülükle suçlanmış Nyamukola'ya beslenen düşmanlığı azaltır. Aynı zamanda komşu topluluklarla olan bağları güçlendirerek ev sahibi köye prestij kazandırır. Üstelik, *çihamba* ayini Ndembu toplumunun temel değerlerinin canlandırıldığı dramatik bir ortam da hazırlar.

Ayinin dramatik gücü tiyatrocu bir aileden gelen Turner'ı büyülemişti. Ayinin tüm toplumlarda canlı imgeler, renkler, kokular, sesler ve deneyimler aracılığıyla duyulara saldırma eğiliminde olduğunun farkına vardı. Böyle ayinsel nitelik taşıyan dramanın iki etkisi vardır. Birincisi, gerçek hayatta olmadığımızı, kutsal olan bir zaman ve mekânda bulunduğumuzu açıkça gösterir. İkincisi, katılımcıların zihnini, içinde yaşadıkları toplumun gerçeklerini, değerlerini ve köklerini özümsemeye daha açık hale getirir. Bu yeni bir fikir değildir. Aristoteles Yunan tragedyasının izleyici kitlesini oluşturan insanları değiştirme gücünden söz etmiştir. Yüzyıllar sonra Marksist oyun yazarı Bertold Brecht izleyiciye "sadece" bir oyun izlediğini ve oyuncuların bilerek gerçekliği taklit etmeye çalışmadığını sürekli anımsatarak normal tiyatro geleneklerini askıya almak için *Verfremdungseffekt* (yabancılaştırma etkisi) adını verdiği tekniği kullanmıştır. Brecht izleyiciyi kasıtlı olarak şaşırtmanın onu oyunun ardında yatan ideolojiye —yani komünizme— daha açık hale getireceğini öne sürüyordu. Turner katılımcıların toplumun değerlerini özümsemesi için ayinin de du-

yuları kasıtlı olarak aşırı uyardığını ve izleyiciyi şaşırttığını düşünmektedir.[10]

Merhum oyun yazarı Jack Rosenthal 1976'da kaleme aldığı *Bar Mitzvah Çocuğu* adlı eserinde, Yahudi cemaati içerisindeki ilk önemli ayinine katılmak üzere olan on iki yaşındaki Eliot Green'in yaşadığı sıkıntıları ayrıntılı olarak anlatır. Sevecen ve koruyucu ailesi artık rüştünü ispat edecek olan Eliot için oldukça ayrıntılı hazırlıklar yapar, fakat bütün bunlar ona katlanılmaz ölçüde sıkıntı verince Eliot çareyi kaçmakta bulur. Bar mitzvah (buyrukların oğlu) antropologların geçiş ayini dediği şeydir. Tıpkı bir düğünde olduğu gibi, bir kişinin artık değiştiğinin ve yeni bir statü kazandığının kabul edildiğini gösterir. Musevilikte bir erkek çocuğu bar mitzvah olduğu zaman, artık bir erkek olarak kabul edilir ve kendisinden bir dizi yeni dinsel sorumluluğu üstlenmesi beklenir.

Bar mitzvah ayinine hazırlanmak için, pek zeki olmayan bir erkek çocuğunun bile Pentateuk'tan karmaşık bir pasajı ve Peygamberler'den de birkaç dizeyi öğrenmesi gerekir. Çocuk öğrendiklerini genellikle ana sabah ayininde iki bin yıllık bir ezgi eşliğinde ağzına kadar dolu bir sinagogda ezbere okur. Neşeli bir akraba kalabalığı tarafından sürekli öpülüp çok yakışıklısın sözlerini duyma çilesine ek olarak —en azından bazı çocukların— yerine getireceği asıl görev gönüllü bir acı çekme seansı yaşayıp, ne kadar bilgili, zeki ve belagatli olduğunu kamuoyuna göstererek, cemaate katılmaya hazır olduğunu kanıtlamasıdır. Pek çok Yahudi cemaatinde yakın yaşlardaki erkek çocuklar bu törene hazırlanmak üzere beraberce okuyup çalışırlar. Bu, sosyal amacı olan komünal bir et-

10 Turner ayinde kullanılan sembollerin —belli bir tür ağaç kabuğu, bir tören maskesi— toplumun değerleriyle ilişkili olduğunu düşünüyordu. Ndembu dilindeki *chinjikijulu* sözcüğünün "sembol" demek olmasına çok önem veriyordu; çünkü bu sözcüğün anlam olarak değil de sözcük olarak karşılığı "çığır açma" idi. Bkz. Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (New York: Aldine de Gruyter, 1995).

kinliktir. Olayın kendisi ve hazırlık çalışmasıyla, bir genç erkek Yahudi kimliğini ve cemaat üyesi niteliğini tam olarak kazanır.

Bar mitzvah, kuşkusuz acı veren bir etkinlik değildir; tersine eğlenceli bir olaydır. Olayın kahramanı utançtan daha büyük bir sıkıntıya katlanmak zorunda kalmaz. Ama başka pek çok toplumda geçiş ayinleri adayların çok daha belirgin acılar çekmesini gerektirir: Uzun süre boyunca aç bırakılırlar; vücutlarına pek çok dövme yapılır ya da yara açılır; çok tehlikeli bir avlanma egzersizi için ormana götürülür ve dönüşte de hiç acı çekmiyormuş gibi davranmaları istenerek çok acı verici şekilde sünnet edilirler. Tıpkı benim genç bir doktor olarak yaşadığım geçiş ayinlerinde, birlikte "acı çektiğim" insanlarla bağlarımı hâlâ koruyor olmam gibi, bu dayanıklılık törenleri aynı yaştaki genç erkek ve kadınlar arasında güçlü bağlar kurulmasını sağlayabilir. Ve bu bağlar ömür boyu dayanabilir, böylece toplumun birlik ve beraberliğini kuvvetlendirecek başka yapıştırıcı katmanlar yaratılmış olur.

"Tanrı Geni"ni Araştırmak

O halde din toplulukları birleştirme gücüne sahiptir ve insanlar çok eski tarihlerden bu yana gruplar halinde yaşamaktadır. Dinin komünal niteliği avcı-toplayıcı gruplarına kesinlikle daha güçlü bir birlik-beraberlik duygusu vermiş olmalıdır. Böylece, güçsüz ve basit de olsa, bir hayatta kalma makinesi imal edilmiş oldu. Küçük bir insan grubunun oluşturduğu bu hayatta kalma makinesinin bir su kuyusunu savunmakta, bir antilobu öldürmekte ya da rakiplerinin kadınlarını kaçırmakta başarılı olma olasılığı daha yüksekti. Din örgütlü ve disiplinli bir grup üretmekte ne kadar başarılı olursa, o grup da hayatta kalmakta ve böylece genlerini sonraki kuşağa aktarmakta o kadar başarılı oluyordu. "Doğal seçilim" ile anlatmak istediğimiz şey budur: Hayatta kalmaya ve üremeye

yardım eden mutasyonların genler aracılığıyla sonraki kuşaklara aktarılması. İkizler üzerinde yapılan çeşitli araştırmalardan yola çıkarak, bize miras kalmış bir dinsel inanç eğilimine sahip olabileceğimizi hesaba katarsak, Tanrı Fikri'ni genlerimizde taşıdığımıza ilişkin bir kanıt olduğunu söyleyebilir miyiz?

Henüz hiç kimse bir din geni tespit etmemiştir, ama insan kişiliğini etkileyecek ve insana dinsel duygulara yönelik bir eğilim kazandırabilecek bazı aday genler mevcuttur. Bu adaylar arasında olması muhtemel bazı genler beyinde bulunan ve "sinir iletkenleri" adı verilen kimyasalların seviyesini kontrol eden genlerdir. "Dopamin" mutluluk duygumuzda önemli rol oynadığını bildiğimiz sinir iletkenlerinden biridir; insanların bazı ruhani deneyimler sırasında duyumsadığı huzur hissinin oluşmasında da rol oynuyor olabilir. Dopaminin eylemiyle ilgili genlerden biri dopamin D4 reseptörüdür (DRD4); bu gen, kesinlikle, bu açıdan araştırılmış tek gen değildir. Bazı insanlarda bu geni oluşturan DNA dizisinde meydana gelen (polimorfizm adlı) küçük değişiklikler yüzünden gen biyolojik bakımdan daha aktif olabilir ve bu aktivite dinsel bir eğilimden kısmen sorumlu olabilir.

Bethesda'daki ABD Ulusal Sağlık Enstitüsü'nde görev yapan tanınmış moleküler biyolog Dean Hamer bazı sinir iletkenlerini kontrol eden genlerin dinsel duygularla ilgili olma olasılığının yüksek olduğunu belirtmektedir. Kendi yaptığı araştırmalarda, ilk önce, "kendini aşma" yeteneğine sahip bir grup insan tespit etti. Bu insanların bazı ortak kişilik özellikleri vardı. Bu özelliklerden bir tanesi "kendini unutma" yani kişinin bir iş yaparken —bahçedeki otları temizlerken, derin derin düşünürken, okurken— kendini tamamen kaybetmesiydi. Bu tür insanlar kendilerine daha az, kendileri dışındaki şeylere daha çok odaklanma eğilimindedir. Bir başka özellik "kişisel olanın ötesiyle özdeşleşme" idi; Hamer bu özelliği kişinin evrendeki başka şeylerle birlik olma hissi duyması

olarak tanımlıyordu. Üçüncü özellik bir gizemcilik ya da ruhani benimseme eğilimiydi. Bu tür insanlar bazen gizemli deneyimlerin yaşamlarını değiştirdiğini düşünmekte; ya da evrenin ötesinde, bilimin açıklayamadığı bir şey olduğuna inanmaktadırlar. Bazen de duyu dışı algılama gibi gizemli insan niteliklerine inanmaktadırlar.

Dr. Hamer anketlere dayalı bir araştırmayla bu özelliklere sahip olduğu belirlenen kişilerden DNA örnekleri aldı. Özellikle 10. kromozom üzerindeki belli bir alana, monoamin sinir iletkenleri serotonin, norepinefrin ve dopamini düzenlemekten sorumlu proteinlerden birini kodlayan VMAT2 (Monoamin Kabarcığı Taşıyıcısı 2 [Vesicular Monoamin Transporter 2]) geninin bulunduğu bölgeye baktı. Bu sinir iletkenleri kendimizi nasıl hissettiğimizle —huzurlu, tatmin olmuş, hoşnut, kaygılı vs.— çok fazla ilgilidir. Bu genin, DNA dizileri birbirlerinden hafifçe farklı en az iki çeşidi olduğu ortaya çıkmıştır. Hamer'a göre bunlardan özellikle bir tanesi kendini aşma ile ilgilidir. İyi bir bilgin olduğu kadar kusursuz bir iletişimci de olan Hamer cesurca davrandı ve bulgularından bazılarını sadece öteki bilginlerin okuduğu bilimsel yayınlardan birine bir makale olarak vermek yerine popüler bir kitap haline getirip yayımladı. Söylemeye hiç gerek yok ki pek çok bilgin, birçok gazeteci ve bazı dindarlar *Tanrı Geni* başlığını taşıyan bu kitabı küçümsedi.[11] O zamanlar dinle ilgili kendi kitabını yazmakta olan ve Hamer ile küçük bir çıkar çatışması yaşaması mümkün sayılabilecek Barbara J. King benim oldukça çirkin bulduğum bir makale yayımladı: "Hamer'ın varsayımlarının yanlış taraflarını açığa vurmaya yetecek zaman ve yer bulmak için neler vermezdim! [...] Eğer çıplak kralın yazın alanında bir benzeri olsa, bu kesinlikle *Tanrı Geni* olurdu. Yıllar önce Hamer eşcinsellik geninden söz etmiş-

11 Dean Hamer, *The God Gene: How Faith is Hardwired into Our Genes* (New York: Doubleday, 2004).

ti. Bu 'keşif' sadece geçer not alamamakla kalmadı, aynı zamanda hiç alıcı da bulmadı. Belki Hamer bilim kılığına girmiş kurmacayı tanımak için de bir gen bulmalıdır."

Ama dinin genlerimizi sonraki kuşaklara aktarmamıza yardımcı olmasını sağlayacak bir mekanizma olduğunu düşünmek zor değildir. Daha büyük uyum ve daha sıkı ahlaki kurallar daha çok işbirliği doğurur ve daha çok işbirliği de avcılık-toplayıcılık faaliyetinde daha çok yiyecek temin edilmesiyle sonuçlanır. İnsanlar tok karınla daha güçlü ve uyanık, hastalıklara karşı daha bağışık olur, çocuklar daha çabuk gelişir ve bağımsızlığını daha çabuk kazanır. Grup üyelerinin birbirine, özellikle hasta ya da yaralı olanlara daha iyi bakma olasılığı artar. Bundan ötürü, uzun vadede, ortak bir din evrimsel bakımdan üstünlük getirir ve doğal seçilim daha kuvvetli dinsel inançları olan grupları kayırır. İlk Hıristiyanların, Roma toplumu içerisinde küçücük bir mezhep olarak yola çıkmış olmalarına rağmen, kısmen, bebek yapma hevesinden ötürü başarılı oldukları ileri sürülür. Hıristiyanların doğum oranı çevrelerindeki paganlarınkinden daha yüksekti ve bu yüzden din yayılma eğilimindeydi.

Ama Hıristiyanlık insanların DNA'ları aracılığıyla değil içinde yetiştikleri kültür aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktarıldı. Ve başarılı bir komünal hayat yaşamak için dine *gereksinim duymak* zorunda değiliz. Pulitzer Ödülü kazanan *Tüfek, Mikrop ve Çelik* adlı kitabın yazarı Jared Diamond dinin var olmasının dinin her türlü ahlakın —ya da her türlü sosyal uyumun— temeli olduğu anlamına gelmediğine işaret eder.[12] Yeni Gine'de yaşayan Sikari halkını örnek verir. Ayrıntılı bir dinsel mitler ve yaratılış öyküleri koleksiyonuna sahip olan bu halkın ahlak anlayışı kesinlikle dine dayalı değildir. Sikari kabilesi üyeleri komşu köylere saldırıp soykırım yaparken,

12 J. Diamond, "The Religious Success Story", *New York Review of Books*, c. 48, No: 17, 7 Kasım 2002.

Tanrıları, ruhları, ya da Tanrısal veya doğaüstü varlıkları yardıma çağırmazlar. Grup içindeki davranışlarını belirleyen şey de dinden türemiş ahlaki kurallar değildir. Tam tersine, ahlak kuralları tamamen dünyevidir ve kabile üyeleri arasındaki ailevi ilişkilere, görev ve sorumluluklara bağlıdır.

Benzer şekilde, din sağlam bir ahlak sistemi geliştirmekte —ve onu uygulamakta— faydalı olmakla birlikte, ahlak kurumlarını dine bel bağlamadan da kolayca geliştirebiliriz. Psikolog Eliot Turiel üç-dört yaşındaki çocukların bile ahlaki kurallar ile (örneğin, birisine vurmamak) geleneksel kuralları (örneğin, öğretmen konuşurken konuşmamak) birbirinden ayırt edebildiğini gözlemlemiştir. Dahası, bu çocuklar bir ahlak kuralının çiğnenmesinin —yani örneğin birine vurmanın— yanlış olduğunu, bu onlara söylense de söylenmese de anlayabilmekte; ancak bir geleneksel kuralın çiğnenmesinin —yani sınıfta öğretmen konuşurken konuşmanın— yanlış olduğunu, sadece bunu yapmaları kesin olarak yasaklandığı takdirde, anlayabilmektedirler. Aynı zamanda basiret kuralları (örneğin, defteri, kitabı şöminenin yanında bırakmamak) ile ahlak kurallarını da birbirinden ayırt edebilmektedirler.[13]

Bu, beyinde, erken yaşta harekete geçen bir tür "ahlak modülü" olduğunu düşündürmektedir. Sinirbilimin elindeki kanıtlar bu düşünceyi bir yere kadar desteklemektedir. *İnsan Aklı* başlığını taşıyan son kitabımda beynin bazı bölümlerinin başkalarıyla işbirliği yaptığımız zaman harekete geçtiğine ve bu bölümlerin haz ve ödül duygularıyla ilişkili olduğuna işaret etmiştim. Ayrıca beynin bazı bölümleri de empati ve bağışlama hisleri duyduğumuz zaman harekete geçmektedir.[14]

Demek ki din psikolojik yapımızın belli bir parçası tarafından üretilmemiştir. O halde, din fikrinin bizim temel tasarı-

13 E. Turiel, *The Development of Social Knowledge: Morality and Convention* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

14 R. Winston, *The Human Mind* (London: Bantam, 2003).

mımızın öteki parçaları —bilinçdışı aklımızın derinliklerinde yer alan ve hayatta kalmamıza yardım etmek üzere evrilmiş süreçler— tarafından kazara üretilmiş bir tür yan ürün olmasının daha büyük ihtimal olduğunu söyleyebilir miyiz?

En Eski Düğmelere Basmak

> Mary'nin dayanacak gücü kalmamıştı; büyük bir gezegenin çekimine kapılan ufacık bir meteor gibiydi. [...] Marcus parmak uçlarını onun göğüslerinde dolaştırıyor, sesini çıkarmamasını mırıldanıyor ve onu korkmuş bir tayı tımar edip sakinleştirircesine okşuyordu. [...] Mary suçluluk duygusuyla boğuşurken orgazm oldu; dalgakıranı aşan büyük dalgalar gibi başından aşağı boşalan olağanüstü bir duygu seliydi bu.[15]

Yukarıdaki özet, *Literary Review* tarafından 1993 yılından bu yana verilmekte olan Kötü Erotik Edebiyat ödülünü kazandı. Yazarların kötü yazdıkları için kendilerine ödül verilmesine içerlediğini düşünebilirsiniz ama bu kez öyle olmadı. Bu yıl ödülü kazanan kişi olan Aniruddha Bahal,[16] ödülünü almak için uçağa atlayıp ta Yeni Delhi'den buraya geldi. Anlaşılan o ki cinsel deneyim hakkında yazı yazmanın aşırı derecede zor bir şey olduğunu herkes, hatta edebiyat otoriteleri bile, kabul ediyor. Pek çok kişi böyle metinler yazmaya kalkar ama utanç duymaktan başka bir sonuç elde edemez.

Bunun sebebinin sadece, biz Batılıların cinsellik konusunda çok fazla erdemlilik taslamaktan ötürü ıstırap çekmemiz olduğunu sanmıyorum. Bu daha çok, cinsel uyarılmanın kısmen bilinçdışı ve bu nedenle de sözcüklerle anlatılması imkânsız oluşuyla ilgilidir. Dünyanın her yerinde, Tanrı ile birleşme anları-

15 N. Coleridge, *Godchildren* (Londra: Orion, 2002).

16 A. Bahal, *Bunker 13* (Londra: Faber & Faber, 2002).

nı anlatan dinsel gizemciler kendilerini sıradan insanların anlayacağı dille ifade etmeyi güç bulmaktadır. Çoğu zaman kendilerini çok şaşırtıcı benzetmeler kullanmak zorunda hissetmektedirler. 1582 yılında ölen İspanyol rahibe Avilalı Azize Teresa gizemli karşılaşmalarından birini şöyle betimlemiştir:

> Onun ellerinde uzun, altın bir mızrak ve mızrağın ucunda bir ateş gördüm. Bu mızrakla defalarca yüreğimi, bağırsaklarımı deşti. Mızrağı dışarı çıkardığı zaman onun da mızrakla birlikte dışarı çıktığını ve beni Tanrı sevgisiyle yanıp tutuşmuş halde bıraktığını düşündüm. Acı o kadar keskindi ki birkaç kez inledim; ve bu yoğun acının verdiği haz öylesine büyüktü ki kimse böyle bir hazdan yoksun kalmak istemez, kimsenin ruhu daha azıyla yetinmeye yanaşmazdı [...] Ruh ve Tanrı arasında geçen sevgi konuşmaları o kadar tatlıydı ki eğer yalan söylediğimi düşünen varsa, Tanrıya yalvarırım, aynı deneyimi ona da yaşatsın.[17]

Azize Teresa'nın kullandığı imgelerin güçlü cinsel çağrışımlarla yüklü olduğunu fark etmişsinizdir: Ateşli bir mızrak vücuduna saplanıyor, mızrağın geri çekilmesi onu ateşler içinde bırakıyor, içine sevgi dolduruyor; inlemelerden, yoğunluktan, hazdan söz ediyor.

Pennsylvania Üniversitesi Hastanesi Klinik Nükleer Tıp Direktörü Dr. Andrew Newberg meditasyon yapan Tibetli Budist rahiplerin beynindeki kanı ölçme fikrini ortaya attı. SPECT (Tek Foton Emisyonuyla Hesaplanan Tomografi) adı verilen bir teknik kullanarak, ruhani deneyimler sırasında beynin bazı bölümlerinin harekete geçtiğini gösterdi.[18] SPECT

17 J. Cohen, *A Life of St Teresa of Avila by Herself* (Londra: Penguin, 1957).

18 A. Newberg, M. Pourdehnad, A. Alavi ve E. G. d'Aquili, "Cerebral Blood Flow during Meditative Prayer: Preliminary Findings and Methodological Issues," *Perceptual and Motor Skills*, 97 (2003), 625-30.

bu tür araştırmalar için oldukça güvenilir bir yöntemdir, çünkü daha fazla alışılmış olan manyetik rezonans görüntülemesi (MRI) adlı beyin tarama yönteminin aksine gürültülü değildir ve bundan dolayı meditasyonu çok fazla etkilemez. Dr. Newberg mistik fikirlerin, beyinde, evrim sırasında başka amaçlarla geliştirilmiş bazı sinir yollarını "bünyesine aldığına" inanmaktadır.

Newberg bunun evrimin işleyiş biçiminden ötürü meydana geldiğini ileri sürmektedir. Evrim yavaş yavaş gerçekleşen değişimlerden oluşan kör bir süreçtir; bu değişimler bir nedenden ötürü başlar, ama başka etkiler doğurarak biter. Örneğin, bir kuş gelişkin kanatlara sahip olmadan uçamaz, ama bu kanatlar bir gecede ortaya çıkmaz. Ortaya çıkışı binlerce kuşak sürer. Bu süre boyunca, ortaya çıkmakta olan yeni dokunun uçmaya hiç faydası olmaz. Çok uzun zaman önce, kuşların —vücudu serinletmek ya da yırtıcı hayvanları korkutmak gibi— başka bir yararlı amaca hizmet eden kanat benzeri uzantılar geliştirmeye başlamış olması mümkündür. Eğer bu uzantılar işe yaradıysa, kuşların hayatta kalmasına yardım etmiş ve sonunda ilk kuşun havalanmasını sağlayan daha büyük yapılara evrilerek kuşların genetik tasarımındaki yerini almıştır.

Aynı şey beynin dinle ilgili bölümleri için de geçerli olabilir. Newberg tüm kültürlerdeki gizemcilerin kullandığı dilin sevgi ve seks diline çok benzediğine işaret eder. Hayaller gören kişiler büyük mutluluk, yücelme, kendinden geçme, esrime, kendini başkasında kaybetme gibi ifadeler kullanırlar. Bütün bu terimleri sevgi ve seksten söz ederken kullanırız. Dahası, Newberg gizemsel deneyimlerin seksle aynı beyin sistemlerini kullandığını düşünmektedir. Tüm dünyadaki dinlerin cinsel ve bedensel simgelerle dolu olduğunu da söyleyebiliriz; *yoni* ve *lingam* yani vajina ve fallus Hindu tapınışında yaygın olarak görülen simgelerdir. İnsanın bedensel işlevlerine mesafeli duruyor gözüken —örneğin Hıristiyanlık

gibi— dinler bile ayinlerinde canlı ve çok temel bir duyusal sembolizme başvurmakta, katılımcıları uyarıp zihinlerini dışa açık hale getirmek için tat, dokunma ve koku alma duyularını devreye sokmaktadır. Orgazm da ritmik hareketlerle ulaşılan ve bedende bir dizi kuvvetli atışla yaşanan bir deneyimdir; yoğun uyarılar bir gerilim oluşmasına ve sonra o gerilimin çözülmesine, huzur ve dinginlik hislerinin duyulmasına yol açar. Dinsel tapınmada ritmik şarkılar, tekrarlanan müzik, ve kısa süreli bilinç yitimiyle yapılan hareketler benzer haller yaratmak için kullanılır. Hayatımda dinin benim için pek az anlam taşıdığı dönemlerde bile, bazı Doğu kentlerinde ezan sesini ya da Gregoryen ilahilerini işittiğim zaman hem şiddetli bir uyarılma hem de büyük bir huzur duyduğumu fark ettim. Bu hislerin cinsel bir yönü olduğunu söylemekte tereddüt ederdim, ama bu hisler, cinsel uyaranlar gibi, oldukça bedensel bir tepkiye yol açıyor ve bu da bana benim en eski düğmelerimden bazılarına basıldığını düşündürüyor.

Newberg gizemsel deneyimlerin seks mekanizmasının kazara ortaya çıkmış yan ürünleri olabileceğini ileri sürmektedir. Bunu söylemek bu deneyimlerin değerini düşürmez. Örneğin, bugünkü sanat anlayışımız kuşkusuz beynimizin hayal görmeyle ilgili eski yapılarından evrilmiştir. Bu yapılar vaktiyle daha sıradan hayatta kalma gereksinimlerimize yanıt vermiştir. Günlük deneyimlerimizin ötesinde sahiden bir tür nihai gerçeklik olduğu ihtimali de yok sayılamaz. Kuş uçma yeteneğini evrimsel olarak geliştirmiştir ve kuşun uçabildiği tartışma götürmez bir gerçektir. Newberg biz insanların kazara ya da başka şekilde daha yüce bir gerçeği algılama yeteneğini evrim yoluyla geliştirdiğimizi öne sürmektedir.

Ama davranışlarımız sonucu doğal olarak evrilmiş olsa bile dinin gelişimimize katkı yaptığı konusunda herkes aynı fikirde değildir. *Tanrıya Güveniyoruz* adlı kitabında Scott Atran dinin evrimsel bir gaf olduğunu iddia eder. "Evrimsel açıdan bakıldığında, dinin var olmamasını gerektiren sebepler açık-

tır: Din maddi açıdan pahalı, gerçeklere ve sezgilere amansız biçimde aykırıdır. Maddi fedakârlıklar yapmak (en azından ibadete zaman ayırmak), duygusal yükleri sırtlamak (umutları ve korkuları körüklemek) ve yoğun zihinsel çabalar harcamak (hem gerçek hem de gerçeğe aykırı inanç sistemlerini muhafaza etmek) dinsel pratiği maliyetli hale getirir."[19]

"Yanlış" olan inançları muhafaza etmek için harcanan çaba —Atran tescilli bir Tanrıtanımaz olarak konuşmaktadır— günlük hayatımıza büyük bir yük bindirir. Habil ile Kâbil Tanrıya sundukları armağanları yakarken, ellerindeki en kaliteli yiyecekleri yok ediyorlardı. Aztekler Güneş Tanrısı'nı beslemek için binlerce insan katlederken, toplumda faydalı roller üstlenmiş olabilecek insanları öldürüyorlardı. Açıktır ki hayata geçirilişi açısından bakıldığında, din oldukça verimsiz bir sistemdir (kurban edilen enayileri boş verin).

Atran, yapımızdan ötürü bir dindarlık potansiyeline sahip olduğumuzu, ama bunun başka psikolojik adaptasyonların istenmeyen sonucu olarak ortaya çıktığını öne sürmektedir. Bireyler arasında ve kuşaktan kuşağa bilgi aktarmamızı — hangi yiyecek türleri zehirlidir vs.— sağlamak üzere evrilmiş mekanizma türleri buna örnek olarak verilebilir. Yüz ifadeleri ve dil bu kategoriye girer. Ama yararlı bilgileri etkili şekilde aktaran karmaşık bedensel ve sözel diller, totem öyküleri ya da yaratılış mitlerini de aynı derecede etkili şekilde aktarırlar. Atran'ın kullandığı bir başka örnek, işitsel ve görsel izleri sürerek avın varlığını tespit etme yeteneğimizdir: Örneğin, otların arasında bir hışırtı duyar ve bir kılıç-dişli kaplanın gizlice bize yaklaşmakta olabileceği sonucunu çıkarırız. Bu akıl yürütme yeteneği doğaüstü dünyanın belirtilerini gördüğümüz ya da işittiğimize inanma yeteneğine dönüşür; otların arasından gelen hışırtı görünmeyen bir ruhun kanıtı olarak kabul edilir. Yinelemek gerekirse; pratik ve faydalı bir

19 Scott Atran, *In Gods We Trust: The Evolutionary Landscape of Religion* (New York ve Oxford: Oxford University Press, 2002).

amaca ulaşmak için gerçekleşen bir adaptasyon yeni bir biçim kazanır ve tamamen farklı bir şey, evrimin seçmediği, aslında bir faydası olmayan bir şey için kullanılır.

Washington Üniversitesi antropoloji profesörü Pascal Boyer de dinsel fikirlerin başka amaçlar için gelişen sistemleri "işgal" ettiğini düşünmektedir. Dine ilişkin başka hiçbir açıklamanın mantıklı olmadığına işaret ederek iddiasını desteklemektedir.[20]

Örneğin, yukarıda dinin insanlara kesinlik ve avuntu sağladığı ve böylece psikolojik hatta fiziksel durumlarını iyileştirdiği fikri üzerinde durmuştuk. Ama dinin bir "avuntu" olduğu iddiası, bize söyleneni yapmamız halinde bizi ödüllendiren iyi huylu ve adil bir Tanrı ya da Tanrılardan söz ediyorsak geçerli olur. Bununla birlikte pek çok toplum dünyaya kötü ruhların ve iblislerin egemen olduğuna, bunların insanları ziyaret edip zarar verdiğine inanır. Ama yine de, kuşkusuz, bu kötü ruhların "varlığı" dolaylı yoldan insanların mutluluğunu ve refahını artırabilir. Bu kötü ruhlara armağanlar ve kurbanlar sunularak ya da tapınılarak öfkelerinin dindirilebileceği inancı inananlara doğaüstü üzerinde bir tür kontrole sahip oldukları hissini verebilir.

Bu tür yaklaşımlara Hıristiyanlıkta bile rastlanır: Özgür İskoç Kilisesi'nde, sürekli lanetlenmekten ya da pek çok Katolik'in hissettiği suçluluk duygusundan söz eden "ateş ve kükürt" vaazları verilir ve bu vaazlar insanları avutan bir inanç sisteminin varlığına pek de işaret etmez. Tersine, Yeni Çağ dininin iyi huylu karakteri, bize hem içimizdeki hem de dışımızdaki bazı güçleri harekete geçirebilirsek harika şeyler elde edebileceğimizi öğretir. Bu tamamen modern, Batıya özgü bir olaydır; sürekli kıtlık, açlık ya da ölümcül hastalık tehdidi altında yaşamadığımız bir ortamda oldukça çekicidir. Eğer din bizi avutuyor olsaydı, insanların avunmaya en çok

20 Pascal Boyer, *Religion Explained* (Londra: Heinemann, 2001).

gereksinim duyduğu yerde, örneğin Üçüncü Dünya'da ya da Ortaçağ Avrupa'sında, insanı avutan dinler bulmayı bekleyebilirdik. Ama bulamıyoruz.

Peki ya dinin bir "sosyal yapıştırıcı" olduğu, tüm insan gruplarında birlik beraberlik ve ahlakı kuvvetlendirdiği fikri? Bu görüşün en önemli sorunlarından biri insanlık tarihini niteleyen belli başlı olayların bölünme, ihanet, çekişme ve hizip çatışmaları olmasıdır. Başka deyişle toplum uyumlu bir birim değildir, bu yüzden dinin görevini pek de iyi yaptığı söylenemez. Öte yandan, savanada yaşayan primat ve hominid grupları 50 ila 150 kişiden oluşuyordu ve böyle küçük gruplar içinde bağlayıcı bir kültürün ortaya çıkması çok daha muhtemeldi. Victor Turner'ın iddia ettiği gibi, ayinler bir grup içindeki çatışmaları ifade etme ve çözme yolu olabilir; peki ya beynin başka bir şey değil de ayin çözümünü (ve doğaüstüne olan inancı) geliştirmesine ne demeli?

Dine en sert eleştirileri yöneltenler onu bir kitle yanılsaması olarak görmektedirler. Bazı insanların suyun şaraba dönüşmesinden tutun Ay yüzeyinde Elvis'in yüzünün göründüğüne varıncaya dek her şeye inanmaya hazır olduğuna işaret etmektedirler. Ayrıca bazı dinsel fikirlerin çürütülemez olduğunu da belirtmektedirler: Tanrı ya da ruhların varlığını ne kanıtlayabiliriz ne de yalanlayabiliriz. Üstelik çoğu insan toplumunda, yerleşik hale gelmiş bir fikri çürütmenin bedeli onu kabul etmekten çok daha yüksektir. Eğer çevrenizdeki herkes her yerde atalarının ruhlarının bulunduğuna inanıyorsa, bu fikri reddetmek kabul etmekten çok daha zahmetli ve risklidir.

Ama bu gözlemler doyurucu değildir. Öncelikle, insanlar öyle her şeye inanmazlar. Bu bölümün daha önceki sayfalarında verdiğim örnekleri anımsayın: Bazı öneriler özleri itibariyle bize daha "dinsel" görünür. Bunun sebebi beynimizde, insanların dinsel inançlarını kurmak için kullandığı, boyutları sınırlı bir doğaüstü fikirler deposu bulunmasıdır. Boyer'in

gözlemlediği gibi, "çevremizde bizi gözetleyen ölü insanlara ait görünmez ruhlar bulunduğu fikri çok yaygın bir fikirdir; insanların organlarının gece pozisyon değiştirdiği fikrine ise çok ender rastlanır." Dinin bazı olağanüstü iddiaların kabul edilmesini gerektirdiği doğrudur —bir hayalet tarafından gebe bırakılmış bir bakirenin oğlu, şaraba dönüşen su, öldükten sonra dirilen insanlar—, ama yine de beyinde, bazı önerileri kabul bazılarını reddeden katı ölçütler mevcuttur. Boyer bu ölçütlerin evrimsel mirasımız tarafından konduğuna inanmaktadır.

Psikolog Tom Ward tarafından yapılan ilginç bir deney bunu göstermiştir. Ward insanlardan hayali hayvanlar çizmelerini istemiştir. Çok çılgın ve harika sonuçlar alan Ward hayvanların görünüş biçimiyle ilişkili belli ilkelerin çizimlerin neredeyse hepsinde bulunmasından etkilenmiştir: Örneğin, bu yaratıklar simetriktir; eğer bir yaratığın on bacağı varsa her iki yanında beşer bacak bulunmaktadır.[21] Hayal gücümüzü serbest bırakıp en çılgın hayalleri kurmasını istesek bile, o yine de belli bir kurallar dizisine göre işlemektedir.

Peki ama bunun dinle ne ilgisi var? Çok ilgisi var, çünkü doğaüstüyle ilgili fikirler de benzeri derecede katı bir kalıba uyuyor. Temel bir gerçeklik kategorisi var ve sonra ona ek olarak, beklemediğimiz bir şeyle karşılaşıyor, o gerçekliğin ihlâl edilişine tanık oluyoruz. İsa'nın annesi Meryem örneğine bakalım. "İki oğlan doğuran kadın" kusursuz denecek kadar gerçek ve doğal bir kategori. Ama buna, Meryem'in bakire olduğu inancı ekleniyor. Bu inanç gerçeklikle çelişiyor ve "fikri doğaüstü hale getiriyor". Söylenceler ve dinler bu temel kalıpla dolup taşmaktadır. Hayvana dönüşebilen insanlar, uçabilen insanlar ya da öldükten sonra dirilen insanlar. Frank Keil ve Michael Kelly adlı psikologlar "doğaüstünün kurallarını" ortaya çıkarmak için sayısız söylence

21 T. B. Ward, "Structured Imagination: The Role of Category Structure in Exemplar Generation", *Cognitive Psychology*, 27: 1 (1994), 1-40.

ve inanç sistemini araştırdılar. İnsanların hayvana ve hayvanların insana dönüşmesi temasının çok yaygın olduğunu ve bu tür-değiştirme fikrinin katı kurallara dayandığını keşfettiler. Örneğin, insanlar bitkiden, kuştan ya da böcekten çok hayvana dönüşüyorlardı. İnsanlar ve hayvanlar çok ender olarak cansız nesnelere dönüşüyordu. İğrenç kurbağanın yakışıklı bir prense dönüşmesini kabul ederiz; ama bir kadın kahramanın yağlı bir karbüratörü öpmesi bizi daha az mutlu eder! Doğaüstünün söz konusu olduğu yerde "her şeyin olabileceğini" varsaymak doğru değildir. Göründüğü kadarıyla, beyinlerimiz sadece belli kurallara uyan şeyleri hayal edebilmektedir.[22]

Boyer neler hayal edebileceğimizi yöneten kurallar olduğu için, sınırlı bir doğaüstü fikirler kataloğu bulunduğunu ve bu kataloğun insan beyni tarafından algılanan çeşitli kategorilerin temel bir karışımından oluştuğunu iddia etmektedir. Bu nedenle, doğum yapan bakire ya da duvarın içinden geçen hayalet örneğinde olduğu gibi, insanlar "sezgilere aykırı" bir biyolojiye sahip varlıklar olarak gösterilebilir. Kendisine yiyecek verilmesini isteyen volkanlar ya da kanayıp ağlayan heykeller gibi maddi nesneler insan niteliklerine sahip varlıklar olarak gösterilebilir.

Bunun gibi fikirler gerçeği kopyalamaktan ya da "tuhaf" olmaktan öteye gidemeyen fikirlerden çok daha çarpıcı ve akılda tutulması kolaydır. Boyer insanların üç tür fikri —normal fikirler, "çok farklı" fikirler ve kategorilerin karıştırılmasına dayalı fikirler— nasıl anımsadığını sınamıştır: Örneğin, "dört ayaklı masa", "çikolatadan yapılmış masa" ve "insanlar odadan çıktığında üzülen masa". Cansız bir nesne ile bir insan hissinin karışımından oluşan sonuncu fikir en iyi anımsanan fikir olmuştur. Boyer'in kuramı şudur: İnsan beyninin yapısından ötürü bu fikirler aşırı derecede "dikkat çekicidir"

22 M. Kelly ve F. C. Keil, "The More Things Change ... Metamorphoses and Conceptual Structure", *Cognitive Science*, 9 (1985).

ve bundan dolayı bir kuşaktan ötekine aktarılması olasılığı daha yüksektir.

Solomon Adaları'nda yaşayan Kwaio halkı insanın ölümden sonra ruha dönüştüğüne inanır. *Adalo* adı verilen bu ruh hayatta olan insanlara iyi ya da kötü şans getirme gücüne sahiptir. Bu, tıpkı ruhların eylemlerinin cömertçe sunulan armağanlar ve kurbanlarla etkilenebileceği fikri gibi, doğaüstü inançlar arasında çok yaygın bir fikirdir. Önemli olan, *adalo*nun fazlasıyla insan niteliklerine sahip olarak düşünülmesidir: Bu ruhların aklı vardır, ölümlülerle iletişim kurabilmekte ve yiyeceğe ihtiyaç duymaktadırlar. Ek güçlere sahip olan ve insana benzeyen *adalo*lar oldukça karmaşık varlıklardır. Böyle karmaşık bir yapıya sahip olmaları Kwaio halkının onları çok çeşitli şekillerde kullanmalarına olanak verir. Örneğin, bir çocuğun hastalığının sebebinin aç bir *adalo* olduğu anlaşılır ama çocuk iyileşmezse, Kwaiolar bu durumdan *adalo*ya yeteri kadar yiyecek sunulmadığı ya da kurbanın sunuluşunda bir yanlışlık yapıldığı sonucunu çıkarabilir. Böylece bir yandan inanç sağlam kalırken Kwaiolar hem hastalığa bir açıklama bulmuş hem de bir eylem planı uygulamış olurlar. İnsana daha az benzeyen —yiyeceğe gereksinim duymayan ya da yiyeceğin ne kadar ve nasıl sunulduğunu umursamayan— bir ruh böyle durumlarda insanların pek işine yaramaz.

Eğer bu dinin kendi dininden çok farklı olduğunu düşünen biri varsa, deneysel ilahiyat araştırmaları yürüten Justin Barret'ın çalışmaları üzerinde düşünmelidir. Barret Hıristiyanlardan başkalarını tehlikeden koruması için kendilerinin Tanrıya dua etmesini gerektirebilecek çeşitli durumları zihinlerinde canlandırmalarını istemiştir. Örneğin, deneklere bir geminin açık denizde batma tehlikesiyle karşı karşıya kalması durumunda, Tanrının, batmakta olan geminin suyun üzerinde kalmasına yardım etmesi, yolculara dondurucu derecede soğuk sularda hayatta kalma gücü vermesi ve yakınlarda

seyreden bir geminin kaptanının beynini etkileyerek kaza mahalline gelip kazazedeleri kurtarmasını sağlaması seçeneklerinden hangisini tercih edeceklerini sormuştur. Deneklerin ezici çoğunluğu son seçeneği tercih etmiştir. Başka deyişle, denekler sezgilere aykırı yani her şeye gücü yeten bir Tanrı Fikri'ne sahiptir; ama aynı zamanda Tanrının bir başka kişinin fikrini değiştirmesinin —bu neredeyse tam bir insan stratejisidir— fizik ya da biyoloji yasalarına müdahale etmesinden daha muhtemel olduğunu düşünmüşlerdir.[23]

Bu, Hymie adlı dindar Yahudi'nin öyküsünü akla getirir. Birkaç kilometre ötedeki baraj fırtına yüzünden yıkılınca Hymie'nin köyünün bulunduğu vadiyi sel basar. Polis köydeki herkese hemen evlerini boşaltmalarını ve yüksek bir yere çıkmalarını, oradan başka yerlere ulaşmalarının sağlanacağını söyler. Ama Hymie polise buradan bir yere kıpırdamayacağı karşılığını verir, çünkü "Tanrı kendisini koruyacaktır". Çok geçmeden sular yükseldiği için birinci kata çıkmak zorunda kalır. Evinin önünden geçen bir sandaldaki köylüler yatak odasının penceresinden bakan Hymie'ye el sallarlar. Köylülerin yalvarmasına rağmen Hymie, "Endişelenmeyin, Tanrı beni kurtarır," diye bağırır ve sular çekilene dek bulunduğu yerde kalmaya niyetli olduğunu onlara bildirir. Ama su yükselmeye devam edince Hymie terasa ve sonunda oradan çatıya çıkar. Evin önünden geçen bir salın üzerinde bulunan bir adam Hymie'yi sala atlamaya ikna etmeye çalışır. Hymie, "Gerek yok. Tanrı beni kurtaracak!" diye bağırır. En sonunda sular iyice yükselir ve çatı da sulara gömülür. Hymie sulara kapılır ve boğulur. Cennetin kapılarına varınca Tanrı ile görüşmek ister. Tanrı onu kabul eder. Hymie yakınmaya başlar. "Ah Tanrım," der, "sana güvendim, hayatımı senin ellerine bıraktım, sana inandım, sense benim boğulmama göz yumdun. Artık sana ve

23 J. L. Barrett, "Anthropomorphism, Intentional Agents, and Conceptualising God", yayımlanmamış doktora tezi, Ithaca, NY, Cornell University, 1996.

senin yardımseverliğine nasıl inanayım?" Tanrı onu baştan ayağa süzer ve, "Be hey gafil," der, "polisi, sandalı, salı yolladım, ama sen inatla orada oturmaya devam ettin."

Bu öyküde Tanrı gayet insanca davranır. Anlayamadığımız şeyleri kolayca anlaşılabilir kılmak için onlara insan nitelikleri yakıştırdığımız söylenerek, bu duruma kolaya kaçan bir açıklama getirilebilir. Ama bu eksik bir açıklama olur. Antropolog Stewart Guthrie, insan anlaşılması kolay bir varlık değil, bildiğimiz en karmaşık varlık olduğu için insan olmayan varlıklara insan nitelikleri yakıştırdığımıza inanmaktadır. Beynimiz her türlü durumda olabildiğince çok bilgi toplamaya, yani azami sayıda sonuç çıkarmaya programlanmıştır.[24] Bulutlarda bir insan yüzü görmek aslında rahatlatıcı bir şey değildir; aksine korkutucu olabilir. Ölülerin çevremizi sarmış olduğu fikri de öyledir; zaten pek çok korku filminde işlenen bir temadır. Yine de rahatlatıcı, avutucu olmayan bu fikirler birçok insan grubunun dinsel inanç sisteminde varlığını sürdürmüştür. Bu da akla bu fikirlerin bir işlevi olabileceğini getirmektedir. Belki de anlamadığımız şeylerin üzerine bir "insan" öğesi bindirmek bize ne yapacağımız hakkında düşünmenin en verimli yolunu göstermektedir. Eğer bulutların üstündeki o yüz benimki gibi bir akla sahipse, belki yiyecek sunmam onu hoşnut eder. Belki karşılığında yağmur verir. Gökte olduğu için, tıpkı ağaca tırmandığımda benim görebildiğim gibi, belki yaşadığım tüm bölgeyi görüyordur, böylece beni leoparlardan koruyabilir.

Evrimci psikologlar dinsel fikirlerin —ağlayan heykeller, hoşnut edilebilen ya da öfkelendirilebilen Tanrılar— çevremizdeki dünyayı anlamlandırmanın yollarından biri olarak beyin tarafından üretildiğine inanmaktadırlar. Bu fikirler bazı durumlarda etkili, bazı durumlarda ise ölümcüldür.

24 S. E. Guthrie, *Faces in the Clouds: A New Theory of Religion* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

Köktendincilik

İsrail'deki Masada Kalesi dünyanın en unutulmaz yerlerinden biridir. Yahuda çölünün kıyısında, Ölü Deniz'in yaklaşık 500 metre yukarısında bulunan yalnız bir kayalığın tepesine inşa edilmiştir. Önce Kral Herod'un konutu, sonra Roma garnizonu olan Masada, Eliezer ben Yeir'in önderliği altındaki, Fanatikler adlı Yahudi isyancıların eline geçti. Burada MS 72 yılında bir meydan savaşı oldu.

Direnişçilerin bu ileri karakolunu yok etmek isteyen Roma valisi Flavius Silva —tarihçi Josephus'a göre— Onuncu Lejyon'un tüm kuvvetleri ve Romalıların yanında isyancı Yahudilere karşı savaşmaya zorlanan binlerce Yahudi savaş tutsağıyla birlikte Masada üzerine yürüdü. Romalılar Masada kayalığının çevresine yüksek bir duvar ördüler ve kaleyi dokuz ay boyunca kuşattılar; binlerce iyi donanımlı asker 960 isyancıyı kapana kıstırmıştı. Sonunda Romalılar isyancıların savunmasını yarıp kaleye girdiler ve ürkütücü bir görüntüyle karşılaştılar. İki kadın ve beş çocuk hariç kalenin içindeki herkes ölmüştü. Hayatta kalanlar Romalılara Eliezer'in herkesi teslim olmaktansa intihar etmeye ikna ettiğini anlattılar.

1960'larda İsrailli arkeolog Yigael Yadin Masada'yı kazdı ve Josephus'un ifadelerini destekleyecek pek çok kanıt buldu. Ağzına kadar dolu yiyecek depoları kitlesel intiharın açlıktan ötürü gerçekleştirilmediğini gösteriyordu. Dinsel metinlerle dolu büyük bir kütüphaneyi içeren sinagog bu insanların hem devrimci hem de inançlı bir topluluk olduğunu düşündürüyordu. Romalılara teslim olmamaları bilinçli bir tercih gibi görünüyor ve günümüzün bakış açısıyla, Masada ölüleri dava uğruna canından vazgeçmeye hazır ilk köktendincilere çok benziyorlardı. İnsan bu kişilerin düşüncelerinin ilk Hıristiyan şehitlerin ya da çağımızdaki bazı Müslüman intihar bombacılarının fikirlerinden çok farklı olup olmadığını merak ediyor.

Biz hayatta kalmak ve genlerimizi sonraki kuşaklara aktarmak için evrildik. Bu nedenle, insanları kendilerini öldürmeye teşvik eden bir inanç sisteminin evrimsel bir kökene sahip olması olanaksız görünüyor. Yine de, belki atalarımızdan miras aldığımız zihinsel tasarım, köktendinciliği anlamamıza yardım edebilir.

Bazı insanlar köktendinciliği dinsel inancın doğal uzantısı olarak görmeyi tercih eder. Eğer Tanrı Fikri bazı insanlar arasında kuvvetli bağlar yaratabiliyor, bu insanları başkalarına karşı koymaya itebiliyor ve Tanrısal iradeyi gerçekleştirdiklerini düşünmelerini sağlayarak onları motive edebiliyorsa, o zaman bu insanlar aşırı davranışlar sergilemeye de hazır olacaktır. Bazılarıysa köktendinciliğin dinle hiçbir ilgisi olmadığını, bunun daha çok, ezilen grupların kendilerini ezenleri devirmek için başvurdukları bir yol olduğunu düşünür. Belki bu bakış açılarının her ikisi de bir noktayı gözden kaçırmaktadır. Köktendincilik dinin doğal bir sonucu olsa bile, bu, neden bazı insanların belli zaman ve yerlerde köktendinciliği seçip başkalarının seçmediğini açıklamamıza yardım etmez. Ve eğer bu sadece iktidar mücadelesi veren bir insan grubunu motive etmeye yarayan bir faktörse, neden insanlar böyle aşırı ve çoğu zaman etkisiz bir isyan etme şeklini seçmektedir?

Belki de, bu olayı daha iyi açıklamak için, işbirliği ve karşılıklı güvenin çok büyük önem taşıdığı avcı-toplayıcı geçmişimize dönmeliyiz. Bir avcı-toplayıcı grubu insanların hayatta kalmasını sağlayacak özelliklere sahip en uygun birimdi. Grup içindeki herkesin bir rolü ve amacı vardı. İşbirliği ve yardımlaşma kurallarını çiğneyen üyelere ağır cezalar veriliyordu. Antik İsrail'de *karet* cezası kişinin terk edilmesi, yalnız başına hayatta kalmak üzere gruptan atılması anlamına geliyordu. Bu cezanın altından kalkmak kent toplumlarında kolaydır, ama geçmişte kişinin çabucak ölmesi sonucunu doğuruyordu. Kuşkusuz, gruptan birini atmanın hem bir faydası hem de bir maliyeti oluyordu. Bir dolandırıcıdan kurtulmuş

oluyordunuz, ama aynı zamanda değerli bir çift elin desteğini de yitiriyordunuz. Eğer toplumdan kovulan insanların sayısı artarsa, bir sonraki av zamanı geldiğinde bu durum ciddi sonuçlar doğurabiliyordu. Bu nedenle topluma ait olma ve toplumdan dışlanma konusu atalarımızın hafife alabileceği bir mesele değildi. Bu meselenin önemi zihinsel yapımızın oluşumunu derinden etkilemiştir. Onun bilincinde olmasak bile, psikolojimizin bu öğesi düşünce ve davranışlarımızı hâlâ etkilemektedir.

Zamanımızda insanlar her açıdan çok daha hareketli. Kadınlar ne zaman bebek sahibi olacaklarını ya da bebek sahibi olup olmayacaklarını seçebiliyorlar. İnsanlar, geniş anlamda, nasıl yaşayacaklarını seçebiliyor ve seçtikleri yaşam tarzı bir kilisenin denetimindeki ahlak geleneğinin çizdiği sınırlar içinde kalmak zorunda değil. En önemlisi de, insanlar ne tür bir yaşam tarzı seçerse seçsin toplum dışına itilmiyorlar. Toplumun üyesi olmaktan vazgeçmenin cezalandırılmaması, üye olmaktan vazgeçmenin sadece olanaklı değil olası olduğu anlamına geliyor. Bizim ilkel psikolojimiz bunu tehlike olarak algılıyor.

Pascal Boyer askeri birliklerin en küçük birimi olan takımın savaş zamanındaki durumunu örnek veriyor. Bunlar, üyeleri birbirlerine kenetlenmiş, işlevini yerine getirmesi her üyenin kendi güvenliğini hiçe sayarak emirleri uygulamaya hazır olmasına bağlı birimlerdir. Korkakça davranan —yani birimin üyesi olmaktan vazgeçmek isteyen— üyeler ağır şekilde cezalandırılır. Ama korkakça davranma olasılığı bulunanları savaştan *önce* ayıklamak için epey zaman ve çaba harcanır. Bu ayıklama işlemi acı verici dayanıklılık testleri ve üyeliğe kabul törenleriyle yapılır. Ben bu bölümü yazarken İngiliz Ordusu'nun acemi askerlere yapılan muamelelerle ilgili birtakım sert eleştirilere uğraması, bunun kökü oldukça eskiye dayanan bir gelenek olduğunu akla getiriyor. Bu tür muameleler sadece korkakça davranma ihtimali bulunan kişileri hedef almıyor, geri kalanlara

da kesin bir mesaj verilmiş oluyor: Eğer korkakça davranırsanız sizin başınıza da bu gelir. Ayrılmanın bedeli ağırdır. İnsanların hiçbir bedel ödemeden gruptan ayrılmasına izin vermek grup için çok tehlikelidir. Grup bir kişiyi içine alırken ne kadar çok riske giriyorsa, o kişi ayrılırken o kadar büyük kazanç elde etmek ister.

Köktendincilik, bu açıdan bakılarak, insanlara gruptan ayrılmanın çok tehlikeli olduğunu, eğer ayrılan olursa öleceğini anımsatma aracı olarak görülebilir. Bu bakımdan, pek çok köktendinci hareketin, kuralları çiğneyen insanlara karşı halkın önünde şiddet uygulaması dikkate değerdir. Afganistan'da futbol statlarında kol bacak kesmeleri ya da Amerika'da kürtaj klinikleri önünde kitlesel protesto gösterileri düzenlemeleri, köktendincilerin halka ders vermek gibi bir kaygıları olduğunu düşündürmektedir. Köktendincilerin cezalandırdıkları insan sayısı gösterileri izlemeye gelenlerin sayısından çok çok daha azdır ve bu da cezalandırmanın başkalarını gruptan ayrılmaktan caydırma amacına yönelik olduğunu düşündürmektedir. Köktendincilik birbirlerine saldıran farklı kültürlere ait gruplar meselesi olmaktan çok uzaktır. Taliban, tıpkı Avrupa'daki Hıristiyan cadı avcıları gibi, kendi halkına büyük bir gayretle zulmetmiştir. Öyle görünmektedir ki sorun, grubun dışındakiler değil, içindekilerdir. Kuşkusuz, uçakları İkiz Kuleler'in üstüne süren adamlar *cihat* fikriyle harekete geçmişlerdi. Ama psikologlar, teröristlerin, bilinçdışı şekilde de olsa, Müslümanlara da bir mesaj göndermeye çalıştığını ileri sürebilir.

Dinsel aşırılıklar psikolojik yapımızdan ileri geliyor olsa da olmasa da, Romalılara teslim olmaktansa intihar eden Masada Yahudilerinin, hayatta kalmanın ilkelerine taban tabana zıt düşen bir inancın güdümünde olduğu çok açıktır. Bu inanç tek, aşkın ve bilinemez bir Tanrının gücü ve önemini vurguluyor ve insanlara özgü kusur ve zaafları olan erkek ve dişi Tanrılarla dolu bir panteona sahip Roma-

lıları gücendiriyordu. Tektanrıcılarla çoktanrıcılar arasındaki bu mücadele Tanrı Fikri'nin öyküsünün tam kalbinde yer almaktadır. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, bu mücadele kesinlikle tek bir yer ya da zamanla sınırlı kalmamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEK TANRIYI BULMAK

Yezd dünyanın en eski kentlerinden biridir. Aynı zamanda, ulaşılması en güç kentlerden birisidir; oraya erişmek isteyen kişi kararlı olmalı, epey ter dökmeyi göze almalıdır. Tahran'ın güneydoğusuna doğru uzanan bol çukurlu tümsekli yol eskiden bugünkü gibi asfaltla bile kaplı değildi. Oraya ilk kez yoksul bir tıp öğrencisiyken gitmiştim. Kente ulaşmak için, kavurucu sıcağın ve ara sıra uğuldayan rüzgârın eşliğinde en son uygarlık belirtisini 500 kilometre geride bırakarak yol almak gerekiyordu. Önümde uzanan kupkuru arazide sık sık küçük hortumlar, "toz şeytanları" görüyordum. Bazen rüzgârın savurduğu çöl kumlarından oluşan bulutlar öylesine yoğun oluyordu ki yolu görmekte zorlandığım için, örselenmiş cipimi iyice yavaşlatıyor, yürüyüş hızında sürmek zorunda kalıyordum. Kum fırtınası Land-Roverimin sileceklerini iş göremez hale getirip ön camı kısmen kapattığı ya da patlayan lastiği değiştirmemi engellediği zaman, boğucu titrek aydınlık önümde uzanan boş yolu bir göl olarak algılamama neden oluyordu. Isfahan'ı geride bıraktıktan sonra bu kente ulaşana dek yol üzerinde sadece birkaç köy, kasvetli tuzlalar ve çöl vardır. Pek davetkâr bir manzara değildir. Ama güneyde 4.000 metreye dek yükselen dağlar puslu öğle sonrası güneşi altında etkileyici bir manzara oluşturur. Böyle sıcak ve kurak bir ülkede, neredeyse ilkbaharın sonlarına dek karla kaplı kalmaları şaşırtıcıdır.

Yezd'in hemen dışında, kentten sadece beş altı kilometre ötede kızıl renkli, üzerinde tek bir ot bile bitmeyen kıraç tepeler yükselir. Bu tepelerin dibinde kerpiçten yapılmış ve uzun zaman önce kumların insafına terk edilmiş bir iki boş antik

yapı vardır. Bu kayalık tepelerin dorukları İran kışının eriyen karlarından çok daha garip, çok daha gizemli şeylerle taçlanmıştır. Uzun, taşlı ve yılankavi birer yolla çıkılan dorukların her birinin üzerinde birer silindir biçiminde kule bulunur. Bu insan yapısı binalar, penceresiz küçük kalelere benzer. Zerdüştçüler bunlara "Dahma" ya da "Sessizlik Kulesi" der. 2000 yıldır ölülerini son yolculuklarına burada hazırlamaktadırlar. Burada ölüleri soyar, üstlerine plaka şeklinde taşlar koyar, sonra da akbabaların gelip ölülerin etini kemiklerinden sıyırıp yemesini beklerler.

Zerdüşt Bir Bronz Çağı Demokratı mıydı?

İsa'nın doğumundan 3000 yıl kadar önce güney Rusya steplerinden göçebeler çıkageldi. Bir kabile, göç eden bu kitleden ayrılıp İran'a yöneldi ve benim 5000 yıl sonra çok daha kolay aştığım çölü yavaş yavaş geçerek, yolculuğum sırasında gördüğüm dağların yakınına yerleşti. Tahminen o zamanlar buralarda su bulmak daha kolaydı. Bunu, İndo-İranlıların çeşitli yerleşimler kurup komşularıyla ticaret yaparak bu bölgede daha kalıcı bir varlık oluşturmalarından anlıyoruz. Mezopotamya'dan taşıma aracı olarak kullanılan öküz arabasını miras aldılar ve platoyu çevreleyen dağlardan bakır ve kalay gibi madenleri çıkarmayı öğrendiler.

Karışıklıkların egemen olduğu bir çağda metalürji becerilerini savaşta kullandılar, dillerinde "savaşçı" ve "savaş arabası" gibi sayısız askeri terim ortaya çıktı. Arkeolojik kayıtlar kendi aralarında kan davası gütmek ve kendi yerleşimlerine saldırmakla en az dışarıdan gelen saldırıları savuşturmak için olduğu kadar çok uğraştıklarını düşündürmektedir. Ama bu çalkantılı kan dökme çağının belli bir aşamasında yeni bir amentü ortaya çıktı. Bu amentü, eşitliği, kişisel sorumluluğu ve Tanrının egemenliğini ilan ediyordu.

Bu İndo-İranlılar Zerdüştçülükten önce uzman rahiplerin yönettiği çapraşık bir hayvan ve bitki kurban etme sistemi kullanarak bir dizi Tanrıya tapıyordu. Doğanın öğelerine yakın yaşayan göçebe bir halktılar, bu yüzden doğanın öğelerine, suya ve ateşe, gökyüzüne, aya ve rüzgâra tapıyorlardı. Göçebe oldukları için, çok emek harcamak isteyen tapınaklar inşa etmediler: Dikdörtgen biçimindeki bir toprak parçasının çevresine bir siper kazıverdiler. Bu alanın tam ortasında yer alan ateşin başındaki rahipse kurban törenlerini yönetti. Hareket halindeki bir toplum ağır eşyalara sahip olmaktan kaçınacağı için "kutsal nesneler" edinmediler. Kurban töreninde kullanılan aletler, kullanıldıktan sonra ayin eşliğinde suyla temizleniyor, böylece sıradan insanlar tarafından dokunulabilecek ve paketlenip taşınabilecek hale getiriliyordu. Eğer bu size tuhaf geldiyse, bir de bir adamın çarmıha gerilmiş İsa heykeliyle kapı açmaya ya da çorba karıştırmaya çalıştığını görseniz neler hissedeceğinizi düşünün.

Pek çok savaşçı toplum gibi bu halk da birtakım ahlaki davranış kuralları geliştirdi. Dürüstlük ve terbiyenin, tıpkı güneşin doğuşu batışı ve mevsimlerin geçişi gibi, *asha* adını verdikleri temel yasalar olduğuna inanıyorlardı. Ne zaman bir adamın yemin etmesi ya da bir başka adamla bir anlaşma yapması gerekse, yemin ya da anlaşma protokolünü gözetmesi için belli tanrıları yardıma çağırıyordu. Yemini ya da anlaşmayı bozan kişinin büyük çileler çekmesini sağlayacak bir sistem mevcuttu. Örneğin, su çilesinde, suçlu kişinin tanrı Varuna'nın huzurunda dürüst biri olduğunu söylemesi ve ardından kendisini tamamen suya batırması gerekiyordu. Tam bu sırada bir okçu okunu atıyor, kabilenin en hızlı koşucusu da oku geri getirmek üzere atılıyordu. Suyun altında duran kişi koşucu geri döndüğü zaman hâlâ hayattaysa masum demekti. Bazı durumlarda yeminini tutmadığı düşünülen kişinin göğsüne bakır eriyiği dökülüyordu. Eğer adam sağ kalırsa, bu, konuyla ilgili tanrı Mitra'nın kızgın olmadı-

ğı, çünkü kişinin yeminini bozmadığı biçiminde yorumlanıyordu. Bu halkın önemli Tanrılarından biri de, göreceğimiz gibi, dinin tarihi üzerinde güçlü bir etkisi olmuş, bilgelik tanrısı Ahura Mazda idi.

Bu toplumda çok katı bir düzen egemendi. Ölümden sonraki yaşam söz konusu olduğunda, kadınlar, çocuklar ve alt tabakadan insanlar ölüler diyarında belli belirsiz bir varoluştan başka bir şey elde edemezdi. Bu diyarda varlıklarını sürdürebilmeleri hayatta olan torunlarının ve akrabalarının kendilerine kurbanlar sunmasına bağlıydı. Ama savaşçılar ve rahipler yeryüzünün merkezinden yukarı doğru uzanan bir köprüyle ulaşılan öncesiz ve sonrasız bir cennete yükseliyordu. Bu cennete girmeye hak kazananlar ölümlerinden bir yıl sonra ölümden sonraki yaşamın tüm zevklerini tatmak üzere fiziksel bedenlerine yeniden kavuşuyorlardı.

Zerdüşt, ya da eski Yunanlıların daha sonra ona verdiği isimle Zoroaster, bu dinin rahiplerinden biriydi. Onun hakkında bildiğimiz pek az şeyin büyük kısmını Gatalar adlı, onun tarafından bestelendiği sanılan on yedi ilahiden öğrendik. Bu ilahileri onun takipçileri önce sözlü sonra yazılı olarak kuşaktan kuşağa aktarmıştır. Zerdüşt ve Gataların gerçek yaşı hakkındaki tartışmalar sürmektedir. Zerdüştçülerin bir mezhebi Zerdüşt'ün İsa'dan 6000 yıl önce yaşadığını düşünürken, bir başka mezhep bunun 600 yıl olduğunu ileri sürmektedir. Bilginlerse Gatalar ile MÖ 1600-1500 yılları civarında bestelendiği bilinen Hindu metinleri *Vedalar* arasındaki benzerliğe vurgu yaparak MÖ 2. yüzyıl ortalarını daha uygun bulmaktadır. Hangi grubun tahmini daha doğru olursa olsun, Zerdüştçülük yaşayan en eski dinlerden biridir.

Zerdüşt kendisine *zaotar* yani "törenlerin lideri" diyordu. Bu, onun, yirmisine basmadan, hatta muhtemelen daha on beş yaşındayken rahipliğe atandığı anlamına geliyordu. Zerdüştçülük inancına göre on beş yaş çocukluğun bitip erkekliğin başladığı yaştı. Bahar festivaliyle birlikte rahiplik işine

başlamak üzereyken bir hayal gördüğünde otuz yaşındaydı. Işıltılı bir varlık onu bilgelik tanrısı Ahura Mazda'nın huzuruna götürdü. Zerdüşt, ömrü boyunca birkaç kez daha bu varlıkla karşılaştı, bazen onu doğrudan gördü, bazen sesini duyup sözlerini işitti, bazense sadece mevcudiyetini hissetti. Zerdüşt için Ahura Mazda tüm Tanrıların babası, öncesiz ve sonrasız, yaratılmamış tek Tanrı idi.

Zerdüşt, dünyanın iki gücün, iyiliğin ve kötülüğün çarpıştığı savaş meydanı olduğuna inanıyordu. Ahura Mazda yenilmesi zor bir başka güce, kötülerin ve cahillerin tanrısı Angra Mainyu'ya karşı savaşıyordu. Zerdüşt, öğretisini geliştirirken, eski panteonu yeniden düzenledi, altı tanrıyı Ahura Mazda'nın yarattığı daha küçük ama önemli ve kendileri de ilah olan varlıklar olarak kabul etti. Başka tanrıları da, özellikle de savaşçıların tanrısı İndra'yı, reddetti.

Olaya Batılı bakış açısıyla bakıldığında, Zerdüşt'ün bir grup tanrıya inanması tektanrıcılığa pek benzemez.[1] Zerdüşt, reddettiği tanrıların var olmadığını düşünmüyordu; sadece önemsiz olduklarını düşünüyordu. Ama Ahura Mazda'yı tek önemli tanrı olarak yüceltiyor ve kendi yaşadığı toplumda uzun zamandan beri sevip sayılan öteki tanrıları kötü tanrılar ilan ederken, yavaş yavaş yeni bir fikre doğru gidiyordu. Zerdüşt'ün açık seçik tanımlanmış sosyal bir amacı vardı. O, iyi ve kötü güçlerin ileride ne olacaklarını daha varoluşlarının başlangıcında seçmiş olduklarını düşünüyordu; ve tüm insanlar buna benzer bir seçim yapıyordu. Bu düşünce, kökten farklı yeni bir ölümden sonra yaşam görüşü doğurdu. Cennet, diyordu Zerdüşt, tüm cinsiyet ve sınıflara açıktır; oraya girmek kesinkes insanın ömrü boyunca biriktirdiği iyi düşünce, söz ve davranışların miktarına bağladır. *Urvan* yani ruh —bu da yeni bir kavramdı— ölümden sonra,

1 Ama Zerdüştçüler de Hıristiyanlık ve Teslis doktrini hakkında aynı şeyi söyleyecektir!

sözcüğün tam anlamıyla, tartılıyordu. Eğer ruhun sahibi yeteri kadar iyilik biriktirdiyse —kişinin kendi erdeminin yansıması olan— güzel bir bakire geliyor ve o kişiyi sonsuz büyük mutluluğa uzanan efsanevi Şinvat Köprüsü'nden geçiriyordu. Eğer ruhun kötülükleri ağır basarsa, köprü daralıp jilet kadar inceliyor ve ruhun sahibi, güzel bakirenin yerini alan gülünç denecek kadar çirkin bir yaşlı kadın tarafından cehennemin dibine yollanıyordu.

Zerdüşt, diğer dindar isyancıların yaptığı gibi, rahipliğin gereksiz olduğunu söylemedi. Kurban sunmanın hiçbir işlevinin olmadığını ileri sürmedi. Toplumun yozlaştığı ve yakında yıkılacağı kehanetinde bulunmadı. Göreceğimiz gibi, bunlar insanlık tektanrıcılığa doğru ilerlerken sıkça ortaya atılan görüşlerdi, ama Bronz Çağı'nda yaşayan bu İranlının görüş açısında bunların yeri yoktu. Böyle olmasına rağmen, Zerdüşt, bireysel iyiliğin önemini vurgulayarak ve zenginleri cehennemi boylayabilecekleri konusunda uyararak büyük risk alıyordu. Ancak, belki de fikirleri zamanın yönetici sınıflarınca çok saçma bulunduğu için, Zerdüşt görmezden gelindi ve sadece kuzenlerinden birini kendi yanına çekebildi. Günümüze ulaşan bilgilere bakılırsa, Zerdüşt, bu kayıtsızlık karşısında hayal kırıklığına uğradı ve başka bir ülkeye gitti. O ülkenin kralı Viştapa Zerdüşt'e inandı ve ülkesinin her yanını dolaşıp yeni inancı ilan etti. Ne var ki kralın bu tutumu komşu devletlerin canını sıktı ve ülkesi çabucak saldırıya uğradı. Ama Viştapa bu savaşı kazanarak Zerdüştçülüğün en sonunda geniş bir bölgeye yayılıp egemen olmasını sağladı.

Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık gibi Zerdüştçülüğün de kutsal metinleri vardır. Bunların hepsine *Avesta* adı verilir. *Avesta*, Zerdüşt peygamberin öğretileri olan Gataları da içerir. Günümüze ulaşan bir görüşe göre, Büyük İskender MÖ 4. yüzyılda bölgeyi fethettiği zaman *Avesta*'yı yanına alıp götürmüş ve bu kitabı bir daha gören olmamıştır. Aslında *Avesta* Yunan istilalarından sağ çıkmış ve Yunanlılar tüm

Zerdüştçü rahipleri sistematik biçimde öldürürken inancın hayatta kalmasına yardım etmiştir. *Avesta* sadece Zerdüştçülüğün yaratılış görüşünü içermez, içinde çeşitli yasalar, ilahiler ve dualar da bulunur. Elementlerin —ateş, su, toprak— saflığı Zerdüşt için önemlidir. İnsanların bu elementleri kirletmekten sakınmaları için tasarlanmış ayrıntılı ayinler ve kendilerini kirletmekten kaçınmalarını sağlayacak karmaşık kurallar mevcuttur. Sessizlik Kuleleri'nin kökeni buna dayanır. Ölünün gömülmesi ya da yakılması toprağa karşı saygısızlıktır, çünkü onu kirletir. Zerdüştçülere göre bir cesedi yok etmenin en temiz yolu, onun, yakınından yol iz geçmeyen sapa bir tepede köpekler ve kuşlar tarafından yenmesini sağlamaktır. Zerdüştçüler kentlerde yaşamaya başladıktan ve bazen kendi pratiklerine düşmanca yaklaşan komşular edindikten sonra, çözümü, kendi defin geleneklerine yabancıların burnunu sokmasını engelleyecek, ulaşması ve tırmanması zor Sessizlik Kuleleri'ni inşa etmekte buldular. Zerdüştçülükte ölüm doğal bir olay olarak görülmez, acıklı bir felaket, kötü Angra Mainyu'nun işi olarak kabul edilir. *Avesta*'nın belirttiği gibi, "Ey maddi dünyanın yaratıcısı, Kutsal varlık! Yeryüzünün en kederli yeri neresidir? Ahura Mazda, 'En çok köpek ve insan cesedi nereye gömüldüyse, orası,' diye yanıtladı."

Avesta, saflığı bozma riskinden nasıl kaçınılacağına ilişkin kesin talimatlar verir. Örneğin, ölünün yok edilme işleminin tek bir kişi tarafından yapılmasını yasaklar:

> Hiç kimsenin bir cesedi tek başına taşımasına izin vermeyin. Eğer bir adam bir cesedi tek başına taşımaya kalkarsa, ceset iblisi ölünün burnundan, gözünden, dilinden, çenesinden, cinsel organlarından, kalçalarından çıkıp o kişinin üstüne saldırır, onu kirletir. İblis, o adama saldırır, onu tepeden tırnağa kirletir ve adam sonsuza dek kirli kalır.

Eğer hiç Sessizlik Kulesi bulunmayan kırlık bir yerde bir ölüm olursa, *Avesta* Ahura Mazda'nın taraftarlarına şu talimatı verir:

> Ceset yiyen köpekler ve ceset yiyen kuşlar kemikleri suya ve ağaçlara götürmesinler [ve böylece doğayı kirletmesinler] diye, ayaklarının ve saçlarının üzerine taş, pirinç ve kil parçaları koyarak ölüyü sabitleyin.

Zerdüşt'ün üyesi olduğu dinin rahipleri görevlerinin işareti olarak bellerine yünden örülmüş bir kemer takıyordu. Zerdüşt, bu uygulamayı dinin tüm üyelerini içine alacak şekilde genişletti. Rahipliği kaldırmıyor, ama herkese herkesin kendi kurtuluşundan kendisinin sorumlu olduğunu anımsatıyordu. Zerdüştçüler bugüne dek, boğaz kısmına içeriden küçük bir cep dikilmiş beyaz bir gömlekle birlikte, *kusti* adını verdikleri bu kemeri hep takmıştır. Bu adet, Zerdüştçülere iyi düşünceler, sözler ve davranışlar aracılığıyla "ruhani servet" biriktirme görevini yerine getirmeleri gerektiğini hatırlatmaktadır. Bu şekilde, Zerdüşt'ün yeni dini insanlara sadece soyut kavramlar yerine, elleriyle tutabilecekleri somut simgeler verdi ve bu da bu dinin yayılmasına kesinlikle yardım etti.

Zerdüşt ayrıca günde üç kez yerine beş kez ibadet etme kuralını koydu ve mevsimlere göre belirlenmiş yedi bayram içeren yeni bir takvimi yürürlüğe soktu. Bugüne dek devam eden sabit bir ibadet rutini geliştirdi. Dindar kişi önce ellerini yıkıyor sonra kutsal kemerini çözüyordu. *Kustisini* de ellerine alıp ayakta duruyor ve kötü Angra Mainyu'yu hor gördüğünü göstermek için uçlarını hızlıca sallıyor, aynı anda gözlerini kutsal alevlere dikiyordu. Eski ateş töreninin bir kalıntısı olan bu alevler Zerdüştçülük inancının etkili bir sembolü olmuştur. Yezd'deki "ateş tapınağı"nın merkezinde yaklaşık 1700 yıldır kesintisiz yanmakta olan bir ateş bulu-

nur. Beyazlar giymiş bir rahip sürekli bu ateşin bakımıyla meşgul olur ve ateş besleneceği zaman rahip ateşin bir insanın soluğuyla kirlenmemesi için yüzüne pamuklu kumaştan bir maske takar.

MÖ 1500 ila Müslümanların bölgeyi fethi arasında kalan bir zaman kesitinde Zerdüştçülük bu bölgedeki en önemli dindi. BBC belgeselinin yapımı için Yezd'i tekrar ziyaret ettiğim zaman, boş bir tapınakta yalnız başına ayin yapan bir rahip görüp çok etkilendim. Bu antik din bugün İran'da artık ne kadar da zayıflamıştı. 1979 İslam Devrimi'nden sonra hayat Zerdüştçüler için iyiden iyiye zorlaşmış ve bu belirsiz koşullar altında pek çoğu bu topraklardan göçmeyi ya da kendi dindaşları olmayan kimselerle evlenmeyi seçmişlerdi.

Ateş tapınağı bir ibadethaneden çok, turist çeken terk edilmiş bir yapıyı andırıyordu. Yasalar gereği ölüler artık toprağa gömülmek zorundaydı. Bir Sessizlik Kulesi'ni incelemek üzere bir tepeye tırmanınca, yapının yüzeyine zarar verilmiş olduğunu gördüm. Bir hafta önceki aşure bayramı sırasında ateşli Şii gençler kulenin duvarlarına dev bayraklar asmışlardı.

İslam Devrimi'nden bu yana İran otoriteleri diğer tektanrılı dinleri bir ölçüye kadar hoş görmüştü, ama anlaşılan, Zerdüştçülük modern İran'da pek hoş karşılanmıyordu. Her ne kadar Zerdüştçülük tam olarak tektanrılı bir din sayılmazsa da, Zerdüşt'ün kurduğu inanç, kesinlikle, insanların zenginliğine, sosyal konumuna ve ayin şartlarını yerine getirip getirmemesine bakılmaksızın, yeteri kadar iyilik yapan herkesin ölümden sonra yaşamayı hak edeceğini ilan eden ilk dinlerden biriydi. Bu, daha sonra Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık'ta öne çıkarılacak bir temaydı.

O halde, neden Zerdüştçülüğe tektanrılı din diyoruz? Belki de tarihinin büyük kısmı Batılı Yahudi-Hıristiyan bakış açısıyla yazıldığı için. MS 5. yüzyılda Zerdüştçü Pers kralı II. Yezdegerd Yahudi tebaasının "Dinle ey İsrail, Tan-

rımız Efendimiz tek Tanrıdır" dizesiyle başlayan Şema'yı (gündelik ayinlerin bir kısmını oluşturan çok önemli kutsal metin pasajlarını) okumasını yasakladı. Yahudi Tanrısına Yaratıcı olarak tapınma inancını kökünden söküp atmak istiyordu. Hem iyi hem kötü olan tek Tanrı Fikri Zerdüştçülere garip geliyordu; Yahudiler içinse sadece tek bir Tanrı olabilirdi. Yezdegerd sabah ayininin başlangıcında Şema'nın okunmasını engellemek için şafak sökerken bütün sinagoglara muhafız yolluyordu. Bu engeli aşabilmek için hahamlar bir yandan bütün duanın evde okunması talimatını verirken, öte yandan duanın bütün bir cemaat tarafından okunması şartını yerine getirmek için, ilk dizeyi duanın bir başka kısmının içine gizlediler. Acil durumlarda Yahudilerin sadece bu ilk dizeyi ezbere okumalarında olduğu gibi, dinsel yükümlülük böylece yerine getirilmiş oluyordu. 1500 yıl sonra bu dize hâlâ aynı yerde, duanın ilgisiz bir kısmına gizlendiği haliyle okunur.

Belki de tek Tanrı Fikri'ni özünde çoktanrılı inanç sistemlerinden üstün bulmadan edemediğimiz için Zerdüştçülüğe tektanrılı din diyoruz. Sonuç olarak, bana öyle geliyor ki İbrahimi inançlara —Musevilik, Hıristiyanlık, Müslümanlık— bağlı olan kişiler, fikrin gerçekten antik kökenlere sahip olduğunu kanıtlamak için, tektanrıcılığı, gerçekdışı bir biçimde, geçmişteki çeşitli figürlerle ilişkilendirme eğilimindeler. Bu eğilim muhtemelen MÖ 14. yüzyılda yaşamış Mısır firavunu Akenaten vakası için de geçerlidir. Eski kuşaklar, onu ilk tektanrıcı, hatta ilk eşcinsel hakları savunucusu ve ilk vejetaryen olarak kabul etmekle, bu miyop, sinirli ve yerleşmiş inançlara karşı çıkan kral söylencesini büyütmektedirler. Aslında, Akenaten'in Mısır dininde gerçekleştirdiği reformlar kral olarak kendi statüsünü koruma isteğiyle yakından ilintiliydi. Ama bu reformlar tektanrıcılığa doğru atılan adımlara pek benzemiyordu.

Akenaten Modern Bir Eski Mısırlı mıydı?

1798 yılında Napoleon Bonaparte 139 ünlü bilgini beraberinde Mısır seferine götürdü. Asıl amacı Hindistan'a giden kısa bir yol bulmaktı. Yerlilerin tutumu çok düşmancaydı ve büyük beyinlerden oluşan bu insan grubunu, kendilerini hedef alan mermi ve taşlardan oldukça büyük bir askeri birlik koruyordu. Yine de, duvarlarına Güneş imgeleri oyulmuş harap tapınak ve mezarların bulunduğu antik bir kentin yıkıntılarını içeren "El Amarna" adlı yeri ziyaret edebildiler. Piramitlerin görkemiyle karşılaştırıldığında bu kırık taşlar topluluğu pek etkileyici sayılmazdı. Böylece, Fransız bilginler civarda bulunan yıkıntılarla ilgili gözlemlerini defterlerine kaydedip haritalar çizerek süratle yollarına devam ettiler.

1840'larda İngiliz arkeolog Sir John Gardner Wilkinson bu antik kalıntıları daha dikkatli inceledi ve bir firavuna ait olduğu anlaşılan bir mezar keşfetti. Mısır'ın başka hiçbir yerinde görülmeyen türden yeni resimler bulunca çok heyecanlandı. Bu özgün sanat üslubu, fazlasıyla stilize edilmiş, neredeyse kadınsı bir firavunu betimliyor, onu karısı ve çocuklarıyla alışılmamış derecede yakın ve samimi pozlarda resmediyordu. Her bir resimde kraliyet ailesi disk biçimindeki bir Güneş Tanrısının ışınlarıyla yıkanıyor ve ne tuhaftır ki öteki Eski Mısır harabelerinin çoğunda görülen duvar resimlerinin aksine, bu resimlerde başka hiçbir Tanrının izine rastlanmıyordu. O zamanlar yeni bir disiplin olan hiyeroglif çözümü, bilginlerin El Amarna'nın İsa'nın doğumundan önce ikinci binyılın ikinci yarısında Tutankamon'un babası Akenaten tarafından inşa edilmiş bir kent olduğu sonucuna varmalarını sağladı. Wilkinson'un çalışması, El Amarna'yı ziyareti Prusya kralı tarafından finanse edilen Richard Lepsius adlı Alman arkeolog tarafından tamamlandı. Antik kent kalıntıları üzerinde yürüttüğü yoğun araştırmalar sonucunda, Lepsius Akenaten'in "Mısırlıların tüm dinsel sistemini lağvettiğini ve

yerine sadece Güneş'e tapınmayı koyduğunu" cesurca belirtiyordu. "Akenaten göz önündeki tüm yapılardan Güneş Tanrısı hariç tüm Tanrıların isimlerini sildirmişti."[2]

Zamanla bir Akenaten söylencesi gelişti. Savunuculuğunu James Henry Breasted gibi İngiliz Mısırbilimcilerin yaptığı bu söylence firavun Akenaten'i yeni sanat ve mimarlık üsluplarından tutun tek bir Tanrıya tapınmaya varıncaya dek pek çok yenilik getirerek Mısır toplumunu esaslı şekilde değiştirmeye kalkışan ilk modern, gözü pek ve ileri görüşlü devrimci olarak gösteriyordu. Lepsius gibi arkeologlar Akenaten ve ardıllarının isimlerinin daha sonraki kuşaklar tarafından kraliyet silsilelerini listeleyen yazıtlardan kasıtlı olarak kazınıp silindiğini fark ettiler. Bu kazıntı ve silintiler birilerinin Akenaten'in tarihsel kayıtlardaki izlerini yok etmeye çalıştığını akla getiriyordu. Bu olgu Akenaten'in yanlış anlaşılmış modernite peygamberi, "zamanından önce doğma" talihsizliğine düşmüş deha biçimindeki romantik imajına daha büyük bir parlaklık kattı.

1880'lerde ortaya çıkarılan bir grup kil tablet, öncü din reformcusu Akenaten imajına meydan okudu. "Amarna mektupları" adı verilen bu tabletler, ekinlerini gübrelemek için toprağı kazarak fosfat arayan bir köylü kadın tarafından rastlantı eseri bulundu. Kadın işe yaramaz şeyler olduğunu düşünerek onları birkaç kuruşa sattı. Tabletler sonunda British Museum'daki Suriye ve Mısır Antikçağ eserleri uzmanı olan Ernest Alfred Wallis Budge diye birinin eline geçti. Budge çok geçmeden tabletlerin değerini fark etti. Üstünde bazı yazılar bulunan bu tabletler bir diplomatik yazışma arşiviydi. Mektuplaşmanın büyük kısmı Akenaten ile babası III. Amenopus ya da bunlar ile dönemin komşu kralları arasında gerçekleşmişti. Mektuplarda Tanrıbilim tartışmalarından çok kadınlarla ilgili pazarlıklar yapılıyordu. Örneğin mektupların birinde şu ifade yer alıyordu: "Gazru hükümdarı Milkilu,

2 N. Reeves, *Akhenaten: Egypt's False Prophet* (Londra: Thames&Hudson, 2001) içinde.

[...] [bana] hiçbir kusuru olmayan aşırı derecede güzel hizmetkârlar yolla." Mektupların çoğu genç Akenaten'in komşularının çoğuna pek saygı duymadığını düşündürmektedir. Kral Tuşratta'dan firavuna yazılmış, acı sözlerle dolu uzun bir mektupta şu ifade bulunmaktadır: "Bana yolladığın tablette neden kendi adını benimkinin üstüne koydun... Aramızdaki iyi ilişkileri şimdi kim bozuyor... Bana bunları yazarken aklında barış düşüncesi var mıydı?"

"Amarna mektupları"nın yazıldığı dönem nispeten barış içerisinde geçmişti. Bu barış dönemini Akenaten'in ataları başlatmış, yatıştırıcı bir dış politika gütmeyi tercih etmişlerdi. Devlet memurlarının sayısını artırmış, işlevlerini daha ayrıntılı hale getirerek çoğaltmışlardı. Akenaten'in dedesi IV. Tutmosis, kendisini gücünü Güneş Tanrısı Ra'dan alan bir kral olarak göstermek suretiyle, gözden düşmüş bir monarşiyi kurtarmak için çok çabalamıştı. "Aten" adı verilen fiziksel Güneş diski daha önce Ra'nın algılanabilen yönü olarak kabul ediliyor ve ona tapılıyordu; ama şimdi, bir çift kola sahip olan bu dairenin kendisi bir Tanrı gibi görünmeye başlamıştı. Kral IV. Amenhotep olarak iktidara geldiğinde Akenaten bu Güneş diskini büyük bir kültün odağına yerleştirmeye başladı. Saltanatının beşinci yılında kendisine daha çok duyduğumuz "Akenaten" adını verdi. Bu isim "Aten'in işini yapan" anlamına geliyordu.

Akenaten'in reformları kapsamlıydı ve muhtemelen herkesin hoşuna gitmedi. Öteki Tanrıların imgeleri çılgınca kırılıp parçalandı, bu yok etme çılgınlığından yüzükler ve makyaj malzemesi kutuları gibi kişisel eşyalar bile kurtulamadı. Karanlık, kapalı, tenha yerlerde bulunan eski tapınaklar terk edildi, Tanrının yani güneşin görünebildiği açık mekânlar tapınak olarak seçildi. Bu yeniden düzenlemelerin bir parçası olarak, rahiplerin sayısı azaltıldı, rahiplik mesleğinin faaliyet alanı daraltıldı ve rahiplerin sorumlulukları tapınaklarda Aten'e armağan sunma işlemlerinin idaresiyle sınırlandırıldı. Eski çağlarda rahipler güçlü devlet memurlarıydı.

Akenaten El Amarna'da yeni bir başkent kurarak kendi kültünü pekiştirdi. Bu hamlenin neyi simgelediği açıktır: Ülkenin tam ortasına kurulan yeni kent, Aten ve onun yeryüzündeki temsilcisi firavunun rahipler ya da başka Tanrılarla iktidar kavgası etmek zorunda kalmadan saltanat sürebileceği yerdi. Yeni kült, dinsel bir zorunluluğun sonucu olmaktan çok, iktidarı kralın çevresinde toplama arzusunun ürünüydü. Bu hamleyi bir suikast girişiminin kışkırtmış olması mümkündür. El Amarna harabelerinin göze pek batmayan dış kesimlerinde bir yerde bulunan bir metin Akenaten'in yeni bir kent kurma niyetine işaret etmektedir. Kalıplaşmış ifadelerin ve kral naiplerinin kralı destekleyeceklerine dair dalkavukça yeminlerinin yanı sıra, tuhaf biçimde kulağa gerçek gibi gelen bir hayıflanma kaydedilmiştir. Hayıflanmanın yinelemeli üslubu bunun firavunun yaptığı bir konuşmanın sözcüğü sözcüğüne aktarımı olabileceğini akla getirmektedir. Bu hayıflanmada firavun yakın zaman içerisinde vuku bulan ama ismi belirtilmeyen bir olaydan ötürü nasıl şaşkınlığa ve dehşete düştüğünü ifade etmektedir. Bilginler Akenaten'in ancak kendisini hedef alan bir suikast girişimine bu denli büyük bir önem verebileceğini ileri sürmektedir. Yeni, tuhaf bir sanat üslubu ve kasıtlı olarak yaratılan gizemlilik ile samimiyet karışımından oluşan bir hava, firavunun kendisini tebaasından uzak, insanüstü bir varlık, kendi başına bir Tanrı haline getirmeye çalıştığını düşündürmektedir. Bu, saltanatını sağlamlaştırmak ve muhalifleri isyan edip kendisini devirmekten caydırmak için Akenaten'in benimsediği bir strateji olabilir.

Akenaten tarafından yayılan kült kuşkusuz gerçek bir tektanrıcılık değildir. Bu inancı daha iyi ifade etmek için, bir Tanrının tüm diğer Tanrılardan daha üstün olduğu anlamına gelen *katenoteizm* terimi kullanılabilir. Ama anlaşılan Akenaten öteki Tanrıların varlığıyla ilgili tüm belirtileri yok etmeyi deneyerek, onları halkın aklından silmeye çalışmıştır. Akena-

ten'in kurduğu "Güneş Diski" dini, büyük ölçüde siyasal motiflere dayanıyor olsa bile, özünde belli inançlara yer vermektedir. Akenaten kendi dinsel hareketini özetleyecek bir slogan bulmuştur: *ank em maat*, yani "doğru düzene göre yaşamak". Buna benzer modern bir slogan "temellere dönüş" olabilir. Bu sloganın İngiltere'de Muhafazakâr Parti tarafından 1990'ların başında ortaya atılmasının sebebi, partinin dürüstlükten sapmış ve yozlaşmış bir hayatı arındırmaya ve sadeleştirmeye çalışmak istemesiydi.

Ank em maat kampanyası doğru şeyi burada ve şimdi yapmaya, dinsel disiplinlere ve kurulu düzene uymaya çok fazla odaklandı. Heykellerin ve resimlerin kendilerinin tapılmaya değer Tanrılar olmadıklarını, sadece insan elinden çıkmış betimlemeler olduklarını vurguladı. Eski Mısır dininde çok önemli bir kavram olan ölümden sonra yaşam eski öneminden yoksun bırakıldı. Bazı kişilerin firavunun kendisi tarafından bestelendiğine inandığı İnyotef Şarkısı *carpe diem* benzeri bir değerler ve inançlar sistemini ifade eden şu dizeleri içermektedir: "Tatil yap, tatil yapmaktan yorulma! İşte bak, kimsenin eşyalarını yanında götürmesine izin verilmeyecek. İşte bak, giden geri gelmeyecek."

Akenaten'in kurduğu dinin acı ya da erdem konusu üzerine söyleyecek pek az şeyi vardır.

> Onun Diski kozmosu yarattı [...] ve kozmosun varlığını sürdürmesini sağlıyor, ama yarattığı mahluklara şefkat göstermiyor. Onlara hayat veriyor, ama bunu baştan savarcasına yapıyor. Hiçbir metin bize onun yoksulun feryadını işittiğini, hastanın imdadına yetiştiğini ya da günahkârın günahını bağışladığını anlatmıyor. Bunun sebebi sevecen bir Tanrının Akenaten'in amacına hizmet etmemesidir.[3]

3 D. Redford, *Akhenaten: The Heretic King* (Princeton: Princeton University Press, 1994).

Peki o halde amacı neydi? Tartışma kuşkusuz sürecek ama ilginç bir kurama göre, Akenaten'in reformları siyasal hırslarından çok hastalığından etkilenmiştir. Birtakım arkeologlar Akenaten'in hasta bir adam olduğunu öne sürmekte, bazı arkeologlarsa hastalığının genetik olabileceğini düşünmektedir. Bu fikri destekleyen bir kanıt firavunun sülalesinde genç yaşlarda ölüm oranının yüksek oluşudur. Babasının saltanatı sırasında, kraliyet ailelerinin hasta üyelerine genellikle yapıldığı gibi, Akenaten'in halkın gözü önüne pek çıkarılmadığı bilinmektedir. Toronto Üniversitesi'nden Kanadalı arkeolog Alwyn L. Burridge Akenaten'in yakalanmış olabileceği genetik bir hastalık tespit etmiş ve bulgularını ilginç bir makale kaleme alarak yayımlamıştır. Makalede firavunun resimlerini analiz etmiş ve bu resimlerin Akenaten'in Marfan Sendromu'na yakalanmış olabileceğine işaret ettiği sonucunu çıkarmıştır.

Marfan Sendromu, Birleşik Krallık ve ABD'de 5000 kişiden birini etkilemektedir. Eğer ebeveynlerden birinde bu hastalık varsa çocukların ortalama yarısı hastalığa yol açan hasarlı geni miras almaktadır. Çoğu zaman, bu genin miras alınması kişinin normale yakın bir yaşam sürmesine engel teşkil etmemektedir, ama genin daha ciddi belirtileri de görülebilmektedir. Marfan Sendromlu kişiler tipik olarak çok uzun boylu, ince yapılı ve gevşek ya da "çift" eklemlidir. Kolları, bacakları ve ayak parmakları vücutlarının diğer kısımlarına göre orantısız ölçüde uzun olabilir; bazı kişilerin örümcek benzeri çok uzun el parmakları olabilir. Bu kişilerin çoğunda yüz uzun ve dardır; ağzın çatısı yay biçiminde olabilir ki bu da dişlerin sıkışmasına yol açar. Bazen başka iskelet anormalliklerine rastlanır: Göğüs kemiği içbükey ya da dışbükey olabilir, belkemiği olması gerekenden çok eğri olabilir, düztabanlık görülebilir. Marfan Sendromu, göz merceklerinin bağlarından kurtulmasına sebep olduğu için bazı kişiler sınırlı bir görme yeteneğine sahiptir veya büyük ölçüde kördür. Bu denli fazla sayıda sevimsiz belirti yetmezmiş gibi, bir

de, beyni çevreleyen zarlardaki değişimler kronik baş ağrılarına neden olur. Diğer bağdokulardaki zayıflıklar bu sendroma yakalanmış kişilerin ciltlerinde çok can yakan gerilme izleri oluşmasına ve karın fıtığına sebebiyet verebilir. Ama en ciddi ve çoğunlukla ölümcül sorun, bu sendromun kalp rahatsızlığına yol açmasıdır; genellikle kalp kapakçıkları tam olarak kapanmaz ve böylece kalp kaslarının zayıflamasına neden olur. Hasta en ufak bir gayreti sonrasında, hatta zaman zaman, dinlenirken bile aşırı derecede yorulur, soluk soluğa kalır. Bununla bağlantılı bir başka sorun, kalpten çıkan kanı taşıyan büyük damarların zayıf olmasıdır; zayıflıklarından ötürü, bu damarlar yırtılarak şiddetli göğüs ağrısı ve ani ölüme neden olabilir.

Akenaten'in yaklaşık 4000 yıl öncesinden kalma garip resimlerine baktığınız zaman, Profesör Burridge'in haklı olabileceğini hemen fark edersiniz. Akenaten'in birçok resmi tahminen onu aslına uygun şekilde betimlemektedir. Akenaten çoğu zaman boyu çevresindekilerden uzun, yüzü uzun ve kemikli, başı yamru yumru, belkemiği oldukça eğri gösterilmiştir. Destek almak için bir değneğe gereksinim duyduğu bazen apaçık ortaya çıkmaktadır. Akenaten'in ölü doğmuş bir çocuğunun iskeletinde bu tür bir genetik hastalığın çok şaşırtıcı kanıtlarına rastlanmaktadır; iskelet Marfan Sendromu'nu akla getirecek bütün özellikleri taşımaktadır. Ve firavunu ailesiyle birlikte gösteren resimlerde herkes birbirine çok yakın ya da temas halinde ayakta durur veya otururken betimlenmiştir; bu yakınlık muhtemelen samimiyetle daha az, görüş yeteneğinin kısıtlı oluşuyla daha çok ilgilidir. Görme yeteneği zayıf ya da zayıflamakta olan Akenaten'in, net olarak görebildiği tek "Tanrı" o olduğu için, dikkatini güneşe odakladığı kanısına varmak belki de fazla hayalcilik etmek değildir.[4]

4 A. L. Burridge, "Marfan Syndrome and the 18th Dynasty Royal Family of Ancient Egypt", ön araştırma raporu (Kısım II), *Paleopathology Newsletter*, 111 (2000), 8-13.

Akenaten muhtemelen daima büyüleyici bir bulmaca olarak kalacaktır. Bu şaşırtıcı kişinin gerçek öyküsü bir esrar perdesi ardında saklıdır. Onu çıplak olarak gösteren bazı resimlerde cinsel organları resmedilmemiştir ve bazı kişiler onun erkek değil kadın olduğunu ileri sürmektedir. Firavunun, benzerleri Mısır sanatının başka hiçbir döneminde görülmeyen tuhaf resimlerinin Amarna dönemine özgü olduğu ve firavunu ölümlülerden ayırmak üzere insan biçiminin abartıldığı öne sürülmektedir.

Akenaten'in nereye gömüldüğü bilinmemektedir. Mumyasının El Amarna'dan alınıp, firavunların pek çoğunun gömüldüğü Krallar Vadisi'ne götürülmüş olması olasıdır. Orada onun adını taşıyan bir lahit bulunmuş, ama içindeki mumyanın kimliği tespit edilememiştir. Gömülüşüyle ilgili gizem çözülene dek Akenaten hakkında herhalde daha çok bilgi edinemeyeceğiz. Bir ceset keşfedildiğinde, mumyalanmış dokularından bir miktar DNA elde edilebileceğini düşünmek güzeldir. Geçmişte başka mumyalardan DNA örneği toplanmış ve kısmen başarıyla dizilenmiştir.[5] Tespit edilebilmeleri için sadece kısa bir DNA dizisi yeterli olan verem ve malarya gibi birkaç hastalığın varlığı bazı mumyalanmış dokularda tespit edilmiştir. Ama DNA orta Mısır'da egemen olan sıcaklıklarda çok hızlı bozunur; ve dokular mezarlarda görece soğuk kalsa da, Marfan Sendromu kadar karmaşık bir genetik durumun elimizdeki en karmaşık tekniklerle bile kolayca tespit edilebilmesi olası değildir.

Akenaten öyküsünün bir tuhaf yanı daha vardır. Bazı kişiler onun Musa olduğunu ileri sürer. Akenaten'in annesi, bir İbrani olan, Kraliçe Tiy idi ve Akenaten tam doğru zamanda, MÖ 14. yüzyılın ortasında yaşadı. Musa III. Amenhotep'in sarayında yüksek memur olarak bulunmuş olabileceği için,

5 Dizileme, DNA'nın bileşimini bir insanın hücrelerinde, bir bakteride, virüste ya da parazitte bulunan baz çiftlerinin dizilişini —veya DNA alfabesinin harflerini heceleyerek— analiz etme tekniğidir

bu öykü pek doğru olamaz. Ama Akenaten gibi Musa da bir dönmeydi, halkı İsraillileri Mısır'dan çıkarıp özgürlüğe, tek Tanrıya, Akenaten'in kabul ettiğinden çok farklı türden bir Tanrıya tapınmaya götürdü.

Gülen Keçi

Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, gerçek tektanrıcılık Musevilikle başlar. Ama İsrailliler bile bu değişimi çok kolay geçirmediler. İsraillilerin Tanrı hakkındaki fikirleri MÖ 1800 ila 500 yılları arasında büyük bir değişime uğradı. Bu dönemde bir anlayış sıçraması da Hindistan'da gerçekleşiyordu, ama yönü farklıydı. Dindar Hintliler tüm dünyayı kontrol eden tek bir Tanrıyı düşünmeye başlamak yerine içe dönük bir yolculuğa çıktılar.

Buda ile ilgili bir öykü anlatılır. Bir grup öğrencisi Buda'ya yakın zaman içerisinde ölen akrabalar için Tanrılara armağan sunmak üzere koyun ya da keçi kurban etmenin bir anlamı olup olmadığını sorar. Buda çok ciddi bir edayla, can almanın hiçbir işe yaramayacağı yanıtını verir. Çok yetenekli bir öğretmen olan Buda ne demek istediğini açıklamak için bir öykü anlatır.

Bir Hindu rahibi öğrencilerinden birine bir keçiyi alıp ırmağa götürmesini, yıkamasını, fırçalamasını ve boynuna bir çelenk takıp geri getirmesini emreder. Öğrenci kendisine söyleneni yaparken keçi önce gülmeye sonra da aniden ağlamaya başlar. Öğrenci keçiye neden böyle davrandığını sorar. Keçi, "Öğretmeninin yanına geri döndüğümüzde sorunu tekrar sor," diye yanıt verir. Durumu gören rahip de öğrencisi gibi şaşkına döner ve keçiye aynı soruyu sorar. Keçi şöyle yanıt verir: "Efendim, eski zamanlarda ben de sizin gibi bir rahiptim. Ben de sizin gibi, ölüler için bir keçi kurban etmiştim. O keçi yüzünden kafam 499 defa kesildi. Şimdi o yüzden gülüyorum. Bugün kafam son kez kesilecek."

Rahip keçiye o kadar sevinçli olduğu halde neden ağladığını sorar. Keçi, "Sizin için ağlıyorum," diye yanıt verir. "Çünkü beni öldürürseniz başınızı 500 kez yitirmeye mahkûm olabilirsiniz. Size acıdığım için ağlıyorum." Rahip, "Bu durumda, seni öldürmeyeceğim," der. Keçi, "Bunun size bir faydası olmaz," diye karşılık verir. "Geçmişte yaptığım kötülükler yüzünden nasıl olsa bugün yine beni öldürürler."

Rahip keçinin son söylediklerine aldırmaz, onun ipini çözer, öğrencisine keçiyi takip etmesini ve başına bir şey gelmemesine dikkat etmesini söyler. Keçi büyük bir kayalığın üstüne çıkıp otlamaya başlar. Kenarlarda yetişen otlara ulaşmak için boynunu uzatır. O sırada kayalığa bir yıldırım düşer, havaya bir taş parçası savurur. Taş parçasının keskin tarafı keçinin boynuna isabet eder ve kafasını neredeyse tamamen keser. İnsanlar keçinin ölüsü etrafında toplanır ve bu şaşırtıcı olay hakkında konuşmaya başlar. Can almanın insanları perişan etmekten başka bir sonuç getirmediğini anlar ve hayvanlarını kurban etmekten vazgeçerler.

Zerdüştçülük gibi Budizm de hayvan kurban etmeye dayanan bir dinsel gelenekten ortaya çıktı. Zerdüşt'ün dini, güney Rusya'dan gelen bir grup göçebe İran'a yerleştiği için meydana çıktı. Kendilerine Ariler diyen bir başka göçebe grubu doğuya doğru yoluna devam etti ve MÖ 17. yüzyılda İndus Vadisi'ne vardı. Daha sonraki yüzyıllarda, Nazilerce de sevilen bir söylence ortaya çıktı. Bu söylence bir ön-Avrupalı kabile olan Arilerin ilkel doğuyu fethettiğini anlatıyordu. Bu çok saçmadır: İndus Vadisi'ndeki Mohenjodaro ve Harappa gibi antik kent kalıntıları 5000 yıl kadar önce —İbrahim'in zamanından çok önce— bu vadide oldukça ileri bir kültürün yaşamış olduğunu kanıtlamaktadır.

Bugün tarihöncesi Harappa kentinin kalıntıları Pakistan'daki Multan kentinin 150 kilometre ötesinde, verimli İndus Vadisi boyunca uzanan Lahor yolunun yarısında bulunmaktadır. 1830 yılında iki turist tarafından keşfedilmiş ve iki

yıl sonra, kalıntıları ayrıntılı şekilde tanımlayan ilk Batılı olan General Alexander Cunningham (1814-1893) tarafından ziyaret edilmiştir. Çok uzak olmayan bir mesafe ötede, ırmağın batı kıyısında Mohenjodaro antik kenti yer alır. Ne yazık ki Lahor ve Mutlan arasına demiryolu hattı döşenirken işçiler inşaat malzemesi bulmak için Harappa kalıntılarına ciddi biçimde zarar vermiştir. Ama daha sonra yapılan kazılar Harappa'nın önemli bir ticaret merkezi olduğunu ve kent sakinlerinin çok miktarda mücevher, süs eşyası ve bazıları Mezopotamya'dan gelen tüccarlardan alınmış olabilecek değerli taş kullandığını göstermektedir.

Hindu dininin kaynağı olan İndus Vadisi'ndeki bu antik kentler oldukça karmaşık bir yapıya sahipti. Kanalizasyon sistemi çok hızlı ve verimli çalışmakta, böylece hijyenik koşullar oluşması sağlanmaktaydı. Kent planlaması ileri düzeydeydi: Sokaklar ızgara sistemi oluşturacak, yani birbirlerini dik kesecek şekilde planlanmış, binalar bu sisteme göre yerleştirilmişti. Tahıl depoları, belediye binaları, işçi mahalleleri ve umumi banyolar mevcuttu. Düzen ve simetri her yere damgasını vurmuştu ve yapılaşma kuralları besbelli ki sıkı sıkıya uygulanmaktaydı: Çoğu iki katlı olan sağlam ve dayanıklı evler kurallara uygun bir modele göre inşa edilmişti. Tüm vadi kentlerinde kullanılan tuğlalar bile aynı boyutlardaydı.

Kentlerinin tekdüze ve kurallara uygun oluşu, bu toplumun katı bir şekilde yönetildiğini, otoriter bir yapıya sahip olduğunu akla getirmektedir. MÖ 3000 dolaylarında kurulan bu uygarlığın son derece ileri olduğunu anlıyoruz, ama bölgeye daha sonra egemen olan Arilerden azar azar öğrenebildiklerimizin dışında, bu halkın neye nasıl taptığı hakkında hiçbir fikrimiz yok. Kazılarda hiçbir put bulunamamış ve pagan bir pratiğin varlığına dair hiçbir işarete rastlanamamış olsa da, bu halkın yüksek bir rahip ya da bir hükümdara sahip olduğuna veya tek bir Tanrıya taptığına ilişkin herhangi

bir iz de mevcut değildir. Bu kentlerde tapınak olduğu düşünülebilecek hiçbir yapı yoktur. Bu halk yazıyı bilmekteydi, ama bugüne dek hiç kimse bu yazıyı çözememiştir. Bu uygarlık geride antik Doğu tarihinin çözülmesi en zor bilmecesini bırakarak yok olmuştur.

Bu Antik İndus Vadisi uygarlıklarının neden yok olduğunu bilmiyoruz. Yok oluşları belki bir doğal afetle, belki de Batıdan Arilerin gelişiyle ilgiliydi. Kuşkusuz tamamen yok olmadılar. Bu Arilerin *Rig Veda* adlı bir kitap haline getirdikleri metinler, yerli halktan çok aşağılayıcı bir dille söz eder, onları *dasya*, toplum dışına itilmiş, dokunulması yasak kişiler — kara derililer, burunsuzlar, fallusa tapanlar— olarak tanımlar. Bununla birlikte, bu yerleşimciler tarafından geliştirilmiş Sanskrit dili Hint-Avrupa kökenli olmayan pek çok sözcük içermektedir ve bu da bu iki halk arasında bir temas kurulduğunu ve birinin ötekini asimile ettiğini düşündürmektedir.

Rig Veda daha sonra Hinduizmi geliştiren halk hakkında ilk ağızdan bilgiler veren bir kaynaktır. İran'da olduğu gibi, bu toplum da sınıfsal katmanlar ya da *varnalar* halinde katı biçimde yapılanmıştı. Toplumun yöneticileriyse *Brahman* (rahip) ve *kşatriya* (savaşçı) sınıflarıydı. Bu halk müzikten, danstan ve zar atmaktan hoşlanıyor, *soma* ve *sura* adı verilen içkilerle sarhoş olmayı seviyordu. Yukarıda anlattığımız keçi masalında olduğu gibi, dinleri Tanrılara kurban sunmaya dayanıyordu ve bu etkinlik Brahmanların denetimi altındaydı. Tanrılara kurban sunma yoluyla gidermeye çalıştıkları kaygılar, o dönemde varlığını sürdürmüş pek çok halkın endişeleriyle benzerlik taşıyordu: Sağlıklı ve uzun ömürlü olmak; oğul ve sığır sahibi olmak; ve refah içinde yaşamak. Bu endişelerini, gök gürültüsü ile şimşeklerden yapılmış savaş Tanrısı İndra, yasa ve düzen Tanrısı Varuna ve ateş Tanrısı Agni'nin egemenliği altında bulunan çok büyük bir Tanrılar panteonuna anlatıyorlardı. Veda panteonu oldukça erildi; rahiplerin savaşçı seçkinlere hizmet ettiği bir toplumun yansımasıydı.

Ama Veda dininde bir değişim olmaya başladı. Bunu *Vedalar*'a 8.-4. yüzyıllar arasında eklenen ve böylece tüm metinlerin "Vedanta" ya da "Vedalar'ın Sonu" başlığıyla anılmaya başlamasına sebep olan *Upanişadlar* ve *Aranyakalar* adı verilen metinlerde dile getirilen fikirlerden anlıyoruz. *Vedanta* metinleri birçok Tanrının sadece bunların altında yatan daha büyük bir gücün *dışavurumu* olduğu mesajını içerir. Brahman denen bu güç *Vedalar*'ı okuyanların bilmediği bir şey değildi. Bu durum Yehova'nın tek Tanrı olmasından önce Onun İsrailllilere yabancı olmamasına benzer. Brahman kurban sunulması sırasında kendisine hitap edilen güç ya da öz olarak görülüyordu. Rahiplerin ismi yani Brahmanlar bu inancı yansıtmaktadır. Ama *Upanişadlar* her bir Tanrının altta yatan bu özün yansıması olduğunu söylüyordu.

Upanişadlar, bu özün yani Brahman'ın bilinemez olduğunu vurguluyordu. *Upanişadlar*'ın kendisi de anonim metinlerdi, yazarlarının kimler olduğu hakkında hiçbir ipucu vermiyordu. Ama dahası vardı. Brahman'a "sen" diye hitap edilemezdi. O, insanla konuşmazdı. İnsanla bir araya gelmezdi. İnsan, eylemleriyle onu sevindiremez ya da gücendiremezdi. Yazgımız, kaynağı Brahman olan karma adlı bir doğa yasasının işleyişi aracılığıyla belirleniyordu; bu yeni bir olguydu.

Karma iyi ve kötü eylemlerin bu eylemleri gerçekleştiren insanlar için iyi ve kötü sonuçları olacağı düşüncesidir. Başka zamanlarda yaşamış başka halklar talihsizlikleri Tanrının, Tanrıların ya da ruhların verdiği cezalar olarak yorumlarken, "karma", insanın dışında var olan, kütle çekimi yasası gibi evrensel bir güç olarak görülür.

Onu kozmik bir yasa olarak değil, daha çok sebep-sonuç zinciri olarak görsek bile, pek çoğumuz karma görüşünü bir yere kadar paylaşırız; kötülük yapan kişinin kötülük, iyilik yapan kişinin iyilik bulacağı şeklinde genel bir görüş mevcuttur. Dünyanın en kötü kalpli insanlarının, bırakın kötü şeyler yaşamayı tek bir uykusuz gece bile geçirmeden yaşlandığı

gerçeği benim kendi karma teorilerimi sarsmıştır. Öte yandan, yatakta yatan karınıza, asil bir davranış sergileyerek, bir bardak sıcak çay götürürken ayağınızı bir yere çarpıp parmaklarınızı incitebilirsiniz. Ama *Upanişadlar*'ın bu bariz çelişkiye verecek yanıtı vardır; ruhun yeniden doğduğunu belirtir. Eğer kötülük yaparsak, der, yaptığımız kötülük bu yaşamımızda değil, bir sonraki yaşamımızda başımıza dert açar; toplumun daha aşağı bir kastına ait bir kişi ya da aşağılık bir hayvan veya bir böcek olarak yeniden doğabiliriz. Benzeri şekilde, hayat boyu yapılan iyiliklerin ödülü hemen alınamayabilir ve, telafi edilmesi gereken ne kadar "kötü-karma" biriktirildiğine bağlı olarak, bir başka varoluşa kalabilir. Bu bölümün başında anlattığımız keçi masalı bu fikre gönderme yapar.

Anlaşılan o ki *Upanişadlar*, dini Tanrıların elinden almış ve yerine evrenin yasasını koymuştur. *Upanişadlar*, Brahman'ın bizi saran ve tüm evren gibi bizim de yaşamamızı sağlayan bir güç olduğunu vurgular. Eski *Vedalar* çapraşık bir kurban sistemini desteklerken, *Upanişadlar* ruhani bir pratik olan *yoga*yı geliştirmiştir. Yoga; duruş, nefes kontrolü, oruç, egzersiz ve meditasyon (derin düşünme) gibi disiplinlerle, duyuları dış dünyadan ayırıp akla ve aklın ardında yatan gerçekliğe yönelterek disiplin altına almaya çalışmaktadır.

İleriki sayfalarda göreceğimiz gibi, bu, eski İsrail peygamberlerinin önerdiğinden farklı bir din yoludur, ama hem bu peygamberler hem de —Zerdüşt ile birlikte— *Upanişadlar* kurban kültünün yol açtığı tatminsizliği dile getirmekte ve bireysel eylemin önemini vurgulamaktadır. İsrail peygamberleri sosyal adaletin gerçekleşmesini ve "yabancı" dinsel pratiklere son verilmesini istiyorlardı. *Upanişadlar* insanları kendi akıllarının içine doğru yolculuğa çıkmaya ve herkesin içinde yatan ve, serbest tercümeyle "ruh" anlamına geldiği söylenebilecek, *atman* olarak bilinen Brahman'ın varlığını keşfetmeye teşvik ediyordu.

Bir başka önemli kavram *mokşa* ya da kurtuluştu. Bu, aslında, kesintisiz süren yeniden doğuş döngüsünden kurtulmanın yoluydu. Eğer kişi yaşamı boyunca mokşayı başaramazsa, layık olduğu bir başka biçimde yeniden doğardı. Mokşa eylem (karma), bilgi (jnana) ya sadakat (bakti) ile başarılabilirdi. Sadakat çoğu zaman pujalar —genellikle tapınak ayinleri sırasında gerçekleştirilen tapınma ve kurban sunma eylemleri— kanalıyla kurtuluşa ulaşmanın alışılmış yoluydu.

Eski Veda dininde en önemli figür Brahman rahibiydi, ama *Upanişadlar*'da bu figürün yerini yogi alıyordu. Yogi, akla ve ruha doğru içsel bir yolculuğa çıkmak üzere dünyadan elini eteğini çeken bir gizemciydi. Bu kişilerden biri, yaklaşık MÖ 530 yılında, 29 yaşındayken karısı Yaşodara'yı terk edip, babasından sonra geçeceği tahttan ve lüks bir hayattan feragat ederek aydınlanma arayışına giren Siddarta Gautama adlı zengin bir Nepal prensiydi. Tıpkı tektanrıcılığa doğru gerçekleşen sıçramanın Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın eski İsrail dininden filizlendiği koşulları yaratması gibi, *Upanişadlar* devrimi de Budizmin Hinduizme rakip bir güç olarak ortaya çıkmasına yol açtı.

Genç Gautama varlık içinde büyümüş olmasına rağmen, insanların acı çekmesine karşı son derece duyarlıydı ve tüm insanlık acı çekmeye mahkûm muydu yoksa insanlar acı çekmekten kaçınabilirler miydi, bunu keşfetmeyi kendine görev edinmişti. Bu görev MS 1. yüzyılda Sri Lanka'da Pali dilinde yazılmış bazı metinlerden oluşan bir koleksiyonda anlatılmaktadır. Özellikle dört görüntü Buda'yı yolculuğuna çıkmaya motive etmişti: yaşlı bir adam, hasta bir kişi, bir ceset ve bir dilenci. Böylece Buda bir deri bir kemik kalıncaya kadar oruç tuttu. Yoga yaparak sayısız çileler çekti. Çeşitli Hindu gurularının ya da öğretmenlerin dizi dibinde oturdu; hiçbiri ona yardım edemedi. Ama sonunda, bir incir ağacının altında otururken onu çok sevindiren doğaüstü bir deneyim yaşadı. Mara adlı bir iblis gö-

ründü ve Buda'ya bulunduğu yerde kalmasını, kendi büyük mutluluğunun tadını çıkarmasını, bunu başkalarına anlatmaya çalışmanın bir anlamı olmadığını, çünkü anlamayacaklarını söyledi. Derken geleneksel Hindu panteonundan iki figür belirdi ve artık Buda yani "Aydınlanmış Kişi" olmuş olan Gautama'ya bildiklerini başkalarıyla paylaşması için yalvardılar. Bu deneyimin ardından Buda kırk beş yıl boyunca pek çok yere gitti, bölgenin yeni kentlerini —Benares, Uruvela, Rajagriha— ziyaret etti, hatta söylencelere göre, Sri Lanka'ya kadar uzandı. Seksen yaşlarındayken sindirim sistemiyle ilgili bir rahatsızlıktan ötürü hayatını kaybetti. Son sözleri şunlar oldu: "Yaratılmış olan her şey geçicidir; gayretle ve titizlikle çalışmaya devam edin." Buda'nın ruhu artık göç etmeyecekti. Bilgeliği sayesinde *samsara* döngüsünü aşmış, yani ölüm, yeniden doğum, acı çekme ve yine ölme zorunluluğundan kurtulmuştu.

Gautama'nın düşünceleri ilginçti, çünkü Zerdüşt'ün düşüncelerinin ve bireysel dindarlıktaki ısrarının bir benzeri olan bu düşünceler bireyin kendi kurtuluşundan sorumlu olduğunu öne sürüyordu. Budizmden bazen Tanrısı ya da Tanrıları olmayan "Tanrıtanımaz bir din" olarak söz edilir. Bu ancak Budizmin uygulamalarına pek tanık olmamış ya da pek çok Budist metni okumamış kişilerin varabileceği türden bir yargıdır. Budizm Tanrıların varlığını kesinlikle kabul eder, ama Tanrıların insanın işine pek yaramayacağını, çünkü Tanrıların da bizim gibi *samsara* yani kesintisiz bir ruh göçü ve acı çekme döngüsü yaşamak zorunda olduğunu iddia eder. Ama Budizm hiç de karamsar değildir ve acı çeken insanlar ile Tanrılara Dört Yüce Gerçek aracılığıyla umut verir:

- Tüm varoluş acı çekmekten ibarettir.
- Acı çekmenin kökeninde şiddetli arzu duymak yatar.
- Şiddetli arzuları durdurarak acıyı dindirebiliriz.
- Şiddetli arzuyu durdurmanın çaresi Sekiz Yol'u izlemektir.

Bunlar Buda'nın Dört Yüce Gerçeğinin çevirileridir. Bunlar eşsiz düşünceler değildir. MÖ 2. yüzyılda Kıbrıs'ta ortaya çıkan Eski Yunan stoacılığında benzer fikirler buluruz. Bu fikirlere varoluşa ilişkin temel gözlemler yapılarak ulaşılabilir: Her şey geçicidir, ama biz yine de kalıcılık isteriz. Yemek yeriz, ama sonra o tatlı doyma hissi yerini tekrar açlığa bırakır. Bir gün öleceğimizi bile bile hayata sıkıca sarılırız. Bir bilgin olarak, yıllardır büyük bir buluş yapmak için uğraşıyorum; bu hedefe ulaşmak benim hayatta en çok istediğim şey. Sonunda bu hedefime ulaşıyorum, ama ulaştığım tatmin hissi çok geçmeden yavaş yavaş kaybolup gidiyor ve ben yeni bir arayışa giriyorum. Bir tüketici olarak, emekten tasarruf etmemi sağlayacak en yeni aygıtlardan birine sahip olabilmek için para biriktiriyorum ve onu oldukça pahalıya satın alıyorum, ama bu aygıtı birkaç saat büyük bir haz alarak kullandıktan sonra, "edinilmesi zorunlu" bir başka yeni aygıtı tanıtan televizyon reklamları beni tekrar alarma geçiriyor.

Hayatımızın pek çok alanında sayısız kez tekrarlanan bu deneyim derin bir hoşnutsuzluk duygusuna ve "Bütün bunlar için değer mi?" sorusunun sorulmasına yol açabilir ki Gautama'nın arayışının sürmesine neden olan da budur. Ve Gautama'nın ulaştığı sonuç ne yeri yerinden oynatan ne de eşsiz bir sonuçtur, ama çok akıllıca bir düşünceden ibarettir. Eğer bir şeyler istememizi engelleyebilirsek, istediğimiz şeyler sona erdiği ya da biz onlara sahip olamadığımız zaman çektiğimiz acıyı da durdurabiliriz.

Sekiz Yol, Buda'ya özenenler için hazırlanmış, ahlaklı davranma ve yoga pratiği gibi konuları da içeren çok geniş kapsamlı bir eylem ve inanç programıdır. Bu program yüce güçler ya da rahiplerin sahip olduğu güçlerden çok, özellikle ve kesinlikle bireysel eylemi vurgulamaktadır. Yüz yıllardır olduğu gibi bugün de tüm Doğu dünyasında Buda imgeleri kutsal sayılır ve onlara armağanlar sunulur. Ama Buda kendisini ya da öğretisini kutsal kabul etmek isteyenleri sert şe-

kilde uyarırdı. Sözlerinin bir sal gibi görülmesini, insanları bir halden başka bir hale taşıdıktan sonra üzerinde durulmamasını istiyordu. Her ne kadar Gautama'nın öğrencileri *sanga* adlı Budist Manastır Cemiyeti'ni kurdularsa da Budizm bireysel olarak izlenebilecek bir yoldu.

Bu bölümün başında anlatılan öykünün akla getirdiği gibi, Budizmin başarısı, ulaştığı gerçekleri öykücük ve anekdotlar aracılığıyla başkalarıyla paylaşan Gautama karakterine çok şey borçludur. İsa din tarihinde Buda'ya benzer bir figürdür. Sadece bir öykü anlatıcısı olması açısından değil, ulaştığı gerçekleri kendine saklayamayan aydınlanmış bir kişi olması açısından da Buda'yı andırır. Fakat bu işin ne kadar tehlikeli olduğunu keşfetmeden önce, ilk gerçek tektanrıcı dini, Museviliği ele almamız gerek.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DÜNYANIN EN BÜYÜK KİTABI

Birkaç bilgin Akenaten kültünün kabaca Musa'nın yaşadığı dönemle çakışma olasılığının daha büyük olduğunu belirtti. Bazıları daha ileri gitti ve bu kültün İsraillilerin tektanrıcı inançlarının oluşmasına etki etmiş olabileceğini ileri sürdü. Ve, üçüncü bölümde gördüğümüz gibi, bazılarıysa daha da ileri giderek, Akenaten ve Musa'nın aynı kişi olduğunu iddia etti. Ama eski İsrail'de tek Tanrı inancı aslında tek bir kişiyle ilişkili değildi; bir grup dindar isyancı tarafından geliştirilmişti ve İsrail'in komşularıyla çoğu zaman çalkantılı yürüyen ilişkilerinin etkisine çok fazla açık olmuştu. *Eski Ahit*'in içerdiği olağanüstü derecede zengin materyal sayesinde, tek Tanrı Fikri'nin yolculuğunu başlangıç noktasından itibaren inceleme şansına sahibiz.

Her ne kadar Kutsal Kitap gezegende en çok satılan ve en çok başvurulan kitap olsa da, çoğu insanın bu kitabın kapakları arasında neler bulunduğundan haberi yoktur. Neredeyse hepimizde bu kitaptan bir tane vardır. Sue Lawley *Issız Ada Diskleri* kazazedelerine bu kitaptan birer tane armağan eder. Yalnız ve evlerinden uzakta olan konukları avutmak için otel odalarında bile birer kopyası bulundurulur. Ne üzücüdür ki enfeksiyon riski doğurdukları gerekçesiyle en çok ihtiyaç duyulduğu yerlerden kaldırılmadan önce devlet hastanelerinde Kutsal Kitap pek çok hastanın elinin altında bulunuyordu. Bütün bunlara karşın, pek çok bilgili insan *Eski Ahit* hakkında yarım yamalak bilgilere sahiptir. Kendimden örnek vererek, *Eski Ahit* ya da *Tenak*'ın yazıldığı özgün diller olan klasik İbranice ve Aramiceyi oldukça iyi bilmeme karşın, Kutsal Kitabı okurken her seferinde onun bana ne kadar yeni ve yabancı geldiğini, biraz utanmakla birlikte, yine de belirtmeliyim.

Dilinde "Tarih" Sözcüğü Olmayan Bir Halkın Öyküsü

Eski Ahit'in İbranicedeki karşılığı olan *Tenak* (TeNaK) kutsal metinlerin üç önemli cildinin adlarının başharflerinden meydana gelir. "T" Musa'nın beş kitabı olan *Tora*'yı; "N", üç önemli peygamber Yeşaya, Yeremya ve Hezekiel'in yanı sıra Amos ve Hoşea gibi on iki başka peygamberle birlikte *Yeşu*, *Hâkimler*, *Samuel* ve *Krallar* kitaplarını da içeren Nevi'im'i yani "Peygamberler"i; ve "K" da Ketuvim'i yani "Yazılar"ı temsil eder (sesli harfler sadece telaffuzu kolaylaştırmak için eklenmiştir).

En eski kısım olan *Tora*'nın beş kitabı Yaratılış öyküsünü, ataların öyküsünü (İbrahim, İshak, Yakup), ve en önemli bölümü *On Emir* olan yasaları içerir. Nevi'im yani Peygamberler toplam 21 kitaptan oluşur ve bir kısmı Yahudilerin vaat edilmiş topraklara gelişlerinden sonraki erken tarihini öykü diliyle anlatırken, öteki kısmı o zamanların büyük hatiplerinin kehanet, şiir ve edebiyat eserlerinden meydana gelir. Üçüncü kısım olan *Ketuvim*'in yani *Yazılar*'ın *Eski Ahit*'in en yeni yazılmış kısımlarını içerdiği neredeyse kesindir. 13 değişik kitaptan oluşur. Bunlar ayinsel şiirleri —Mezmurlar, Ağıtlar ve dünyevi sevgi şiirleri—; *Ezgiler Ezgisi*'ni; tarihi —örneğin, Rut, Ester, Tarihler, Ezra—; felsefeyi —Süleyman'ın Özdeyişleri, Vaiz—; ve —yeri gelmişken belirteyim, *Ezra* kitabının bazı kısımları gibi, İbranicenin yanı sıra Aramice olarak yazılmış— *Daniel* kitabında da tuhaf bir tarih ve kehanet karışımını içerir. Bazı bilginler *Ketuvim*'deki en anlaşılmaz kitaplardan biri olan *Eyüp*'ün önce Aramice olarak yazıldığını sonra İbraniceye çevrildiğini düşünmektedir.

Gerçek tektanrıcılığın kökeni olduğunu düşündüğüm şeyi anlamak için, onun ortaya koyduğu en büyük yazınsal eseri incelemek gerekir. Zerdüştçülüğün *Avesta*'sı, Hinduizmin *Vedalar*'ı ya da İslamın *Kuran*'ı gibi öteki dinlerin kutsal kitaplarının aksine, *Eski Ahit*'in metni yazıya anlatı tarzında ak-

tarılmıştır. Yahudiler bugün yeryüzünde böyle bir tarih kaydına sahip tek halktır. Bu nedenle, klasik İbranicede "tarih" sözcüğünün bulunmayışı biraz tuhaftır.

Yahudi halkının asıl tarihinden sapan kısımlar gibi bazı öyküler ötekilerden bağımsız olmakla birlikte, Kutsal Kitap Yahudilerin tektanrıcı inancının gelişim aşamalarını sırasıyla anlatır. Tektanrıcılık fikri, Tanrı vergisi ahlak anlayışıyla birlikte oldukça erken ortaya çıkar. Dinsel otoritelere göre, Tanrı Nuh'a gezegende yaşayan herkesin uyması gereken ve insan toplumu için hayati önem taşıdığı düşünülen yedi evrensel yasa gönderir.[1] "Her kim insan kanı dökerse, onun kanı da insan tarafından dökülecek; çünkü Tanrı insanı kendi görünüşünde yarattı." İnsan hayatı kutsaldır çünkü insanlar tek Tanrının görünümünde yaratılmıştır.

Günümüz Yahudilerinin karmaşık dinsel yasalar sistemini türettikleri *Tora*'nın beş kitabının bazı kısımlarını bir yana bırakırsak, İbrani Kutsal Kitabı başından sonuna dek bir tarih kitabı olarak okunabilir. Bu özellikle onun Hıristiyan hali okununca belli olur, çünkü Hıristiyanlar neredeyse hiçbir öykü öğesi içermeyen peygamberlerin yazılarını en sona yerleştirmiştir. *Tenak*, gelişimin, olgunlaşmanın, bir halkın tarihinin anlatımıdır ve bu halkın mücadelesinin —bir halk ile bu halkın tek Tanrısı arasında gerçekleşen güreş müsabakasının— belgesidir. Özellikle de, pagan bir ortamdan gelen bir ulusun yavaş yavaş tek bir ilahın varlığını kabul edişinin öyküsüdür. Biraz kibirli bir hareket olacak ama, izin verirseniz, Kutsal Kitabı tek bir paragrafta özetlemeye çalışayım.

Tanrı erkeği (insanı) Kendi görünümünü vererek topraktan yaratır. Erkeğe ve eşine, içinde yaşamaları için Cennet'i verse de onlar Tanrıyı hayal kırıklığına uğratır. Tanrı onları

1 Bu yedi yasa *Yaratılış* 2:16 ve 9:2-7'den türetilmiş ve Talmud'da (özellikle Sanhedrin 56-60 ve Avodah Zara 8'de) ayrıntılı hale getirilmiştir. Puta tapma, Tanrıya küfür etme, kan dökme, seks, hırsızlık, canlı hayvan yeme konusundaki yasakları ve bir hukuk sistemi kurma talimatını içerir.

Cennet'ten kovar ve sürekli göç edip durmaya zorlar. Kuşaklar sonra Tanrı insanı günahlarından arındırmak için yeryüzüne büyük bir sel yollar, ama dürüst bir adam olan Nuh'u ve ailesini korur. Tanrı Nuh'un torunu olan İbrahim'e söz verir: Çocukları ve torunları büyük bir ulus yaratacaktır. Onun torunları arasında İbrahim, İshak ve Yakup adlarında üç dindar kral vardır. Çölde yaşayan bir ailenin olağanüstü yaşam öyküsünde bütün erdem ve kusurlarıyla birlikte üçü de sırayla canlı şekilde tasvir edilir. Yakup'un en çok sevdiği oğlu Yusuf kıskanç kardeşleri tarafından göçebe bir kabileye satılır ve Mısır'a götürülür. Orada talihi döner ve firavunun en güçlü bakanı olur. Derken bir kıtlık yaşanır ve Yusuf'un ailesi yeniden bir araya gelerek Mısır'a yerleşir. Yeni bir firavun, onların zaten pagan bir toplum tarafından zihinsel olarak köleleştirilmiş durumda bulunan torunlarını fiziksel olarak da köleleştirir. Tanrı Musa'ya görünür ve ona İsrailliler Mısır'ın boyunduruğundan kurtarma ve özgürlüklerine kavuşturma görevini verir. Kızıldeniz'i geçip ıssız topraklara doğru yol alırlar. Bu sırada Musa'nın liderliği sürekli sınanır. Musa kardeşi Harun'u İsrailliler başrahip bırakarak Sina Dağı'na çıkar. Musa *On Emir*'i doğrudan doğruya Tanrıdan alır. Bunlar İsrailliler tarafından uyulması ve tüm dünyaya yayılması gereken evrensel yasalardır. Ama tekrar tekrar olduğu gibi, bu inatçı halk Musa dağdayken inancını yitirir ve altın bir buzağı inşa eder. Musa geri döner; Tanrı yasalara sıkı sıkıya bağlı kalmalarını talep ederek onları bağışlar. Onları çölde besleyerek ödüllendirir ve kendilerini yok etmek isteyen tüm düşman kabilelerle yaptıkları savaşları kazanmalarına yardım eder, ama İsrailliler yine ara sıra başkaldırmayı sürdürürler. Kırk yıl göçüp dolaştıktan sonra, başka bir önderin, Yeşaya'nın liderliği altında ve içinde *On Emir*'i sakladıkları Sözleşme Sandığı'nı taşıyarak, Vaat Edilmiş Topraklara, "süt ve bal ırmakları akan ülkeye" girerler. On iki İsrail kabilesi "Kenan" adlı bu ülkenin farklı farklı yerlerine yerleşirler ve Tan-

rının onlara birtakım yasalar ve ahlak kuralları gönderdiği fikrine dayanan, öğeleri birbirine gevşek bağlarla bağlı yeni bir ulus kurarlar. Bir dönem yargıçlar tarafından yönetilirler ve bu sırada bir yandan komşu uluslarla sürekli savaşırken diğer yandan Tanrılarına tapmayı da ihmal etmezler. Bu dönemin ardından İsrailliler Filistinlilerle çatışmalarına yardımcı olması için bir kral atama fikrini benimserler. Son yargıçları Samuel'in önderliği altında (MÖ 11. yüzyıl) gevşek bir kabile konfederasyonu bir monarşiye dönüşür. Karizmatik savaşçı Kral Şaul kutsanarak başa geçirilir. Filistinlilerle yapılan bir savaşın kaybedilmesinden ötürü Şaul'un intihar etmesinden sonra, bir başka büyük savaşçı olan damadı Davut, Yahuda devletini yıkılmaktan kurtarır. Davut'un oğlu Süleyman başkent Yeruşalim'de birinci Tapınağı inşa eder (MÖ 10. yüzyıl). Kuzey kabilelerinden on tanesi İsrail Krallığı'nı kurmak üzere birlikten ayrılır, Davut'un torunları ise Yahuda'da kalır. Krallık halkı genellikle Baal kültü ile öteki pagan pratikleri tercih ederek ve birbirlerine adaletsizce davranarak, onları koruyan Tanrıya sadece sahte bir bağlılık duyarlar. Peygamberler böyle giderse yakında kıyamet kopacağını söyleyerek günahkâr ulusu uyarırlar. İsrail Krallığı MÖ 700'de Asurlular tarafından istila edilir ve halkı öldürülür. Sonunda, MÖ 587 yılında Tapınak yok edilir ve krallık halkı gibi günahkâr olmuş Yahuda halkı da Babilliler tarafından tutsak alınır Babil'e sürgün edilir. Elli yıl kadar sonra sürgünden dönüp ikinci Tapınağı inşa eder ve Yeruşalim'in etrafındaki surları onarırlar.

Eski Ahit'in anlatısı burada biter. Kutsal Toprakların ardı ardına işgal edilişi anlatılmaz. Önce Perslerin sonra da Yunanlıların yaptığı zulümden söz edilmez. Daha sonra Roma ile kurulan rahatsız edici ilişki de tarif edilmez (gerçi, Hıristiyanların *Yeni Ahit*'i bu konu hakkında biraz fikir verir). İkinci Tapınağın MS 70 yılında son kez yok edilişine de yer verilmez. Bunların çoğu Saklı Kitaplardan (Apokrifa Kitapların-

dan) ya da Ölü Deniz Parşömenleri'nin bazılarında yer alan yazılı kanıtlardan öğrenilebilir. Bir tür işbirlikçi olan Herod tarafından yeniden inşa edilen bu tapınağın Romalılar tarafından yıkıldığı gerçeği somut, doğrulanabilir tarihsel kanıtlara, örneğin MS 1. yüzyıl tarihçisi Josephus ve diğerlerinin yazılarına dayanmaktadır. Ama bu uzun öyküde ayrıntılarıyla anlatılmak istenen şey şudur: Sürekli yıkıma uğrayan vatanlarından defalarca sürgün edilmeleri İsraillilerin yeni bir Tanrı anlayışına ulaşmasına neden olmuştur. Bir avuç Yahudi ile onların torunları Filistin'de kalırken, pek çoğu vatanlarından başka yerlere göçmüş ve tek bir Tanrıya olan inançları sayesinde ayakta kalmıştır. Bir ülkeden bir başka ülkeye yaptıkları çetrefil yolculuklar onlara tektanrıcılık gerçeğini öğretmiştir.

Ortodoks Yahudiler *Tenak*'ın en eski kısmı olan *Tora*'yı Tanrının sözü olarak görür ve bundan dolayı da doğru kabul eder. Ama bu hiçbir şekilde Yahudilerin bu metni kölece kabul ettiği anlamına gelmez. Yakınlarda Arizona ve Kentucky'yi ziyaret ettim, *Yaratılış* kitabının her sözünün, özellikle de ilk on bir bölümünün sözcüğü sözcüğüne doğru kabul edilmesi gerektiğine içtenlikle inanan Hıristiyan köktendincilerle buluştum. Bu kişiler bilginlerin evrim hakkında sürekli yalan söylediğini ileri sürüyor, Âdem ile dinozorların yeryüzünde 6000 yıl önce, aynı zaman dilimi içerisinde yaşadığını iddia ediyorlar. Daha da tuhaf bir şekilde, Arizona'daki Büyük Kanyon'un Nuh Tufanı sırasında oluştuğuna ciddi ciddi inanıyorlar. *İncil*'in İbranice özgün metnin Yunanca çevirisinden tercüme edilmiş İngilizcesini okuduklarını itiraf ediyorlar, ama bunun derinden bağlı oldukları inanç açısından bir önemi yokmuş gibi bir hava yaratıyorlar. Onlar için "kutsal" "değişmez" anlamına geliyor.

Yahudiler çok farklı bir görüşe sahiptir. İbranice *Tora*'nın her sözcüğünün kutsal olduğu konusunda aynı fikirdedirler. Bir anlamda, daha da ileri giderek, bu metnin tek bir harfinin

bile değiştirilmediğini ileri sürerler. Eğer bir *Tora* parşömenini yazan bir yazman bir hata yaparsa, bu düzeltilmelidir. Eğer hatalar düzeltilemezse ya da ifadeler gerektiği şekilde okunamazsa, o zaman o metinlere insan vücudu gibi muamele edilmeli ve metinler saygılı bir şekilde toprağa gömülmelidir. Ama bunların hiçbiri ortodoks Yahudiyi metni yorumlamaktan alıkoymaz; aslında, metni defalarca okuyup, küçük farklılıkları incelemek, farklı anlamlar üstünde düşünmek onun sorumluluğudur. Yahudiler tarafından *Tora* üzerine bu denli çok yorum yazılmasının nedeni budur. Shakespeare'in eserleri dahil dünyada daha dikkatle incelenmiş, üzerinde daha çok tartışılmış başka hiçbir kitap yoktur.

Yahudi geleneğine göre, bize vahiy yoluyla gelen, *Tora*'nın hammaddesidir, yani Tanrının sözüdür. Ama onun maddesini ve içerdiği derin anlamları araştırmak insan aklına kalmıştır. *Tora* akla hitap eder ve gerçeğe ulaşmak için de akılcı yöntemler gereklidir. Kral Davut (119. Mezmur'da) "İnanç yolunu seçtim" dediği zaman, inanca götüren ya da inançta biten yoldan söz etmemektedir; *Tora*'yı tam olarak anlamak için aralıksız süren bir araştırma yapmaktan söz etmektedir. İnanan kişi Tanrının bilgeliğine güvenir ve insan Tanrının görünümünde yaratıldığı için kendi aklına da sonuna dek itimat eder. Museviliğin araştırma ve entelektüel keşfe bu denli önem vermesinin, evreni araştırmanın ve onun gizemlerini çözmenin —başka deyişle bizim bilim dediğimiz şeyin— Yahudiler için son derece önemli bir etkinlik olmasının sebebi budur.

Bu hiçbir şeyi doğal karşılamama, "verilen" bilgiye kabına sığmayan bir araştırma ruhuyla yaklaşma tutumunun bir örneğine güzel bir öyküde rastlıyoruz. Öyküyü önemli bir yüksek öğretim kurumu olan Londra'daki Yahudi Koleji'nin bir zamanlar müdürlüğünü yapmış Nachum Rabinovitch anlatmıştır. "Yeşiva"da —pek çok genç yetişkin Yahudinin çocukluk eğitimini bitirdikten sonra devam ettiği din üniversitesin-

de— metinler üzerinde yürütülen tartışmalar oldukça hararetli hale gelebilir. Bu okullarda karşılaşan iki bilginin, birbirleriyle öldüresiye dövüşen iki savaşçıdan farkı olmadığı söylenir. Her genç bilginin gönlünde bir *kaşya* —akıl yürütme silsilesinde gerçek ya da görünürde yatan küçük bir hata— bulma hırsı yatar. Elbette bir *kaşyot* hiyerarşisi olması da şaşırtıcı değildir. Öğretmenin söyleminde bir yanlışlık bulmak eğlenceli bir iştir; yakınlarda yayımlanmış önemli bir kitapta bir *kaşya* bulmak daha da tatmin edicidir. Ama üzerinde çok daha fazla araştırma yapılmış eski bir ciltte yeni bir *kaşya* ortaya çıkarmak gerçek bir başarıdır. Rabinovitch'in söylediği gibi, örneğin, eserleri bin yıldır en keskin zekâlı Yahudiler tarafından derinlemesine incelenmiş büyük filozof Maimonides'in metinlerinde mantıksal bir çelişki bulmak, her modern bilgin tarafından üstün başarı olarak değerlendirilir. Ve —Babil'de MS 3. yüzyılda yaşamış büyük din adamlarının yorum, tartışma ve iddialarından oluşan büyük derleme olan— *Talmud*'daki bir metnin geçerli bir eleştirisi *kaşyot* aristokrasisinde daha yüksek bir mevkide yer alır. Rabinovitch kendi çağdaşı olan bir öğrencinin tüm öğrencilerin harıl harıl çalıştığı toplantı salonuna nasıl daldığını anlatır. Sevinçten adeta çıldırmıştır ve kekeleyerek şöyle der: "*Tora*'nın kendisinde bir *kaşya* buldum!" Eski öğrenciler ona anlayışlı bir şekilde gülümserler ve onu bu girişiminden dolayı kutlarlar. Hiçbir metnin eleştirel analize bağışık olduğunu kabul etmezler, ama arkadaşları böyle bir *kaşya* buldu diye onun *Tora*'ya inanmaktan vazgeçeceğini de düşünmezler.

Tartışmayı Seven Bir Halk: Yahudiler

Gördüğümüz gibi, *Tenak* Yahudi halkını sürekli Tanrı ile tartışma halinde göstermektedir. İbrahim'den tutun, Musa'nın zamanına, oradan Eyüp ile birlikte *Eski Ahit*'in sonuna dek, Yahudiler gerçekten de Tanrı ile güreşe tutuşmuştur. Bu tar-

tışma geleneği Museviliğe özgü bir özelliktir. Tanrının kendisinin ve adaletinin kılı kırk yararcasına incelemeye tabi tutulduğu başka bir din daha yoktur. Tartışma geleneği *Eski Ahit*'in sonuç bölümünden sonra da devam eder. Yahudilere göre yazılı hukuk, örf ve âdetleri oluşturan kuralların sadece bir kısmıdır. Günlük yaşamla ilgili kurallar Mişna ve *Talmud*'da belirtilir; bu, yazılı geleneğe karşı sözlü gelenektir.

Musevilik iki tür yasanın varlığına dayanır. *Tora*, Musevilik inancına göre, Musa aracılığıyla doğrudan Tanrı tarafından gönderilmiş yazılı, değiştirilemez yasalardır. Ama yazılı yasaların otoriteler tarafından yorumlanması gerekir ve sözlü yasalar da işte burada devreye girer. Büyük filozof ve şair Haham Yuda HaLevi (1075-1141) *Kuzari* adlı eserinde, özlü sözlerle, "[başka yerde] açık olan şey *Tora*'da muğlaktır," der.[2] Musa'nın beş kitabında pek çok şey muğlak ve tanımsız bırakılmıştır. *On Emir*'de Şabat günü çalışma yasaklanır, ama "çalışma" ile ne kastedildiği tam olarak tanımlanmaz. *Mısır'dan Çıkış* kitabında yer alan "göze göz, dişe diş, ele el, ayağa ayak" fikri, böyle bir yaralanmaya yol açan suçlunun kör ya da sakat edilip edilmeyeceği sorusuna net bir yanıt vermez. *Talmud*'da ileri sürüldüğü gibi, bu emri sözcüğü sözcüğüne uygulamak mümkün değildir. Örneğin, tek gözlü bir adam bir başka adamın gözünü çıkarırsa, saldırganın bu tek gözünün, saldırıya uğrayan kişinin yitirdiği gözünden çok daha değerli olduğu açıktır. Yine örneğin, *Tora*'da evlilikle ilgili hiçbir yasa konulmaz; ve boşanmadan da sadece rastlantı eseri söz edilir. Aslında *Tora*'da, sözlü hukukun gerekli olduğu da belirtilmiştir; yani bu demektir ki *Tora* yorumun gerekli olduğunu ifade etmektedir: "Eğer [...] sizi aşan sorun-

2 Rabbi Judah HaLevi 11. yüzyılın sonunda Cordoba ve Granada'da yetişti ve ardından İsrail'e göç etti. Arapçayı da İbranice kadar iyi biliyordu. *Kuzari* ya da *Küçümsenen İnancı Savunan Sav ve Kanıtlar Kitabı* adlı en büyük eserini Arapça olarak yazmıştır. Eser İbranice olarak ilk kez 1506'da Fano'da basılmıştır.

larla karşılaşırsanız [...] o dönemde görevli yargıca götürüp soruşturun" (*Yasa'nın Tekrarı* 17:8-9).

Sözlü hukukun damıtılmış hali *Talmud*'da bulunur. *Talmud* çok büyük bir kitaptır ve Mişna adlı altı ciltlik bir grup ile Gemara adlı bir başka gruptan oluşur. Mişna hahamların Yahudi hukukuyla ilgili yazılarının bir derlemesidir ve Haham Prens Yuda tarafından MS 200 yılında yayımlanmıştır. Mişna'nın hazırlanmasından sonraki 300 yıl boyunca bazı hahamlar tarafından derlenmiş olan ve pek çok cildi dolduran yarım milyon sözcükten oluşan Gemara, Mişna ile ilgili ayrıntılı yorumlardan meydana gelir. Gemara'nın iki çok farklı çeşidi olması işleri daha da karıştırır; biri Yeruşalim'de yazılmış ciltlerden, ötekisiyse Babil ve çevresindeki akademilerde kaleme alınmış çalışmalardan oluşur. Bazen Mişna'nın bu iki farklı merkeze ait çeşitleri de birbiriyle çelişir. Şu, dikkate değer bir olgudur: Her ne kadar *Tora* Tanrısal bir metin olarak kabul edilse de *Talmud*'da belirtilen tartışma ve kurallar bir bakıma günlük yaşamda daha önemlidir, çünkü bu formülasyonlar bir Yahudinin nasıl davranması, düşünmesi ve kurallara nasıl uyması gerektiğini belirler. Mişna ve *Talmud* üzerine yazılmış farklı yorumlar da mevcuttur.

Sözlü gelenek daha çok soğana benzer, çünkü yorum üstüne yorum içerir. Hahamlar kılı kırk yararak inceleme ve tartışma geleneğinden hiçbir aşamada vazgeçmemiştir. Gemara'nın pek çok bölümü karşılıklı konuşma havasında geçer; yer yer fıkra ve öykülerle süslenmiş bu düzensiz metin çoğu yerde çatışmacı bir hal alır ve sürekli, geçmişte yaşamış büyük bilginlerin fikir ayrılıkları üzerinde durur. *Talmud* Yahudi karakterini yansıtır; Yahudiler tartışmayı çok seven insanlardır.

Britanya Başhahamı Dr. Sir Jonathan Sacks güzel bir öykü anlatır. Yeşiva Üniversitesi —ABD'deki ortodoks Yahudi üniversitesi— ufak tefek dümencisiyle birlikte sekiz kişilik bir kürek takımı kurmaya karar verir. Yoğun bir fikstür belirlerler, ama her ne kadar etkili antrenmanlar yapsalar, her turnuva-

dan önce bol bol biftek yiyip karbonhidratlı besinler alsalar ve düzenli olarak ibadet etseler de her yarışta sonuncu olurlar. Sonunda takımın bir üyesi, Charles Irmağı'nda idman yapan Harvard takımını gizlice ve kurallara aykırı olarak izlemek üzere, uçağa atlayıp Boston'a gider. Sonra büyük bir heyecanla New York'a döner. "Sırlarını öğrendim; inanılmaz bir şey!" der. "İçlerinden sadece bir kişi talimatları veriyor..."

Kutsal Kitabın, özellikle de *Tora*'nın beş kitabının yazılışı hakkında pek çok şey yazılmıştır. Her ne kadar ortodoks Yahudiler *Tora*'yı Tanrısal kabul etseler de, bu, Yahudileri Kutsal Kitabı enerjik bir şekilde ve uzun uzadıya eleştirmelerine de engel olmamıştır. 1830'larda, Almancayı şiirsel bir şekilde kullanmasıyla ünlü seçkin bir hatip olan Frankfurtlu Abraham Geiger adında bir haham *Tora*'nın Tanrısal bir kökene sahip olduğunu reddetmiştir. Aynı zamanda beslenme kurallarıyla da alay etmiş ve sünnetin kaldırılmasını da savunmuştur. Yahudi yasa ve geleneklerini modern çağda ahlaki bakımdan hiçbir önemi olmayan boş sözler olarak tanımlamıştır. Ama Geiger reformcu bir din adamıydı ve hiç kuşkusuz Yahudi düşmanı tutum ve kısıtlamaların yaygın olduğu, büyük ölçüde Yahudi olmayan nüfustan oluşan bir toplumsal ortamda kendi kendini asimile etmeyi umuyordu. Onunkiler gibi görüşler, söylemeye hiç gerek yok ki ortodoks cemaati tarafından sapkınlık olarak kabul ediliyordu. Onun görüşlerini içine alan reform hareketi ve yine aynı görüşleri şekillendiren Aydınlanma Çağı, Yahudi cemaatindeki en büyük hizipleşmelerden birinin kökeninde yatıyordu.

Eski Ahit'i hedef alan "daha yüce" eleştirilerin kökeninde Yahudi düşmanlığı yattığını, biraz isteksizce de olsa, söylemek zorundayız. 1888 doğumlu bir Alman olan Gerhard Kittel adı kötüye çıkmış bir örnektir. Kittel Hıristiyan bir din bilginiydi ve Yahudi düşmanlığının Nazilerce sergilenen en tehlikeli biçiminin sözcüsü olmuştu. Yahudilerin yok edilmesinin din bilim bakımından saygın bir hareket olarak algılanmasından muhtemelen herkesten çok o sorumluydu. Birkaç kitabından

birini bilimi Yahudilerin soysuzlaşmış özelliklere sahip suçlu bir ırk olduğunu göstermek için kullanmak amacıyla yazmıştı. Kittel özellikle Hıristiyanlıktaki Yahudi öğelerine karşı savaş açtı. Nuremberg mahkemelerinde savaş suçlusu olarak yargılanmış bir kişi olan Kittel tarafından tercüme edilmiş ve yayımlanmış bazı kutsal metinlerin birtakım seminerlerde hâlâ kullanılıyor olması da takdire şayan bir olgudur.

Göttingenli Emmanuel Hirsch adlı bir başka Nazi din bilginiyle birlikte Kittel kapı kapı dolaşarak insanlara yeni bir dinbilimi satmaya çalıştılar. *Eski Ahit*'in Tanrısal bir kökene sahip olmadığını, Hıristiyanlar için sadece duygusal bakımdan belli belirsiz bir önem taşıdığını öne sürdüler. Dahası, İsa'nın bir Yahudi olmadığını, "Ari" ırkın bir üyesi olduğunu iddia ettiler. Bu dönemde yaşamış bir başka "bilgin" olan Franz Delitzsch, Almanya'nın 1918'de uğradığı büyük yenilgiden Yahudileri sorumlu tuttu. "Babil ve *İncil*" konulu semineri Kayzer'den büyük iltifatlar aldı. Museviliğin —*Eski Ahit*'te görüldüğü gibi— ayinsel cinayetlere göz yumduğunu ve modern Yahudilerin kendi kutsal metinlerini bu uygulamayı geliştirmek için kullandığını ileri sürdü.

Yahudiler *Tora*'nın sözlerinin Tanrının yazdığı sözler olduğuna ya da hiç değilse Sina Dağı'nda Tanrı ona dikte ederken Musa tarafından yazılmış sözler olduğuna inanır. Ama *Tora*'nın Tanrı tarafından yazıldığının yadsınması çok eskiye dayanır. MS 250 yılında Peder Origen Musa'nın beş kitabın yazarı olmadığını ileri sürmüştü. *Tora*'nın ayrıntılı bir incelemesini yapan Fransız hekim Jean Astruc,[3] bu kitapların —Tanrıya metnin bazı kısımlarında Elohim, bazı kısımlarında Yeho-

3 Jean Astruc (1684-1766) İbraniceyi ona öğreten babası bir Huguenot olsa da büyük olasılıkla aslen Yahudi idi. Tolouse'da anatomi profesörüydü ve zührevi hastalıklarla ilgili bir kitap yayımlamıştı. Ama aynı zamanda Kutsal Kitabı eleştiren muhtemelen ilk "modern" eseri de yazmıştı: *Conjectures sur les memoires originaux, dont il para it que Moyse s' est servi pour composer le livre de la Genese.*

va dendiği için— E ve J adlı iki ayrı kaynaktan türediğini kanıtlamaya çalıştı. Daha yakınlarda başka eleştirmenler bu iki kaynağa başka birtakım varsayımsal kaynaklar eklediler; P adlı kaynak *Tora*'daki din adamlarına özgü yazım kurallarına ve D adlı kaynak da Yasa'nın Tekrarı'ndaki yazılara işaret ediyordu. Bu dört kaynağın birbirleriyle bazen iç içe geçtiği, bazen bariz şekilde çeliştiği, bazen de paralel gittiği ileri sürüldü. Bu kaynaklara bir de Kutsal Kitabı tashih eden ya da içindeki metinleri sıraya dizen kişi olması gereken bir başka karakter —R yani redaktör— ekleniyordu. Yine de, açıkçası, geriye kalan pek çok çelişki göz önüne alındığında, bu tashihçi pek çok noksanlıklar içeren bir editörlük işi yapmıştı. Daha da yakınlarda, başka eleştirmenler kutsal metinlerin bazı kısımlarını bilginlerce C, K, S, Pg, P1 ve P2 olarak bilinen başka yazınsal kaynaklarla ilişkilendirdiler. Yahudi bilgin Emanuel Feldman'ın yazdığı gibi, "Kutsal metinler Kutsal Kitaptan çok cebire benzemeye başlamıştı".

Bütün bunların dikkate alınmaması gereken şeyler olduğu düşünülebilir; bunlar, *Eski Ahit* söz konusu olduğunda Hıristiyan bilginlere kara çalan bir Yahudinin görüşleri olarak görülebilir. Fakat bu düşünce gerçek olmaktan çok uzaktır. *Eski Ahit*'in en iyi eleştirmen ve analistlerinin pek çoğu Hıristiyan bilginlerdi. Bu kişiler İbranice ve Aramiceyi çok iyi bilmekte ve metinlerin doğruluğuna büyük saygı duymaktaydılar. 18. ve 19. yüzyıllarda en iyi üniversitelerimizde yetişmiş ve arkalarında önemli yorumlar, uzlaşılar ve sözlükler bırakmışlardır. Musevilik ve Yahudilikle ilgili oldukça büyük sayılabilecek kitaplığımdaki en nadide eserlerden biri, Kutsal Kitaptaki en zor metin olarak kabul ettiğim Eyüp kitabını konu alan olağanüstü bir yorumdur. Almanya'da doğan ve 1857'de İngiltere'de ölen Cambridge Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Hermann Bernard tarafından kaleme alınmıştır. Yorum bir başka Yahudi olmayan kişi tarafından yayıma hazırlanmış ve yayımlanmıştır. Bu kişi Bernard'ın vefakâr öğren-

cisi, onunla Cambridge'de birlikte çalışmış Frank Chance'dır. Chance, yüzeysel bir İbranice bilgisinin daha güç kutsal metinleri anlamak için yetersiz olduğu, hatta kişiyi yanıltacağı görüşünü dile getirmekte Bernard'ın ısrarlı oluşuna dikkat çeker. Bernard, yıllarca klasik İbranice ile meşgul olmanın, din adamlarının *Talmud*'da kullandıkları İbraniceyi ve yanı sıra Aramiceyi iyi bilmenin, doğru çeviriler ve anlamlı yorumlar yapabilmenin ön koşulları olduğunu vurgulamıştır. Ne yazık ki bu özelliklere sahip bilginlere günümüzde pek ender rastlanmaktadır ve pek çok Hıristiyan din bilgini bile Kutsal Kitap İbranicesini iyi bilmemektedir.

İbrahim'in Tanrısı Tek Tanrı mıydı?

Kutsal Kitapta anlatılanların ne kadarı gerçekten vuku bulmuştur? Yaratılış öyküsü bir yana bırakılacak olursa, MÖ 3. binyılın sonunda Ortadoğu'daki toplumun Doğudan gelen bir dizi istila sonucu yıkılıp kesintiye uğradığını biliyoruz. Bu istilacılar Mısır'da ve Filistin'de büyük kargaşaya yol açtılar; arkeolojik kayıtlardan, tüm yerleşimlerin yıkıldığını ve terk edildiğini biliyoruz. Bugünkü Irak'tan gelen ve Akdeniz'e doğru ilerleyen bu istilacılar bir Batı Sami dili konuşuyorlardı. Bir dizi Mezopotamya tableti onlardan Hapiru ya da Habirular, başka deyişle İbraniler olarak bahsetmektedir. Mısır kaynaklarıysa onlara "Abirular" demektedir. Ama bunlar çölde yaşayan göçebeler değildi, o halklar için kullanılan başka terimler mevcuttu. Habiruları sınıflandırmak daha zordu ve bu yüzden, başka halklar, tıpkı günümüzde Britanya'da yaşayan gezgin gruplara olduğu gibi, onlara düşmanlık besliyor ve kuşkuyla bakıyordu. Bazen bir yerde kalıyor, bazen sürekli hareket halinde yaşıyorlardı. Bazen paralı askerlik, hizmetkârlık, tüccarlık yapıyorlardı. Her Habiru grubunun kendi önderi vardı. Bu önderler, grupları hangi bölgede bulunuyorsa o bölgenin hükümdarlarına bağlanıyor, onlarla

akıllıca ilişkiler kuruyorlardı. Arkeolojik kayıtları kutsal metinlerle karşılaştırarak büyüleyici bir İbrahim resmi elde edebiliyoruz.

Bu tarih, Kutsal Kitabın bize anlattığına göre, Ur kentini oğlu İbrahim ve ailesinin diğer üyeleriyle birlikte terk eden Terah'ın yolculuğuyla başlıyor. Arkeolojik kayıtlar MÖ 1900'e kadar (bu, İbrahim'in yaşamış olabileceği döneme çok yakın bir tarihtir) Ur'un uygar ve gelişen bir metropol, sakinlerine güvenlik ve yüksek yaşam standartları sunan bir kent olduğunu göstermektedir. Her ne kadar kayıtlar bu tarihlerde kentin ekonomik çöküş sürecine girdiğini düşündürse de, bu ailenin neden, Kutsal Kitabın anlattığı gibi, Ur'u terk etmeye karar verdiği belli değildir. Oradaki Akad hanedanı Amoritlere karşı girdikleri önemli bir savaşı kaybetmiş ve sonuç olarak yaşam şartları muhtemelen çok daha istikrarsız hale gelmişti. *Yaratılış* kitabı bize İbrahim ve Terah'ın, önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunmasından ötürü gelişip zenginleşmiş bir kent olan (günümüzde Türkiye'nin güneydoğusunda, hemen Suriye sınırı yakınında bulunan) Haran'a (Harran) doğru yola çıktığını anlatmaktadır. *Haran* İbranice ve Akadcada "yol" ya da "rota" anlamına gelir ve eski Hititçedeki *harvana* sözcüğü muhtemelen aynı kökene sahiptir ve bugün kullandığımız Farsça *kervan* sözcüğü de muhtemelen bu kökene dayanmaktadır. Harran yolculuğu kolay bir yolculuk değildir, ama bölgede yapılan kazılarda ele geçen sayısız kil tabletten de anlaşıldığı gibi, kesinlikle yapılması mümkün bir yolculuktur. Ay Kültü'nün merkezi bu dönemde Ur'dan Harran'a taşınmıştır ve İbrahim'in babasının bu yolculuğa çıkma sebeplerinden en az biri de bu olabilir.

İbrahim'in öyküsü asıl Terah'ın Harran'da ölmesinden sonra, ona Tanrıdan bir emir gelmesiyle başlar: "Ülkeni, akrabalarını, baba evini bırak, sana göstereceğim ülkeye git" (*Yaratılış* 12:1). İbrahim'e bir vahiy gelmiştir. Bu vahiyde —ataların taptığı, akrabaların, arkadaşların ve komşuların halen say-

gı gösterdiği— pek çok Tanrının hiçbir işe yaramadığı ve aslında, İbranice metinde TANRI (YHVH ve Yahudi-olmayan kaynaklarda ise "Yahveh") olarak söz edilen, tek bir Tanrı olduğu söylenmektedir.[4]

Böylece İbrahim, yeni inancını daha iyi yaşamak ve kendi pagan çevresinden kaçmak için bir kez daha seyahat etmeye başlar. Bu kez daha da batıya, Kenan'a gider. Bu, 700 kilometrelik büyük bir yolculuktur. Ataların ilki olan bu İbrahim'in kim olduğunu tam olarak bilmiyoruz. Arkeolojik kayıtlar bize bunu söyleyemiyor. Ama Kutsal Kitap bize o ve çevresi hakkında olağanüstü derecede çok ayrıntı veriyor ve aynı zamanda onun nasıl bir insan olduğu konusunda da pek çok şey anlatıyor. Neredeyse kesin olarak biliyoruz ki İbrahim Habiru kabilelerinden birinin reisiydi ve Batı Sami dillerinden birini konuşuyordu. Göçebe değildi ama çadırda yaşıyordu. Karısının cenazesini gömmek için Hebron'daki toprağı satın alana kadar hiçbir yerde hiçbir toprağa sahip olmamıştı. Mezopotamya'daki ailesi muhtemelen çiftçi değildi, çünkü çiftçiler hasat kaldıracakları topraklarının bulunduğu Ur bölgesini gönüllü olarak terk etmezlerdi. Belki de İbrahim'in babası Terah bir tüccardı, Ur'da ve Harran'da egemen olan Ay Kültü putlarını alıp satıyordu. Şunu kesinlikle biliyoruz ki İbrahim, Kenan'a gitmek üzere Harran'ı terk ettikten hemen sonra, bir kabile şefine yakışacak şekilde, hayli güçlü ve nüfuzlu biri olup çıktı. *Yaratılış* kitabı 13. Bölüm, İbrahim'in, yeğeni Lut'u tutsak alanların peşine düşmek üzere —"...evinde doğup yetişmiş 318 adamını yanına alarak..."— büyük bir kuvvet topladığını anlatır. *Yaratılış* kitabı 12. Bölümde de kabilesi Kenan'daki ciddi bir kıtlıktan kaçarken İbrahim'in Mısır otoriteleriyle görüşme-

4 Bu YHVH harflerine Tetragrammaton adı verilir. İbranicede sesli harfler okunmaz ve hiçbir Yahudi Tanrının bu dört harften oluşan adını en kutsal olaylar dışında asla telaffuz etmez. Yahudiler "Jahveh" sözcüğünü kullanmazlar.

ler yapmasına olanak tanıyacak bir statüye sahip olduğunu görüyoruz.

En önemlisi de Kutsal Kitap İsrailllilerin ataları arasında bulunan tüm lider kişilikler gibi İbrahim'i de her açıdan masum göstermeye çalışmaz. İbrahim ve torunları olumsuz yanları saklanmaksızın resmedilir. Bu nedenle, Kenan'daki kıtlık sırasında halkını korumalarını talep ettiği Mısırlılarla kurduğu ilişkilerin karakteristik özelliği kaygı ve hilekârlık olmuştur. İbrahim, güzelliği dillere destan bir kadın olan karısı Sara'yı şehvetle arzulamaları ve onu elde etmek için kendisini öldürmeleri ihtimali olduğunu bildiği için, Sara'ya kendisinin kız kardeşiymiş gibi davranmasını söyler. Bu, Sara'nın kurtulmasını kesin olarak sağlayacak bir hile değildir. İbrahim aslında kendi canını kurtarmaya çalışmaktadır. Üstelik, bu başarısız "hile"sini Gerar ülkesinde seyahat ederken Kral Avimelek ile ilişkilerinde de tekrarlar.

Kutsal Kitap İbrahim'in Tanrısı hakkında yeni bir görüş sunar. Tanrı, İbrahim'e yola çıkmasını buyurur ve böylece Yakındoğu'nun etnik yapısını değiştirerek doğrudan doğruya tarihe müdahale etmiş olur. Ama bu, gerçek tektanrıcılığın başladığı nokta değildir. *Yaratılış* kitabının hiçbir yerinde bize bu TANRInın tek Tanrı olduğu söylenmez. Gerçekten de, bu konuda önemli bir fikir ayrılığı vardır. Bu sorun hakkında bize oldukça iyi fikir veren bir olay anlatılır. Olay İbrahim'in kurduğu düzende Eliezer'in konumuyla ilgilidir.

İbrahim bir varisi olmayışından kederli bir şekilde yakınırken şöyle der: "Ey egemen TANRI [YHVH-Elohim] bana ne vereceksin? Çocuk sahibi olamadım. Evim Şamlı Eliezer'e kalacak." Eliezer bir uşak olsa da sonuçta İbrahim'in evlatlığıdır. Arkeoloji bunu doğrulayan kanıtlar sunmaktadır. 1920 ve 30'larda Mezopotamya'nın kuzeybatısındaki Nuzu kalıntılarında yürütülen kazılarda ortaya çıkarılan çok sayıda tablet artık günümüzde tercüme edilmektedir. Nuzu, Harran halkının geldiği bölgenin bir kısmını oluşturur ve Eliezer'in

memleketi olduğu varsayılan Şam'dan pek uzak değildir. Bu binlerce çiviyazısı metnin pek çoğu aile ilişkileri üstünde yoğunlaşır. En sık rastlanan konulardan biri evlat edinmedir. Çocukları olmayan çiftler, evlat edinme işleminden sonra kendi öz çocuklarının doğması halinde, evlat edindikleri çocuğun tüm miras haklarından feragat etmesi şartıyla Eliezer gibi bir varisi evlat edinebilirler. Ve İbrahim, en sonunda öz oğlu İshak doğduğu zaman, gizli aile işleri söz konusu olduğunda evde en çok güvendiği kişi olan Eliezer'i öz oğlu için uygun bir eş bulmaya yollar.

Ama Eliezer İbrahim'in en çok sevdiği ve evlatlık oğlu olmakla birlikte, İbrahim'den farklı şekilde ibadet eder ve hatta farklı bir Tanrıya tapıyor bile olabilir. Kendisine İbrahim'in oğlu İshak için uygun bir eş bulmak gibi önemli bir görev verilince şöyle dua eder: "Ah, efendim İbrahim'in Tanrısı, sana dua ediyorum, bugün benim hızlı yol almamı sağla ve efendime iyilik et." Görevi tamamlandıktan —Rebeka bulunduktan— sonra Eliezer yine dua eder: "Efendim İbrahim'in Tanrısı, merhametini ve doğruluğunu efendimden esirgemeyen Sana şükürler olsun." Her ne kadar Eliezer İbrahim'in ailesinin bir üyesi olsa da İbranice metinde sık sık tekrarlanan "Efendim İbrahim'in Tanrısı" gibi sözler Eliezer'in farklı bir Tanrı ya da Tanrılara taptığına, ama bu olayda özellikle TANRIdan yardım istediğine işaret etmektedir.

Nuzu'da bulunan tabletler Kutsal Kitapta anlatılanları büyük ölçüde destekleyen başka kanıtlar da sunmaktadır. İbrahim, karısı Sara kısır olduğu için soyunun sürmeyecek olmasından ötürü uzun zamandır acı çekmektedir. Bunu bilen ve kocasını çok seven güzel kadın Sara sonunda cariyesi Hacer'i İbrahim'e sunar. Taşıyıcı annelik kurumunun ilk denemelerinden biri olan Sara'nın bu girişiminin amacı sadece kocasının acısını dindirmek değil, aynı zamanda kendi konumunu sağlamlaştırmaktır. Sara, eğer Hacer bir çocuk yaparsa, "Belki bu yoldan bir çocuk sahibi olabilirim," der. Nuzu tabletle-

ri bu tür bir taşıyıcı annelik antlaşmasının Mezopotamya'nın bu bölgesinde büyük ölçüde kabul gören bir alışkanlık olduğunu gösterir. Evli ama kısır bir kadın en çok beğendiği cariyelerinden birini ona çocuk vermesi için kocasına sunabilir. Ve tabletlerin bazıları kadının cariye ile kocasının beraberliğinden doğan bütün çocuklar üzerinde "otorite"ye sahip olduğuna işaret etmektedir.

Bunlar yalın gerçeklerdir; ama *Yaratılış* kitabında anlatılan öykü, böyle düzenlemeler yapıldığı zaman birtakım felaketler olabileceğini saklamaz. Sara ve İbrahim bu olayı saygınlıklarına leke sürmeden atlatamazlar. Hacer hamile kalınca Sara'yı küçümsemeye başlar. Hacer İsmail'i doğurduktan sonra (*Yaratılış* 21:8-21), Sara onu çok kıskanır ve evden kovup çölün insafına terk eder. Uygun barınak ve yeterli erzak olmayınca Hacer ve bebeğinin hayatta kalma olasılıkları çok düşüktür. Ve İbrahim Sara'ya engel olmaz. Herhangi bir sorumluluk almayı reddeder. "Cariyenin yazgısı senin elinde; onu nasıl bilirsen öyle yap," der. Tek müdahalesi Hacer çöle doğru yola çıkarken ona bir tulum su ve bir somun ekmek vermek olur. Tanrı tam bu noktada devreye girer. Hacer'e bir melek gönderir (Kutsal Kitapta ilk kez burada meleklerden söz edilir). Melek, Hacer'i İbrahim'e geri dönmeye ikna eder ve ona oğlu İsmail'in günün birinde büyük bir halkın babası olacağını söyler.

Bu aşamada Tanrı bir başka isim alır. Tanrı İbrahim'e bir kez daha görünür ve kendini El Şaddai, "her şeye gücü yeten Tanrı" olarak tanıtır. Buna alternatif bir çeviri "İyilik dağıtan Tanrı" olabilir. Ancak isim farklı olsa da bunun öncekiyle aynı Tanrı olduğuna hiç kuşku yoktur. İbrahim ile bir pazarlık yaparak, ona pek çok çocuk vereceği vaadini yineler: "Benim gösterdiğim yoldan yürü ve bana karşı samimi ol." Bu sözler İbrahim'in kendi Tanrısına karşı samimi olmak ve sadece onun yolundan yürümek zorunda olduğu şeklinde anlaşılabilir. Ve bu noktada Tanrı, Kendisi ile İbrahim arasında ge-

çerli olacak bir sözleşme hazırlar. İbrahim'den Kendisine söz vermesini ister ve aralarındaki sözleşmeye bağlı kalacağının bir işareti olarak İbrahim'e ailesinin tüm erkek üyelerini ve onların torunlarını sünnet ettirmesi talimatını verir.

Bu tek Tanrı önceki tanrılardan farklıdır. İbrahim'in tamamen iyi bir insan olmadığını kabul eder —zaten kimse tamamen iyi değildir— ve onu eleştirmekten çok, iyi şeyler yapmaya teşvik eder. Üstelik Tanrı insanlarla pazarlık etme, makul bir değiş tokuş yapma yeteneğine sahiptir. Aslında bu, önceki Tanrılardan farklı olarak, insanların gerçekten kendisiyle tartışmasına izin veren bir Tanrıdır. Tanrı, İbrahim'in kardeşi Lut'un yaşadığı Sodom adlı kötü kenti yeryüzünden silmekle tehdit ettiği zaman, İbrahim Tanrıya karşı samimi davranır. Tanrıya, eğer orada elli iyi insan yaşıyorsa, bu kenti yok etmek ahlaki bakımdan doğru olur mu, diye sorar. İbrahim Tanrı ile gözü pekçe, sözünü sakınmadan, kırıcı, hatta neredeyse alaycı biçimde tartışır. "Senden uzak olsun bu. Haklıyı haksızı aynı kefeye koyarak haksızın yanında haklıyı da öldürmek senden uzak olsun. Bütün dünyayı yargılayan adil olmalı." Tanrı eğer kentte elli iyi insan yaşıyorsa onları koruyacağını söyleyince, İbrahim hiç utanmadan pazarlığı sürdürür: "Kırk beş doğru kişi var diyelim, beş kişi için bütün kenti yok mu edeceksin?" Tanrı buna da razı olur; eğer kırk beş iyi insan varsa, kenti bağışlayacaktır. Ama İbrahim Tanrıdan olmayacak bir şey istemeye kararlıdır. "Peki ya kırk kişi bulursan?" der. Peki ya otuz? Yirmi? Ya da sadece on? İbrahim orada durur, ama söylemek istediği belki de kentte sadece tek bir iyi insanın bulunabileceğidir.

Ama İbrahim'in tek Tanrısı her şeye gücü yeten, her şeyi bilendir. Bundan dolayı Sodom sakinlerinin kaçının iyi kaçının kötü olduğunu bilmediği düşünülemez. Bu nedenle, bu pasaj her ne kadar Tanrının sınanması olarak görünse de, kesinlikle, bir anlamda, İbrahim'in sınanmasıdır. Tanrı, İbrahim'in kişiliğinde, insanı kendisini adalet duygusuna sahip bir mahluk olarak göstermeye iter. Bu temanın İbranilerin

tektanrılı dininin ana teması olduğu söylenebilir. Bundan sonra adalet kavramı Musevilik inancının önemli bir özelliği olarak defalarca yinelenir.

İbrahim'in Tanrı ile tartışması bu dine bir başka önemli özellik daha kazandırır. İnsan Tanrı ile tartışır. Bu, Yakup'un Tanrı ile güreşmesine benzer. Bu tema, *Tenak*'ta Tanrıyı gördüğü anlatılan son kişiye dek *Eski Ahit*'te işlenmeye devam eder. Tanrı Eyüp'ü sınar. Eyüp gerçekten dürüst müdür? Şeytan Tanrıya Eyüp'ün hayatındaki bütün iyi şeyleri alsan ve ona acı versen o yine de sana tapar mı, diye sorar. Tanrı ona hesap sorduğunda, Eyüp uysalca boyun eğmez. Tanrı ile tartışır. Tanrıdan kendi davranışlarını temize çıkarmasını ister. Yargılanan sanki Eyüp değil de Tanrıdır ve onun adaleti sınanmaktadır.

Musa da Tanrıyı ve Onun söylediklerini hemen kendiliğinden kabul etmez. Musa çölde yanan çalılıkla karşılaştığı zaman yüzünü saklar. Tanrıdan, onunla yüz yüze gelemeyecek kadar korkar; ama yine de Ona hiç tartışmaksızın boyun eğmeyi reddeder. Ben kimim ki firavuna gidip ondan İsrail oğullarının Mısır'dan çıkmasına izin vermesini isteyeceğim, diye sorar. Sonra Musa son derece sıradışı bir şey yapıp Tanrıya ismini sorar. İsmi olmayan bir varlığın İsraillilere Musa'nın kendisinin ve halkının her şeye gücü yeten bir Tanrı tarafından desteklendiğini anlatmaya gücü yetmeyecektir. "İsrail oğullarına gidip, babalarınızın Tanrısı beni size yolladı, dediğim zaman, onlar da bana, onun adı nedir, diye soracaklar. Onlara ne söyleyeceğim?" Tanrı muammalı ama kesin bir yanıt verir: "BEN NEYSEM OYUM."[5] Bu, insan, hayvan ve gökcismi formundaki putlara tapan Mısırlıların inançlarından çok farklı bir inanç biçimi ile eşsiz ve yeterli bir gücün ilanıdır. "Benim" (*olmak* fiilinin birinci tekil şahısla çekimi) sözcüğünün İbranicesi (EHYH) bu Tanrıya verilen isimle (YHVH) aynı kökten (*hayah*) gelir.

5 Bu gerçekten bir muammadır çünkü bu söz İbranicede aynı zamanda gelecek zaman kipinde de okunabilir: "Ben ne olacaksam o olacağım."

İsrailliler, kendilerini kölelikten kurtarıp özgür bir ulus olmaya doğru götüren Mısır'dan çıkış yolculuğunun büyük kısmını tek Tanrı fikrini içtenlikle kabul etmiş olarak yapmamıştır. İsraillilerin Tanrı Fikri hâlâ mısır firavunu Akenaten'inkine yani pek çok Tanrı arasında üstün bir Tanrı Fikri'ne yakın görünmektedir. Her şeye gücü yeten tek bir Tanrı fikrini benimseyen Musa, Sina Dağı'na çıkıp gözden yiter yitmez, İsrailliler özgüvenlerini yitirmiş ve Musa'nın kardeşi Harun'u çağırıp ondan bir altın buzağı yapmalarına yardım etmesini istemiştir. İnsanlık tarihinde bir ayrım çizgisi çizmiş olağanüstü derecede devrimci bir fikir olan tektanrıcılık aynı zamanda kulağa yabancı gelen bir düşüncedir. Belli tarihsel koşullarda gelişmiştir ve bu gelişim zaman almıştır. Büyük Yahudi yorumcu Maimonides Musa'nın İsraillileri kırk yıl boyunca ıssız çöllerde dolaştırmasının sebebinin İsraillileri Mısır'dan çıkarmaktan çok Mısır'ı İsraillilerin aklından çıkarmak olduğunu ileri sürmüştür.[6] İsrailliler putperestliğe derinden bağlıdırlar ve bu yeni tek Tanrı Fikri'ni kabul etmeleri için zaman geçmeli, bu halk büyük sıkıntılar çekmelidir.

TANRInın Kenan'a girmelerinden önce çölde İsraillilerle yaptığı sözleşmenin temel öğesi, öteki tanrıları reddetmeleri ve sadece kendisine tapmalarıdır. "Benden başka tanrınız olmayacak" emri kesinlikle tapılacak başka tanrılar *olduğu* fikrini yansıtır. Bugüne dek Yahudiler Şema duasını ederler. Dua şöyle başlar: "Dinle ey İsrail, Tanrımız Efendimiz birdir." Ama belki bu dize İsraillilere ilk kez okunduğunda *Adonai ehad* yani "Efendimiz birdir" ifadesi tek Tanrı fikrine işaret etmiyordu; sadece "Efendimiz *bizim* taptığımız tek Tanrıdır" anlamına geliyordu.

6 Moses Maimonides (1135-1204) yaşamının büyük kısmını İspanya ve Mısır'da geçirmiş ünlü bir Yahudi bilginidir. İngilizcede *Guide for the Perplexed* adıyla bilinen *Moreh Nevuchim* (1190) adlı eseri Yahudi felsefesini İslam ve Aristoteles ile sentezleme ve her şeyin akıl ile kavranabileceğini kanıtlama girişimi olarak kabul edilmektedir.

Bütün bunlar bize İsraillilerin, hatta muhtemelen tüm insanlar hakkında bir şey anlatır. Tanrı hakkındaki tüm fikirler herkesçe anlaşılabilir değildir. Bu fikirlerin bazılarını gündelik hayata uydurmak zordur. İnsanlık tarihine ilişkin görüşlerin çoğu bizim sadece, hayatta kalmamıza ve üremeye yardımcı olan inançları benimsediğimiz varsayımı üzerine kurulmuştur. Bu, *Yaratılış* kitabında hızlıca değinilip geçilen bir konudur. Bazı antropologlar bize her ayinin toplumları birbirine bağlama amacına hizmet ettiğini anlatır. Marksistler Tanrı Fikri'nin bir grubun diğer bir grup üzerinde egemenlik kurmasının bir yolu olduğu söyler. Psikologlar dinsel fikirlerin hayatta kalmak için geliştirilmiş öteki bilinçdışı zihinsel sistemlerin üstüne "binen" düşüncelerden ibaret olduğunu belirtir. Bu bilgilerin ışığında, din, özünde "akla uygundur". Ama bu inanç sistemleri içerisinde yaşayan insanların ifadelerine kulak verdiğimiz zaman farklı bir tablo görürüz. Tanrı Fikri acı ve sefalet doğurabilir. Barışçıl bir varoluş biçimine aykırı düşen taleplerde bulunabilir. Ve yine de kalıcı olabilir.

Yiftah'ın Andı: İsrail'de Bir Yunan Tragedyası mı?

Hâkimler kitabında İsraillilerin tektanrıcılığa yönelik çelişkili tutumlarını betimleyen dokunaklı bir öykü aktarılır. Öyküde Gilad'ın bir fahişeden olan gayrimeşru oğlu Yiftah'ın başından geçenler anlatılır. Hahamlar bunu bir uyarı öyküsü olarak görür. Yiftah bir ant içmekte aceleci davranmış ve sonunda büyük bir günah işlemiştir.

Öykünün başlarında Yiftah miraslarını gayrimeşru üvey kardeşleriyle paylaşmak istemeyen ağabeyleri tarafından babasının evinden kovulur. Sürgün edilen Yiftah bir grup hayduda katılarak kendine kötü arkadaşlar edinir. O zamanlar İsraililer İsrail'e yerleşmiştir ama ülkenin güneyi hâlâ düşmanlarla çevrilidir. Batı'da Filistinliler, Doğu'da Ammonlular bulunmaktadır. Çok geçmeden Ammonlular İsrail'e saldı-

rınca Yiftah ve yeni dostları paralı asker olur. Yiftah savaş meydanında korkusuzca çarpıştığı için, İsrail'in önderleri bu boyun eğmez hayduttan ordularına komutan olmasını ister. Yiftah teklifi kabul eder, ama eski günlerde sahip olduğu saygınlığı özlediği için, "Benden nefret eden, beni baba evinden kovan siz değil miydiniz? Zor durumda kalınca neden bana geliyorsunuz?" diyerek, komutanlığı barış zamanında da sürdürme koşulunu öne sürer.

Yiftah Ammonlularla uzun diplomatik görüşmelere başlar. Ammonlulara, vaat edilmiş topraklara girmelerinden beri İsrailllilerin buraya yerleşmelerinin tarihini anlatır ve burada olma hakkına yasal olarak sahip olduklarını ileri sürer. Yiftah, Tanrının bu fethe ara sıra yardım ettiğini kabul etmekle birlikte, barış görüşmelerinde inançlı bir tektanrıcıdan çok bir diplomat portresi çizer. Yiftah sonra İsrail'in Tanrısına büyük bir yemin eder. Tanrının onu savaşta başarılı kılması halinde, kendisini karşılamak için evinin kapısından ilk çıkan kişiyi yakarak kurban edeceğine söz verir. Tanrıyı yanına alan Yiftah Ammonluları yener ve "büyük bir kıyım yaparak" yirmi kenti ele geçirir. Zafer kazanmış bir komutan olarak eve döndükten sonra sözünü tutup üzerine düşeni yapma zamanı gelir. Bir yere yerleşik halde yaşamayı uzun zamandır isteyen Yiftah'ın ailesi sevgili güzel kızından ibarettir ve Yiftah'ı karşılamak üzere herkesten önce "şarkı söyleyip dans ederek" evden dışarı fırlayan da o olur. Yiftah kızına içtiği anttan bahseder ve Tanrıya verdiği sözden dönemeyeceğini söyler. Kızı Yiftah'ın yaptığı anlaşmaya uyacağını belirtir ve ekler: "Yalnız bir dileğim var: Beni iki ay serbest bırak, gidip arkadaşlarımla kırlarda gezineyim, kızlığıma ağlayayım" (*Hâkimler* 11:37).

Yiftah'ın öyküsü iki yönden trajiktir. Huzuru tek çocuğu sayesinde aile mutluluğunu tadarak bulmuş olan Yiftah şimdi bu mutluluğu yok etmek zorundadır. Yiftah'ın andı İsrailllilerin Tanrıyı ne kadar az anladıklarının göstergesidir, çünkü insan kurban etmek pagan bir uygulamadır.

İsrail'de tektanrıcılığa geçiş süreci acılı olmuş ve yüzyıllar sürmüştür. İsrailliler Tanrı ile yaptıkları antlaşmaya her zaman sadık kalmamıştır. Kral Süleyman'ın Yeruşalim'de inşa ettiği tapınak TANRIya adanmış, ama yine de bir Kenan tapınağı düzenine sahip olmamıştır. Süleyman'ın eşlerinden pek çoğu pagandı ve kendi dinsel pratiklerini azimle sürdürüyorlardı. Kral Ahav'ın karısı İzebel kuzeydeki İsrail Krallığı'na dışarıdan çok sayıda Baal rahibi getirtince TANRI tapımı neredeyse yok oluyordu. Kuzgunlar tarafından büyütülmüş ve sırtında hayvan postuyla dünyayı dolaşmış asi peygamber İlyas bu hamleye meydan okudu. Baal rahiplerini yağmur yağdırma düellosuna davet edip düelloyu kazanınca onlardan inançlarını terk etmelerini istemekle yetinmek yerine, onları hemen oracıkta idam ettirdi. Pek çok Tanrısı olan paganizm daha ziyade esnek bir dindir; içerisinde başka bir ya da iki tanrıya her zaman yer vardır. Ama İsrail'de ortaya çıkan tektanrıcılık çok farklıydı: Öteki inançların baskı altında tutulmasını ve reddedilmesini talep ediyordu. Bu dışlayıcılık, bir yere kadar, İsrail'de ortaya çıkmış bu tektanrıcılıktan doğan üç inancın —Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık— karakteristik özelliği olmuştur. Ama Hıristiyanlık ve Müslümanlığın tersine Musevilik, "en dürüst ulus gelecekte dünyayı miras alacaktır" görüşünü benimseyerek, başka inançlara sahip halkları Musevi yapmaya çalışmaktan vazgeçmiştir.

Ama İlyas gibi peygamberlerin yarattığı gök gürültüsü ve şimşekler bile İsrail'in putperest halkını hizaya getirmek için uzun süre yeterli olmadı. Kral Manaşşe ve oğlu Kral Amon (MÖ 687-42 ve 642-40) TANRInın yanı sıra Kenan tanrılarına tapılmasını etkin şekilde teşvik ettiler. Kral Manaşşe Yeruşalim'deki Tapınağa bir Kenan tanrıçasının heykelini bile diktirdi. İsrailliilerin putperestliği Musa'nın zamanından bu yana hiç bu denli kötü olmamıştı. Yahudi tarihinin bu noktasında olağanüstü bir olay oldu ve sekiz yaşındaki bir çocuk tahta

geçti. "Tanrının gözünde doğru olanı yapan" Kral Yoşiya (2. *Krallar* 22:2) krallığın içine yuvarlandığı dinsel ve ahlaki yozlaşmayı sonlandırmaya karar verdi. Tüm putların un ufak edilmesini ve oğlancılar ile fahişelerin gizlendiği bahçelerin yok edilmesini emrederek işe başladı. Yirmi altı yaşına geldiğinde Yeruşalim'deki Tapınağı güzelleştirmek için yoğun bir faaliyet başlattı. Kâhin Hilkiya'nın denetiminde süren inşaat çalışmaları sırasında bazı işçiler —ustaları Levites'in adı *Tarihler* kitabında geçer— Tapınağın temellerinde eski bir el yazması buldular. Kutsal Kitap Hilkiya'nın bu parşömeni yazman Şafan'a verişini anlatır. Şafan parşömeni okuyup krala götürür. Öyle görünüyor ki Tapınak rahipleri bu parşömenin *Tora*'nın beşinci ve sonuncu kitabı —*Yasa'nın Tekrarı*— olduğunu ileri sürmüştür. Eğer doğruysa heyecan verici bir keşiftir. Şafan parşömeni krala yüksek sesle okur. Bunun üzerine kralın "üstünü başını paraladığı" söylenir.

Yoşiya'nın böyle şiddetli bir tepki vermesinin nedeni, parşömenin en korkunç lanetleri içermesi olabilir. Parşömende İsrailoğulları *Yasa*'ya bağlı kalmazlarsa, Tanrının bu halka yapacakları anlatılmaktadır. *Tora*'nın beşinci kitabı olan *Yasa'nın Tekrarı* önceki dört kitaptan çok farklıdır. Bu kitap aslında bir vaaz, birinci tekil şahıs kullanılarak yazıldığı için Musa tarafından kaleme alındığı anlaşılan bir söylevdir. Musa'nın ıssız Sina çöllerinde yaptığı yolculukların özetinin ötesine geçerek, bir miktar tarih anlatır. Musa'nın, insanları *Yasa*'ya uymaya teşvik etmek için söylediği sözleri bir araya getirir ve tapınmanın merkezileştirilmesi, putperestliğin yasaklanması, insanların gelirlerinden tapınağa vermek üzere ayırdıkları kısım, temiz ve temiz olmayan yiyecekler ve görkemli festivaller gibi konularla ilgili kuralları vurgular. Ceza hukuku geniş olarak ele alınır, cinayet, mülkiyet ve sahte tanıklık gibi meseleler üzerinde durulur. Eğitim, adaletin üstünlüğü, demokratik kurumlar ve emeğin saygınlığının yanı sıra aile hakları ve savaşta ahlaklı davranış gibi kısımları vardır.

Kitabın anahtarı *On Emir*'in tekrarıdır ve Yahudi tektanrıcılığı açısından çok önemli olan Şema'nın açılış cümlesi şöyledir: "Dinle ey İsrail, Tanrımız Efendimiz birdir." Her ne kadar kitabın yazarı Musa gibi görünse de kitabın son sekiz cümlesinin Musa'nın ölümü ve gömülüşünü anlatması soru işaretine yol açmaktadır. *Talmud*'a katkı yapan bazı hahamlar bu cümlelerin, önderliği devralan Yeşu'ya ait olduğunu ileri sürmüştür. Bazı hahamlarsa bu cümlelerin ölümünden önce Musa'ya Tanrı tarafından yazdırıldığını iddia etmiştir.

Kitabın lanetleri içeren kısmını okumak bugün bile kolay değildir. Eğer insanlar *Yasa*'ya uymazlarsa, başlarına her türlü korkunç olay gelecektir: kuraklık, kavrulma, haşlanma, sel, salgın hastalık, kıtlık, kısırlık, erken ölüm, çocuk ölümleri, delilik, körlük, uygar toplumun yıkılması ve sürgün. Kullanılan dil çok canlı ve etkileyicidir, fakat bu canlı anlatım düzenli aralıklarla kesilir ve eğer insanlar erdemli olursa iyi zamanların geleceği vaat edilir. Böyle bir bildirimin Yoşiya gibi fedakâr ve Tanrıdan korkan genç bir kral üzerinde ne denli derin bir etki yapacağını zihinde canlandırmak ve yazman Şafan kendisine parşömeni okuduğunda kralın neden böyle şiddetli bir tepki verdiğini anlamak kolaydır. Ve lanetler bireylere değil ulusa yönelik olduğu için, Yoşiya, ulusun önderi olarak kendisinin işleri değiştirme sorumluluğunu üstlenmesi gerektiğinin fazlasıyla farkına varmış olmalıdır. Böylece Yoşiya'nın ilk hareketi parşömeni Tapınağa geri yollamak oldu. Orada halka açık bir toplantı düzenledi ve metni yüksek sesle bizzat okudu.

Bazı eleştirmenler bu parşömenin bulunmasının olağanüstü derecede büyük bir şans olduğunu belirtir; bu o kadar büyük bir şanstır ki insanın aklına bu keşfin bir aldatmaca olabileceği bile gelir. Bu eleştirmenler böylesine önemli bir metnin Tapınak'ta yitirilmesinin neredeyse imkânsız olduğunu, metnin belli tarih yanılgıları içerdiğini (örneğin, Musa'nın zamanından sonra gerçekleşmiş olan Kenan'ın fethin-

den söz edilmesi), ve homojen bir şekilde yazılmış görünmediğini ileri sürerler. Bu durumda, bir açıklama, parşömenin rahiplerin kendi dinsel otoritelerini —kral aracılığıyla— yeniden ilan etmelerinin bir yolu olduğudur.

Yasa'nın Tekrarı "yabancı düşmanlığı konusunda bir görev bildirimi" olarak tanımlanır. Musa İsrailliilere Kenan'a vardıklarında oranın sakinleriyle hiçbir ilişki kurmamalarını söyler. Onlarla evlenmemeli, her türlü sosyal ilişkiden kaçınmalıdırlar. Üstelik İsrailliler kendi aralarında Kenanlıların dininin izlerini arayıp bulmalı ve yok etmelidirler; tapınaklarını yerle bir etmeli, Tanrılarını ateşe vermelidirler. Şu eklenmelidir ki bunun istenmesinin sebebi TANRInın tek Tanrı olması değil, İsrailliler için önemli olan tek Tanrı olmasıdır. Bu nedenle, yabancı düşmanlığı suçlaması tam olarak doğru değildir. *Yasa'nın Tekrarı* putperest olmaması gerekenlerin sadece Yahudiler olduğunu açıkça belirtir. Tanrı başka uluslar da yaratmıştır; bu uluslar ahlaksızlık yapmadıkları ya da suç işlemedikleri sürece, kendilerine özgü uygulamaları hoş görülecektir.

Bu kitabın akıllıca kurgulanmış bir "aldatmaca"dan ibaret olduğuna inanmayışımın sebebi işte budur. Kitap, iddia edildiği gibi, kesinlikle sadece Kenanlıların inancının birtakım öğelerini TANRI-tapımının içerisinde eritip bu ikisini kaynaştırmak amacıyla tasarlanmamıştır. Ama, kaynağı her ne olursa olsun, parşömenin daha önceki bir rahipler kuşağınca, muhtemelen Hizkiya ya da Manaşşe döneminde, Tapınak'ta saklanmış olması muhtemeldir. Bir başka olasılık daha mevcuttur: Bulunan parşömen *Yasa'nın Tekrarı* değildi; Kral'ın ülkede reform yapmasına ve dinsel pratiği yeniden düzenlemesine yardımcı olmak için özel olarak hazırlanmış başka yazılardı.

Parşömenin yayımlanması ulusun yeniden dirilişinin bir işaretiydi. Ama bu diriliş geçiciydi. İsrail hâlâ TANRIyı tek Tanrı olarak kabul etmeyi reddediyordu. Zamanla, önderliğini peygamberlerin yaptığı yeni bir dinsel mayalanma dalgası

bunun çok tehlikeli bir şey olduğunu göstermeye başladı. Siyasal gelişmeler —en çok da İsrail'in topraklarının bitişiğinde güçlü ve saldırgan ulus-devletlerin ortaya çıkması— TANRI'nın İsrail'e kızgın olduğu şeklinde yorumlandı. Gerçek tektanrıcılığın doğuşuna yol açan, işte bu hareketti.

Tektanrıcılığın Ne Lüzumu Var?

Peygamberlerin söylemek zorunda oldukları şeylere göz atmadan önce bir ya da iki soru sorabiliriz. İsraillilerin dini Kenanlıların dinine neden bu kadar karşıydı? Baal tapımının nesi yandaşlarını kılıçtan geçirmeyi gerektirecek kadar yanlıştı? Önderlerden gelen korkunç uyarılara ve Tanrıdan gelen cezalandırma tehditlerine rağmen, Baal tapımı İsraillilere neden bu kadar çekici gelmeyi sürdürdü?

İsrailliler özgün bir zaman ve tarih yaklaşımına sahipti. İsraillilerin Yakındoğulu komşularının inanç sisteminde zaman döngüseldi, Babillilerin Yeni Yıl kutlaması olan Akitu türünden periyodik festivallerle kendisini doğal dünya gibi yeniliyordu. İsrail dini, bunu denemiş olmasına karşın, yerli inanç sisteminin izlerini üstünden pek atamamıştır: Gördüğümüz gibi, İsrail dininin söylenceleri öteki yerel öykülerle pek çok ortak yöne sahiptir, İsraillilerin kutsal yerlerinin isimleri daha eski bir geleneğin dilsel izlerini taşır, ayinleri ve festivalleri ortak bir inanışın öğelerini paylaşır.

Yine de İsraillilerin dininin başında komşularının Tanrılarından çok farklı olan bir Tanrı bulunur. Bu, olayların cereyanına müdahale eden, bu cereyanın gerçekleşmesini sağlayan ve buna rağmen dünyanın üzerinde ve ötesinde kalan bir Tanrıdır. Eylemleri dünyada görülebilir; ama Musa'dan sonra, O, bilinemez ve görülemez bir Tanrı haline gelir. Musa Tanrıdan kim olduğunu açıklamasını istediğinde, Tanrı ona önceki sayfalarda aktardığımız kısa sözle karşılık verir. Eski İbranicede belirsizlik ve gizemi ifade etmek için bunun gibi

sözler kullanılır. Örneğin, eski İbranicede "gittikleri yere gittiler" cümlesiyle anlatılmak istenen şey, "bir yere gittiler", "nereye gittiklerini bilmiyoruz" düşünceleridir. Anlaşılan o ki Tanrı Musa'ya açıklama yapmamış, onu paylamıştır. Tanrı Kendisinin bu dünyanın ötesinde bulunduğunu, bu dünyadan ayrı olduğunu, insanın Onu anlamakta aciz kaldığını açıklamıştır.

Farklı yer ve zamanlarda Tanrı hakkında üretilen fikirler en çok bu bakımdan farklılaşmaktadır. Tanrı aşkın mıdır, yani dünyanın üzerinde ve ötesinde midir? Yoksa içkin midir, yani dünyada, doğada, bir çocuğun gülümsemesinde, doyurucu bir yemekte mi bulunur? Tüm büyük dünya dinleri her iki görüşün öğelerini de içerir. Bu öğeler bazen barış içinde bir arada var olur, bazen savaşır, kimi zaman biri ötekine alternatif olur, kimi zaman biri ötekinin yerine geçer. Eski İsrail dini belli bir noktada aşkıncı görüşün etkisi altına girmiştir.

Bunun sebepleri ne olabilir? Spekülatif olmakla birlikte, verilebilecek yanıtlardan biri şudur: "İçkin" görüş göreli ölçüde barışçı ve yerleşik bir varoluşa en uygun görüştür. Tanrı her yanımızda, yılın döngüsel yapısındadır. Ama hareket halinde olan, başka deyişle, ne tam göçebe ne tam yerleşik olan, ev sahipleriyle sürekli çatışan, kimi zaman esir edilen, kimi zaman kaçan bir halka bu Tanrı Fikri'nin pek faydası dokunmayabilir. Böyle belirsizliklerle dolu bir hayatta, dünyanın epey ötesinde duran bir Tanrıya inanmak belki de daha iyidir.

Görünen odur ki insanların belli gruplara ait olmama içgüdüsü en az başka gruplara ait olma içgüdüsü kadar kuvvetlidir. İnsanlık tarihi, bir grubun bir başka grupla kavgasının tarihidir. Grup ne kadar büyük olursa olsun, içimizde onun boyutlarını bir yerde sınırlandırma ve öteki gruplardan farklılığını ifade etme dürtüsü duyarız. Bunu Avrupa para birimi üzerinde yürütülen sonu gelmez tartışmalarda görebiliriz. Her ne kadar İngiltere kültürel ve siyasal olarak pek çok

bakımdan Avrupa'nın "parçası" olsa da, pek çok İngiliz bir birleşik Avrupa devletine dahil olmaktan korkmakta, bunu kimliğini yitirmekle bir tutmaktadır. Her ülke ve kültürde, halkın kendi içindeki birliği ve öteki halklarla arasındaki farklılığı vurgulamak için kullanılan yöntemler mevcuttur: dil, giyim kuşam, yeme içme, cinselliğe yaklaşım ve kuşkusuz Tanrı ile ilgili inançlar.

Eski İsrailliler kuşatılmışlardı. Sürekli yer değiştirmek büyük güvensizlik doğuruyordu. Bir yere yerleşip, o yerin geleneklerini benimsediler mi, yoksa kendi alışkanlıklarını sürdürmek için kavga ettiler ve böylece göze batan, kuşku duyulan bir halk olarak mı kaldılar? Bu bir yönüyle bugün İngiltere'de yaşanan açmazın aynısıdır. Bazıları bu bunalıma kendi kültürel kimliklerini en uzlaşmaz şekilde savunarak tepki vermektedir. Beyaz Batı uygarlığını "Babil" yani yoz ve barbar olarak tanımlayan uzun örme saçlı Rastafaryanların dünyayı reddeden değerler sistemini ve Müslümanların uyum sorununu böyle değerlendirebiliriz.[7] Bu yüzden, eski İsrailliler kendilerini güvende hissetmemelerini benzeri şekilde dışa vurduysa buna şaşmamamız gerek. Tam kendilerine uygun ve komşuları Kenanlılarınkine kesinlikle hiç benzemeyen bir Tanrı Fikri geliştirdiler. İsrailliler her şeyden önce bu Tanrıya taparak ve özgün kültürel geleneklerinin bu Tanrının emri olduğunu iddia ederek, kendi kimliklerini korumak için etkili bir yol bulmuş oldular. Belli İsrail yasaları özellikle İsraillileri komşularından ayırmak için konmuş görünmektedir. Günümüz Yahudileri et ve süt ürünlerini bir arada yemeyi reddeder ve bu *kaşrut* yani beslenme yasaları ilkesi Kutsal Kitapta "oğlağı annesinin sütünde haşlama"nın yasaklanmasından türemiştir. Bu Kenanlıların bir yemeğidir. Komşu bölgelerde yaygın uygulamalar olan dövme yaptırma ve kurban etme, benzeri şekilde İsraillilere yasaklanmıştır.

7 Gerçi bu terimi kendilerine zulmedenlerin yani Hıristiyan köle sahiplerinin geleneğine borçludurlar.

Ama eğer İsraillilerkendi kimliklerini korumak için böylesine güçlü bir istek duydularsa, Baal tapımına dönen İsrailliilere ilişkin neden bu kadar çok kanıt buluyoruz? Belki de Kenanlıların dini çok çekiciydi; çok daha hedonistçeydi. İçkin Tanrı Fikri'nin kavranması, görülemeyen ve kim ya da ne olduğu tam olarak bilinemeyen aşkın "Öteki"ni kavramaktan çok daha kolaydı. Daha modern olan Katolik Hıristiyanlığında benzeri bir şey görürüz. Burada, Bakire Meryem Tanrısal olanın kişisel boyutu biçimini alır ve ona saygı gösterilir. Meryem her şeye gücü yeten aşkın Tanrı ile bizim aramızda bir arabulucu olarak görülür. Budizm, Tanrı kavramını hepten reddetse de, tüm güneydoğu Asya halkları Buda'nın heykellerini yapar ve ona armağanlar sunar. İnançlarımızın son derece "maddesel" bir öğe içermesini isteriz. Ortada görünmeyen bir Öteki, halkın çoğunluğunu tatmin etmez. Tanrılarımızı görmek, onlara anlamlı ayinlerle yaklaşmak isteriz. Tanrıdan açıklama, teselli ve yardım bekleyen insanlar, bu Tanrının ulaşılabilir olmasını da isterler. İsraillilerin dini kendi kimliklerini korumalarına yardım etmiş olabilir, ama bu sürdürmesi güç bir stratejiydi, insanların başka dinlere dönmesini engellemek için zaman zaman halkın yoğun bir baskı altına alınmasını gerektiriyordu. Daha tatmin edici bir çözüm bulma işi daha sonra yetişen bir din adamları kuşağına düştü.

Peygamberler ve Rahipler

Hıristiyan peygamber Simon Kimbangu Zaire'nin batısında 1887 yılında doğdu. 1915'te misyonerler tarafından Vaftizciliğe kazandırıldı, birkaç yıl din öğretmeni olarak çalıştı, insanlara Vaftizciliği öğretti. Bir gün Tanrı ona göründü ve vaaz vermesini söyledi. Bu olaydan sonra, kendi köyü Nkamba'da kendisine getirilen hasta bir genç kadını dua edip ellerini onun vücudunun üstünde dolaştırarak iyileştirdi. Körlüğü tedavi etti. Ve bir defasında, ölmüş bir çocuğu dirilttiği bile söy-

lendi. İnsanları mucizevi şekilde iyileştirdiğine dair söylentiler yayıldı ve her gün Nkamba'ya binlerce insan akın etmeye başladı. Adı "konuşması istenen" anlamına gelen Kimbangu, yeni Hıristiyan olan kişileri asla vaftiz etmiyor, en yakın misyoner kilisesine yolluyordu. Ama ülkeyi sömürgeleştiren misyonerler onun yandaşlarını ne yapacakları konusunda fikir ayrılığına düşmüşlerdi. En düşmanca tepki Kimbangu'yu baş belası olarak gören Roma Katolik Kilisesi'nden geldi.

Popülerliği artan Kimbangu, Tanrının Afrikalıları sömürgeci Belçika hükümetinden kurtaracağını söylüyordu. İnsanlar çalışmayı reddediyor, hastaneler hasta kabul etmiyordu. Kimbangu'nun konuşmasını dinlemek için çok büyük kitleler toplanıyordu. Halkın ayaklanmasından korkan hükümet, başkentin sokaklarına makineli tüfek mevzileri kurdu. Avrupalı misyonerlerin tutumunda bir kıskançlık öğesi de vardı. Misyonerlerin Afrikalı tebaası yıllarca onlara ve inançlarına kuşkuyla yaklaşmış, beyaz adamın Kutsal Kitabın gerçek sırlarını kendine sakladığına inanmıştı. Kimbangu, Hıristiyanların Tanrısının yerel Tanrı Nzambi ile aynı Tanrı ve kendisinin de *ngunzi* yani peygamber olduğunu iddia ederek Hıristiyanlığı Afrikalılara açtı. Doğaya karşı olağanüstü bir yaklaşıma sahipti, maymunları insanın primat kuzenleri olarak görüyor ve onlara saygı duyuyordu. Kimbangu, yandaşlarının öteki primatları öldürmesine izin vermiyordu. Öteki primatlarla atalarımız ortaktı, bu yüzden bir maymunu öldürmek cinayetten farksızdı. Kimbangu ormanda kendi başımızın çaresine bakmak zorunda olduğumuz zaman kuzenlerimizin hareketlerine öykündüğümüzü söylüyordu. Hayatta kalmak için, onların yaptığı gibi yiyecek toplamak, aslında onlar gibi olmak zorundaydık. Kimbangu, insanlarla hayvanları birleştirmenin Tanrının planının bir parçası olduğunu öğretiyordu. Günün birinde aslanla koyun koyuna barış içinde uzanıp yatacak, doğaya kibirle muamele etmeyecektik. Vahşi hayvanların etinin yenmesine ve başka pek çok yerel geleneğe

karşı çıkıyor, Tanrının çokeşliliğe, erotik dansa, kötü amaçlarla yapılan büyücülüğe ve tamtamlara kızdığını ilan ediyordu. Yandaşlarının bu kısıtlamaları hiç yakınmadan kabul etmesi misyonerleri çok şaşırtıyordu.

Protestan ve Katolik misyonerler bir kereye mahsus olmak üzere işbirliği yaptılar. Birlikte çalışarak Belçikalıları peygamberi tutuklayıp hapse atmaya ikna ettiler. Kitlesel bir toplantıda onu kaçırma girişimi başarısız oldu, ama bu olaydan sonra Kimbangu gidip otoritelere teslim oldu. Kırbaçlandı ve ölüm cezasına çarptırıldı, ama hüküm, Belçika Kralı tarafından ömür boyu hapse çevrildi. On iki "havarisinin" ve yandaşlarının onun öğretisini yayması yasaklandı. Kimbangu Ekim 1951'de ölmeden önce otuz yıl hapiste çürüdü. Ama bugün 12 milyon yandaşı olduğu ve bu insanların onun öğretisine inandığı söylenmektedir.

Simon Kimbangu'nun öyküsü bize kehanet hakkında bir şeyler anlatır. Ne zaman birileri çıkıp geleceği görebildiğini ve Tanrıdan mesaj aldığını söyleyecek olsa, başkaları onlara ağızlarını kapalı tutmalarını söyler. Kehanet kendi başına değişim ve devrim yaratacak bir güç olabilir, iktidarı elinde bulunduranlar için sürekli sorun yaratabilir.

> Uzak tutun benden ezgilerinizin gürültüsünü,
> Çenklerinizin sesini dinlemeyeceğim.
> Bunun yerine adalet su gibi,
> Doğruluk ırmak gibi sürekli aksın. (*Amos* 5:23-4)

Yeruşalim yakınlarındaki Tekoa tepelerinde hayvan güden basit bir çoban, İsa'nın doğumundan 750 yıl önce böyle söylüyordu. Amos, TANRInın Şam, Gazze ve Sur gibi birkaç kente kızgın olduğuna ve sakinlerinin cezalandırılmak üzere olduğuna inanıyordu. Bu ulusların tamamı —Suriye, Filistin, Edom— mahvolacaktı, ama kuzeydeki İsrail Krallığı'nın başına en korkuncu gelecekti, çünkü o tam bir yüz karasıydı:

"Suç üstüne suç işlediği için İsrail halkının cezasını ertelemeyeceğim." TANRI geçmişte güçlü bir müttefikti, İsraillilerin savaş meydanında zafer kazanmasını sağlamıştı; sonuç olarak İsrailliler artık kendilerini yenilmez sanıyorlardı. Kendilerinden hoşnutlardı. Fakat ulusun birkaç kusuru vardı ve Amos bunları en sert dille anımsatmaya hazırlanıyordu. Tehlikede olan sadece İsrail Krallığı değildi; Tapınağın bulunduğu Yahuda da tehdit altındaydı. Tanrı, Tapınak'taki görkemli kurban törenleriyle ilgilenmiyor, diyordu Amos. *Yasa*'ya sıkı sıkıya uyulmasını, insanların birbirleriyle dürüstçe değiş tokuş yapmasını ve Kenanlıların dininin en ufak izlerinin dahi temizlenmesini istiyordu. Amos'un uyarılarını dinlememenin sonuçları müthiş olacaktı: yıkım, ölüm ve tutsaklık. "İşte geliyor o günler; sizi et kancalarıyla, en son kalanlarınızı balık çengelleriyle götürecekleri günler" (*Amos* 4:2).

Bu tatsız mesajı getiren kişinin düşmanca muamele görmüş olması şaşırtıcı değildir. Amos, Kral Yarovam'ın evinin yıkılacağından söz ettiği zaman, Beytel Yüksek Rahibi Amatsya onu krallık makamlarına rapor etti. Ona Beytel'i terk etmesini emretti. "Çek git ey bilici!.. Yahuda'ya kaç. Ekmeğini orada kazan. Orada peygamberlik et. Bir daha Beytel'de peygamberlik etme. Çünkü burası kralın kutsal yeri, krallık tapınağıdır" (*Amos* 7: 12). Amatsya, Amos'u yiyecek karşılığında olumlu kehanetlerde bulunan önemsiz bir tapınak kâhini olarak görmüş ve kovmuştu. Bir başka peygamber olan Hoşea da benzer bir muameleyle karşılaşmıştı.

Amos bir çoban ve firavun inciri toplayıcısıydı, ama yerine ulaştırılması gereken bir mesajı vardı ve kimse de onu durduramayacaktı. İnancının kuvveti sayesinde Kral'ın tapınağına kadar gitmekten ve Kral'ın yüzüne tacını kaybedeceğini söylemekten çekinmeyen bu yürekli çobana ne olduğunu bilmiyoruz. Amatsya ona bir şans vermiş olmakla birlikte, pekâlâ öldürülmüş olabilir. Ama pek çok dindar insan gibi Amos da sessiz kalamayacağını biliyordu.

Londra'daki British Museum'da dokunaklı olduğu kadar korkutucu da olan bir yarın kabartma bulunmaktadır. Sanherib'in Ninova'daki sarayından getirilmiştir. Amos'un kehanetinden sadece otuz yıl kadar sonra Asur kralı Sanherib Yahuda'yı istila etti. Ülkenin Yeruşalim'den sonraki ikinci büyük kenti olan Lakiş'i kuşattı ve MÖ 701'de, bu iyi tahkim edilmiş, zapt edilemez görünen kenti yerle bir etti. Kuşatma sürerken Sanherib kent surlarından 200 metre uzaktaki çadırlarında rahatça oturup savaşı izlemişti. Asur tabletleri Sanherib'in kenti kuşatışını, fethedişini ve hayatta kalan insanların başına gelenleri anlatır. Yarım kabartma, kuşatma silahlarının nasıl ağır ağır surlara doğru ilerlediğini ve sayısız okçunun gökyüzünü nasıl oklarla doldurduğunu ayrıntılı olarak gösterir. Ama erkek, kadın ve çocukların, bazıları mızraklara, bazıları da çengellere geçirilmiş halde Yahuda'dan nasıl götürüldüğünü de gösterir.

Sadece birkaç kilometre ötedeki Yeruşalim daha şanslıdır, Kral Hizkiya Lakiş'in düşüşünden ders almıştır. Sanherib başkentin surlarını dövmeye başladığı zaman, Kral, Yeşaya'yı dinler. Yaptıklarından dolayı çok üzgün ve pişman olduğunu davranışlarıyla gösterir ve ibadet eder. Ve bir gece, tam kuşatmanın ortasında, Sanherib'in askerlerinden 5180'i vebaya yakalanır. Sabah olduğunda hepsi ölmüştür. Sanherib hemen Ninova'ya döner.

Bir söylentiye göre, Tanrı ona ilk kez göründüğünde Simon Kimbangu yazgısından kurtulmak için kayıplara karışmıştır. Tarih boyunca çoğu peygamber hoş karşılanmayacağını bildiği bu can sıkıcı mesaj duyurma görevini üstlenmekte tereddüt etmiştir. Yeşaya Tanrı tarafından kendisine verilen kehanet etme görevini çok acı çekerek yerine getirmiş, dudaklarının üstüne kor parçası konmuştur. Yeremya, "Konuşamıyorum, çünkü çocuğum," diyerek önündeki görevi yerine getirmekte duraksamıştır.

Peygamberlerin bir başka özelliği de bazen trans durumuna girmeleri ya da kendilerinden geçmeleridir. Bu tür du-

rumlarda sanrılar görürler. Yeşaya ve Hezekiel korkunç sanrılar görmüştür. Peygamberlerin davranışları ve görünümleri başkalarına benzemez; tuhaf giysiler giyer, büyülü demir boynuzlar takar ya da sembolik eylemler gerçekleştirirler. İnsanlar bazen onları ilginç bulmakla birlikte, çoğu zaman onlara "deli" gözüyle bakar. Peygamber Hoşea'yı da "deli" olarak kabul etmişlerdir. Aslında halüsinasyon ve "görevlendirilmiş" olma hissi şizofreni hastalığının belirtileridir. Tanrı Hezekiel'e 390 gün sol yanına, 40 gün sağ yanına yatmasını emretmiştir. 390 günden her biri İsrail'in bir yılını ve 40 günden her biri de Yahuda'nın kötülüklerini simgeliyordu. Hezekiel'e ayrıca gübreden ekmek yapması ve yemesi emredilmiştir. Ama o zamanlar, kuşatma koşulları altında insanlar sağlıklı beslenme konusunu pek dert etmiyorlardı. Hezekiel saçı ve sakalının bazı kısımlarını kesmiş ve ulusunun yazgısını simgelemek üzere kesiklerin bir kısmını yakmış, bir kısmını da havaya savurmuştur. Hezekiel gibi kişiler, insanlarda saygının yanı sıra korku ve tiksinti uyandırmış olmalıdır.

Kehanet, genelde pek hoş karşılanmayan bir şey olmakla birlikte, çok uzun zamandan bu yana dinsel pratiğin ayrılmaz parçası olmuştur. Ama peygamberlerin yukarıda özetlenen davranışları onları öteki din "görevlileri" olan rahiplerden çok farklı kılar. Rahipler otoritelerini kişisel niteliklerinden ya da Tanrı tarafından seçilmiş olmalarından değil, sadece rahiplik *öğrenimi görmüş olmalarından* alırlar. İşlerini Tanrıları görüp onlarla konuşarak, geleceği görerek ya da büyüler yaparak değil, resmi ayinleri kurallara uygun şekilde sahneye koyarak yaparlar. Peygamberler ruh halleri ne zaman uygun olursa o zaman konuşurlar, rahiplerse sabit bir takvime uygun olarak hareket ederler. Ve bence rahip ile peygamberin rolleri farklıdır. Rahipler ile hahamlar dinin gereklerinin yerine getirilmesiyle, yasaların ayrıntılarıyla ve ayinlerin yürütülmesiyle ilgilenirler. Peygamberlerin varlık sebebi, en azından kısmen, ahlaki konular hakkındaki düşüncelerini

açıkça söylemektir. Modern ortodoks Museviliğin eksikliklerinden birisi belki de pek az dini liderin karşılaştığımız karmaşık meseleler hakkında bize ahlaki bakımdan önderlik etme yeteneğine sahip olması ya da başkalarını önderlik etmeye özendirmesidir. Eski zamanlarda bunu yapmak peygamberlerin göreviydi.

Aman sosyolog Max Weber (1864-1920) iki tip din "görevlisi" olduğunu fark eden ve bu iki "görevli" arasında daima bir gerilim bulunduğunu gözlemleyen ilk bilginlerden biridir. Daha sonra gelen bilginler bu fikri geliştirmiştir. Ioan M. Lewis *Sevinç Dini* adlı eserinde kehanetin katı bir hiyerarşiye sahip toplumlarda iktidara karşı ayaklanma aracı olduğunu ve bu tür toplumlarda rahiplerin söz konusu katı hiyerarşiyi korumaya yarayan bir savunma hattı oluşturduğunu ileri sürmüştür.[8] Bilişsel antropolog Pascal Boyer gibi başkalarıysa bu gerilimin esasen ekonomiye dayandığını düşünmektedir. Pek çok dinde rahip "loncaları" çıkarlarını diğer ticari gruplar gibi koruyordu. Genellikle, okuryazar olan ve kutsal metinleri yorumlayabilen bir tek onlardı. Ama kehanette bulunmak için kitaba gerek yoktu, sadece karizmatik bir kişiliğe sahip olmak yeterliydi. Bu nedenle, peygamberlerin gelişigüzel davranışları rahip loncaları tarafından kurallara uygun ve büyük bir ciddiyetle gerçekleştirilen pratikle büyük bir tezat oluşturuyordu. Başka deyişle, bir peygamberin ne yapacağını asla bilemezdiniz, ama bir Ekmek ve Şarap Ayini onu hangi rahip yönetirse yönetsin hep aynı şekilde yapılırdı.[9] Bu Katolik ayini, radyoyu akşamleyin BBC kanalına ayarlayıp [yaklaşık 50 yıldır yayınlanmakta olan] *The Archers* adlı pembe diziyi dinlemek kadar rahatlatıcı bir istikrar yaratabilir. Ama peygamberlerin davranışları, tahmin edilemez oldukları ve taşkınlık sınırlarına yaklaştıkları için daima daha büyüleyici olacaktır.

8 I. M. Lewis, *Ecstatic Religion: An Anthropological Study of Spirit Possession and Shamanism* (Harmondsworth: Penguin, 1971).

9 P. Boyer, *Religion Explained* (Londra: Vintage, 2001).

Peygamberin rahiple arası çoğu zaman iyi değildir. Bir peygamber tarafından, çeşitli İsrailli peygamberlerin yüzyıllardır yazıya geçirilen düşüncelerinin birleştirilmesini isteyen bir mesajın verilmesi, hayvan kurban etme yoluyla TANRIya ibadet edilen Tapınak'taki uygulamalara karşı düşmanca bir tutumdur. Amos, Tanrı adına, "İğreniyor, tiksiniyorum bayramlarınızdan. Hoşlanmıyorum dinsel toplantılarınızdan. Bana yakmalık ve tahıl sunsanız bile kabul etmeyeceğim. Besili hayvanlarınızdan ayıracağınız esenlik sunularına dönüp bakmayacağım," (*Amos* 5:21-2) diyerek, durumu özetlemiştir.

Amos ve öteki peygamberlerin gözünde eski İsrail dini içi boşalmış ve klişeleşmiş bir inanç biçimidir; daha çok, sahte bir bağlılıktır. İnsanlar sözleşmenin gereklerini sadece Tapınak'ta armağanlar sunarak "yerine getirmektedir". Bu, kulağa tanıdık gelen, minberden pek çok kez duyduğumuz bir mesajdır: Çağımız kentlerinin varoşlarında vaaz veren haham ve papazlar Tanrının bizim en güzel giysilerimizi giyerek haftada bir kez sinagog ya da kiliseye gelip gelmediğimizle pek ilgilenmediğini söyleyen eski zaman peygamberlerinin duygularını yansıtırlar. Tanrının talep ettiği şey hem daha basit hem daha karmaşık bir şeydir; O, içimizde iyilik olmasını ve bu iyiliğin davranışlarımızda kendini göstermesini ister. Ne yazık ki dinsel önderliğin sürmekte olan çöküşü günümüzün en önemli meseleleri arasındadır. Peygamberlerin tersine, rahipler, papazlar ve hahamlar tartışma yaratacak söz ve eylemlerden çoğu zaman kaçınmaktadırlar.

Eski İsrail peygamberleri birbirlerinden çok farklı kökenlerden geliyordu. Yeşaya bir aristokrat, Amos basit bir çoban, Yeremya ise muhtemelen bir rahipti. Ama Tanrının ne istediği konusunda hepsi de benzer düşüncelere sahipti. İbadetin yüzeysel bir şekilde ve gösterişli törenlerle yapılmasına bir son verilmesini ve sosyal adaletin itinayla hayata geçirilmesini istiyorlardı. Yoksulların zenginler tarafından ezilmesi, top-

rakların çalınması, sefahat, sarhoşluk, gösterişçilik... Peygamberler bütün bunları mahkûm ediyor, sade bir dindarlığı yüceltiyorlardı. Peygamberler hoşgörü mesajını, başka dinlere mensup günahkârlara getirmiyorlardı. Gerçekten de, peygamberlerin Tapınak'ta uygulanan kurban dinine yönelik tüm saldırıları, bu dinin çok fazla yabancı öğe, özellikle de Kenan dinine ait öğeler içerdiği fikrine dayanıyordu. Amos bölüm 5 dize 26'da şuna işaret eder: "Gerçekte kralınız Sakkut'u, putunuz Kayvan'ı, kendiniz için yaptığınız ilahın yıldızını taşıdınız." İleride, bölüm 8 dize 14'te, Kenan dininin çeşitli kutsal mekânlarına gönderme yaparak şu vaatte bulunur: "Samiriye Tanrıçası Aşima üzerine ant içenler, 'Ey Dan, senin ilahının başı üzerine' ve 'Ber-Şeva ilahının başı üzerine' diyenler düşecek ve bir daha kalkamayacak."

Hoşea kitabıysa Kenanlıların dininin tamamına yönelik bir saldırı olarak görülebilir. Hoşea, tüm İsrail Tanrının yolundan saparak fuhuş yuvası olduğu için, TANRInın emriyle, bir fahişeyle evlenen çok şaşırtıcı bir kişiliktir. Hoşea'nın İbranice "fahişe" demek için kullandığı sözcük, karısı Gomer'in öyle sokakta fahişelik yapan türden bir kadın olmadığına, çiftleşme gösterilerini de içeren Baal tapımı ayinlerinde rol alan birisi olduğuna işaret etmektedir. Hoşea çocuklarına pek rağbet edilmeyen isimler takmış, kızına Lo-Ruhama (Sevilmeyen) ve oğluna Lo-Ammi (Benim Halkım Değil) adlarını vermiştir. Hoşea kendi hayatı aracılığıyla TANRI ile Onun çocuğu İsrail arasındaki kopukluğu simgelemeye çalışmıştır.

Hoşea kitabının sayfalarını çevirmeye devam ettikçe aslında Gomer'in Hoşea ile evlendikten sonra Baal tapımına döndüğü açıklık kazanır ve bu da bize Hoşea'nın bir fahişeyle Tanrının emriyle evlendiği öyküsünün daha sonradan sahte bir görüntü yaratmak amacıyla uydurulduğunu düşündürür. *Hoşea* kitabı terk edilmiş bir kocanın feryadını anlatır gibidir, ama bu koca kendi durumuyla TANRI ve İsrail'in durumu arasında paralellikler görmektedir. TANRI ile sözleşme yap-

mış olan halk yabancı Tanrıların ardından gitmektedir; bu sadakatsizliğin ta kendisidir. Ancak, Hoşea'nın feryadı bir umut ışığıyla sonlanır: Karısını yeni efendisinden geri satın alır ve onu eve geri götürür, çünkü onu hâlâ sevmektedir. Onun eylemleri TANRInın İsrail'e ikinci bir şans vermeye hazırlanışının metaforudur.

Başka açılardan peygamberlerin mesajları birörnek olmaktan çok uzaktır. Bazıları İsrail'in güçlü komşularının saldırılarına uğradığı bir dönemde cereyan eden siyasal olaylara büyük bir kavrayış gücüyle yaklaşır. Peygamberler belki de ileri görüşlü kâhinler olmaktan çok, cereyan etmekte olan tarihsel olayları kurnazca analiz eden kişilerdir. Hepsi de İsrail'in "yabancı Tanrılar" ile putperestçe ilişkiler kurmuş olması ve genel bir ahlaki çöküntü içinde bulunmasından ötürü felaketle karşı karşıya olduğu konusunda görüş birliği içindedirler.

Bu kehanetlerin ne tür tarihsel koşullar içinde telaffuz edildiği önemlidir. İsrail MÖ 800 ila 500 yılları arasında sürekli baskı altındaydı. TANRI Tapınak'ta Yeşaya'ya göründüğü zaman Yahuda Krallığı İsraillilerin Kenanlıların tanrılarına tapmasını isteyen Kral Ahaz'ın etkisi altındaydı. Bu arada, kuzeydeki İsrail krallığında anarşi hüküm sürüyor ve Asurlular da büyük bir iştahla genişleme planları yapıyorlardı. En sonunda Asur kralı II. Sargon MÖ 722'de İsrail'e saldırdı ve kuzey krallığını fethederek on iki İsrail kabilesinden on tanesinin yok olmasına sebep oldu. Ve MÖ 701'de II. Sargon'un ardılı Sanherib Yahuda'yı istila etti, kentlerini yakıp yıktı ve yaklaşık 2000 kişiyi işkenceden geçirip yurdundan sürdü. MÖ 587'de Nabukadnezar Yeruşalim'i ele geçirmeye karar verdi ve tüm nüfusunu Babil'e sürdü. 539'da Pers kralı Kiros Babil'i fethetti ve sürgünleri serbest bıraktı. Ama bu sürgünlerin sadece bir kısmı Vaat Edilmiş Topraklara geri döndü. O zamandan bu yana eski İsrailliler sürgünde yaşayan bir halk oldu. Bu değişiklikler onların Tanrı ile ilgili fikirlerini de değiştirdi.

Eski Yakındoğu'da egemen olan düşmanca atmosfer, İsrail dininin kendisini Kenan dininin öğelerinden tamamen arındırma kaygısını bu denli yoğun şekilde taşımasının bir başka sebebiydi. Dışarıdaki düşmanlar —Asur, Babil— içerideki düşmana dönüşmüştü. Bu iç düşman Baal kültüydü. Kontrol edilemeyen bir şey karşısında duyulan korku —her şeye kuvveti yeten bir süper güç— kontrol edilebilecek bir şeye —dinsel pratiğe— yöneltildi. İsrail dini bir başka sıçrama yapmanın eşiğindeydi. Ve bu sıçramayı doğuracak olan, istila ve sürgün deneyimiydi. Aslında bu inancın köklerini İsrail'in doymak bilmez komşuları tarafından parçalanıp yok edilmesinden önceki dönemde görebiliyoruz. Tekrar sürgün edilmenin olası gözüktüğü bir siyasal iklimde peygamber Yeşaya, "Her şeye rağmen TANRI kutsaldır. Yüceliği bütün dünyayı dolduruyor," (*Yeşaya* 6:3) sözlerini söylüyordu. Burada "bütün dünya" denmesi önemlidir. TANRInın artık Yeruşalim'deki Tapınak ile sınırlı bir Tanrı olmadığını fikrini dile getirir. Bu, eylemleri her yerde, tüm dünyada hissedilen ve gücü her şeye yeten bir Tanrı idi. Bu, tek Tanrı fikrinin kabul edilmesi sürecinde kaydedilen bir başka ilerlemeydi. Yeşaya'nın öncelleri TANRIyı İsrail'i koruyan, bu Seçilmiş Halk'ı tehdit eden öteki ulusları cezalandıran, çok partizan bir varlık olarak görüyorlardı. Ama daha sonraki peygamberler Tanrıyı İsrail'e *ve* komşularına karşı saldırganca davranan bir varlık olarak görmüştür.

Eğer ben Amos ve Yeşaya'nın zamanında yaşasaydım, belki şu soruyu sormak isterdim: Peki ya *onların* tanrıları? Eğer TANRI Asur'u bir satranç taşı gibi kullanabiliyorsa, o zaman O, Asurluların tanrılarından daha mı güçlü? Aniden TANRI sadece İsrail'in Tanrısı olmaktan çıkıyor ve çevredeki en güçlü Tanrı haline geliyor. Artık kimsenin bana başka tanrılara tapmamamı söylemesine gerek kalmıyor, çünkü sadece en güçlü tanrıya tapmanın bir anlamı var. Öyle ya, madem öteki tanrılar daha güçsüz, neden artık insanlar onları gerçek

tanrılar olarak kabul etsin? Tanrı adını gerçekten hak eden tek Tanrı TANRIdır. Peygamberlerin tarihsel olaylara ilişkin kehanetleri insanı adım adım tektanrıcılığa götürüyor.

Tanrı Hareket Ediyor

Herhalde bu tür bir spekülasyon yapan eski İsraillilerin sayısı pek azdır. Ama binlerce insan sürgün edildiği zaman bu sorunun sorulma olasılığı çok artar. İsraillilerin dini yüzyıllarca belli bir yerde, İsrail'in kendi toprağı olan Yeruşalim'deki Tapınak'ta yoğunlaşmıştır. Peki, bu yerler istila ve yok edildiği zaman, buralarda yaşayan insanlar başka yerlere sürgün edildiği zaman ne olur?

Şurası açıktır ki bazı insanlar TANRInın kendilerini tamamen terk ettiğini düşünmüş ve inançlarından vazgeçmiştir. Bunu Kutsal Kitaptaki feryatlardan anlıyoruz: "Babil ırmakları kıyısında oturup Siyon'u andıkça ağladık" (*Mezmur* 137:1). Bu feryat sürgün deneyimine ilişkin oldukça insani ve dokunaklı bir görüşü yansıtmaktadır. Babilliler İsraillilere, alay edercesine, "Siyon ezgilerinden birini okuyun bize" diyorlardı. Bu dize, evleri yakılıp komşuları sürgün edilirken Yahudi müzisyenlerin Naziler tarafından şarkı söylemeye zorlanmalarını çağrıştırmaktadır. Eski İsrailliler, "Nasıl okuyabiliriz TANRInın ezgisini el toprağında?" diye karşılık verirler. Kendilerini şarkı söyleyerek değil Babil'in yıkılacağı, Babil'in gençlerinin başını taşlara vuracağı günü düşünerek avuturlar. Bu, Yahudilerin ve öteki sürgünlerin yüzyıllarca duymuş oldukları öfke ve umutsuzluğu çağrıştıran acı bir ilahidir.

Ama *Yeşaya* kitabının ikinci yarısını da okumamız gerekir. Modern yorumcuların neredeyse hepsi kitabın ikinci yarısının yani 40. bölümden sonraki kısmının sürgün ve tutsaklığı yaşamış en az bir kişi tarafından yazıldığı fikrinde birleşmektedirler. Açıktır ki bu kişi çok daha sonraki bir dönemde yaşamıştır ve bu bölümler Babil tanrılarının hiçbir güce sahip

olmayan insan yapısı nesneler olarak görülüp durdukları yerden kaldırıldığı bir zamanı betimlemektedir. Yazar TANRInın şöyle dediğini bildirmektedir: "İlk ve son benim. Benden başka Tanrı yoktur" (*Yeşaya* 44:6). Çok daha önceleri *Tora*'da yazılmış olan Şema'daki gibi burada da tektanrıcılığa açık bir gönderme buluyoruz.

Yeşaya kitabının ikinci kısmında geliştirilen bu tema doğrudan doğruya sürgün deneyimiyle ilgilidir. İsraillilerin dini Babil'de pekâlâ perişan olabilirdi. Ama böyle olmak yerine, Tanrı Fikri'ne yeni bir biçim verilmesi sayesinde, birleştirici ve yenileyici bir güç haline geldi. Tanrı artık belli bir yere, İsraillilerin Onunla birlikte olamayacakları yere yani Tapınağa bağlı değildi. Her yerdeydi. Ve her yerde olduğu için de O tek gerçek Tanrı idi. Yeşaya sadece İsraillilerin değil Asur ve Mısır halklarının da TANRIyı tek Tanrı olarak kabul edeceği günleri zihninde canlandırarak bu radikal fikri bir adım daha ileri götürmüştür.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DEĞİŞİM TANRISI

Yaklaşık 2000 yıl önce, İsa adlı anlaşılması güç bir adam Roma işgali altındaki Filistin'de heyecan yarattı. Peygamberlerin tipik içgüdüsü olduğunu bildiğimiz çekişme yaratma isteğine sahip olan bu adam Yahudi halkının ahlaki çöküntü içinde olduğunu ve Yeruşalim'deki Tapınağın yakında yıkılacağını duyurdu. Üstelik bu duyuruyu en önemli tatillerden birinde, Çadır Bayramı'nda yaptı. Yılın bu vakti insanlar ülkenin dört bir yanından bu bayramı kutlamak için Yeruşalim'e akın eder ve kentin dar sokakları bu dinin sadık yandaşlarıyla dolup taşardı. İsa'nın sözleri Yahudi mahkemesi Sanhedrin üyelerinin kulağına çalındı ve onlar da İsa'yı tutuklatmakta gecikmediler. Bu siyasal bakımdan belki de çok doğru olmayan ama uygun bir çareydi. Romalılar Filistin'i en ufak bir kışkırtmada kamu düzeni bozulan sorunlu bir eyalet olarak görüyordu. Ve aradan beş yüz yıl geçmiş olmasına rağmen Yahudilerin belleği istila afetinin izlerini hâlâ taşıyordu. O tarihte Babil kralı Nabukadnezar'ın askerleri Tapınağı yıkmış ve çok sayıda insanı sürgüne yollamıştı. Sanhedrin çok dikkatli olmak gerektiğini biliyordu, çünkü Romalılar resmi tatillerde özellikle tetikte duruyorlardı: Tapınak'ta bir gürültü patırtı olması bir isyan çıkmasına yol açabilir, uzun süredir evlerinden uzakta bulundukları için kızgın ve bıkkın olan Romalı askerler kavgacı İsraillilere içerleyerek kanlı misillemelere kalkışabilirlerdi. Ferisiler barışın her ne pahasına olursa olsun korunmasını istiyorlardı.

Mahkeme, Romalıların kulağına gitmeden önce meseleyi halletmeyi umarak, İsa'ya bir tövbe etme fırsatı verdi. İsa bu öneriyi reddedince kırbaçlandı, ama bu ceza bile onu sustur-

maya yetmedi. Gittikçe kaygılanan ve Romalıların Tapınak otoritelerine daima düşmanlık beslediğini pekâlâ bilen Sanhedrin, baş belası vaizi Romalı vali Albinus'a teslim etti. Bu pragmatik bir tutumdu. Eğer Sanhedrin'in işbirliği yaptığını düşünürlerse Romalıların herhangi bir kargaşaya aşırı tepki verme olasılığı azalırdı ve bir ölü bin ölüden yeğdi.

Onun fikirlerinden caymadığını gören Romalı vali, peygamber İsa'nın derisini yüzdürdü; bu, herhalde, tanık olanların midesini altüst eden, dehşet verici ama sıkça rastlanan bir manzaraydı. Bu cezaya çarptırılan kişinin derisi lime lime olur, kan kaybından ötürü vücudu kuvvetten düşer, kamçı darbeleri ve kalabalığın alaylı bağırışlarından ötürü hisleri karmakarışık olurdu. Suçlu, fikrini değiştirirse bağışlanır, değiştirmezse bir daha hiçbir fikre sahip olamayacak hale getirilirdi. Ama İsa fikrinden caymadı. Vali şaşırdı ve onu hapse attırdı. Bu her yeri yara bere içinde kalmış acınacak durumdaki canlı cenaze, varsın hücresinden Tapınağın yıkılacağı günü duyurmaya devam etsindi. Ancak İsa'nın halk arasında hiçbir yandaşı olmadığını gözlemleyen Albinus, zararsız bir kaçık olduğuna karar vererek onu serbest bıraktı.

İsa'nın öyküsü size tanıdık gelebilir. Gerçekten de 62 yıl önce vuku bulan bir olay ya da olaylar dizisiyle paralellikler taşır. Bir başka kişi Tapınak pratiklerini yine bir resmi tatil sırasında kötülemiş, ama bu kez bir de Tapınak kompleksi içerisinde çalışan sarrafların masalarını devirmiştir. Yine İsa adını taşıyan bir kişi kaygılı Yahudi makamları tarafından tutuklanıp Romalılara teslim edilmiştir. Sözlerini geri alması boş yere önerilen bir başka vücudun derisi yüzülmüştür. Aradaki en önemli fark, bu İsa'nın, ya da Yunanlıların ona verdiği adla Jesus'un, halk arasında yandaşları olmasıdır. Ayrıca bu İsa'nın memleketi Yahuda'nın kuzeyinde ve Romalıların kontrolü dışında kalan, sürekli ayaklanmasıyla ünlü bir bölgedir. Daha da kötüsü, İsa kendisinin Yahudi dinin-

de çok önceden haber verilmiş olan Mesih olduğunu söylemiştir. Bu Mesih yeni bir çağ başlatacaktır.

Bütün bunlar bu İsa'yı daha tehlikeli kılıyordu ve bu nedenle çarmıha gerilerek idama mahkûm edildi. Bu sonuca, kutsal metinlerin bize anlattığı gibi, öfkeli Yahudi makamlarının tarafsız Roma yönetiminden onun öldürülmesini istemesi yüzünden gelinmemiştir. Olayların bu şekilde sonuçlanmasının sorumluluğu, daha çok, zıpçıktılara sempati duymayan cellat kılıklı Romalı yargıç Pontius Pilatus'a aittir. Tapınağa bu denli bariz biçimde karşı çıkmasına rağmen, İsa Sanhedrin içerisinde müttefik kazanacak kadar iyi bağlantılara sahipti; ona nispeten şık bir kefen giydirildi ve önemli kişilere ayrılmış mezarlardan biri tahsis edildi. Ama ölümünden üç gün sonra, bedeninin kayıp olduğu bildirildi. Yandaşlarından bazıları onunla buluştuklarını ile sürdüler. İnsanlar, Yakındoğu söylencelerindeki, pek çoğu hâlâ tanıdık gelen eski Tanrılar gibi, onun da dirildiğine inanıyorlardı.

İşte, yerli makamlar tarafından işgalci yöneticilere teslim edilen iki "baş belasının" öyküsü. Ama Ananias oğlu İsa kaçık olduğu için hapisten salıverildikten sonra tarih kitaplarından yitip gidiyor. Ama çarmıha gerilen, Yusuf oğlu İsa ise, çarmıha gerilişiyle sadece tarih kitaplarına girmekle kalmıyor, geri dönüşü olmamak üzere, tarihin kendisini değiştiriyor.

Mesih'i Beklerken

Eski Filistin'de olup bitenler Monty Python adlı komedi grubunun yaptığı *Brian'ın Hayatı* adını taşıyan filmde oldukça iyi anlatılmıştır. Söylentilerin büyük bir hızla yayıldığını ve yerel halk, çarmıha gerilen bu adamın gerçek Mesih olduğu fikrine kendinden geçerek sarılınca Romalı subayların nasıl şaşırıp kaldığını tahmin etmek güç değildir.

Ama dinler böyle doğmaz. Ve Hıristiyanlığın bildiğimiz Hıristiyanlık haline gelmesi dört yüzyıl almıştır. Hıristiyan-

lık, tamamen Yahudilere özgü bir hareket olarak başlamış ve Yahudi otoriteleri bu hareketi bastırma yoluna gitmemiştir. İsa kendisinin Mesih olduğunu iddia eden birkaç kişiden sadece bir tanesidir. Musevilikte bir Mesih'in gelişi zaten beklendiği için, İsa'nın ya da ötekilerin kendilerinin Mesih olduğunu ileri sürmesi pek o kadar tartışma yaratan bir olay olmamıştır.

Bir Mesih'e inanılması Musevilikte nispeten yeni bir gelişmeydi ve bu inanç muhtemelen istila ve sürgün koşullarında ortaya çıkmıştı. *Daniel* kitabında, ya Babil sürgünü ya da, daha büyük bir olasılıkla, İsa'nın doğumundan 200 yıl önce yazılmış önemli bir pasaj bulunur. *Daniel* kitabının okunması pek kolay değildir. Dili zordur ve en iyi İngilizce çevirilerde bile çoğu bölümün anlaşılması güçtür. Eski İbranice literatürün büyük kısmının aksine, *Daniel* kitabının pek çok bölümü eskatolojiktir, yani kıyamet ve dünyanın sonuyla ilgili fikirler içerir. Büyük kısmı günümüz okuru tarafından bilinmeyen Arami dilinde yazılmıştır ve tuhaf önsezilerle ilgilidir. Ama kitabın sonlarına doğru çok sade bir İbranice ile Yahudileri ezenlerin mahvolacağı ve Yahudiler arasından çıkacak üstün bir insanın erdemli Yahudi halkının dünyaya egemen olmasını sağlayarak yeni bir çağı başlatacağı haber verilir. İbadet ettiği sırada Daniel'e bir vahiy gelir:

> "Şunu bil ve anla: Yeruşalim'i yeniden kurmak için buyruğun verilmesinden [...] önderin [Mesih'in] gelişine dek yedi hafta geçecek. Altmış iki hafta içinde Yeruşalim yeniden sokaklarla, hendeklerle kurulacak. Ancak bu sıkıntılı zamanlarda olacak. Bu altmış iki hafta sonunda [...] [Mesih] öldürülecek ve onu destekleyen olmayacak" (*Daniel* 9:25-6).

Yıllar sonra, artık yaşlı bir sürgün olan Daniel, bir ırmağın kıyısında, ıssız bir köşede otururken bir başka hayal görür. Üç

haftadır ne bir lokma ekmek yemiş, ne bir yudum şarap içmiş, ne de yıkanmıştır. Dolayısıyla, hayal görmek için uygun bir durumdadır. Ona görünen hayal, insanların öldükten sonra dirilmesi hakkında konuşur: "Ulusun oluşumundan beri hiç görülmemiş bir sıkıntı dönemi olacak. Bu dönemde halkın — adı kitapta yazılı olanlar— kurtulacak. Yeryüzü toprağında uyuyanların birçoğu uyanacak: Kimisi sonsuz yaşama, kimisi utanca ve sonsuz iğrençliğe gönderilecek" (*Daniel* 12:1-2).

Hüküm günü, ölümden sonra yaşam, cennet, cehennem ve diriliş gibi kıyametle ilgili fikirler bazen aşırı uçlara giden sosyal koşullarda ortaya çıkabilir. Çağımızda, ruhlarını kurtaracakları vaadiyle yıkıcı eylemler gerçekleştirmeye ikna edilen intihar bombacılarını üreten de muhtemelen benzer sosyal koşullardır. Bu ilişki çağımızda geçerli olsa da olmasa da tarih boyunca ve tüm dünyada, Kuzey Amerika'nın düzlüklerinde yaşayan Kızılderililerden Malinezya Adaları'nda yaşayan kabilelere kadar, çöküntü yaşayan ya da ezilen tüm halklar "dünyanın sonunun geldiği" ve yeni bir çağın başlayacağı hayalini görmekte teselli aramıştır. Bu tür fikirlerin altında insanların "büyük mutluluk döneminin" geleceğine inanması yatar ve bu fikirler Yehova Şahitlerinden Hasid Yahudilerine kadar pek çok dinsel eğilimde birdenbire ortaya çıkar. Belki Yahuda'daki koşullar da kıyamet günü fikirlerinin mayalanmasına uygundu.

Yine de, İsa'nın doğduğu dönem ya da sonrasında büyük bir kargaşa veya yoksunluk yaşanıp yaşanmadığı ya da Mesih'in daha büyük bir hararetle beklenip beklenmediği pek belli değildir. Aslında Filistin büyük bir istikrar dönemi yaşıyordu. Her ne kadar Yahudiler Romalılara vergi —*fiscus Judaicus*— ödüyor idiyseler de Yahudi toplumu kârlı ticari girişimleri sayesinde hatırı sayılır miktarda servet biriktiriyordu. Ancak, bu pek de huzur verici olmayan istikrar, Yahudi tarihinin en tuhaf ve göz alıcı karakterlerinden birinin yönetimi altında tesis edilmişti.

Herod Sahneyi Hazırlıyor

Herod'un Yahudi kökenlere sahip olduğu kuşkuludur; kimilerine göre, babası Aşkelon'da yaşayan Edomitli bir köleydi. Annesi kesinlikle Yahudi değildi ve bundan ötürü kendisi de Yahudi değildi. Bazı kaynaklar onun sonradan Musevi olduğunu belirtmektedir. Herod muhtemelen bukalemun gibi bir adamdı ve en çok da eski Yunanlıların seküler yaşam tarzına sempatiyle bakıyordu. MÖ 47'de Galile'de çıkan bir isyanı Babası Antipater'in desteğiyle acımasızca bastırdığında tarihe ilk kez damgasını vurmuş oldu. Bu zaferden sonra, Kral Hizkiya'nın bazı yandaşlarını mahkemeye çıkarmadan yasadışı bir şekilde idam ettirdi ve kendisini bu bölgeye vali seçtirdi. Yönetiminin en belirgin özelliği yolsuzluk ve rüşvetti ama sonunda adalet onun yakasını bırakmadı ve Sanhedrin'in (üyeleri hahamlardan yani din adamlarından oluşan din mahkemesinin) önüne çıkmak zorunda bırakıldı. Ancak başkente yanında tepeden tırnağa silahlı haydutlarla geldi ve mahkemenin gözünü korkutmayı başardı. Sanhedrin onun hakkında ne karar vereceğini düşünüp taşınırken (muhtemelen ölüm cezası vermek istiyorlardı) Herod haydut yandaşlarının yardımıyla Suriye'ye kaçtı.

Suriye'de Romalı yöneticilerin gözüne girmeye çalıştı. Julius Caesar'ın Roma'da suikasta kurban gittiği haberi bölgeye ulaşınca, Herod, Caesar'ın katillerinden biri olan Cassius'un tarafını tuttu. Sonra koşullar öyle gerektirdiği için taraf değiştirdi ve Marcus Antonius'tan destek ve büyük askeri yardım alarak, uzun bir kuşatmanın ardından Yeruşalim'in kontrolünü ele geçirdi. MÖ 37'de kral oldu ve neredeyse ilk icraatı Sanhedrin'i, on yıl önce onu öldürmeye çalışan kurumu yok etmek oldu. Mahkeme üyelerinden kırk altısını idam ettirerek öcünü aldı.

Herod, Roma sayesinde kral olmuştu. Romalılar kendi kontrolleri altında olmak kaydıyla onun Filistin'i yönetme-

sinden hoşnuttular ve sorunlu bir eyaletin göreli bir istikrar ve makul bir sükûnete kavuşturulması uğruna ona hoşgörülü davranmaya hazırdılar. Herod Romalılarla bir anlaşma yaptı ve Yahudilerin Roma'nın devlet dinini benimsemekten muaf tutulması hakkını kopardı. Romalıların, fethettikleri bir halka böyle bir hak tanıması sıradışı bir olaydı, çünkü İmparatorluğun her yanında devlet ile din el ele gider, Romalılar imparatorlarını Tanrılaştırırdı. Yine bu anlaşmanın koşulu olarak Herod Yahuda vatandaşlarından ağır vergiler alabiliyor ve bu şekilde elde ettiği geliri iktidarını pekiştirmek için kullanıyordu. Vergi toplayıcılarının kutsal metinlerde bu denli olumsuz resmedilmesinin nedeni belki de budur.

Herod kral olduktan sonra Filistin toprakları ve halkı üzerinde neredeyse kusursuz bir yasal ve dinsel denetim kurdu. Gerçek bir Doğu hükümdarı gibi hareket edip, Yahudi hanedanlarından birine mensup bir kızla —Hasmonea hanedanından Mariamne ile— evlenerek konumunu güçlendirmeye girişti. Sonra hanedan içerisinde cinayetler işlemeye başladı ve bir gün çılgınca bir öfkeye kapıldığı sırada Mariamne'yi de öldürdü. Mariamne'nin on yedi yaşındaki erkek kardeşi Aristobulus'u Yüksek Rahip olarak atadı ve sonra halkın Aristobulus'u gereğinden fazla sevdiğine karar vererek, onun Eriha'da bir yüzme havuzunda boğularak ölmesini sağladı.

Kendisinden önceki ve sonraki pek çok despot gibi Herod da saltanatı sırasında büyük çaplı bir inşa programı başlattı. Diktiği binaların bazıları günümüze ulaşmıştır. İnşa ettirdiği saraylardan biri Yeruşalim'deki Tapınak Tepesi'nin kuzeybatısındaki kaleydi. Neredeyse kesin olarak söyleyebiliriz ki bu kale Pontius Pilatus'un İsa'yı yargıladığı binaydı. Herodium'daki meşhur kale ve Masada dağlarının tepesindeki kale/saray onun imzasını taşıyan ve yıkıntıları günümüze ulaşmış diğer yapılardır. Liman kenti Caesarea'yı inşa ettirdi. Kente bu ad İmparator Augustus'u onurlandırmak için kon-

du. Kent, Akdeniz kıyısındaki en gelişmiş limandı ve Yahuda'nın ticaret yeteneğini artırdı. Hebron'daki kral mezarları üzerinde yükselen, kule ve burçlarla süslü devasa yapıyı da inşa ettirdi. Ama uygulama kalkıştığı projeler arasında en hırslı olanı Yeruşalim'deki Tapınağın yeniden inşasıydı. Herod'u bu projeyi hayata geçirmeye iten şeyin kendi dinsel inançları olduğuna ilişkin pek az delil mevcuttur. Onun bu çabasının ardında yatan şey, daha çok, yeniden inşa edilen Tapınağın Herod'un kendi gücü ve zenginliğini simgeleyen bir anıt olacağı ve bu proje sayesinde Yahudi tebaasının sevgisini kazanacağı fikriydi. Bu, ahlaksız krallarına karşı iyi duygular beslemeyen kitlelere verilebilecek en iyi armağandı.

Tapınağın yeniden inşası sıradan bir kamu projesi değildi. Sadece Tapınak Tepesi'nin çevresindeki duvarların yapılması için bile 10.000 işçi ve 1000 rahibin neredeyse on yıl çalışması gerekmişti. Günümüzde bu duvardan geriye sadece (Ağlama Duvarı da denen) "Batı Duvarı" kalmıştır.[1] Tapınak Tepesi çok büyük alandır, Cardiff'teki Milenyum Stadyumu'nun yaklaşık yedi katı büyüklüğündedir. Süleyman'ın zamanındaki halinden ya da MÖ 6. yüzyılda yeniden inşa edilmiş halinden çok daha büyüktür. O zamanlar Roma imparatorluğu sınırları içinde beş milyon kadar Yahudi yaşıyordu ve bu geniş alan yılda üç kez —Çadır Bayramı, Hamursuz Bayramı ve Haftalar Bayramı'nda— Yeruşalim'e hacı olmaya ve ibadet etmeye gelen çok büyük kitlelerin akınına uğruyordu. Tapınak beyaz ve mavi mermerler kullanılarak savurganca inşa edilmişti ve Kutsalların Kutsalı abartılı biçimde altınla süslenmişti. Zamanın tarihçisi Josephus'a göre, yapı, güneşli bir havada bakılamayacak kadar göz kamaştırıcıydı.

Herod despotça güçlere sahip bir tirandı belki, ama kötülüğünü hafifletecek türden nitelikleri de vardı. Cesur bir asker olmanın yanı sıra, becerikli bir idareci ve yetenekli bir diplo-

1 Burada sözü geçen "duvar" tahminen Kudüs'ü çevreleyen duvardır ve Yahudi yazınında daima büyük bir anlamı olmuştur.

mattı; ayrıca, gerektiğinde büyüleyici biri olabiliyordu. Ama bazen aynı derecede sinsi de olabiliyordu. Sadakat ve arkadaşlık duygusuna pek az sahip olan gerçek bir fırsatçıydı ve ahlaksız bir insandı. Dindar Yahudileri gücendirmemeye fazlasıyla özen gösterecek kadar da akıllıydı. Örneğin, her türlü putperestlik suçlamasına hedef olmaktan kendini sakınmak için, bastırdığı paraların hiçbirinin üstüne kendi resmi dahil hiçbir insan resmi koydurmuyordu. Ama Herod'un güzel Tapınağı Süleyman ya da Yoşiya'nın Tapınaklarına benzer tipte bir Tanrı evi değildi. Romalıların gözüne girmek için, Tapınağın girişine kocaman bir Roma kartalı dikmişti. Bu, dindarların öfkelenmesine yol açtı ve sonunda birkaç genç adam bir gece vakti Tapınağa gizlice girip bu kartalı yerle bir etti. Herod bu asileri yakalattı, sarayına getirtti ve canlı canlı yaktırdı.

Mariamne'nin ölümünden sonra Herod en az on kez evlendi ve nikâhlı ya da nikâhsız eşlerinden sayısız çocuk sahibi oldu. MÖ 17'de Herod'un her ikisi de Mariamne'den olan iki büyük oğlu, eğitim görmeleri için yollandıkları Roma'dan geri döndüler. Onlar Roma'dayken Herod'un sarayı çoktan bir entrika ve iftira yuvasına dönüşmüştü. Herod'un bu iki oğlu annelerinin öldürülmesine çok üzüldükleri ve babalarının otoritesine sürekli meydan okudukları için, Herod gayrimeşru oğlu Antipater'i kendine varis olarak seçti. Sonunda Herod Mariamne'nin oğullarını tutuklattı, işkenceden geçirtti, yargılattı ve idam ettirdi. Şimdiye dek hep paranoyakça davranmış biri olan Herod artık varis seçtiği Antipater'in bile kendisine komplo kurduğuna inanıyordu. Antipater de yargılandı ve ölüm cezasına çarptırıldı. Bunu duyan İmparator Augustus'un "Herod'un oğlu olmaktansa domuzu olmak daha iyi" dediği söylenir. Ne tuhaftır ki Antipater'in ölüm cezası infaz edilirken, Herod da Eriha'daki sarayında ölüm döşeğinde yatıyordu.

MÖ 4'te ölen Herod'dan geriye ne tür bir miras kaldığına ilişkin pek az şüphe mevcuttur. Herod'un devlet mekanizma-

larını bir tiran gibi kullanışı, din adamları hiyerarşisini büyük ölçüde yok edişi ve Yahudi toplumunun üst sınıfları arasında eskiden beri yayılmakta olan Yunan etkisinin artmasını özendirişi, hem ahlaki hem de ulusal bakımdan Yahudi kimliğini aşındırmıştı. Tapınak artık bir din kurumundan çok bir ticari kuruluş ve turistik mekân gibi işletiliyordu; ve büyük ölçüde Sadukilerin (iktidarı ellerinde tutmak için Romalılarla işbirliği yapan zengin üst sınıfla bağlantılı aşırı tutucular) kontrolü altındaki Tapınak hiyerarşisi yozlaşmıştı. Tanrıdan korkan dindar Ferisiler ve aşırı dindar bir azınlık olan Fanatikler marjinalleşmişti. Yahuda artık kralsız bir krallıktı. Ahlaki değerleri paramparça olmuştu. Dinsel önderlik ve sorumluluk sahibi seküler yönetim uzun süre önce yok edilmişti ve ülke saldırgan bir işgalci gücün tutsağı olmuştu. Museviliğin tehdit altındaki kalıntıları Yunan ve Roma pagarızmine karşı ruhani bir savaş veriyordu.

Yahuda eyaleti gümbürdeyen, için için kaynayan bir yanardağdı ve Yeruşalim bu dağın doruğuydu. Roma ise otoritesini pekiştirmek üzere bu dorukta hazır bekliyordu. Yahudilerin yeni bir krala, bir kurtarıcıya, bir Davut'a gereksinimi vardı. Herod'un ölümünden yaklaşık kırk yıl sonra Nasıralı İsa'nın yargılandığı, hüküm giydiği ve çarmıha gerilerek idam edildiği Yeruşalim böyle bir yerdi.

İlk Hıristiyanlık: Pavlos, İsa, Tanrı ve Roma

Ölümünden bir süre sonra, İsa'nın yandaşları ikiye bölündü. Bir grup, İsa'nın Yeruşalim'deki ailesinin etrafında toplandı, diğer grup ise, daha sonraları Pavlos olarak tanınan Tarsuslu Saul'ün önderliğinde hareket etti. Saul'ün öğretileri Yunanistan'a göç etmiş olan kentli Yahudiler tarafından coşkuyla kabul edildi.

Pavlos'un İsa'nın deneyimi ve öğretisinin ne anlama geldiği ile ilgili görüşü onu İsa'nın ilettiği mesaj hakkında başka

fikirler üretmeye itti. Bu mesajı Yunan İmparatorluğunun çeşitli kentlerinde bulunan ilk Hıristiyan cemaatlerine —Selaniklilere, Korintlilere ve Filipililere— mektuplar yazarak iletti. Pavlos tarafından yapılan görev bildirimleri, Kutsal Kitabın İsa'nın yaşamıyla ve Hıristiyan dininin temellerinin atılışıyla ilgili bölümlerini oluşturan Yeni Ahit'in önemli bir kısmını meydana getirir.

Pavlos'un mektuplarında İsa Tanrısal bir kişiliğe dönüşür, çünkü böyle olması Pavlos'un bir Mesih'in ne olduğuna ilişkin daha önceden herhangi bir fikre sahip olmayan Yunan muhataplarına daha çekici gelecektir. Yunanlılar sevdikleri herkesi tanrılaştırmaktadır. Yeni Ahit'in bir başka kitabı olan *Habercilerin İşleri*'nde Pavlos ve ilk Hıristiyan misyonerlerinden bir başkası olan Barnabas'ın, onların Tanrı Hermes ve Zeus'un yeniden doğmuş halleri olduğuna inanan kalabalıkların saldırısına uğradığını okuruz. Pavlos, İsa'nın bir tanrı olduğunu asla gerçekten ilan etmemiştir, ama yıllar geçtikçe, İsa'dan gitgide daha çok Tanrısal terimlerle söz etmeye ve onun dirileceğinden bahsetmeye başlamış ve böylece yazdıklarının niteliği değişmiştir.

Dinsel hareketler karizmatik bir önder çevresinde toplandığı ve bu önder bir ardıl seçmeden ya da bir varis bırakmadan öldüğü zaman ciddi sorunlar ortaya çıkar. İslamdaki Sünni-Şii ayrımının nedenlerinden biri budur; her iki grup da kendi önderlerinin Muhammed'in gerçek ardılı olduğunu iddia etmektedir. Önderin yerine kimin geçeceği belli değilse, dinsel hareket inanç ve eylemlerinden bazılarını gözden geçirir. Anlaşılan, İsa'nın ölümünden sonra da olan budur.

Pavlos, İsa'nın Tanrı olduğunu ilan edince mesajını daha evrenselleştirmiş de oldu. İsa artık her şeyi Yahudiler açısından daha iyi hale getirecek Yahudi bir Mesih değildi. Tersine, Pavlos, İsa'nın tüm insanları, tüm ulusları Tanrı ve insan arasında yapılacak yeni bir sözleşmenin parçası haline getirmek

niyetinde olduğunu söylüyordu. İsa kendini kurban ederek bu sözleşmenin altına imza atmıştı. Bu sözleşme, TANRI ile İsrailliler arasında yapılan eski sözleşme gibi insanlara koruma değil, sonsuz bir yaşam sunuyordu.

Bu çekici mesaj Yahudilere ve putperestlere cazip geldi. Vespasyan ve ardından Titus yönetimi altındaki Romalılar MS 66'da Filistin'de çıkan bir isyanı vahşice bastırdıktan (Yahudi Savaşları sırasında Romalıların yaklaşık bir milyon Yahudi öldürdüğü söylenir) ve aradan beş yıl geçmeden Tapınağı son kez yıktıktan sonra Musevilik artık bilgece ve halk tarafından rağbet edilen bir inanç olmaktan çıkmıştı. Museviliğin "Tanrıdan Korkanlar" olarak bilinen Romalılar ve diğer paganlar arasından kendine taraftar topladığı 1. yüzyılın ilk yıllarının tersine, bu inanç artık daha içe dönük hale gelmişti; *Tora*'yı ve Yahudi Yasası'nı kabul etmeyi reddetmelerinden ötürü, İsa tutkunları sinagoglardan atılmıştı.

Hıristiyanlık özellikle kadınlara çekici geliyordu. İsa'nın yaşamını ve öğretisini anlatmak amacıyla, çarmıha gerilişinden sonraki ilk yüz yıl içerisinde yazılan metinler İsa'nın kadınlarla olan ilişkilerine geniş olarak yer vermektedir. Anlaşılan, kendi müritleri tamamen erkeklerden oluşmakla birlikte, İsa kadınlara kendisiyle eşit insanlar gibi muamele ediyordu. Örneğin, *Markos İncili*'nde, İsa'nın öldükten sonra gömüldüğü yere onu meshetmek amacıyla üç kadının geldiği anlatılır. İsa ağzı bir kayayla kapatılmış bir mağaraya gömülmüştür. Kayayı yana yuvarlayan kadınlar cesedin kayıp olduğunu görürler. Daha sonra, İsa bu kadınlardan birine, Maria Magdalena'ya tekrar görünür ve böylece dirildiği kanıtlanmış olur. Bu anlatımın *İncil*'de kadınların yerine erkekler konarak tahrif edilmeksizin günümüze ulaştığı gerçeği, cinsiyete ilişkin olarak, İsa'nın çevresinde Musevilikteki yaygın tutumdan radikal şekilde farklı bir tutumun var olduğunu akla getirmektedir.

Ama bu kültün Batı kültürünün temeli halini alacak şekilde evrilmesini kesintisiz bir süreç olarak betimlemek yanlış olur. Hıristiyanlığın ilk yıllarının özelliği karalama kampanyaları ve hizip çatışmalarına sahne olmasıdır. Pavlos, Tarsuslu yaşıtlarının dünya görüşlerinin Yunanlılardan etkilendiğini görerek hayal kırıklığına uğramış ve Ferisi olmuştu. İsa da Ferisi idi. Bu mezhebin üyeleri *Tora*'da yazılı olanların yanı sıra sözlü Yahudi Hukuku geleneğine bağlı kalarak günlük yaşamın kutsallaştırılması gerektiğine inanıyordu (Sadukiler Musa'nın beş kitabında belirtildiği şekliyle sadece yazılı hukuka inanıyorlardı). Bir Şam yolculuğu sırasında gördüğü hayalle doruğuna tırmanan derin bir ruhani buhran Pavlos'u Ferisiliği, hatta Museviliği reddetmeye itti. Bu, onun Yeruşalim'deki, Museviliğe katı şekilde bağlı İsa kültüyle artık ortak bir yanı kalmadığı anlamına geliyordu. Pavlos'un Akdeniz kıyılarına yayılmış İsa'ya tapan yeni cemaatlere yazdığı mektuplar, İsa'nın öğretilerinde ne dediğine ve takipçilerinin nasıl yaşamaları gerektiğine ilişkin büyük bir kafa karışıklığı olduğunu düşündürmektedir.

Roma İmparatorluğu'nun yeni türeyen her külte karşı *bırakınız yapsınlar* tavrı takındığını ileri sürmek de yanlış olur. Yüzyıllardır pek çok tarihçi bunu ima etmiş, yeni inanca karşı hoşgörüsüz yaklaşanların Romalılar değil Yahudiler olduğunu ileri sürmüştür. Her ne kadar panteizmin, doğası gereği, neredeyse her zaman bir ya da iki tanrıya daha ayıracak yeri olsa da, Roma'nın Hıristiyanlığa kuşkuyla yaklaşmasının birtakım nedenleri vardı. Hıristiyanlar artık sinagoga ait olan Yahudiler olmadıklarını belli ettikten sonra, Romalılar onlara yan bakmaya başladılar. *Tanrının Tarihi* adlı kitabında Karen Armstrong'un işaret ettiği gibi, Roma düşüncesi özünde tutucuydu. Geçmişten kasıtlı olarak gerçekleştirilen kopuşlar yaratıcı değil yıkıcı ve tehlikeli hamleler olarak görülüyordu. Üstelik Hıristiyanlık sevgi ve barış telkin ediyor, sık sık şiddetten kaçınmayı öğütlüyordu: Bu, yayılması halinde,

askerileşmiş bir sömürgeci iktidarın altyapısına zaman içinde zarar verebilecek çökertici bir dindi. Öteki yanağını çevirmeyecek, saldırgan, duygusuz askerler, böyle bir iktidarın işine, çevresine arkadaşlık, şefkat ve uyum telkin eden yumuşak başlı insanlardan çok daha fazla yarardı.

Roma toplumu, militarist ve eril inanç sistemlerine çok daha açıktı; askerlere, yönetici sınıf üyelerine ve kana susamış insanlara çekici gelen Mitra kültü kuvvet ve askeri gücü erdem haline getiriyordu.[2] İmparatorluğun uzak köşelerinde Mitra tapınaklarının askerler tarafından inşa edilmesinin sebebi budur. Günümüzde arkeologlar hâlâ bu tapınakları gün ışığına çıkarmaktadır. Ayrıca, Roma İmparatorluğu'nun farklı farklı bölgelerinde uygulanan çeşitli kültler son derece pratik amaçlara yönelmişti. İnsanlar tanrılarına çeşitli şeyler —şans, para, zafer, bebek, kayıp bilezik— için başvuruyordu. Atalarının yaptığı gibi, Tanrılardan bir şeyler isteme ve onlar tarafından işitilme fikri bu insanlara az da olsa güç veriyor, Roma egemenliğinden hoşnut olmalarını ya da hiç değilse bu egemenliği kabul etmelerini kolaylaştıran bir istikrarı tatmalarını sağlıyordu. Ama Hıristiyanlığın tek bir Tanrı olduğunu ve bu tek Tanrının en çok insanın içindeki alçakgönüllülüğü

2 İran'ın güneş, savaş ve adalet tanrısı olan Mitra, 2. yüzyıl Roma'sında popüler bir Tanrıydı. Mitra kültünün kökenleri belli değildir; içerdiği inançlardan bazıları Zerdüştçülükle ilişkili olabilir. Bu kültün en önemli ayini bir boğanın kurban edilmesiydi. Ayin genellikle yeraltı tapınakları ya da mağaralarda gerçekleştiriliyordu. Hiçbir Mitra Tapınağı bir düzineden fazla kişiyi içine alacak kadar büyük değildir. Bu militarist külte sadece erkekler kabul ediliyordu ve inisiyeler kültün mertebelerini tırmanırken yedi aşamadan geçiyorlardı. Capua'daki fresklerde gözleri bağlanmış, çömelmiş, yere yüzükoyun uzanmış inisiyeler görülmektedir. Ancak iri bir hayvan büyüklüğündeki böyle dar bir mekânda, ibadetlerinin sonunda inisiyelerin üstleri başları kan içinde kalıyordu; buna da "kızıl vaftiz" deniyordu. Kişi külte üye olduktan sonra, içrek bilgiye erişiyordu. Olayın kanlı boyutunu bir yana bırakacak olursak, bu grubun buluşmaları biraz Masonik toplantıları andırmaktadır.

umursadığını öne sürmesi bu "avuntu dini" için bir tehdit yaratıyordu. Hıristiyanlık, işgalci bir güce yabancı gelen fikirler ortaya atmıştı.

Pavlos'un Hıristiyanlıkta gerçekleştirdiği değişimler doğrudan doğruya kendi kişiliği ve deneyimlerinin etkisini taşımaktadır. İsa'nın anlattığı ve *Luka İncili*'nde aktarılan bir öykü Pavlos'un zihninde yer etmiş ve Hıristiyanlığın çağın öteki inançlarından ayrılmasına katkıda bulunmuştur. İsa, iki adamın, bir Ferisi ile bir vergi memurunun ibadet etmek için Tapınağa gidişini anlatır. Ferisi, herkes gibi —şantajcı, sahtekâr ve vicdansız— olmadığı için Tanrıya şükreder. Yaptığı pek çok iyi şeyi anlatır: Haftada iki kez oruç tutmuş, kazandığının onda birini vermiştir. Öte yandan, vergi memuru ibadet ederken yüzünü hatta gözünü bile yukarı çevirmeye cesaret edemez. Bir günahkâr olduğu için, bir elini göğsüne koyup Tanrıdan merhamet dilemekle yetinir. Ve İsa vergi memurunun, tarihin en tiksinç mesleğini yapan o kişinin daha doğru davrandığını söyler. "Çünkü kendisini yükselten alçaltılacak, kendisini alçaltansa yükseltilecek[tir]" (*Luka* 18:14).

Bu öykünün, *İncil*lerde "kötü adam" olarak resmedilen Ferisilere bir saldırı ve kendini üstün görme ile kurumlanmaya karşı bir uyarı işareti olduğunu görmek kolaydır. *Luka* — ya da *Luka İncili*'ni kim hazırladıysa o kişi— bu öyküyü kesinlikle böyle yorumlamıştır. Ama ruhani bakımdan hırpalanmış durumda olan Pavlos bu basit öyküde daha derin bir anlam bulur. Bir günah işlememiş olan Ferisi'nin elinde Tanrıya yaklaşmak için bir aracı yoktur. Günahkâr vergi memuru doğru kişidir, çünkü onun iyi biri olup olmadığını belirleyen şey erdemleri değil, Tanrının merhametine çocuksu bir bağlılık duymasıdır.

Pavlos için bu öykü Tanrının lütfuna, Tanrısal sevginin sadece Yahudilere değil tüm insanlığa aktığına olan inancının esasıdır. Ama bu, kendi başına, günahı açıklayamıyordu. Na-

sıl oluyor da Tanrı günahı bu kadar kolay bağışlayabiliyordu? Bu günahın önemsiz bir şey olduğuna işaret ediyordu. Ama günah önemsiz bir şey değildi. *Yaratılış* kitabındaki yaratılış öyküsünde insanların sonsuza kadar yaşama yeteneğiyle yaratıldığı anlatılır. Âdem ve Havva günah işleyip Tanrıya karşı gelince her şey değişmiştir. Onların bu "ilk günahı" yüzünden bütün torunları ölmeye mahkûm edilmiştir. Ama Pavlos'un —Hıristiyanlığı halka açık ve çekici hale getirecek olan— kişisel teolojisinde İsa ölümüyle bu mahkûmiyeti geçersiz kılmıştır. Bundan böyle, insanlar, yukarıda aktarılan öyküdeki vergi memurunun yaptığı gibi, Tanrının merhametine mutlak biçimde inanarak bu en büyük bedeli ödemekten kurtulabileceklerdir.

Belli bir kafa yapısına sahip insanların bu fikri rahatsız edici bulduğunu anlamak zor değildir. Her çağda ve her dinde, sadece ayinler kanalıyla Tanrıya yaklaştığını düşünmeyi tercih eden insanlar olmuştur. John Betjeman'ın 1940 tarihinde kaleme aldığı "Westminster Abbey'de" adlı şiiri bu tür bir sahte dindarlığı hicveder.

> Bir günah işledimse de Tanrım,
> Değildi bu büyük bir suç.
> Bulur bulmaz bir vakit,
> Geldim akşam ayinine.
> Ver o halde bana büyük bir ödül,
> Ve düşürme değerini hisselerimin.[3]

Ama Ferisileri Betjeman'ın kilise müdavimiyle aynı kefeye koymak her ikisine de haksızlık etmek olur. Ferisiler *Tora*'nın metinleri kadar din adamları kanalıyla aktarılan sözlü geleneği de takip ediyorlardı. Uyruğu ya da dini her ne olursa olsun tüm insanlara adil ve nazik davranmanın önemini vurgulu-

3 J. Betjeman, *Collected Poems* (Londra: John Murray, 2003).

yorlardı. Yine de Pavlos'un yukarıda söz ettiğimiz öyküden yola çıkaracak geliştirdiği fikirler, *Tora*'nın dikte ettiği adetler, ayinler ve davranışların tümü için bir tehdit oluşturuyordu. Ferisilerin günlük ibadet adetleri ve putperestlerin kurban ayinleri ibadet eden kişinin kendine güvenme avantajına sahip olmasını sağlıyor, belirsizliklerle dolu bir dünyada belli bir ölçüde kesinliğe ulaşma olanağı sunuyordu. Ama kişinin kendi günahlarını çocuksu bir şekilde kabul etmesi, kendini mutlak anlamda Tanrının ellerine teslim etmesi... Bunlar ince düşüncelerdi. İmparatorluklar ve tapınaklar alçakgönüllü insanlar tarafından inşa edilmez, savaşlar başkalarına sevgiyle yaklaşan kişiler yüzünden çıkmazdı, ama Hıristiyanlık kurtuluşu garantileyen tek erdemin alçakgönüllülük olduğunu vurguluyordu. İsa'ya atfedilen sözler arasında belleklere en iyi kazınanlardan biri şu olmuştur: "Ne mutlu alçakgönüllü olanlara, çünkü dünya onlara miras kalacak."

Bu yüzden pek çok Romalının Hıristiyanlığın açtığı Tanrı'ya teslim olma yoluna girmek yerine Hıristiyanlığa kuşkuyla yaklaşması, onu küçümsemesi, onunla alay etmesi, eğlence olsun diye Hıristiyanları aslanlara yedirmesi şaşırtıcı değildir. Romalılardan kötü muamele gören yalnızca Yahudiler değildi. İlk iki yüzyıl boyunca Hıristiyanlığın köleler ve alt sınıf üyeleri arasında daha popüler olması Romalı yöneticilerin bu yeni inancı daha da çok hor görmesinden başka bir sonuç doğurmadı. Hıristiyanların İmparatora kurbanlar sunmayıp dua etmekle yetinmesi daha da rahatsız ediciydi. Romalılar bunu büyük bir saygısızlık olarak görüyorlardı. Böylece Pavlos (kutsal metinlere bakılırsa MS 62'de başı kesilerek) idam edildi ve MS 64'ten itibaren İmparator Neron, Hıristiyanlara karşı başlangıcından bitişine dek aynı şiddette sürüp giden bir düşmanlık ve işkence kampanyası yürüttü. İki yüzyıl hüküm süren bu atmosferde her Hıristiyan iktidara kafa tutmayı göze alamadı ve şehit olmaktan kaçınanlar ile katledilmeye hazır olanlar arasında büyük bir düşmanlık gelişti.

Yine de, İsa kültü Roma İmparatorluğu sınırları içinde, özellikle sivil devlet memurları ve üst rütbeli subaylar arasında, taraftar kazanmaya devam etti. Belli bazı feminist Tanrıbilimciler kadınların bu süreçte bir rol oynadığına işaret etmektedir. Kadınlar Hıristiyanlığın bağışlayan ve sevgi telkin eden değerler sistemini ve hangi cinsiyet ya da ırktan olursa olsun herkesin Tanrının inayetine ulaşabileceği vurgusunu çekici buluyorlardı. Şuna da dikkat edilmelidir ki Roma otoriteleri tarafından her nasıl algılanırsa algılansın, Hıristiyanlık (ondan önceki Musevilik gibi) yıkıcı bir kült değildi. Pavlos yoldaşı Timoteos'a yazdığı mektuplarda, Tanrıya saygı duymayı kurallara uygun davranmakla bir tutuyor ve Hıristiyan köleleri efendilerine boyun eğmeye çağırıyordu.

İlk Hıristiyan İmparator, Konstantin

Hıristiyanlığın en sonunda zafer kazanmasının nedeni Roma İmparatorluğu'nun kendi içindeki ayrımlar ve zaaflardı. İmparatorluğun kendi başına yönetemeyeceği kadar büyük bir yer olduğunu anlayan Diokletyen kendine bir imparator yardımcısı atadı. MS 305'te iki imparator da, Batı'da Diokletyen ve Doğu'da Maksimiyen, tahttan çekildi ve yerlerine vekilleri Galerius ve Konstantius geçti. İstikrarsızlık yılları, Konstantius'un oğlu ve Roma ordusunun kahramanı Konstantin ile Maksimiyen'in oğlu, İtalya'yı ve Kuzey Afrika'yı denetimi altında bulunduran Maxentius'u karşı karşıya getirdi. Hıristiyan bir anneden doğan ve maiyeti içerisinde Hıristiyan danışmanlar bulunduran Konstantin MS 312 yılında Roma'nın kuzeyindeki Milvia Köprüsü'nde rakibine saldırmak üzere Galya'dan güneye indi. Anlatılanlara göre, savaşın arifesinde önemli bir hayal gördü. Bu hayalini daha sonra onun yaşam öyküsünü yazan Caesarealı Eusebius'a anlattı. Eusebius'a kulak verelim: "Öğle vakti, Güneş tam alçalmaya başladığı sırada, gökyüzünde, güneşin hemen yukarısında, üstünde

'Bu İşaretle Fethet' [*hoc signe victor eris*] sözü yazılı olan ışıktan bir haç gördüğünü söyledi. Bu işaret hem onu hem de ordusunu hayrete düşürmüştü."

Ertesi gün, Roma'nın 15 kilometre ötesinde bulunan Maxentius'un ordusuna saldırdı. O gün talih Konstantin'in yüzüne güldü. Maxentius'un ordusu çok daha büyük olmasına rağmen, askerleri paniğe kapıldı ve Milvia Köprüsü'ne doğru kaçmaya başlayıp bir darboğaza girmiş oldu. Askerlerin ağırlığına dayanamayan taş köprü çöktü. Suya düşen Maxentius zırhın ağırlığından ötürü boğularak öldü ve ırmağın kuzey kıyısında kapana kısılan askerlerin bir kısmı kılıçtan geçirildi, bir kısmı tutsak edildi. Konstantin tam bir zafer kazanmıştı. Ne var ki İmparatorluğun doğu yarısını tam olarak güvenli hale getirmesi ve en sonunda tek hükümdar olabilmesi on iki yılını daha aldı.

Konstantin MS 337'de ölene dek resmi olarak Hıristiyan olmadı, ama Hıristiyanlığa karşı bir hoşgörü politikası izledi ve Hıristiyan danışmanlara güvenmeyi sürdürdü. Yaşam öyküsünün yazarı, eski Yunan dünyasının Tanrısal krallık anlayışıyla Hıristiyan ideolojisini akıllıca bir araya getiren Eusebius'tan özellikle etkilendi. Konstantin bir Avrupalı hükümdar prototipi oldu. Otoritesini Tanrıdan aldığına ve tebaasının İsa'nın istediği şekilde yaşamasına rehberlik etmenin kendi sorumluluğu olduğuna inandı. Konstantin'e göre, barış ve istikrar, Hıristiyan önderlerin Hıristiyan hükümdarlığına bağlıydı.

Konstantin'in gözünde İmparator dinsel bakımdan öyle çok önem taşıyordu ki kendisi MS 325'te toplanan Nikea Konseyi'ne rehberlik etti. Bu toplantı Hıristiyan öğretisinin çeşitli dalları arasında bir ortak zemin oluşturmak üzere gerçekleştirilmişti. Hıristiyanlığın ilk evreleri kargaşa içinde geçmişti, çünkü Doğuda (örneğin Suriye, Mısır ve İran'da) yaşayan Hıristiyanlar, yaşadıkları yerlerde çok yaygın olan öteki tektanrılı inançlara yöneliyorlardı. Bu inançlar arasında Mit-

racılık, Zerdüştçülük ve Musevilik vardı. Avrupa'da yaşayan Hıristiyanlar Tanrıya çoğul bir kimlik —Teslis— yakıştırmayı tercih ediyorlardı ve bu tercihin putperestlikle bağlantısı vardı. İskenderiyeli Arius'un İsa'nın tamamen Tanrısal bir varlık olduğuna karşı çıkmasıyla olaylar bir dönüm noktasına geldi.

Arius ve taraftarları İsa'nın Babası olan Tanrının benzersiz, bölünemez, aktarılamaz ve aşkın bir varlık olduğunu düşünüyorlardı. O, Tanrısal olan tek varlıktı. Sonuç olarak, bu mantık, Oğul'un bir şekilde farklı olmasını gerektiriyordu. Babasıyla aynı özden yapılmış olamazdı (aksi halde bu öz bölünmesi ve aktarılması mümkün olan bir şey olur, ya da, bir şekilde, benzersiz veya eşsiz bir şey olamazdı). İsa sadece Babası'nın eylemi sayesinde vücuda gelmişti ve İsa'nın vücuda gelişinin (ya da yapılışının veya ana rahmine düşürülüşünün) *İncil*'deki anlatılışı Baba ve Oğul arasında özel bir ilişkinin varlığını ima etmekle birlikte, İsa ile Babası'nı aynı kefeye koymak doğru olmazdı. Ariusçular Oğul'un "yoktan var olduğunu"; ve zamanın belli bir noktasında Tanrı tarafından yaratılmış olduğu için, onun değişmez bir varlık olmadığını, ahlaki bakımdan değişmeye açık olduğunu ileri sürüyorlardı.

Konsey'den geriye herhangi bir kayıt kalmadı ama bir görgü tanığı olan Caesarealı Eusebius'un anlattıklarını biliyoruz. Olayları aktarış biçimi onun Arius'un düşüncesine beslediği sempatinin etkisi altında kalmıştır. Aslında kendisi de sapkın damgasını yeme tehlikesi altındaydı. Konsey 325 yılının Mayıs ayında Türkiye'de, İmparator'un Nikea'daki yazlık sarayında açıldı. Toplantıya muhtemelen 300'den fazla piskopos katıldı. Bu din adamlarının çoğu bu meselenin yakıcı şekilde hissedildiği Doğudan —Mısır, İran, Filistin, Suriye ve Anadolu'dan— geliyordu. Bazı Avrupalı piskoposlar da burada hazır bulunmuştu, ama Papa I. Sylvester yaşlı ve hasta oluşu yüzünden toplantıya katılamamıştı.

Eusebius'un tüm piskoposların toplandığı ana ilişkin anıları dokunaklıdır. Piskoposların kimi topal, kimi çolak, kimi kördü, çünkü pek çoğu eski Roma dünyasının işkence ve zulmüne maruz kalmıştı. Sonra içeri üstünde altın işlemeli al bir kaftanla bu yeni Roma dünyasının seküler efendisi girdi ve tahtına yerleşmeden önce herkese oturmasını söyledi. Tarihte öyle anlar vardır ki insan o anın yaşandığı ortamda duvara konmuş bir sinek olarak bulunmak için bile pek çok şeyini vermeye hazırdır ve bu kuşkusuz o anlardan biridir.

Sonra olup bitenler gerçekten sıradışıydı. Her ne kadar Arius'un piskoposlar arasında yirmi iki yandaşı bulunduğu söylense de onun görüşü Konsey'de büyük çoğunluk tarafından sapkınlık olarak mahkûm edildi. Söylenenlere bakılırsa, bu büyük çoğunluk Arius'u öyle yüksek sesle ve hararetle ayıpladı ki "Ariusçu" piskoposların çoğunun gözü korktu ve Arius'a verdikleri desteği hemen geri çektiler. Kendisi de aynı yılın başlarında geçici olarak aforoz edilmiş olan ve bundan ötürü ismini temize çıkarma kaygısı taşıyan Eusebius, uzun bir inanç bildirisi okudu. Yeni bir amentü yazılmıştı:

> Biz tek bir Tanrıya, Her Şeye Gücü Yeten Baba'ya, görünen ve görünmeyen her şeyin Yaratıcısı'na; ve tek bir Efendi İsa'ya, Baba'nın tek çocuğu olan, yani Baba'nın özünden [*ousia*] olan, Tanrının Tanrısına, ışığın ışığına, gerçek Tanrının gerçek Tanrısına, gökyüzündeki ve yeryüzündeki her şeyi yaratan Baba ile aynı öze sahip [*homoousios*] olmayan İsa'ya inanırız... "Bir zamanlar O, O değildi ve vücuda getirilmeden önce O, O değildi" ve "O yoktan var edildi" diyenleri ya da "O farklı bir maddeden ya da özden yapılmıştır" ya da "Tanrının Oğlu yaratılmıştır, ya da değişebilirdir, ya da değişime açıktır" diye düşünenleri Katolik Kilisesi aforoz eder.

Buna rağmen on sekiz piskopos Arius doktrinini desteklemekte ayak diredi.

Konstantin muhtemelen bu tür Tanrıbilimsel meselelerle pek ilgilenmiyordu. Öncelikle istikrarı önemseyen bir devlet adamı olarak onu asıl ilgilendiren şey kilisenin kendi sorunlarını çözmesini sağlamaktı ve bu amaçla Hıristiyanları birbirleriyle dayanışmaya zorlamaya kararlıydı. Hazırlanan amentünün altına imza koymayanları sürgüne yollamakla tehdit etti. Bir süre daha tartışıldıktan sonra, iki Libyalı piskopos ve Arius'un kendisi dışında herkes amentüyü imzaladı.

Mesele tabii ki burada kapanmadı. Konsey'in kararından sonra da tartışmalar sürdü. Konstantin de hayatının ileriki aşamalarında bu mesele hakkında kararsızlığa düştü. Ama belki sorunlara kolay ve hızlı çözüm bulan faydacı bir kişi, bir asker, bir general olduğu için, Tanrıbilimin incelikleriyle akademik bakımdan ilgilenmedi. Ancak, kişisel görüşleri her ne olursa olsun, bu sert ve karizmatik önder inatçı bir Ortadoğu kültünü güçlü Roma İmparatorluğu'yla nikâhladı ve Hıristiyanlık bundan sonra ilerledi. Zamanla, Avrupa Konstantin'in Tanrı tarafından görevlendirilen kral fikrini benimsedi. Üzerine İsa'nın çivilendiği haç, Milvia Köprüsü Savaşı öncesinde hayalini gördüğü simge, dünyada en çok tanınan simge haline geldi. *İncil*lerde anlatılan öykünün karakterleri —Ferisi ve vergi memuru, Pontius Pilatus, Yahuda— İzlanda'dan Polonya'ya, Afrika'dan Asya'ya dek, pek çok ulusun bilincine yerleşti. Yüz milyonlarca insan kendisine Hıristiyan dedi, inançları önemli ahlaki değerleri, büyük sanat eserlerini, dünyanın en muhteşem mimarlık örneklerinden bazılarını ve zaman zaman da en aşırı bağnazlık ve acımasızlıkları yarattı.

Hıristiyanlık tarihinin bu kısa ve özlü anlatımı Tanrı Fikri'nin dünyanın yapısında nasıl devasa ve kalıcı değişimler yaratabileceğini gösteriyor. Herhangi bir tarih kitabına kısaca göz atarsanız, Hıristiyanlık inancının ulusal sınırları nasıl değiştirdiğini, nasıl belli ahlak ve ibadet kalıpları dayattığını ve

tüm kültürleri nasıl bilgilendirdiğini ve bir kralın tacındaki haçtan Cuma günleri balık yemeye dek izlerini o kültürlerin ürün ve alışkanlıkları üzerinde nasıl bıraktığını görebilirsiniz. Ama başka açıdan bakıldığında, bu sarsıcı değişim sadece bir rastlantılar silsilesinin sonucu olarak da görülebilir. Eğer Pontius Pilatus, ardılı Albinus gibi daha farklı bir adam olsaydı, İsa'ya ölüm cezası verilmeyebilirdi. Eğer İsa yaşasaydı, kehanetleri gerçekleşmeyince, yandaşları onun çevresinden uzaklaşabilir ya da birbirine düşer ve hareketin tükenmesine yol açabilirdi. İsa da Pavlos'un yaşadığı türden inanç bunalımlarına girebilir ve ileride görüşünü daha yaşlı ve bilge bir kişi olarak gözden geçirebilirdi. Eğer Pavlos'un kişiliği kendisinin İsa'nın öğretisine ilişkin görüşlerini etkilemeseydi, Hıristiyanlık Yahudilere özgü bir inanç olarak kalabilirdi. Konstantin olmasaydı, Hıristiyanlık ancak sadece kölelere, asker eşlerine ve kentli zanaatkârlara çekici gelen silik bir kült olarak varlığını sürdürebilirdi. Pek çok Hıristiyan, Hıristiyanlığın bugünkü halini şans eseri almasını inançlarının doğruluğunun bir kanıtı olarak görmektedir ama Hıristiyanlığın çok başarılı olduğunu kabul etmek için ona inanmak gerekmez. Bu başarı, bazı fikirlerin yaratılmasında Tanrının rolü olduğunu kabul etseniz de etmeseniz de o fikirlerin gücüne delalet eder.

İyi ama bu fikirler hangi fikirlerdi ve bu fikirlerden arkadaşlarına ve yandaşlarına ilk kez söz eden kişi kimdi? İsa kendinden önceki ve sonraki pek çok kişi gibi Mesih olduğunu ileri süren dindar bir Musevi idi, ama yanılıyordu: Barış çağının başlayacağı, yeryüzünde Tanrının krallığının kurulacağı kehanetleri gerçekleşmedi.

İsa Nasıl Bir Yahudi idi?

Romalı general Vespasyan, MS 66'da Yeruşalim'i kuşattığı zaman kentin içinde bulunan uzlaşmaz Roma karşıtlarının bir kısmı Romalılarla savaşmak istiyordu. *Biryonim* ya da mi-

litanlar yani dövüşmekten yana olanlar, Yahudi arkadaşlarını savaşmaya zorlarken çok saldırganca taktiklere başvurdular. Kuşatılmış kentte açlık tehdidi belirmesine rağmen Yeruşalim'in tahıl ve yağ stoklarını ateşe verdiler. Ancak iktidarı ellerinde tutan Ferisiler silahlı mücadeleye karşıydılar. Tek şanslarının Romalılarla barış yapmak olduğunu düşünüyorlardı. Günümüze ulaşan bilgilere göre, büyük Ferisi bilge Haham Yohanan ben Zakkai'nin yeğeni, *biryonim*'in önderiydi. Zakkai yeğenini ikna etmek için elinden geleni yaptı. Abbah Sikrah adlı bu yeğen, amcasının görüşlerinin anlamlı olduğunu biliyordu ama ona yapabileceği bir şey olmadığını söyledi. Kanlı bir savaşa girmeye kararlı olan *biryonim* üzerindeki kontrolünü yitirdiğini ileri sürdü. Bu öykü *Talmud*'da anlatılmaktadır (*Gittin* 56).

Haham Yohanan ve Abbah Sikrah bir plan yaptılar. Bu plana göre Haham Yohanan kentten kaçacak ve Romalılarla temas kuracaktı. Kaçışı şöyle tezgâhlanacaktı: Haham kentten ayrılmadan önce ağır hastaymış gibi yapacak ve Abbah Sikrah da kimse onu aramasın diye onun hasta olduğu söylentisini yayacaktı. Haham Yohanan üzerine gerçekten kötü kokan bir şey sürecekti. Herkes onun öldüğünü sanınca, öğrencileri onun yatağının altına saklanacak ve Haham'ın üzerinde yattığı şilteyi aşağı doğru çekeceklerdi, "çünkü ölünün canlıdan daha ağır olduğunu herkes bilirdi". Sonra bedeni kentten çıkarılıp gömülecekti. Bunun oldukça riskli bir strateji olduğu hemen ortaya çıktı çünkü Haham'ın bedenini taşıyan kişiler tam yatak odasının kapısından çıkmak üzereyken ölüyü mızraklamak isteyen adamlarla karşılaştılar.[4] Abbah Sikrah, "Romalılar bizim için 'Yahudiler, efendilerinin

4 Her konuda olduğu gibi bu konu hakkında da az ve öz bilgi veren Talmud bu adamların neden bir "cesede" mızrak saplamak istediklerini açıklamaz. Din hukuku cesetlerin kesilmesini hoş karşılamaz, bu yüzden belki de bu adamlar kuşatmacılar tarafından satın alınmıştı ve büyük rabbi'nin öldüğünü doğrulamak istiyorlardı.

karnını deşmiş' mi desinler?" diyerek durumu kurtardı. Haham Yohanan kent dışına çıkarılıp gömüldükten sonra, pis mezarından çıkıp kötü kokulu giysileriyle Romalı generali görmeye gitti. Haham, Vespasyan'ın huzuruna çıkarılınca başını eğerek generali selamladı ve "Barış getirdim Ey Kralım, barış getirdim," dedi.

Ziyaretçisinin içinde bulunduğu durum yüzünden, onu gördüğüne çok sevinmeyen Vespasyan iki nedenden ötürü onu öldürtebileceğini söyledi: "Birincisi, ben kral olmadığım halde sen bana kral diyorsun ve ikincisi, ben kralsam neden beni daha önce görmeye gelmedin?" Haham generale onun gerçekten bir kral olduğunu ve Yeşaya ile Yeremya peygamberlerin Yeruşalim'in bir kralın eline düşeceğini kehanet ettiğini söyleyerek yanıt verdi. Ve "Daha önce gelemeyişimin sebebi de, *biryonim*'in beni bırakmamasıdır," diye ekledi.

Tam o anda Roma'dan bir ulak geldi. İmparator'un öldüğü ve Vespasyan'ın Roma'nın yeni hükümdarı olacağı haberini getirdi. Ulağın gelişinin hemen öncesinde Vespasyan ayağına sandallarının bir tekini geçirmekteydi. İyi haberin gelişinden sonra sandalın diğer tekini giymeye çalıştı, ama sandal ayağına dar geldi. Haham, "İyi haberler ayağı büyüttü," diyerek keskin bir gözlem yapmış oldu. Sonunda Vespasyan Haham'ı öldürtmemeye karar verdi (bu tür öyküler zaten hep böyle biter) ve hatta yaşlı adamın her isteğini yerine getireceğini söyledi. Romalıların Yeruşalim'i terk etmelerini istemenin şansını fazla zorlamak demek olacağını düşünen Haham Yohanan, Vespasyan'dan Ferisilere bazı iyilikler yapmasını istedi. Yavne kentindeki bilginlerin korunmasını, hasta bir Haham için bir doktor ve büyük bilge Haham Hillel'in torunları için ayrıcalıklar talep etti.

Haham Yohanan'ın istekleri pek iddiasız, hatta şaşırtıcı görünüyor değil mi? Aslında bu öykü Ferisilerin kurnazlık, bilgelik ve faydacılıklarının bir göstergesidir. Kenti kurtarmak olanaksızdı; gerçekten de çok geçmeden kent, Vespasyan'ın oğlu

Titus tarafından yerle bir edildi ve Tapınak yakılıp yıkıldı. Ama hahamlar Yahudi hukukunu ve daha önemlisi Yahudi eğitimini kurtarmayı başardılar. Yavne yüz yıllar boyunca Yahudilerin en önemli eğitim merkezi oldu ve Musevilik bu kentteki eğitsel ve geleneksel faaliyetler sayesinde hayatta kalabildi. *Yeni Ahit*, Ferisilerin *Tora*'ya körü körüne bağlı kalan fanatikler olduğu izlenimini yaratır. Bu, olayı karikatürleştirmektir. Haklarında anlatılan öyküler, onların mizah anlayışına sahip dengeli ve mantıklı insanlar olduğunu düşündürmektedir. Aşırılık yanlısı ya da tehlikeli olabilecek inançlara karşı sağlıklı bir kuşkuculukla yaklaşıyorlardı. Kuşku duydukları fikirler arasında Mesih fikri de vardı. Haham Yohanan şu kurnazca yorumu yapmıştı: "Size Mesih'in geldiğini söyledikleri zaman şayet elinizde bir fidan tutmaktaysanız, önce fidanı dikin sonra Mesih'i karşılamaya gidin."

Mesih'e inanmak, Moses Maimonides'in saydığı Museviliğin on üç ilkesinden biri olmakla birlikte,[5] bu dinin damarlarından sadece biridir. Daha önce de belirttiğim gibi, bu damar, gerilimli dönemlerde önem kazanma eğilimindedir. Musevilik, günlük yaşamın her veçhesini yöneten karmaşık emirler (*mitzvot*) sistemiyle birlikte, bir başka dünyaya ilişkin beklentilerden çok bu dünyada gerçekleştirilecek eylemlere dayanmıştır. *Yahudi Okuryazarlığı* adlı eserinde Joseph Telushkin, Yahudilerin Mesih fikrinden korkmak için iyi nedenleri olduğuna, çünkü ne zaman bu fikir ortaya atılacak olsa Yahudilerin başına gelmeyen kalmadığına işaret eder.[6] Yedinci bölümde Sabetay Sevi adlı "Mesih"in Avrupa'da yaşayan tüm Yahudi cemaatlerini içine çeken bir kargaşa ve kafa karışıklığı ortamını nasıl yarattığını göreceğiz. Telushkin ayrıca İsrail'de 1984 yılında ortaya çıkarılan bir komplodan söz eder. Bir avuç çılgın Yahudi, Kudüs'teki Mescidi Aksa camiini havaya uçurmayı, böylece bir savaş çıkarıp yeni bir Tapı-

5 *Guide for the Perplexed* (1190) adlı eserinde.

6 J. Telushkin, *Jewish Literacy* (New York: William Morrow, 1991).

nak inşa etmenin yolunu açmayı ve Mesih'in gelişini çabuklaştırmayı planlamıştır. Bu planlarını gerçekleştirmeyi başarmaları halinde neler olabileceğini düşününce insanın tüyleri ürperiyor. Her ne kadar tüm ortodoks Yahudiler sabah dualarında hâlâ Mesih'in gelişinden söz ediyor olsalar da Mesih'in yakın gelecekte gerçekten geleceğine samimi olarak inanan sadece birkaç mezhep vardır.

Mesih İsa fikri de Yahudilere yüzyıllarca felaket getirdi; ama bu, İsa'nın söylediği ya da yaptığı şeyler yüzünden olmadı. İsa, sekiz günlükken sünnet olan ve son nefesini Mezmurlar söyleyerek veren dindar bir Yahudi idi. Her ne kadar daha sonra, Pavlos'un bu kültü mitolojik ve popüler hale getirişi sayesinde, Tanrının tek oğlu olarak kabul edilse de, İsa hiçbir zaman bunu açıkça iddia etmemişti. Tanrıya "Baba" diyordu, ama bu o zamanlar ender rastlanan bir hitap biçimi değildi. Yahudiler hakikaten Tanrıyı bugüne dek bir "Baba" olarak görmüştür. İsa, insanlığını ve kırılganlığını vurgulamak istercesine, kendine *bar Naşa* yani "İnsan'ın oğlu" diyordu. Üstelik, başkaları *İncil*lerde ondan "Tanrının oğlu" olarak söz etse bile, bu hitabın daha çok sembolik bir anlam taşıması mümkündü. Bir kişiye "Albion'un oğlu" demekle, o kişinin vücudunun İngiltere toprağının içinden çıktığına, ya da bir kişinin mavi kan taşıdığını söylemekle o kişinin kanının renginin mavi olduğuna inanmış olmazsınız. Anlaşılan o ki İsa'nın yandaşları bu terimi onun gerçek Mesih olduğunu göstermek amacıyla kullanılıyordu, daha başka bir amaçla değil.

İsa bir din adamı olarak görev yaptığı süre boyunca insanlara kökleri *Tora*'da bulunan, Yahudilere özgü ahlak kurallarını ve fikirleri öğretti. Örneğin, İsa, *İncil*'de bildirildiği gibi, insanların karşı çıkmasına rağmen bir Şabat günü, on sekiz yıldır sakat olan bir kadını, ellerini onun bedeni üzerine koyup ona "Derdinden kurtuluyorsun" diyerek iyileştirdiği zaman (*Luka* 13:10-17) Şabat yasalarını çiğneyecek hiçbir şey yapmıyordu. Kaldı ki Yahudiler hayat kurtarmakla

yükümlüdürler ve dindar bir Yahudi hayat kurtarmak adına Şabat kurallarını çiğneyebilir. Bu olayda İsa bir insanın uzun zaman acı çekmesini etkili şekilde önleyerek bir *pikuah nefeş* (hayat kurtarma) eyleminde bulunmuştur. İsa, "Başkalarına, kendinize yapılmasını istediğiniz şeyleri yapın," derken, Haham Hillel hakkında anlatılan ünlü bir öyküyü akla getiriyordu. Anlatılanlara göre, Musevi olmayan biri Hillel'e yaklaşır ve ona eğer tek ayak üstünde dururken Yasa'nın tümünü özetleyebilirse kendisinin Musevi olacağına söz verir. Haham Hillel hemen, "Kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma. *Tora*'nın özeti budur ve gerisi bunun açıklamasıdır. Git de öğren," der.

Faaliyette bulunduğu dünyada kimse İsa'ya yan gözle bakmazdı. Yahuda'nın kuzeyindeki Galile eyaleti verimli, Roma yönetiminden özerk ve mucizeler gerçekleştiren —hastaları iyileştiren, iblisleri kovan, yağmur yağdıran— mübarek kişilerle dolup taşan bir yerdi. Bu adamların Yahudi şamanlardan pek bir farkı yoktu ve İsa'nın gerçekleştirdiği eylemlerden pek çoğu onun bu geleneğin bir parçası olduğunu düşündürmektedir. Oğlu ateşli bir hastalıktan ötürü ölüm döşeğinde yatan Bilge Rabban Gamaliel'in nasıl öğrencilerinden ikisini bir başka hahamı, Şanina ben Dosa adlı bir şifacıyı görmeye yolladığı anlatılır. Ben Dosa, evinin üst katında bulunan bir odaya çekilir ve dua eder. Öğrenciler hocaları Gamaliel'in yanına döndüklerinde hocalarının oğlunu iyileşmiş bulurlar.[7]

7 Baba Rabban Gamaliel en büyük Yahudi bilgelerinden biri ve Haham Hillel'in torunudur. *Nasi* ya da prenslik mevkisinde bulunuyordu ve Yahudi mahkemesi Sanhedrin'in başıydı. Pek çok seçkin öğrenci yetiştirdi. Pavlos muhtemelen onun öğrencisiydi. İlk Hıristiyanlara hoşgörülü yaklaştığı söylenir. Torunu Rabban Gamaliel II çok daha ünlü biriydi ve Yahudi toplumunun önderi olarak görülüyordu.
Şanina ben Dosa ile ilgili birçok mucizevi olaydan söz edilir. Talmud'da bir keresinde ibadet ederken onu akrep soktuğu ama onun ibadete devam ettiği yazar. Öğrencileri onu bulduğunda o hayattadır ama akrep ölmüştür. "Vay haline ben Dosa'yı sokan akrebin," derler.

İncil'deki ifadelerde İsa'nın etkinliklerinin Yahudi peygamberlerin yazdıklarıyla tamamen tutarlı olduğuna işaret etmek için büyük çaba harcanır. Ne zaman İsa bir şey söyleyecek ya da yapacak olsa, "böylece (şunu şunu) yerine getirmiş oldu" ifadesi İsa'nın Yahudi geleneğinde uzun zamandır beklenen bir umudun gerçekleşmesi olduğunu göstermek için kullanılıyordu. İsa Yasa'yı kaldırmak değil uygulamak için geldiğini ilan etmişti. Öteki üç *İncil*'den —*Markos*, *Matta* ve *Luka* İncillerinden— sonra ve Hıristiyanların Roma zulmünden kaçmak için kendilerini Yahudilerden ayırma ihtiyacını gitgide daha kuvvetli şekilde hissetmeye başladıkları bir dönemde yazıldığı anlaşılan *Yuhanna İncili*'nde bile Zekarya'nın kehanetlerine gönderme yapılıyordu.

İsa'nın doğumuyla ilgili öykü muhtemelen Mika'nın Mesih'in Beytlehem'den geleceği kehanetini gerçekleştirmek için uyduruldu: "Beytlehem... Benim İsrail'e egemen olmam için, senden biri çıkacak; ve bu kişinin kökeni eski günlere dayanacak." Bu pek çoğumuzun bildiği bir öyküdür. *Luka İncili*'nde, Yusuf ile karnı burnuna dayanmış Meryem'in Beytlehem'e yolculuk etmek zorunda kaldıkları, çünkü Romalıların bir nüfus sayımı yaptıkları ve herkesi kayıt edilmek üzere doğum yerine dönmeye zorladıkları anlatılır. Aşırı kalabalık yüzünden bebek İsa ilk gecesini bir ahırda, hayvanları beslemek için kullanılan bir kabın içinde geçirir. Ama Romalılar —titiz ve çalışkan bürokratlar oldukları için— artlarında o zamanlar yapılmış bir nüfus sayımına ilişkin herhangi bir kayıt bırakmamıştır. Ayrıca insanları doğum yerlerine dönmeye zorlamaları için de herhangi bir neden yoktur. Bu nüfus sayımı, sadece kelle vergisi toplama girişimi öncesinde yapılan bir kelle sayımından ibarettir.[8]

8 Bence İsa'nın ebeveynleri vergiden kaçmak için Beytlehem'e gitmiştir! Ayrıca, *İncil*lerde İsa'nın ahırda doğmuş olduğuna ilişkin herhangi bir bilgi verilmediğini de belirtmek gerek.

İsa'nın ölümüyle ilişkili, Hamursuz Bayramı arifesi ve sırasında cereyan eden olayların zamanlaması da belli bir amaçla değiştirilmiş olabilir. Hamursuz Bayramı bayramların en eskisidir. Yahudiler bu bayramda Mısır'dan ve kölelikten kurtuluşlarını anarlar. Mayasız hamurdan yapılmış ekmek ve acı bitkilerin topluca yendiği öğün olan *seder* Hamursuz Bayramı'nın en önemli anıdır. Tapınağın ayakta olduğu zamanlarda, İsraillilerin Mısır'dan ayrılırken yedikleri yemeği kutlamak için bir kuzu kurban edilir ve yenirdi. Sonraki yıllarda Hıristiyanlar İsa'yı "Tanrının kuzusu" ve İsa'nın ölümünü de Museviliğin eski yükümlülüklerinin yerine Tanrı ve tüm insanlık arasında yapılmış yeni bir sözleşmeyi koyan bir kurban ayini olarak gördüler. Bundan dolayı, *İncil*lerdeki anlatımlarda İsa'nın Hamursuz Bayramı sırasında öldüğünün söylenmesi, bu yorumu desteklemek için yapılmış bir hile olabilir. Anlatımlardaki öteki ayrıntılar bu zamanlamayla çelişmektedir. Örneğin bize, İsa Getsemane Bahçeleri'nde tutuklandığı zaman İsa'nın yandaşlarının kılıçlarını çektiği söylenir ama bu mümkün değildir, çünkü dindar Yahudilerin bayramda silah taşımadıkları neredeyse kesindir. Bayramda silah taşımaları için hayatlarının ciddi bir tehdit altında bulunduğunu düşünmeleri gerekir ki o şartlarda bu da mümkün olabilir. Ama en azından, İsa'nın ne zaman öldüğünü kesin olarak bilmediğimizi söyleyebiliriz.

İsa kültü, pek çok bakımdan Museviliğin devamı olmasına karşın, *İncil*lerde belirtildiği gibi, içerisinden çıktığı inanca karşı oldukça düşmanca bir tavır takınmıştır. Bize İsa'nın Ferisilerle sürekli kavga ettiği, ayin takıntıları yüzünden onlara kırıcı sözler söylediği, onları ikiyüzlülükle suçladığı anlatılır. Onun ölümüne yol açan Ferisilerdir. Romalılar adil ve sakindir. Onu yargılayan yargıç Pontius Pilatus, İsa'yı çarmıha gerdirmekte tereddüt etmiştir. Pilatus, Hamursuz Bayramı olduğu için, kalabalığa iki tutukludan hangisini, İsa'yı mı yoksa Barnabas'ı mı kurtarmak istediklerini sorarak İsa'ya

ikinci bir şans verir. Kalabalık, İsa'nın çarmıha gerilmesinde ısrar eder.

Bazı çağdaş Hıristiyanlar ve popüler medya ürünleri, örneğin Mel Gibson'ın *İsa'nın Çilesi* adlı berbat filmi, Pontius Pilatus'u İsa'nın idam edilmesini isteyen Yahudilere karşı otoritesini kullanamayan ya da kullanmayan omurgasız bir insan; cezanın infaz edilmesine istemeye istemeye izin veren ikinci dereceden bir figür olarak göstermektedir. A. N. Wilson *İsa* adlı eserinde bir Romalı yetkilinin yerel bir bayramdan ötürü bir tutsağı affettiğine dair herhangi bir kayıt bulunmadığına işaret etmektedir. Barnabas, *İncil*'de bize anlatıldığı gibi, bir hırsız değil, muhtemelen bir teröristtir, çünkü *Markos İncili* onun yakın zamanda çıkan bir isyanda bir cinayet işlediğini belirtir. Eğer Barnabas gerçekten bir kışkırtıcı idiyse, işini bilen vali Pontius Pilatus'un onu bu kadar kolay serbest bırakması fazlasıyla olanaksız görünmektedir. Anlatımın daha sonraki kısımlarında, İsa çarmıh üzerinde can verirken, Romalı bir yüzbaşı ona içki sunar ve işkence görmüş bu zavallı adamın Tanrının oğlu olduğunu kabul eder. Öykünün bu kısmı politik kaygılarla uydurulmuş olsa gerektir. Söz konusu Romalı subay sıradan Romalıları temsil etmektedir ve belki de ilk Hıristiyanlar kendilerini zulümden sakınmak istedikleri için bu figürü göze hoş görünecek biçimde resmetmemişlerdir.

Belki *İncil*lerin bize, havarilerden birinin, Yahuda İskariyot'un İsa'ya ihanet ettiğini söylemesi de önemlidir. Bu da büyük ölçüde uydurmaca olabilir. Bize, Yahuda'nın, İsa ve öteki havarilerin birlikte son yemeklerini yedikleri evden gizlice çıkıp başrahiple anlaşma yapmaya gittiği ve otuz gümüş lira karşılığında İsa'ya ihanet ettiği anlatılır. İsa'nın tutuklanmasından sonra Yahuda kendini asar. Yahuda evden kendi başına ayrıldığı için, onun otuz gümüş lira aldığını kimin nereden bildiği belli değildir. Onun İsa'ya neden ve nasıl ihanet ettiği de belli değildir. Daha sonra Getsemane Bahçeleri'nde

İsa'yı öperek onu askerlere işaret eder. Ama askerlerin onun orada olduğunu nereden bildiği belli değildir. Eğer askerler onu takip edecek istihbarata sahiplerse, ajanları Yahuda'nın İsa'yı göstermesine ve böylece Yahuda'nın bir ajan olduğunun anlaşılmasına gerek kalmaz.

Yahuda ile ilgili öykünün en ilginç tarafı, ismidir. İskariyot adı, *sicae* adlı küçük hançerlerini pelerinlerinin altına gizleyen bir grup militan isyancıya verilmiş bir isim olan *sicarii* sözcüğünden türetilmiş olmalıdır. Bunlar Romalıların dostu olan kişileri kalabalık ortamlarda hançerleyerek kargaşa yaratmakta uzmanlaşmış kişilerdi. İsa da havarileri arasına Simon adlı bir Fanatiği almıştı. Fanatikler, Masada Kalesi kuşatması sırasında hep birlikte intihar eden şiddet yanlısı vatanseverlerdi.[9] İlk Hıristiyanlar Yahuda'yı Tanrının oğluna ihanet eden kişi olarak betimlemek suretiyle kendilerinin bir grup Yahudi terörist olarak görülmelerini engellemeye çalışmış olabilirler.

Bu çelişkiler ve gariplikler, *İncil*lerde politik amaçlarla başvurulan bir uydurmaca öğesi olduğunu düşündürmektedir. O koşullarda İsa'nın karşı çıkacağı pek çok şey olduğuna hiç kuşku yoktur. Yahudi Kralı Herod son derece yozlaşmış biriydi ve onun iktidara getirdiği herkes de en az kendisi kadar kötüydü. Yahuda ülkesi hakkında bildiklerimizin çoğu, o yılların Yahudilere kral olmak isteyecek İsa gibi gerçekten dürüst bir önderin ortaya çıkışı için uygun bir zaman olduğunu düşündürmektedir. Ama *İncil*ler, dönemin yöneticilerini sadece ahlaksızlık yapmak ve kötü önderlik etmekle suçlamayıp daha da ileri giderler. İsa'nın doğumu Hıristiyanlığın Museviliğin bir tür devamı olduğunu vurgulamak için Beytlehem'e taşınır; Romalılar (en azından bazı Romalılar) sempatik olarak resmedilirken Yahudiler fazlasıyla kinci insanlar olarak göste-

9 Bu fanatikler çok sıra dışı tiplerdir, çünkü Musevilik intihara göz yummaz ve bir kişinin ölümüne başkalarının ölümünün eşlik etmesi fikri bu kültüre yabancı bir fikirdir.

rilir; ve *sicarii*, muhtemelen Hıristiyanların daha sonraki dönemde kendilerini zulümden sakınmak istemeleri yüzünden, hain olarak tasvir edilir. Ne yazık ki *İncil*lere yapılan bu hayal ürünü eklentiler ve Ferisiler ile ilgili rahatsız edici iddialar, 2000 yıl boyunca Yahudilerin maruz kaldığı zulmün Tanrıbilimsel bakımdan haklı gösterilmesini sağlamıştır. Eğer, Pavlos'un doğruladığı gibi, İsa'nın ölümü insanlığın günahlarını silmek için gerekli idiyse, o halde, onu öldürmekle suçlanan halk yani Yahudiler dünyaya iyilik etmemiş midir? Her şeye karşın, "İsa'yı Yahudiler öldürdü" düşüncesi ve bunun yanı sıra Yahuda [*Judas*] isminin "Yahudi" [*Jew*] ve "Musevilik" [*Judaism*] isimleriyle benzerliği Yahudilerin yuva kurdukları pek çok ülkede onlara karşı takınılan tavırlar üzerinde etkili olmuştur. Vatikan, pek çok Katoliği utandırarak, "İsa'yı Yahudiler öldürdü" düşüncesini 19. ve 20. yüzyıllarda Rusya ve Doğu Avrupa'da yaşanan zulümlerin ve Nazi soykırımının böyle çarpık bir inanışın doğurabileceği tehlikelere işaret etmesinden sonra, daha 1960'larda öğretilerinden silmiştir.

İsa'nın kimliği hakkında hiç kuşkuya yer bırakmayacak bir tarihsel sorun mevcuttur. İsa'nın var olduğunu biliyoruz: Zamanın tarihçisi Josephus'un ifadeleri İsa'nın yaşadığına ilişkin bağımsız bir kanıt niteliğindedir. İsa'nın bir ailesi vardı; anlaşılan, erkek kardeşleri ve annesi onun ölümünden sonraki yıllarda kültü canlı tutmaya çalışmıştır. Evli olup olmadığını bilmiyoruz ama o çağda, genç bir erkeğin bir karısının olmaması pek mümkün değildir. Geniş bir arkadaş çevresi vardı. Arimathealı Joseph gibi bazı zengin Sanhedrin üyeleri ve Fanatik Simon gibi teröristler bu arkadaş çevresinin içindeydi. Kendisinden önceki pek çok peygamber gibi yüksek ahlaki değerlere sahip ve olağanüstü derecede yetenekli biri olduğuna hiç kuşku yoktur.

Ama *İncil*lerde verilen ayrıntılar içinde, gerçek İsa'yı ortaya çıkarmayı güçleştiren tutarsızlıklar vardır. İsa, Yeruşalim'e yaptıkları uzun ve yorucu bir yürüyüşten sonra havari-

lerinin ayaklarını yıkayacak denli alçakgönüllüydü. Ama bir keresinde, çevresini sarmış insanlarla meşgul olurken, onunla konuşmaya gelen kendi annesini görmeyi reddetmişti. Sahiden de Meryem ile olan ilişkisinde çoğu zaman mağrurca davranıyordu. *Luka İncili* bize on iki yaşında Hamursuz Bayramı dolayısıyla ailesiyle birlikte Yeruşalim'i ziyarete geldiklerinde İsa'nın ortadan kaybolduğunu anlatır. Çılgına dönen annesi onu Tapınak'ta hahamlarla ciddi ciddi sohbet ederken bulur. Annesi onu azarlayınca, İsa hiç alttan almadığı gibi bu kabahati yüzünden tövbe etmeye de yanaşmaz, "Neden beni aradın? Babamın işini yapacağımı bilmiyor musun?" der. Bu esrarengiz insanın doğru bir resmini nasıl çizeceğiz?

1999 yılında İngiltere Kilisesi gençlere çekici görünmek için İsa'yı posterlerde "Sakin. Ilımlı. Uysal." sloganı eşliğinde, komünist devrimci Che Guevera gibi göstermişti. İsa'nın yoksullara olan ilgisi ve Hıristiyanların insanın evrensel kardeşliğine olan inancının daha sonra ortaya çıkan sosyalist fikirlerle kesinlikle çok ortak yönü vardır. Ama İsa'yı bir komünist devrimci olarak göstermek biraz kolaya kaçmak ve indirgemeci davranmak olur; o çok daha büyük bir insandır.

İsa'nın devrimci karakterine, yakalanışı ve idam edilişi öncesine ilişkin en canlı öykülerden birine dayanılarak canlandırılan kişiliğine pek çok anlam yüklenmiştir.

Markos İncili, İsa'nın, yaşamının son haftasında Tapınağı birkaç kez ziyaret ettiğini anlatır. Tapınak ziyaretçiler, rahipler ve tüccarlarla dolup taşmaktadır; kurbanlık olarak satılmak üzere getirilmiş hayvanların bağırış çağırışlarından ötürü hava biraz gergindir; sarraflar bağırarak döviz kurlarını duyurmaktadır. Bu manzara İsa'yı öylesine öfkelendirir ki sarrafların masalarını devirir. Tapınağın tüm ulusların ibadethanesi olmak niyetiyle inşa edildiğini, sarraflarınsa bu mekânı "hırsızlar inine" çevirdiğini söyler. İsa, oradan ayrıldıktan sonra, Tapınağın yıkılacağını ve üç günde yeniden inşa edileceğini ilan eder.

Bu kehanet büyük kafa karışıklığı doğurmuştur. İsa sadece mecazi anlamda mı konuşuyordu? Markos, insanların İsa'nın Hıristiyan Kilisesi'nin kuruluşunu kehanet ettiğini düşünmesini isteyerek, aceleyle "ama onun söz ettiği tapınak kendi vücuduydu" sözlerini ekler. Bu, bazı şeylerin öneminin daha sonra anlaşılmasından ötürü oluşturulan sahte bir görüntüye çok benzemektedir: Bu sözlerin yazıldığı dönemde tapınak çoktan yıkılmıştı ve Hıristiyanlar Kudas ayinini epeydir yapıyor, yani ibadet ederken sembolik olarak İsa'nın kanını içip etini yiyorlardı.

Öte yandan *Yuhanna* (2:19) İsa'nın bu sözlerini farklı şekilde aktarır: "Yıkın bu tapınağı. Onu üç gün içinde tekrar yükselteceğim." İsa burada —bir Yahudi olarak katıldığı— hayvan kurban etme ayinlerine karşı çıkıyormuş gibi görünmez. Tapınağa zarar vermeye de çalışmaz. Aslında, *Yuhanna İncili*'nde anlatıldığına göre, daha sonra Tapınağı defalarca ziyaret eder ve *İncil*ler bize onun ölümünden sonra yandaşlarının sürekli Tapınak'ta olduğunu bildirir. İsa'nın masaları devirmesi sadece bir protesto değildir; önemli bir şey söylerken çarpıcı hareketler yapan eski peygamberlerin eylemlerini andırır.

İsa'nın söylediği önemli şeylerin ne olduğunu keşfetmek için, Tapınak'taki kargaşa sahnesinden uzaklaşmak ve öteki sözleri üzerinde düşünmek gereklidir. *Matta İncili*'nde, İsa bir dağın zirvesinden uzun ve geniş kapsamlı bir vaaz verir; bu besbelli Musa'ya Sina Dağı'nda *Yasa*'nın iletilmesini çağrıştıran bir sahnedir. Bu "Dağdaki Vaaz"dan en çok alıntılanan sözlerden biri aldatmayla ilgilidir: "Onlara eski zamanlarda 'Aldatmayacaksın' dendiğini duydunuz. Ama ben size derim ki bir kadına şehvetle bakan kişi aldatma işini zaten kalbinde yapmış demektir."

Meslek yaşamının büyük kısmını insan davranışlarını, özellikle de üreme davranışını incelemeye adamış biri olarak, *On Emir* arasında yer alan bu emre itaatsizlik etmemiş pek az erkek —ya da kadın— olduğunu düşünüyorum. Ama bu

sözlerin önemli yanı, ardındaki niyet ve söylendiği ortamdır. İsa bu sözleri Musa'ya Yasa'nın iletilişini anımsatacak türden koşullarda söyleyerek, ne *Yasa*'yı hiçe saymaları ne de ona kölece bağlı kalmaları gerektiğini, sadece onun ötesine geçmeleri gerektiğini dile getirmek ister. İsa yandaşlarından Yasa'ya sıkı sıkıya bağlı kalmalarını, ama onu şimdiye kadar yapıldığından daha iyi anlamaya çalışmalarını ister.

Aynı mesajı İsa'nın Yahudilere uymaları emredilen temizlikle ilgili yasalar hakkındaki yorumlarına baktığımızda da alırız. Ferisiler İsa ve yandaşlarının Yahudilere bir yemekten önce ellerini yıkamalarını buyuran *mitzvah*'a uymadan birlikte ekmek yediklerini görünce hayrete düşerler. İsa'nın tutumu şöyle anlatılır: "Dışardan insanın içine girip de onu kirletebilen hiçbir nesne yoktur. Tersine, içinden çıkan şeylerdir insanı kirleten" (*Markos* 7:15). İsa Museviliğin yasalarını reddetmek şöyle dursun, bu yasalar ile kişinin ruhani yaşamı arasındaki paralellikleri vurguluyordu: "Çünkü içerden, insan yüreğinden kötü tasarılar çıkar: Rasgele cinsel ilişki, hırsızlık, adam öldürme, evlilik dışı cinsel bağlantı, açgözlülük, kurnazlık, düzenbazlık, soysuzluk, kıskançlık, sövüp sayma, kendini beğenme, akılsızlık" (*Markos* 7:21).

İsa, ölene dek itaatkâr bir Yahudi olarak kaldı, ama onun en önemli mesajı *sadece* yasalara itaat etmenin yeterli olmadığıydı. Ahlaki bakımdan ne anlam taşıdıklarının farkında olarak gerçekleştirilmedikçe ayinsel eylemlerin bir kıymeti yoktu. İsa, "...geleneklerinizle Tanrının sözünü etkisiz kılıyorsunuz," diyordu. Benzeri şekilde, İsa Tapınak'ta sarrafların masalarını devirirken kurban ayinlerine son vermeye çalışmıyordu, ama 600 yıl önceki peygamberler gibi, bu ayinlerin bir amaç haline getirilmesinin anlamsız olduğunu ileri sürüyordu.

İsa'nın bu mesajının tıpkı bugün olduğu gibi o zamanlar da pek çok kişi tarafından yanlış anlaşılmış olması mümkündür. Birçok Yahudi ve Roma yetkilisi olayı şöyle algılıyordu: Burada sorunlu Galile eyaletinden gelen ve kendisine otoriteyi teh-

dit edecek kadar çok sayıda yandaş toplayan bir *tsaddik* (dürüst insan) vardı. Yandaşları arasında Fanatikler ve hançer taşıyan *sicarii* bulunuyordu ve hep birlikte önemli bir bayram sırasında Tapınak'ta masaları devirerek bir halk ayaklanması çıkarmaya hazırlanıyorlardı. Atik davranıp onu etkisiz hale getirmek zorunluydu. O öldükten sonra, sadece Yahudilere hitap eden bu anlaşılması güç İbranice mesajı kullanarak İsa kültünü canlı tutmak mümkün olmazdı. Böylece *İncil* yazarları ve Pavlos mesajı değiştirdiler, Yahudi Yasası'nın yerine herkese kurtuluş vaat eden bir başka mesaj koydular.

Kuşkusuz, İsa'nın söylediklerini sonradan eklenenlerden ayırt etmek mümkün değildir. Ama *İncil*lerde kullanılan dili analiz ederek bu ayırt etme işlemini yapma yönünde bir miktar mesafe alabiliriz. Aramice değil sadece Yunanca olarak iletilebilecek cümleler sonradan eklendiği açık olan ifadelerdir. Yahudi oluşundan ötürü, İsa'yı Museviliğin düşmanı gibi gösteren "alıntıları" da çıkarabiliriz. Ama gerçek İsa, daima Torino Kefeni üzerindeki imgeye benzer bir şey, kökeni bilinmeyen hortlaksı bir iz olarak kalacaktır.

Tek Bir İsa mı Yoksa Birçok İsa mı Var?

Resim ve heykeltıraşlık söz konusu olduğunda Eski Mısır'ın dünyanın geri kalanından çok daha ilerde olduğu sık sık söylenir. Ama dinsel inançlar söz konusu olduğunda Mısırlılar sanki başka gezegende yaşıyormuş gibiydiler. Doğrusal bir zaman kavramları ve dolayısıyla tarih kavramları yoktu. Yeryüzü ve gökyüzü onlar için aynıydı. Canlılar ve ölüler ya da insanlar, bitkiler ve hayvanlar arasında pek az ayırım yapmışlardı. Önderleri olan firavunlar aynı zamanda Tanrılarıydı. Öteki Tanrılar şahin, inek, timsah ve kedi biçimlerindeydi; Mısırlılar onları mücevherlerle süslüyor, öldüklerinde mumyalıyorlardı. Eski Mısır'da soyut hukuk kavramı yoktu, insan davranışlarını yönlendirecek yazılı

kurallar bulunmuyordu; tüm yasaları Tanrı-kral koyuyordu. Gökyüzündeki tek Tanrısı, tarih anlayışı ve ayrıntılı yasalarıyla Musevilik, modern, Batılı bakış açımıza daha yakın görünmektedir. Ama İsa'nın zamanında ve çok daha öncesinde ortaya çıkan inançlar arasında da ilginç benzerlikler mevcuttur.

Tarihteki İsa figürünü kuşatan karanlık, bazı insanlara onun öyküsünün bir söylenceden başka bir şey olmadığını düşündürür. Son derece anlamlı olan bu söylence, birkaç Yakındoğu uygarlığının ortak paydasıdır. Toronto Üniversitesi'nde Yunanca ve *Yeni Ahit* profesörü ve yıllarını bir Anglikan papazı olarak geçirmiş biri olan Kanadalı Tanrıbilimci Tom Harpur'un *Putperest İsa* adlı eserinin ana fikirlerinden biri budur. Harpur, İsa'nın yaşamına ilişkin tarihsel kanıtların kıtlığına dikkat çeker ve söylencenin eski versiyonlarına, özellikle de MÖ 4000 kadar erken bir tarihte bir insanın bedeninde yeniden doğan Tanrısal ruh fikrinin yürürlükte olduğu Mısır versiyonuna işaret eder. "Gerçek şu ki" der Harpur, "*İncil*ler aslında Güneş Tanrısı Osiris/Horus'un yeniden doğuşu ve dirilişini canlandıran ayinlerin eskiden kaleme alınmış halidir."

Harpur, *İncil* araştırmacısı Alvin Boyd Kuhn'un yanı sıra 19. yüzyıl Mısırbilimcilerinin çalışmalarına dayanarak, *İncil*lerde anlatılan İsa ile Yunan mitolojisinde Horus adını alan Osiris arasındaki benzerliklerin şaşırtıcı bir listesini yapar:

- Horus Vaftizci Anus adlı Tanrısal bir figür tarafından vaftiz edilmiştir (İsa'yı vaftiz eden Yuhanna gibi bu figürün de daha sonra başı kesilmiştir).
- Horus su üzerinde yürümüş, hastaları iyileştirmiş ve iblisleri kovmuştur.
- Horus iki hırsızın arasında çarmıha gerilmiş, bir mezara konmuş ve öldükten üç gün sonra dirilmiştir.
- İsa gibi Horus'un saltanatı da bin yıl sürecektir.

Harpur Hıristiyan İsa'nın kimliği ve öyküsünün yeniden doğuş, diriliş gibi fikirler ve Lazarus'un diriltilişi gibi mucizelerin belli ayrıntılarıyla birlikte daha önce Mısır mitolojisi tarafından tasarlandığını ileri sürmektedir.

Dinsel inancı kuvvetli biri ve daha önce bir Anglikan papazı olan Harpur'un vardığı bu sonuçlar dikkate değerdir. İsa hakkında söyledikleri şeyleri onun hakkında da söyleyebilirler; ne de olsa, istatistikçiler hayatlarını biraz da bu tür rastlantılarda kusur arayarak kazanır. Her ne olursa olsun, Harpur yeni kurulan Kilise'nin birtakım modeller, metaforlar sunması ve eski söylenceleri somut tarihsel gerçekler haline sokmasıyla Hıristiyanlığın yanlış bir yola girdiğini öne sürer. Bu eski öyküler, büyük ruhani gerçekler ve insanlara ahlaki bakımdan rehberlik edebilecek fikirler içerir; ama bu öykülerde anlatılan bütün olayların tek bir insanın başından tek bir ömür içerisinde geçtiğini düşünmek kesinlikle yanlıştır. Harpur'a göre, söylenceler ne arkaik fanteziler olarak görülüp bir kenara atılmalı ne de tarihsel gerçekler olarak kabul edilip üzerlerine titrenmelidir. "Eskiler uzun uzun, derin derin düşünerek ve iç dünyalarını araştırarak, doğal dünyada gördükleri ve bizzat yaşadıkları şeylerin yerini tutan sembolleri keşfettiler. İsa'nın (ruhun ya da canın) gerçek olduğunu içe dönük keşiflerle anladılar. Tanrının insanın içine şefkatle yerleştirdiği şeyi, Tanrısal olanı, Tanrının kendi imgesini keşfettiler."

Harpur için, söylence tarihten daha değerlidir, çünkü eskilerin bilgilerinin bugün herkesçe bilinmesine yarar. İnkâr edilemeyecek gerçeklerin eski mitolojiden çıkarılması, Ortadoğu'nun eski uygarlıkları arasında binlerce yılda oluşmuş sözlü gelenek, ayin, alegori ve söylenceleri temsil eden Kutsal Kitaba büyük zarar verir. İsa ile ilgili öyküler gerçek olaylar olarak öğretilmek yerine daha büyük gerçeklerin sembolü olarak kabul edildiği zaman çok daha etkileyici olurlar. Harpur, Kutsal Kitaba harfi harfine uyma anlayışının öğretiye

inanılmaz derecede zarar verdiğini ileri sürer. Din adına yapılan canavarlıkların çoğu —Hıristiyanların hem Hıristiyan olmayanlara hem de birbirlerine karşı uyguladıkları şiddet— bu anlayışın eseridir. Dinsel olsun olmasın herhangi bir metnin harfiyen yorumlanmasının özellikle hayata hoşgörülü bir bakışın oluşmasına yardımcı olmayacağını söylemek herhalde yanlış olmayacaktır.

O halde, bu kuramların ışığında, yansız bir okuyucu İsa hakkında anlatılanlardan ne anlamalıdır? Anlatılanları sadece aksi halde ehlileştirilmemiş kalacak bir dinsel sembolizm yaratmak için bu anlayışa ihtiyaç duyanların işine yarayacak bir öğreti ve eski mitolojinin yozlaşmış bir hali olarak görüp bir kenara mı atmalıyız? Ve canlı, soluk alıp veren İsa, bize anlatılan İsa ile ne kadar örtüşüyor?

Öğretiye biraz olsun inanmak isteyen bazı Hıristiyanlar ya da eski-Hıristiyanlar İsa'yı bir ölümlü olarak kabul etmekten mutluluk duyar. Onu bir peygamber, bir şifacı ve bir öğretmen olarak görürler ama Tanrının yeniden doğmuş hali olduğunu kabul etmezler. Ama çoğu Hıristiyan için bu Nasıralı İsa versiyonu kesinlikle yetersizdi. İngiliz romancı ve yazar C. S. Lewis orta yaşlı bir adamken Hıristiyan oldu (Hıristiyan olmaya karar verdiği sırada erkek kardeşinin motosikletinin yolcu kabininde bir hayvanat bahçesine gitmekteydi). Lewis 1940'larda hazırladığı ve daha sonra *Katıksız Hıristiyanlık* adlı kitapta topladığı radyo programları dizisinde, ölümlü bir İsa'ya bağlı olan bir Hıristiyanlığın bu isme layık olacak bir din olmadığı inancını dile getirdi:

> Sadece bir insan olan ve İsa'nın söylediği türden şeyler söyleyen bir insan büyük bir ahlak öğretmeni olamaz. O insan ya kaçıktır —kendisinin haşlanmış yumurta olduğunu söyleyen bir deliden farkı olmayan biridir— ya da iblistir. Seçiminizi yapmalısınız. İsa ya Tanrının oğludur ya da delinin teki veya daha beteridir. Onu ya susturur-

> sunuz ya da ayaklarına kapanır ve ona Tanrı dersiniz. Ama lütfen İsa'nın büyük bir insan, büyük bir öğretmen olduğunu söyleyip saçmalamayalım ve onu hor görmeyelim. O bize böyle bir açık kapı bırakmadı.[10]

İsa'nın ölümlü biri olduğuna inanmak onu en iyi ihtimalle biraz ilginç bir kişi, en kötü ihtimalle de, kuşkusuz "iblis" değil, ama bir kaçık yapar. Ama her iki durumda da bilge ya da ahlak öğretmeni İsa, geride kalan iki bin yıl boyunca bir dev gibi dikilmek yerine Tanrının tarihinde bir dipnot olmaktan öteye geçemezdi. "İsa, insan biçimini almış Tanrıdır" yorumu tam anlamıyla Hıristiyanlara özgüdür ve Hıristiyan Tanrıbilimi ile pek çok Hıristiyanın inancının temelini oluşturur. İsa'yı bu gezegende yaşayan iki milyardan fazla insan için önemli yapan, bu vizyondur, ölümüyle tüm insanları sonsuza dek yaşamaya davet eden Tanrının oğlu İsa vizyonudur. Bu yorumun tamamen gerçeklere mi yoksa kısmen gerçeklere ve kısmen söylencelere mi dayandığı, son tahlilde, sahiden önemli değildir.

*İncil*lerde resmedilen İsa figüründeki belirsizlikler ve bir yere kadar Teslis bilmecesi, Hıristiyanlığın başarısının sebepleri arasında yer alabilir. Bir insan figürü kesin çizgilerle resmedilirse, ortaya çıkan resim o kadar net olur ve başka insanların o figürde kusurlar bulma veya o figürü sempatik bulmama olasılığı da artar. İsa'nın öyküsü aracılığıyla insanları kendine çeken şey, belli bir kişinin hayatında olan bitenlerden ziyade evrensel bir temadır; çünkü yargılanıp idam edilen masum bir insanın öyküsü oldukça etkileyicidir. Acı çekme, ölüm ve yeniden doğum temaları, varoluşun doğasını bir an için bile olsa düşünmüş kişilere dokunaklı gelir. Her şeyin yeniden doğmak üzere yok olduğunu fark etmek için Budist olmak ya da Baal'e tapmak gerekmez. "Öteki yanağını çevir" ya da "ne mutlu al-

10 C. S. Lewis, *Mere Christianity* (Londra: HarperCollins, 2001), s. 52.

çakgönüllü olanlara" gibi sözler doğa yasalarına öylesine terstir ki insanın aklında yer ederler: Saldırıya uğrayan dövüşür; güçlü olan kazanır. Alçakgönüllü İsa'nın, silahlı İsa'dan çok daha gerçek bir figür olduğu ortaya çıkmıştır.

İsa'nın öyküsü o kadar etkileyicidir ki başka dinler tarafından da önemsenir. Müslümanlar İsa'yı "Tanrının soluğu" olarak bilir ve peygamber sayarlar. Müslümanlar her ne kadar onun çarmıha gerildiğini reddetseler ve onun yerine bir başkasının idam edildiğini ileri sürseler de İsa'nın bakire bir anadan doğduğunu ve mucizeler gerçekleştirdiğini kabul ederler. Hatta belli Yahudi hareketleri bile İsa'nın yanlış yola sapmış bir peygamberden daha önemli bir figür olduğunu iddia eder. 19. yüzyıl ortalarında Hıristiyanlığa geçmiş bazı Avrupalı Yahudiler din değiştirmelerinden ötürü kültürleriyle ilişkilerinin koptuğunu düşünmektedir. İsa'nın yandaşlarının Pavlos'tan önce itaatkâr Yahudiler olduğuna da işaret ederler. Bu düşünceler 1866'da İbrani Hıristiyan İttifakı ve Büyük Britanya İbadet Birliği'nin doğumuna yol açmıştır. Hepsi de bir yandan Yahudi geleneğinin diğer yandan İsa'nın Mesih olduğu inancının kabulü üzerinde birleşmiş bazı gruplar o zamandan beri faaliyet halindedir. ABD'de 100.000 civarında Mesihçi Yahudi (ya da içlerinden bazılarının tercih ettiği adla Hıristiyan Yahudi) ayrıca, Kanada, Avustralya, İngiltere ve İsrail'de cemaatler vardır. Şu da belirtilmelidir ki İsa için Yahudiler gibi oluşumlardan meydana gelen daha geniş bir Yahudi toplumu da bu hareketlere büyük kuşkuyla yaklaşmakta ve onların evangelist Hıristiyanlar tarafından fonlanan propaganda aygıtları olduğunu düşünmektedirler. Haklarında böyle düşünülmesinin en büyük sebebi Yahudileri Hıristiyan yapmaya çalışmalarıdır. Yahudi geleneği başka dinden olan insanları Yahudi yapmaya çalışmadığı için, Mesihçi Yahudilerin bu tutumunu daima bir tehdit olarak algılamıştır. Ama bu çekişme İsa'nın öyküsünün ne kadar etkili olduğundan başka bir şeye işaret etmez. Tanrı Fikri şimdiye dek insan bilincinde hiç bu kadar etkili biçimde belirmemiştir.

ALTINCI BÖLÜM

MUHAMMED ve İSLAM

Ortadoğu'yu ziyaret eden herkes onu Avrupa'nın büyük kısmından ayıran canlılığın farkına varmıştır. Akşam hava kararıncaya dek sokaklardan hareket eksik olmaz. Alışverişler hararetli şakalaşmalar eşliğinde yapılır. Müezzinin çağrısı, yoğun baharat kokuları, tezgâhlara istiflenmiş cins cins meyvelerin parlak renkleri, pazara satılmak üzere götürülen canlı hayvanların bağırtıları duyularımız üzerine bardaktan boşanırcasına yağar. Hayat çoğu zaman telaş içinde akar. Ortadoğu'nun Avrupa ile Doğu, Asya ile Afrika arasına yerleştirilmiş bir eyere benzeyen coğrafi konumu ona bir kavşak niteliği verir; bu bölgede bir zamanlar en az mallar kadar fikirler de değiş tokuş edilmiştir. Ortadoğu, insanların yerleşim yerine benzer bir fiziksel çevreyi ilk kez oluşturduğu coğrafi mekândır. Yerleşim, yazıyı yaratmış ve daha sonra da uygarlığı doğurmuştur. Dünyanın en yaygın üç dininin bu zengin topraktan çıkmış olması kesinlikle şaşırtıcı değildir.

Ne üzücü ki bu dünya dinlerinden biri, komşu halklarla en belirgin bağlantılara sahip olmasına, en yüksek eşitlik ve adalet ideallerinin somutlaşmış hali olmasına ve öteki büyük inançlarla aynı ahlaki değerleri paylaşmasına rağmen, geçtiğimiz yıllarda iftiraya uğradı ve karalandı. Muhammed adlı bir Arap tarafından MS 6. yüzyılda kurulan İslam dini çoğu zaman sert, baskıcı, gerici bir inanç sistemi; terörizme ruhani temel oluşturan, halkın önünde insanların kolunu bacağını kesen ve kadınları ezen bir dünya görüşü olarak algılandı. Modern Britanya'da sağ partilerin saldırgan söylemleri artık Yahudileri değil Müslüman cemaatlerini hedef alıyor, onları olağan yaşam biçimine sırt çevirmiş, aşırılıkçı eğilimleri bes-

leyen sosyal gruplar olarak görüyorlar. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Tanrı ile ilgili fikirler çatışmalara neden olabiliyor. Bir halkın Tanrı ile ilgili fikirleri başka geleneklere bağlı halklar tarafından fazlasıyla yanlış anlaşılabiliyor. İslamın Batı'daki algılanışı da böyledir.

Bu yanlış anlama İslamı çok daha iyi anlaması gereken bir halktan kaynaklanıyor. 11 Eylül 2001 tarihinde New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne düzenlenen saldırıdan bir süre sonra, ünlü Amerikalı evangelist vaiz ve Billy Graham Organization'ın genel müdürü Peder Franklin Graham şöyle demişti: "İslamın Tanrısı Hıristiyanlık ya da Museviliğin Tanrısı ile aynı Tanrı değildir. Farklı bir Tanrıdır ve inanıyorum ki bu kötü bir dindir, kötü niyetli bir dindir." Ve bir başka ünlü Amerikalı evangelist olan Peder Moody Adams kendisiyle yapılan medya mülakatında şunları söyleyerek kendisinin ne kadar açık fikirli bir Hıristiyan din adamı olduğunu göstermeye çalışmıştı: "Müslümanları severim. Tanıdığım Müslümanları. Çok güzel insanlardır." (Bu sözlerin arasında rahatsız edici bir düşünce mi gizli, yoksa bana mı öyle geliyor? Ben bir Yahudi olduğum için, hemen aklıma "Tabii ki en iyi arkadaşlarımdan bazıları Yahudidir" sözü geliyor.) Peder sözlerini şöyle sürdürmüştü: "Bence onlar çok ama çok tehlikeli bir kitap tarafından, *Kuran* tarafından aldatılıyorlar. Bir Hıristiyan, adam öldürürse Kutsal Kitaba itaatsizlik etmiş olur, önderi İsa'nın açtığı yolu izlemeyi reddetmiş olur. Bir Müslüman, adam öldürürse, kendi Kutsal Kitabına itaat etmiş olur. Kendi önderi Muhammed'in açtığı yolu takip etmiş olur."

Tanrıdan korktuklarını iddia eden insanların bile bu kadar cahilce bir önyargıya sahip olması gerçekten çok rahatsız edicidir. Müslüman olmayanlarımızdan birçoğu bu dini anlamıyor ve Müslümanlık hakkında doğru bilgilere ulaşmamız bir ölçüde engelleniyor. Ben ne kadar çok istesem de bir gayrimüslim olduğum için, kutsal Mekke kentini ziyaret etmeme izin verilmiyor. Müslümanların dünyanın merkezi kabul et-

tikleri yeri, büyük saygı duydukları en kutsal yapıyı görmek önemli bir deneyim olurdu.

Çölde Boş Bir Küp

Kâbe'nin tasarımı pek yaratıcı sayılmaz. Yüzyıllardır defalarca onarılarak orijinal hali korunmuş, düz cepheli, sade bir yapıdır. Müslümanlar buradaki orijinal yapının Âdem peygamber tarafından inşa edildiğini ve zamanın kendisi kadar eski olduğunu söyler. Günümüz Müslümanları hâlâ her gün yüzlerini bu bakımlı yapıya doğru çevirerek ibadet eder. İbrahim peygamber, Tanrının isteği üzere kurban ettiği oğlu İsmail ile birlikte bir tapınak inşa ederek bu binayı yenilemiştir. Tapınak, İsmail ile annesi Hacer'in, Sara'nın kıskançlığı yüzünden İbrahim'in evinden kovulmalarından sonra çölde dolaşıp su aradıkları yerdedir. Bu tapınağa "Beytullah", yani "Allahın evi" denir. Burada Yahudilerin Kutsal Kitabı ile paralellik olması çok çarpıcıdır. İbrahim, İsmail ve Hacer kuşkusuz *Eski Ahit*'teki İbrahim, İsmail ve Hacer'dir. Beytullah İbranice, yine Tanrının evi anlamına gelen, Beit El sözcüklerine çok benzer (ABD'deki evangelist kiliselere verilen Bethel adı da buradan türemiştir). Fakat Yahudilerin Kutsal Kitabında Tanrıya kurban olarak sunulan İsmail değil İshak'tır. Üstelik, Hacer İbrahim'in evinden Sara'nın kısırlığıyla alay ettiği için kovulur. Öyle olsa bile, benzerlikler çok büyüktür. Ve bu benzerlikleri burada belirtmemin sebebi, Musevilik ile İslam çoğu zaman birbirleriyle kavgalı görünseler bile, her iki inanç sistemi içinde de birbirleriyle sıkı sıkıya ilişkili olan pek çok inanış, pratik, ahlaki tutum ve felsefi öğe mevcuttur. Bu iki büyük din, tıpkı Hıristiyanlık gibi, aynı kökten gelmektedir.

İbrahim'in ölümünden sonra ve Muhammed'in gelişinden önce Kâbe, kurak Arabistan çölünün ortasında, alçak duvarlı küçük bir tapınaktı. Anlaşılan, Araplar zamanla İbrahim'in öğretisini unutmuş ve Kâbe'yi yüzlerce putla doldurarak onu

bir pagan tapınağı, bir tür panteon olarak kullanmıştı. Kâbe, peygamberin gelişinden önce, dinsel yaşamın önemli merkezlerinden biriydi ve çöl halklarının üyeleri ibadet etmek için onu ziyaret ediyordu. Bugün bu pagan dinlerinden geriye hiçbir iz kalmamıştır. Muhammed Medine sürgününden buraya geri döndüğü zaman Kâbe'yi temizletti ve putları kırdırdı. Günümüzdeki Kâbe, 10,5 metre eninde, 12 metre boyunda ve 15 metre yüksekliğinde, mermerden yapılmış bir subasman üzerinde yükselen, daha büyük bir binadır. Peygamberin zamanından bu yana birkaç kez yeniden inşa edilmiş, ama tasarımı korunmuştur. Yapının köşeleri pusulanın kadranındaki dört ana yön işaretine denk gelecek şekilde hizalanmıştır. Giriş kapısının hemen solunda üçü büyük olmak üzere, parçalara ayrılmış halde duran kutsal Kara Taş [Hacerül Esved] sergilenir. Bir söylentiye göre, Kara Taş, yeryüzüne düşen bir meteordan başka bir şey değildir. Tarihçi İbni Sad, pis insanlar onu kapkara etmeden önce, taşın Ay gibi parladığını söyler. Yılın büyük kısmı, Kâbe, Mısır kumaşından yapılmış kara bir örtüyle örtülür. Gayrimüslimlerin aşina olduğu fotoğraflarda genellikle Kâbe'nin bu örtülü hali görünür.

Belki de İslamın modern dünyada yaşadığı güçlüklerden biri, hayatına kent yaşamına bir tepki olarak başlamış olmasıdır. Muhammed bin Abdullah, Mekke kentinde yaşayan zengin bir tüccardı. Kureyş kabilesindendi. Bağlı bulunduğu gelenekten kopuşu, inzivaya çekilmek üzere Mekke'den ayrılıp Hira Dağı'na çıktığı MS 610 yılının Ramazan ayına denk geldi. Muhammed Mekke'de olup bitenlerden çok rahatsızdı. Mekke, yol kavşağında bulunan küçük bir kasabayken kısa sürede bir ticaret merkezi haline gelmişti. Kent bu kadar ünlü oluşunu büyük ölçüde Kâbe'ye borçluydu. Kâbe putperestler tarafından düzenli olarak ziyaret edilen bir tapınaktı; bir hac yeri olduğu için tatmin edici bir gelir getiriyor ve kentteki yönetici sınıfı sevindiriyordu. Bu başarıyı Kureyş gibi çöl kabileleri elde etmiş ve bundan dolayı da çok zengin olmuşlardı. Ama

zenginlik hangi çağda olursa olsun beraberinde sorun getirir; Muhammed gibi insanlar da, açgözlülük ve zengin olma hırsı yüzünden, dünya nimetlerinden elini eteğini çekmiş alçakgönüllü atalara ait geleneklerin reddedildiğini düşünür.

Çöl yaşamı zordu, hem açlık tehdidini savuşturmak hem de rakip kabilelerle savaşmak gerekiyordu. Kureyş gibi göçebe kabileler bu koşullara uyum sağlayabilmek için sağlam bir işbirliği ahlakı geliştirmişlerdi. Kabilenin hayatta kalması en önemli şeydi. Bundan dolayı, kabilenin her üyesi birbirini kolluyordu. Pek az malları vardı, olanı da paylaşıyorlardı. Düşman olsalar bile yabancılara konukseverlik gösteriliyordu, çünkü günün birinde kimse kendini aynı koşullar içinde, çölde aç susuz dolaşırken bulmayacağından emin olamazdı. Cömertlik çok önemliydi; kişisel servet biriktirmek ise ayıptı. Ticaret Kureyş gibi kabilelere ekonomik başarı kazandırmıştı, ama bölgede hâlâ istikrar yoktu. Büyük Pers ve Bizans imparatorluklarıyla çevrelenmiş olan Arapların bağlı kaldığı davranış kuralları kabile içinde birlik beraberliği perçinliyordu, ama kabileler arasındaki ilişkileri düzenleyen hiçbir kural yoktu. Hıristiyanlıkla ilgili fikirler de huzursuzluk yaratıyordu. Araplar için elde edebilecek tek ölümsüzlük kabilenin ölümsüzlüğüydü; ama Hıristiyanlık kurtuluşun bireysel bir girişim olduğunu ileri sürüyordu.

İslam dünyası Muhammed'e ilk vahyin gelmesinden hemen önceki bu döneme *cahiliye* dönemi adını verir. Ama bu dönem Tanrısız bir dönem değildir. Arap kabilelerinin pagan Tanrıları vardır ve ibadetin merkezi Mekke'deki Kâbe'dir. Ve her ne kadar İslama özgü bir gelenek olduğunu zannetsek de, hac[1] aslında daha eski bir gelenektir. Günümüzde pek çok Arap, *cahiliye* döneminin bitişiyle başlayan devre özlemle bakar. Tanrıları, Hıristiyanları ve Yahudileri doğru yola sokmak

1 *Hac* sözcüğünün kökeni muhtemelen İbranicedeki "bayram" anlamına gelen *hag* sözcüğünün kökeniyle aynıdır. Bu, Yahudilerin Yeruşalim'deki Tapınağa hacca gittikleri bayramdır.

ve ruhlarını kurtarmak için onlara peygamberler yollamıştı. Araplara ise böyle bir iyilik yapılmamıştı. Arapların *İncil* ya da *Tevrat* gibi bir kutsal kitabı da yoktu. Komşuları onları ruhani bakımdan aşağı bir halk olarak görüyordu. Anlaşılan, Araplar da bu aşağılamayı hissediyorlardı ve bu aşağılanma, her kabilenin kendi içinde geçerli olan davranış kurallarından ve çölde hayatta kalma yeteneğinden duydukları gururla rahatsız edici bir zıtlık yaratıyordu. Bir öyküde, Muhammed'in kabilesinin bir üyesi olan Zeyd bin Âmir'in, Kâbe'deki Kara Taş'a yaslanıp, "Of Tanrım, sana nasıl tapmamızı istediğini bilsem, sana öyle tapardım; ama bilmiyorum," dediği anlatılır.

Muhammed'in 610 yılı Ramazan ayının on yedinci gecesinde yaşadığı deneyim bu gereksinimi en tatmin edici biçimde karşıladı. Geceleyin bir melek onu uykusundan uyandırdı ve ona *ikra*, yani "oku" dedi. Tıpkı Musa gibi o da okuyamayacağını söyledi. Ve tıpkı TANRInın kutsal kitaplarda adı geçen pek çok peygambere yaptığı gibi, melek Muhammed'i zor kullanarak ikna etti, vücudunu korkunç bir güçle sıkıp onu soluksuz bıraktı. Muhammed korkudan tir tir titredi. Sonunda Muhammed'in dudaklarından birkaç sözcük çıktı ve Tanrının Araplara ilk buyruklarını iletti.

Tanrı Fikri'nin tarihi boyunca pek çok kişinin peygamberlik yapmaya bu şekilde çağırılması ya da bu çağrıyı bu şekilde yaşamış olması ilginçtir. Tanrının elçisi olarak seçilmenin gurur ve sevinç verici bir şey olacağını düşünebilirsiniz. Ama bu deneyimi yaşayanlar onu insanı serseme çeviren, burnunu sürten sarsıcı bir deneyim olarak görmüştür. Tanrıbilimci Rudolf Otto[2] gibi

2 1937'de ölen Rudolf Otto son zamanların en etkili din filozoflarından biriydi. Tüm dinlerin altında "huşu uyandıran" bir deneyim yattığının belirtmiş ve bunu tarif etmiştir. Ona göre, "tüm öteki deneyimlerden farklı" olan dinsel deneyim kişiye bir "ezici güce" sahip ve aynı zamanda "merhametli" olma hissi verir. Meşhur kitabı *Das Heilige* 1917'de Breslau'da yayımlandı ve İngilizcede *The Idea of the Holy* adıyla Oxford University Press tarafından 1923'te basıldı.

bazı kişilere göre, bu evrensel korku ve büyülenme deneyimi, Tanrının ne olduğuna —her şeye gücü yeten bir varlık, tamamen "başka" olan bir şey olduğuna— ilişkin elimizdeki tek kanıttır.

Muhammed'in fazla sevinmediği kesindi. Peygamberler genellikle zengin tüccarlar arasından çıkmıyordu. Kadınlar kadın sorunları hakkında bilgi almak için onlara başvuruyorlardı. Peygamberler, diş ağrılarını dindiriyor, kaybolan develeri buluyorlardı. Muhammed soluğu karısının yanında aldı ve ona başına gelen olayı anlattı. Muhammed'den önce bir kez evlenmiş daha yaşlı bir kadın ve zengin, başarılı bir tüccar olan Hatice, onu dikkatle dinledi. İslamiyetin kadınlara değer vermediğini söyleyenleri haksız çıkaran bir kurnazlıkla, Hıristiyanlığı seçmiş olan kuzenine danışmalarını önerdi. Hatice'nin kuzeni, Muhammed'e İbrahim ve Musa'nın Tanrısından vahiy geldiğini doğruladı. Tanrı en sonunda Araplara seslenmiş ve Muhammed'i elçi seçmişti. Sonraki yirmi üç yıl boyunca Tanrı Muhammed'e *Kuran*'ı satır satır iletti.

"Kitapların Anası" Okunması Zor Bir Kitap mı?

Kuran, Peygamber'in zamanında tam olarak yazıya geçirilmedi. *Kurra* adı verilen bir grup bilgin tarafından ezberleniyor ve ezbere okunuyordu. Bizzat Muhammed tarafından denetlenen bu kişiler Muhammed'in sözlerini korumak için özen ve sebatla çalışıyordu. Tıpkı Yahudilerin kutsal kitabı gibi, *Kuran*'ın da ne zaman tam olarak ne zaman yazıya geçirildiği belli değildir. Bu iş Muhammed'in ilk halifesi Ebu Bekir ya da üçüncü halife Osman bin Affan zamanında yapılmış olabilir.[3] Yazıya tam olarak ne zaman geçirilmiş olursa olsun, *Kuran* bugünkü halini 650 yılı civarında almıştır. Tıpkı Yahudilerin *Tora*'yı Tanrının sözleri olarak görmesi gibi, Müslümanlar da *Kuran*'ı Tanrının Mu-

3 Halifeler, Peygamber'in ölümünden sonra İslamı onun adına yöneten vekillerdi.

hammed'e iletilmiş sözleri olarak kabul ederler. Ve tıpkı Musa'nın Yahudilerin kutsal kitabını Yahudi halkına ilettiği gibi, Muhammed de *Kuran*'ı Araplara iletir. *Kuran*, Tanrının konuşması, insanla iletişim kurmasıdır.

Yıllar önce, oldukça iyi İbranice ve biraz da Aramice bilen biri olarak, Arapça öğrenmek için çok çabaladım. İbranice ile pek çok ortak özelliği olmasına karşın, bu dilin beklediğimden çok daha zor olduğunu gördüm. Keşke öğrenmekte inat etseymişim... BBC'de *Desert Island Discs* adlı radyo programına çıktığım zaman ıssız adama götürmek üzere *Kuran*'ı seçmiştim. Dikkatimi dağıtacak herhangi bir etmen olmadan, uzun süre yalnız kalırsam, bu dili sökebileceğimi düşünmüştüm. Pek çok otorite, Arapların *Umm el-Kitap*, yani "Kitapların Anası" dediği bu kitabın mükemmel bir şiir diliyle yazıldığı konusunda aynı fikirdedir. Kitap, Arapça dilbilgisinin kaynağı olarak kabul edilmektedir. Reza Aslan'ın yazdığı gibi, "Homer Yunanca, Chaucer İngilizce için ne ise, *Kuran* da Arapça için odur."[4]

Kuran'ın sözleri Arapça yazılmak zorundadır. Gerçekten de, her Müslüman onun sözlerini orijinal dilinde ezberler ve okur, çünkü bu sözlerin çevrilmesi anlamlarının bozulması riskini yaratır. Hiçbir çevirinin *Kuran*'ın hakkını veremeyeceği, sık sık söylenir. Bence, gayrimüslimlerin İslamı tam olarak anlamalarının bu kadar zor olmasının sebebi budur. Bu durum ile Yahudilerin *Tora*'nın çevirilerine kuşkuyla, küçümseyerek, acıyarak bakmaları arasında çok büyük fark yoktur. *Tora*'daki bir pasajı tam olarak yorumlamak, İbraniceyi iyi bilmeyen kişiler için çok zor olabilir. *Tevrat*'ın çevirilerinde yapılan yanlışlardan ötürü çoğu zaman Yahudilerin görüş ve davranışları yanlış anlaşılmıştır.

Aynı şey İslam için de geçerlidir. *Kuran*'ın kolay anlaşılır bir çevirisini bulmak — en azından Musevi ya da Hıristiyan okurlar için— olanaksızdır. Bundan dolayı insanlar Müslü-

4 Reza Aslan, *No God But God* (Londra: Heinemann, 2005).

manların neye inandığını kendi başlarına okuyup öğrenmek yerine, bu din hakkında teoriler uydurmuşlardır. Tıpkı *Kuran* gibi, Kutsal Kitabı da yorumlarken dikkatli olmak gerekir; ama Kutsal Kitap her şeyden önce bir öyküdür. *Kuran* ise surelerden, yani bölümlerden oluşur. Sureler ise ayetlerden meydana gelir. Sureler pek çok konuyu kapsar ve *Kuran*'da, Muhammed'e iletildikleri sırayla yer alırlar. Bazılarının, örneğin dinle ilgili olan Bakara (İnek) suresi, insanın kökeni ve sınırlarıyla ilgili Alak (Pıhtı) suresi ve inanmayanlarla ilgili Ankabut (Örümcek) suresi gibi, kulağa tuhaf gelen isimleri vardır. Pek çok surenin tek ve tutarlı bir teması yoktur. Bu nedenle, *Kuran*, bir roman gibi okunamaz.

> Okuduğum en zor kitaptı diyebilirim. Yorucu, kafa karıştırıcı ve karmaşıktı. Sonu gelmez tekrarlar, uyumsuzluklar, karışıklıklar içeriyordu. [...] Bir Avrupalı ancak *Kuran*'ı okumayı kendine görev edinirse onu bitirebilir.[5]

19. yüzyılda yaşamış İskoç tarihçi Thomas Carlyle duruma biraz içerlemiş olsa gerek. Başka pek çok kişi bu kitabı kafa karıştırıcı bulduğunu daha düşünceli bir dille belirtmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi Arapçayı öteki dillere çevirmenin güçlüğüdür. Politikacıların sözleri ya da seküler literatürün çevirileri bile kulağa tuhaf ve soğuk gelir. Ayrıca, *Kuran*'ın normal bir kitap gibi okunması değil ezbere okunması istenmektedir. *Kuran* dilinin ritmi de dinleyiciler üzerinde en az içeriği kadar etkilidir. *Kuran* Arapçası kutsal olarak kabul edilir ve *Kuran* okumak ya da dinlemek, Müslümanlar için, tıpkı *Tora*'yı okuyan Yahudilerin hissettiği gibi, ruhani bir deneyimdir. Bunun tersine, Hıristiyanların Tanrının sözünü her yere yaymak için *İncil*'i günlük dile çevirme girişimleri bazen metni saran ruhani aurayı yok etmektedir. Bundan

5 L. Ridgeon, *Major World Religions* (Londra: Routledge, 2003) içinde.

dolayı, bazı Hıristiyanlar başka dinlerin kutsal kitaplarının çevirilerini okudukları zaman şaşkınlığa kapılmakta, bir tür hayal kırıklığına uğramaktadırlar. Ayrıca, örneğin *Kuran*'daki binlerce yıllık öykü, yorum ve analizlerden faydalanamamaktadırlar. Oysa bu öykü, yorum ve analizler modern Müslümanların *Kuran*'a bakışlarını biçimlendirmiştir.

Kurra tarafından başlatılan *Kuran*'ı ezberleme ve ezbere okuma geleneği zamanla *tecvide* —*Kuran*'ı ezbere okuma sanatı ve bilimine— evrilmiştir. *Kuran*'ın okunması sırasında nerede ve ne zaman nefes alınacağına, durulacağına ve secde edileceğine dair kesin kurallar mevcuttur. İslam, resim sanatının yanı sıra ibadet sırasında müzik çalınmasını da yasaklamıştır. Ama cemaat içinde *Kuran* okuyan kişi sesini yükseltip alçaltabilir, melodik hale getirebilir ve bu şarkılar gerçekten çok güzel olabilir. *Kuran* okuyan kişilerin biraz *hazanim*'e yani Yahudilerin ibadeti sırasında ayinin müzikli kısmını idare eden kişilere benzediğini düşünüyorum. *Hazanim* biraz *primadonna* yani operadaki başkadın oyuncuya benzemek gibi kötü bir üne sahiptir; bazen kendi performanslarından başka hiçbir şeyi önemsemezler. Bir keresinde Kudüs'teki El-Aksa Camisi'ne gittiğimde, çok ciddi çehreli yaşlı bir adam olan hafızın, benim şansıma, *Kuran*'dan Allah'ın 99 ismini okuyuşunu dinlemiştim. Bir süre sonra, birlikte camiden çıkarken hafız, şüphelerini gidermek istercesine, bana, "Güzel değil miydi? Kulağa çok hoş gelmiyor muydu?" diye sordu. Ona şimdiye dek duyduğum en güzel ses olduğunu söyledim. Gerçekten de öyleydi.

Kronolojik bir çerçeve olmaksızın Tanrının konuşmalarını aktaran *Kuran*'ı tam olarak anlamak Müslümanlar için bile her zaman kolay değildir. Böylece, tıpkı Yahudilerin Mişna ve *Talmud*'u geliştirmesi gibi, Müslümanlar da Allah'ın niyetlerini süslemek, vurgulamak ve açıklamak için formüle edilmiş sayısız yorumdan oluşan bir sözlü gelenek yaratmıştır. Bu yorumlara "Hadis" denir.

Muhammed'in çağdaşları ve ardıllarının çoğu *Kuran*'ı duyunca çok etkileniyordu. Bazıları, böyle güzel bir eserin ancak Tanrının işi olabileceğini düşünerek, *Kuran*'ı duyar duymaz oracıkta Müslüman oluyordu. Muhammed'in en azılı rakiplerinden Osman bin El-Hattab, kız kardeşinin gizlice *Kuran* okuduğunu duyduktan sonra Müslüman oldu. İlk tepkisi kız kardeşine bir tokat atıp onu yere devirmek oldu. Ama sonra kitabı yerden aldı ve okuryazar biri olduğu için onu yüksek sesle okudu. Ve hemen İslama teslim oldu. Zaten *İslam* sözcüğünün anlamı da budur: "teslim olma" ya da "itaat etme".

Günümüz imamlarından biri, *Kuran* okurken uyulması gereken kurallar hakkında şunları yazar:

> *Kuran* okumak sıradan bir kitabı okumaya benzemez. Bazı görgü kuralları ve usullere uymak gerekir. İmam Gazali, *Kuran* okuyacak kişinin boy abdesti alması, alçak sesle konuşması, yüzünü kıbleye dönmesi ve mağrur bir edayla değil ustasının önünde oturur gibi oturması gerektiğini belirtir. İmam Ennevevi ağzın iyice temizlenmesi, oturulacak yerin temiz olması ve vücudun alçakgönüllü bir duruş sergilemesi gerektiğini ekler.

Kullanılmadığı zaman *Kuran*'a büyük saygı göstermek gerekir. Örneğin, *Kuran* kesinlikle yere konmaz. Tozlanmaması için beze sarılır. Üstüne başka bir kitap konmaması için genellikle yüksekçe bir rafa yerleştirilir. Eğer bir mekânda *Kuran* bulunuyorsa orada kimsenin kabalık etmemesi ya da yakışık almayacak şekilde davranmaması gerekir. *Kuran* yüksek sesle okunurken insanlar konuşmaz, bir şey yemez, sigara içmez, dikkat dağıtacak sesler çıkarmaz. Bütün bu saygılı davranışlar Yahudilerin *Tora*'ya yaptığı muameleye gerçekten çok benzer. Örneğin, Yahudiler Yasa parşömenlerine dokunmaktan kaçınırlar ve bu nedenle matbaada basılmış Pen-

tateuk'un üzerine hiçbir nesne koymazlar. Eskiden Londra'nın batısında hahamlık yapmış olan büyükbabamın bir keresinde gece uykusu kaçmıştı. Alt kata indi ve salonda gezinirken Pentateuk'un bir kopyasını yemek masasının üzerine ters koymuş olduğunu, kitabın arka kapağının yukarı baktığını fark etti. Onu düzeltti, üst kata çıkıp yatağına yattı ve hemen derin bir uykuya daldı. Sanırım bir Müslüman bunu anlamakta hiç güçlük çekmeyecektir.

Bunları bildikten sonra, *Kuran*'a saygısızlık edilmesinin Müslümanlar için ne kadar sarsıcı bir şey olduğunu anlamak kolaydır. Mayıs 2005'te Arap televizyon kanalı El-Cezire, ABD'nin Guantanamo Körfezi esir kampında bulunan Abdül Rahim adlı bir tutuklunun, Müslüman tutukluların Amerikan askerleri tarafından sorgulanması sırasında kutsal kitaba kötü davranılmasının rutin bir uygulama olduğunu söylediğini bildirmişti: "*Kuran*'a, özellikle tutukluluğun ilk günlerinde rutin olarak kötü muamele ediliyordu... Kutsal Kitabı yere atıyor, üstünde tepiniyor ve sorgulanan tutsağa hiç kimsenin kitaba böyle muamele etmelerini engelleyemeyeceğini söylüyorlardı. Bu saygısızlığın haberini alan öteki tutsaklar şok geçiriyorlardı ve hepimiz açlık grevi yapıyorduk." Eğer bu iddialar gerçekten doğruysa, Uluslararası Kızıl Haç'ın belirttiği gibi, gayrimüslimlerin de buna aynı şekilde öfkelenmesi gerekir.

Peki, *Kuran*'ın mesajı nedir? Bu mesajı bir paragrafta özetlemek işin kolayına kaçmak olur, ama biz yine de bu mesajın İsa'nın mesajından çok da farklı olmadığını söyleyebiliriz. Muhammed'in seslendiği kesim, zenginliği ve dünyevi başarıyı yaşamlarının merkezine koymuştu. Tanrının her şeyin yaratıcısı olduğunu unutmuşlardı. *Kuran* kendini yeni bir dinin habercisi olarak sunmuyor, Araplara şimdiye dek göremedikleri bir gerçeği anımsatıyordu. Varoluşun farklı yönlerine işaret ediyor, kendisine kulak verenleri dürtüp kendi gözlem güçleriyle Allah'ın her şeyin temeli olduğunun farkına varmalarını sağlıyordu.

Surelerin çoğu "Görmüyor musun ki..." ya da "Hiç düşündün mü ki..." türünden meydan okumalarla başlar. Öne sürülen birincil ilke Tanrının her şeyin temeli olduğudur. Tıpkı İsa gibi Muhammed de asla gelenekleri yıkmaya çalışmamış, sadece halkının bu geleneklerin anlamını unuttuğunu söylemiştir. Tanrının iyilik ve cömertliğinin işaretleri her yerde görülür. Bu iyiliği kendi toplumlarında yeniden üretmek insanlara kalmış bir şeydir. Bunu yapamazlarsa, insanlar yaratılışın doğasına ayak uyduramaz hale gelirler. Muhammed'in inancına "teslim olma" denmesinin sebebi işte budur. "Teslim olma", kişinin kendi iradesini Allah'a gönüllü olarak teslim etmesini, Allah'ın üstünlüğünü ve önemini tanımasını anlatır.

Kuran, Allah'ın niteliği hakkında spekülasyon yaparak zaman yitirmez. Bunu çok kötü bir takıntı olarak görüp bir kenara bırakır. Bundan dolayı, Müslümanlar Hıristiyanların Teslis'in niteliği konusundaki takıntılarını anlamakta güçlük çekmiştir. Bu kafa karışıklığını 4. yüzyılda Hıristiyan piskopos Nyssalı Gregory gülünç bir şekilde şöyle dile getirmiştir:

> Sokaklar, pazaryerleri, meydanlar, kavşaklar... her yer, anlaşılmayan şeyler konuşan kişilerle dolu. Birine, kaç oboli [para] ödemem gerektiğini soruyorum; fiyatı söylemek yerine, doğmuş mu doğmamış mı, onun felsefesini yapıyor. Ekmeğin fiyatını öğrenmek istiyorum; birisi, "Baba Oğul'dan büyüktür," diyor. Banyomun hazır olup olmadığını soruyorum; ötekisi, "Oğul yoktan var edilmiştir," diyor.[6]

Pavlos'un İsa'yı Tanrılaştırma girişimi Hıristiyanların aklını hayli karıştırmıştır. Her şeye gücü yeten Yaratıcı olan Tanrı nasıl olur da zaman ve mekânda hem İsa olarak görü-

6 J. Freely, *Istanbul* (London: Penguin, 1998) içinde.

nür, hem de her yerde her zaman Kutsal Ruh'ta mevcut olurdu? Bu, aslında üç Tanrı olduğu anlamına mı geliyordu? Ve eğer öyleyse hangisi en büyüğüydü? Bize anlamsız bir spekülasyon gibi gelen şey, ilk Hıristiyanlar arasında tatsız bölünme ve çatışmalara yol açmıştı. Beşinci bölümde ele aldığımız Nikea Konseyi'ndeki tartışmalar bunlara iyi bir örnektir.

Müslümanlık'ta böyle bir kafa karışıklığı yaşanmamıştır. *Kuran*'da Allah'ın 99 ismi verilir, hepsi de Onun yaratılmış dünyadan üstün olduğunu vurgular. Zengin ve sonsuz anlamına gelen Gani; hayat veren anlamına gelen Muhyi; her şeyi bilen anlamına gelen Âlim bu isimlerden birkaçıdır. Allah'ın isimlerinden pek çoğu birbirine zıttır; O hem alan hem verendir, hem yüce hem sadedir. Bütün bu çelişkiler, Müslümanlara, taptıkları Tanrının insanın anlayamayacağı ve anlatamayacağı bir varlık olduğunu hatırlatır.

Herkesin Tanrısı Allah

Muhammed'in mesajı, tıpkı İsa'nın öğretisi gibi, başlangıçta hoş görüldü. Mekke'nin ticari başarısından pay almayanlar —kadınlar, köleler ve ayrıcalıksızlar— onu coşkuyla benimsediler. Kibirli aristokratların, zenginliklerini başkalarıyla paylaşmalarını ve secde etmelerini isteyen bir inanca ayıracak vakitleri yoktu, ama yine de bu inancın varlığını sürdürmesine izin verdiler. Muhammed'in mesajı daha tektanrıcı bir hal almaya başlayınca, zenginlerin "ne yaparsan yap, ama deveyi ürkütmeden yap" yaklaşımları değişti. Muhammed insanlara eski Tanrıların anlamsız bir yanılsama ve onlara tapmanın günah olduğunu söylemeye başlayınca ("Hiç Lat, Uzza ve Manat'ı düşündünüz mü?.. Bunlar sizin icat ettiğiniz [...] boş isimlerden başka bir şey değildir; Allah onlara yetki vermemiştir"), gelenekten kopuş bazı insanlara çok tehlikeli geldi. Tanrı Fikri'nin tarihinde defalarca aynı dramın oynandığını görürüz. Tapınağı olan bir Tanrı büyük bir çekiciliğe

sahiptir. Bu Tanrı, sunacakları basit şeyler karşılığında insanlara istediklerini verir. İnsanlara istedikleri şeyleri vermek için onlardan basit sunular yerine tüm hayatlarını isteyen ne olduğu bilinmez bir Tanrıya geçiş acılı olur.

Muhammed, Kureyş kabilesinin yönetici sınıfıyla kavgaya tutuştu. O ve yandaşları 622 yılında, daha sonra Medine olarak bilinen, kuzeydeki Yesrib kentine sığındılar. Yesribliler onun öğretisine sempatiyle baktılar. Kent, kabileler arası savaşlar yüzünden paramparça olmuştu ve dolayısıyla birlik vaat eden bir fikri hoş karşılıyorlardı. Yesrib'de birkaç önemli Yahudi kabilesinin bulunuşu da kent sakinlerinin aklını tek Tanrı fikrine açmıştı. Muhammed, Allah'ın İbrahim'in Tanrısı olduğunu inancına paralel olarak, İslamı Yahudilerin inancına yaklaştırmak için bazı adımlar attı. Yahudiler ile Araplar arasındaki evliliklere izin verdi ve kendi yandaşlarını Yahudiler gibi günde üç kez Kudüs'e dönerek ibadet etmeye çağırdı.

Ama en sonunda Yahudiler ile Arapların yolları ayrıldı. Yahudiler bir Mesih bekliyordu, ama İsa ve ötekilerin başarısız olduğunu görmüşlerdi ve her türden peygambere kuşkuyla bakıyorlardı. 624'te Muhammed, yandaşlarına Kudüs yerine Mekke'ye dönerek ibadet etmeleri talimatını verdi. Yahudiler ile yolların ayrılması İslama Araplar arasında bir avantaj sağladı. Müslümanlığı daha önce tehlikeli bir yol olarak görenler, onun aslında Arapların en kutsal tapınağı olan Kâbe geleneğinin bir devamı olduğunu anlayınca bundan çok etkilendiler. Bunu on yıllık bir savaş ve mücadele dönemi izledi. Ama Muhammed 632 yılında öldüğü zaman Arapların çoğu Müslümanlığı kabul etmişti. Mekkeli Araplar bile hiç kan dökülmeden Müslüman olmuştu. Muhammed, yaşamının son yılında kutsal hac eylemini gerçekleştirdi ve haccı İslam inancının dayanaklarından biri haline getirdi.

Aşkın bir varlık olarak Tanrının özel niteliği İslam öğretisinin en önemli öğelerinden biridir: "O, Allah'tır, bir tektir. Allah Samed'dir (her şey Ona muhtaçtır, O, hiçbir şeye muh-

taç değildir). Ondan çocuk olmamıştır (O kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir). Hiçbir şey Ona denk ve benzer değildir" (*İhlas*, 1-4). Tanrıdan eril üçüncü tekil şahıs zamiri kullanılarak söz edilir. Tanrı bir "baba"dan çok insanın "yaratıcısı" olarak düşünülür. "Baba" kavramı Tanrıya tamamen farklı bir rol verir ve Müslümanlar için, *şirk* yani Tanrıyı bölme, ona eş koşma riskinden kaçınmak önemlidir. Müslümanların Tanrısı da her şeyi bilir ve bundan dolayı her şeyin yazgısı önceden belirlenmiştir ve Onun ellerindedir; insan yaşamında rastlantı ya da şans diye bir şey yoktur.

Öğretinin ikinci önemli öğesi Allah'ın sevecen ve merhametli olmasıdır. Müslümanlardan, Allah'ın bu özelliklerini başkalarına olan davranışlarında hayata geçirmeleri beklenir. Bu *Tanrıyı taklit etme* fikri hem Musevilikte hem de Hıristiyanlıkta bulunan bir fikre çok benzer. Örneğin, doktorluk yapan bir Yahudi "Tanrıyı oynar". Eğer doktor Tanrıyı sadece taklit ediyor, onun yerine geçmeye çalışmıyorsa, bu, övgüye değer bir fikirdir.

Üçüncü öğe şudur: İnsan Allah'ın yarattığı fiziksel varlıkların en yücesidir. Her birimiz bir ruha ve dünyada geçireceğimiz, miktarı önceden belirlenmiş belli bir zamana sahibiz. Her ne kadar Yahudiler insanların, eşsiz olmakla birlikte, yaratılışın doruğunda yer almadığını düşünseler de maddesel olmayan bir ruh fikri tüm dünya dinlerinin ortak paydasıdır. Müslümanlar insanın özgür iradeye sahip olduğuna ve iyilik ile kötülük arasında tercih yapabildiklerine de inanırlar. Özgür irade fikrini yazgı fikriyle bağdaştırmak zordur, ama Müslümanlar yaşamı herkese bazı seçenekler sunulan bir tür sınav olarak gördükleri için, bu zorluğu kolayca aşmış olurlar.

Öğretinin bir başka özelliği bazı Hıristiyanlara daha tuhaf, Yahudilereyse çok daha tuhaf gelir. Tanrının yaratısı olan dev evrende gözle görülemeyen birtakım gizemli var-

lıklar —melekler, Şeytan ve cinler— bulunur. Bu dünyada yaşayan herkesin iki koruyucu meleği vardır. Bunlar kişinin eylemlerini kaydeder ve vicdanının sızlamasını sağlarlar. Şeytan ise cinlerin şefi ve insanların düşmanıdır; insanların kalbini ve aklını Tanrıdan uzaklaştırmaya çalışır. Cinler insan biçimine girebilen ve insanın vücudundan kovulmaları gerekebilen maddesel olmayan varlıklardır. Cin çıkarma Hıristiyanlıkta da rastladığımız bir fikirdir. Ancak cinler insan vücuduna girdiklerinde kötü niyetli hale gelseler de her zaman kötü niyetli değildirler. Her ne kadar *Talmud*'da sık sık cinler ve Şeytan'dan söz edilse de Yahudilerin çoğunluğu cin ya da Şeytan fikirlerine mesafeli durur ve medyumlukla amatörce uğraşmak bile ayıplanacak bir şey olarak görülür. Şeytan'a inanmak da gerçek anlamda makbul değildir. Her ne kadar *Eyüp* kitabında Şeytan'dan söz edilse de bu Şeytan, Tanrının pek çok tezahüründen başka bir şey değildir. Ortaçağ Kabalistleri doğaüstü ile içli dışlı olmuş olsalar bile, Yahudiler medyumluğa daima kuşkuyla bakmıştır.

İslam öğretisi, insanların yeryüzünde bir kez yaşadığını ileri sürer. Öldükten sonra herkes yargılanır ve cennete ya da cehenneme yollanır. *Kuran*'da, cennet ve cehennem fiziksel haz ya da fiziksel acı duyulan gerçek mekânlar olmaktan çok, şiirsel bir dille anlatılan, sembolik yerlerdir. Bu cennet ve cehennem fikri, Hıristiyanların çoğunluğunu içine alan gelenekteki fikirle taban tabana zıttır. Hıristiyanlıkta cehennem fiziksel bir mekân olarak algılanır. Gerçekten de Hıristiyan şiirinin şimdiye dek yazılmış en önemli örneği olan Dante Alighieri'nin *İlahi Komedya* adlı eserinde cennet, cehennem ve araf çok ayrıntılı biçimde betimlenir. Müslümanlar dirilişe de inanırlar. Zamanı gelince Tanrı nasıl öldüklerine bakmadan tüm insanları diriltecektir. Yahudiler de dualarında herkesin dirilmesinden söz ederler ama yeniden yaşanacak hayatın mezar dışında geçirilecek bir günden uzun sürüp sürmeyeceği belli değildir.

İslam, Müslümanların dinin bazı gereklerini kesinlikle yerine getirmesini ister ve bunlara İslamın şartları denir. İlk şart, inanca tanıklık etmektir. Kişi Müslüman olmaya samimi şekilde karar verdikten sonra, yapacağı ilk iş, Allah'ın tek Tanrı olduğuna ve Muhammed'in Onun peygamberi olduğuna inandığını duyurmaktır. Bu duyuruyu iki tanık önünde yapar. Bu işleme, *şahadet getirme* denir. Aynı sözcükleri müezzin günde beş kez ezan okurken Müslümanları ibadete çağırmak için kullanır. *Namaz* İslamın ikinci şartıdır. Bu ayin, kişinin yüzünü Mekke'ye dönüp dualar okuması gibi bazı söz ve hareketlerin karışımından meydana gelir. Şafak sökerken kılınan sabah namazına *Fecr*; öğle namazına *Zuhr*; ikindi namazına *Asr*; akşam namazına *Mağrip*; ve Yatsı namazına *İşa* adı verilir. Yahudilerin ibadet vakitleri de bellidir; normal şartlarda günde üç kez ibadet ederler. Şabat ve bayram günleri de bu seanslara bazı ekler yapılır. Pek az Hıristiyan böyle düzenli aralıklarla ibadet eder. Ancak manastırlarda yaşayan Hıristiyan din adamları her gün düzenli ve disiplinli bir şekilde ibadet ederler. Ortodoks Müslümanların en az haftada bir gün cemaat içerisinde ibadet etmesi beklenir. Bunun için gösterilen zaman, tüm işyerlerinin tatil edildiği Cuma günü öğle vaktidir.

Zekât İslamın şartlarından bir başkasıdır. Hıristiyan ve Yahudilerin gelirlerinin onda birini bağışlamasına benzer bir gelenektir. Zekât bir yükümlülüktür ve zekâtı alan kendisine kimin zekât verdiğini bilmemelidir. Zekât vermek yoksullara yardım etmektir. Zekât aynı zamanda zenginlerin sorumlu insanlar olma görevini yerine getirmesine de yardım eder. İslamın dördüncü şartı *oruç* tutmaktır. Bu, huzurlu bir ruh hali yaratmak için yapılan zihinsel ve fiziksel bir egzersizdir. Oruç çeşitli zamanlarda tutulur, ama en önemli oruç zamanı Ramazan ayıdır. Ramazan ayı boyunca sadece günbatımı ve gündoğumu arasında yemek yenebilir. Pek çok Müslüman Ramazan ayı boyunca her gece iki saat olmak üzere *Kuran*'ın tümünü okur.

Hac

Hac İslamın beşinci şartıdır. Bu pek çok Müslüman için çok ciddi bir girişimdir ve birkaç gün boyunca kişinin yaşamında çok büyük ve ani değişiklikler olmasına yol açar. Parası olan her yetişkinin Mekke'ye hacca gitmesi zorunludur. Hac çok önemli bir görev olarak görüldüğü için, bazı insanlar hayatları boyunca biriktirdikleri parayı bu kutsal ziyareti gerçekleştirmek için kullanır. Haccı finanse etmek için kullanılacak paranın dürüstçe kazanılmış olması gerekir. Çocuklar da hacca gidebilirler ama kişinin çocukken hacca gitmiş olması onu bir yetişkin olarak hacca gitme yükümlülüğünden muaf tutmaz.

Hac ziyareti yabancılara karmaşık ve şaşırtıcı gelebilir. Hacının yaptığı ilk iş, dünyevi hayatın terk edilişini simgeleyen *ihrama* bürünmek yani beyaz bir "kefen" giymektir. Hacı, sonra Kâbe'ye doğru gider. Kâbe'nin içinin boş olması Müslümanlar için Allah'ın bilinemez, bambaşka, biçimsiz, renksiz oluşunun simgesidir. Taşı öptükten ya da ona doğru ulaşmak için çabaladıktan sonra —çevresinde çok büyük bir insan kalabalığının toplanması bazı insanların Kâbe'ye ulaşmasına engel olmaktadır— hacı Kâbe'nin çevresini saat yönünün tersine yedi kez yürür. Sonra yapının doğu yanında bulunan "İbramin'in Makamı" denen yerde dualar eder.

Hacı, bundan sonra suyundan üç yudum içmek için Zemzem kuyusuna gider. Ardından da Sefa ve Merva tepelerinin arasında yedi kez gidip gelir. Bu hareket bir Arap-Yahudi söylencesinin canlandırılışıdır. İbrahim, cariyesi Hacer ve oğlu İsmail'i çölde terk ettikten sonra geri dönüp batıya doğru gider. Hacer su bulmak için iki tepe arasında ümitsizce yedi kere koşarak gidip gelir. Bu aşamalar tamamlandıktan sonra hacı başını tıraş eder (kadınlar genellikle saçlarını iki-üç santim kısaltırlar) ve günlük giysilerini tekrar giyer. Ama hac henüz bitmemiştir.

Hac, *Zil-hicce* ayının yedinci ve on üçüncü günleri arasında olmak üzere altı gün sürer. Her gün yapılacak ayinler başka başkadır. Ayın yedisinde yapılan ayinler yukarıda belirtilenlerdir. Dokuzunda, hacı, şafak vaktinden günbatımına dek Arafat'ta durur ve bağışlanmak için Allah'a yalvarır. Ayın onunda, taştan oyulmuş üç sütuna çakıl taşı atarak, sembolik şekilde Şeytan'ı taşlar.

Hac ayinleri öylesine kutsaldır ki gayrimüslimlerin Mekke'ye girmesine bile izin verilmez. Suudi Arabistan krallığına girmek de çok zordur. Bu kitapla aynı içeriğe sahip televizyon programını hazırlarken, Suudi Arabistan'ın birkaç yerinde film çekimi yapmak üzere vize almak için iki kez başvurduk ama başarılı olamadık. Bu benim için üzücü bir olay oldu çünkü benim asıl niyetim İslam dünyasının değerlerinin Batıda daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaya çalışmaktı. Bu şartlar altında, bu kutsal yolculuğun anlamını çözmek isteyen gayrimüslimler, hacılardan duyduklarıyla yetinmek zorundadırlar. Eserlerini ikinci bölümde ele aldığımız antropolog Victor Turner, çeşitli kültürlerde hacıların kendilerini gündelik hayattan uzaklaştırdıklarını ve farklı bir varoluş haline girdiklerini belirtir. Hacıların, hacca gitmek gibi başlı başlına çetin bir işe kalkışmalarının yanı sıra, beyaz kefen giymeleri, başlarını tıraş etmeleri ve belirtilen diğer etkinlikleri yapmaları, daha önceki varoluş halinden gözle görülür biçimde uzaklaşma düşüncesini pekiştiren eylemlerdir.

Turner, haccın, bir toplumun birlik ve beraberliğini sağlamlaştırmasının bir yolu olduğunu düşünmektedir. Hacı, yeni, değişik varoluş haline girerken bir üniforma giyer. Üniforma hacıyı bireysel özelliklerinden arıtarak öteki hacılara benzetir. Turner, bu tür pratikler sayesinde, kendisinin cemiyet —ya da özel bir tür kardeşliğin ve eşitliğin yaşandığı toplum— adını verdiği ruh halinin orada bulunan tüm insanlara egemen kılındığını ileri sürer.

Efsanevi Amerikalı siyah eylemci Malcolm X, 1964 yılında hacca gittiğinde bu algılama değişimini bizzat yaşamıştı. Hacca gidene dek, siyahlar ve beyazlar arasında ayrımcılık yapılmasını savunan siyah Müslüman önder Elijah Muhammed'in öğretisine tutkun biriydi. Kökenleri ve renkleri farklı binlerce insanla bir araya gelerek hacı olma deneyimi Malcolm X'i ayrımcı görüşlerini değiştirmeye sevk etti. İranlı yazar Ali Şeriati de haccı benzer terimlerle açıklar: "Her birey erir ve 'insan türü' olarak yeni bir biçim alır. Egolar ve bireysel özellikler gömülür. Grup bir 'halk' ya da 'ümmet' olur. Bütün 'Ben'ler ölür... 'biz' ortaya çıkar.[7]

Bugüne dek, hac, Müslüman olmanın ne anlama geldiğine ilişkin en canlı ve tanınması en kolay sembol olarak kalmıştır. Herhangi bir gayrimüslime İslamın şartlarını sorarsanız, muhtemelen şahadet getirme, namaz kılma, zekât verme ve oruç tutma hakkında bir şey bilmediklerini görürsünüz. Fakat büyük siyah bir yapının çevresinde dönen beyaza bürünmüş hacılardan oluşan insan denizi imgesi hem Müslümanlar hem de gayrimüslimlerin aklında yer eder.

Biz insanlar sosyal hayvanlarız; yalnız kalınca genellikle bunalıma gireriz. Dinler, insanları toplu halde bulunmaya iten bu özelliğimizden birçok ayinde yararlanırlar. Daha önce bir protesto yürüyüşü ya da futbol maçı gibi büyük bir kalabalığın içinde bulunmuş olan herkes bu deneyimi anlayabilir ve bu olayın aşkın ya da kutsal bir deneyim gibi hissedildiğini anlamak —en azından benim gibi bir Arsenal hayranı için— zor değildir. Evangelistler çok büyük cemaatler üzerinde tam bir egemenliğe sahiptir; dindar Katolikler her Paskalya yortusunda Roma'daki Aziz Peter Katedrali'nin önündeki meydanı doldururlar. Ortak değerlere ya da en azından ortak bir amaca sahip büyük bir topluluğun içinde olma deneyimi oldukça özgürleştiricidir; akıl bireysel bedenin sınırlarının ötesine geçme olanağını bulur. Başkalarıyla birlik olma dene-

7 A. Shariati, *Hajj*, Çev. Laleh Bakhtiar (Tahran, 1988).

yimini yaşarken pek çoğumuz her şeyin ardında yatan daha büyük bir birliği algılama yönünde bir adım atarız.

Musevilik de cemaatleri benzer şekilde kullanır. Her ne kadar cemaat oluşturmak için en az on kişi (bir *minyan*) gerekse de, ibadetin sözgelimi altı kişiyle yapılması, kişinin tek başına ibadet etmesinden yeğdir; bu, insanların ruhani kuvvetini artırır. Sahiden de Musevilikte, sadece bir *minyan* oluştuğunda okunabilecek pek çok dua vardır. Ve cemaatler büyük bayramlar ve düğünler gibi birçok olay için toplanırlar. Ancak, eski zamanlarda —Tapınağın yıkılmasından sonra— Museviler büyük toplantılardan biraz sakınıyorlardı. Bu önlem, bir ölçüde, sürgünde, genellikle düşmanca muamele gördüğü yerlerde yaşayan bir halkın karakterini yansıtmaktadır. Kitlesel ölçekli toplantılar tehlikelidir; dikkat çeker ve saldırganlara cemaate azami zarar verecek biçimde saldırma fırsatı sunar. Tabii ki sinagog Yahudilerin yaşamının merkezidir ama ev de dinsel bakımdan aynı derecede önemli bir yerdir.

Hiç kuşkusuz, Muhammed, eski ve etkili hac ayinine saygı gösterirken ne yaptığını biliyordu. Onun dinsel arayışı, halkı içerisinde birlik beraberliğin bozulmasına bir tepki olarak başlamıştı. İslam apayrı insan gruplarını ortak bir dava etrafında birleştirme yeteneğini o zamandan bu yana hiç yitirmedi. Ayrıca, ilk günlerinden beri epey hoşgörülü bir din oldu. *Kuran*'ın vahiyleri önceki peygamberlerin mesajlarını geçersiz kılmaz, farklı çağ ve kültürlerde Tanrı deneyimini yaşamış halkların geleneklerine katkıda bulunur. Şimdiye dek 124.000 peygamber geldiği söylenir. Bu bilgi, bir yandan peygamberlerin sayısının sınırlı olduğunu belirtirken, bir yandan sınırsız olabileceği mesajını verir.

İslam ve Modernite: *Cihat* ve *Şeriat*

Cihat, İslamın şartlarından biri olmasa da, büyük önem taşıyan bir fikirdir. Aynı zamanda, hem gayrimüslimler tarafın-

dan çoğu zaman yanlış anlaşılan hem de ne yazık ki bazı Müslümanlar tarafından yanlış anlatılan bir kavramdır. Cihat, kesinlikle gayrimüslimleri Müslüman yapmak için verilen bir "kutsal savaş" değildir. Bu, haçlılar tarafından yayılmış olan bir klişedir ve İslamdaki asıl fikirle ilgisi yoktur. Aslında İslam, öteki tektanrılı dinlere hoşgörüyle yaklaştığı ve bireysel özgürlükleri savunduğu onurlu bir tarihe sahiptir. İnanç bir tercih meselesidir ve Müslümanlar gayrimüslimleri Müslüman olmaya özendirmekle birlikte, insanları Muhammed'in mesajını kabule zorlamayı doğru bulmazlar. *Kuran*'da, inananların inanmayanlara sabırla yaklaşması gerektiği belirtilir: "Onların söylediklerine sabret ve onlardan güzellikle ayrıl" (*Müzemmil*, 10); "Artık sen inkârcılara mühlet ver; onlara biraz zaman tanı!" (*Tarık*, 17).

Cihadın genellikle askeri eylem demek olduğu düşünülür. Ama cihat, pek çok bağlamda, mücadele anlamına gelir; ve bu mücadele genellikle bireyin Tanrıya yaklaşmasını önleyen engelleri aşmaya çalışan ruhun mücadelesidir. İslam, her ne kadar sık sık savaş yanlısı olarak betimlense de Hıristiyanlıktan daha savaşçı bir din değildir. (*İslam* sözcüğü "teslim olma" anlamına gelmekle birlikte, aslında "barış" anlamına gelen İbranice *şalom* sözcüğüyle aynı kökten türemiştir.) Peygamber'in koyduğu katı kurallara göre, cihat, başka halkları fethetmek ya da Müslümanlaştırmak için değil, sadece Allah'ı savunmak için ilan edilebilir. "Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez" (*Bakara*, 190). Bu tür bir cihat belki barışı ve ibadet özgürlüğünü sağlamak için başlatılabilir ama bir ruhani önder ve yargıç tarafından idare edilmelidir. Cihat sırasında bir rakip teslim olduğu zaman düşmanlık sona ermeli; kadınlar, çocuklar ve yaşlılar zarar görmemeli; ağaçlar ve ekinler yok edilmemelidir. Sonuç olarak, cihadın saldırganca savaşmak, sınır çatışmaları çıkarmak, sömürgeci niyetlerle hareket etmek ya da —özellikle günümüz-

de bizi endişelendiren— terörist eylemler veya gelişigüzel bombalamalar yapmak demek olduğuna inanmak çok büyük bir yanlış anlamadır. Bu konu *Kuran*'da tekrar tekrar açıkça belirtilir. Bir ayet oldukça açıklayıcıdır: "Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de Ona yanaş ve Allah'a tevekkül et. Çünkü O hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir" (*Enfal*, 61).

Ne yazık ki geçtiğimiz yıllarda Müslüman ülkelerin siyasal, dinsel ve akademik önderleri, kendi siyasal amaçlarına uydurmak için, cihat kurallarını yeniden yazdılar. Böyle yapmakla İslamın pozisyonuna büyük zarar verdiler ve dünyada büyük bir kargaşa yaşanmasına yol açtılar. Böylece, İran'da Ayetullah Humeyni cihada militan bir yaklaşımın gereğine işaret etti. Humeyni bu taktiği ilk kez, kendisini ülkedeki en üst makama oturtan 1979 İslam Devrimi'nin temelini atmak için kullandıktan sonra, İran'ı Irak ile sekiz yıl süren bir savaşa soktu. Bu eylemler Hizbullah adlı terörist grubun kurulması için gereken yakıtı sağladı. Hizbullah'ın intihar bombacıları İslam ahlakına tamamen ters düşen insanlık suçları işlenmesine neden oldu. Hem Irak'ta hem Londra'da bu tür korkunç suçların masum insanların, küçük çocukların, gayrimüslimlerin ve Müslümanların hayatına mal olduğunu gördük. Filistin ve İsrail'de faaliyet gösteren Hamas adlı terör örgütü, Suudi Arabistan'da yaşayan en az bir akademisyenin öğretisine yanıt olarak kuruldu. Profesör Abdullah Yusuf Azzam, hükümet karşıtı genç erkeklerin cihat fikrine en saldırgan ve en şiddet yanlısı yaklaşımı benimsemeye ikna edilmesinde büyük rol oynadı. "Sadece cihat ve tüfek; pazarlık yok, konferans yok, diyalog yok." Batı'ya savaş açan Usame Bin Ladin de bu eğitimi alanlar arasındaydı.

Şeriat yani İslam hukuku insanın hem dünyevi hem de dinsel davranışlarını çeşitli kategorilere ayırır, bu davranışların bazılarının ödüllendirileceğini, bazılarınınsa cezalandırılacağını belirtir. İlk kategoride, inananların gerçekleştirmesi

beklenen eylemler yer alır; bu eylemleri gerçekleştirenler ödüllendirilir, ihmal edenler cezalandırılır. İkinci kategoride, sevap olarak görülen eylemler bulunur; bunlar övgüye değer eylemlerdir ve ödüllendirilebilirler, ama bu eylemleri gerçekleştirmeyenler cezalandırılmazlar. Sonra nötr eylemler gelir; bunları yapanlar ne ödüllendirilir, ne cezalandırılır. Ardından, kötü ya da ayıplanacak eylemler gelir ama bunlar failin cezalandırılmasını gerektirecek kadar vahim eylemler değildir. En son kategorideyse, yasaklanmış ve gerçekleştirilmesi halinde cezalandırılacak eylemler yer alır.

İslamda herkes yasalar önünde eşittir. Sade vatandaş, yasaların koruması altındadır. Kişiler adil yargılanma ve yasal savunma hakkına sahiptir. Yargıçların gerçekten bağımsız ve önyargısız olması beklenir. Şeriat, uygunsuz bir ruh hali içinde bulunan —öfkeli, yorgun, aç, başka meseleler yüzünden dikkati dağılmış— yargıçların davalara bakmasını yasaklar. Uygun şekilde toplanmış bir mahkeme tarafından yasal olarak mahkûm edilmedikçe hiç kimse hapse atılamaz. Masum bir insanı mahkûm etmek büyük bir suçtur. Şeriat'ın sık sık yanlış anlaşılan bir tarafı, mahkeme hükmünün halkın gözü önünde uygulanmasını gerektirmesidir. Bu uygulamanın sebebi, kana susamış ya da sadist insanları tatmin etmek değil, adaletin yerini bulduğunun ve cezanın hükmü aşmadığının görülmesini sağlamaktır. *Kuran*'da şöyle denir: "Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adaleti yerine getirmede nefsinize uymayın. Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpıtırsanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) şüphesiz Allah yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır" (*Nisa*, 135).

Şeriat'ın bir sorunu, onun geleneksel biçimde uygulanışının bizim modern insan hakları nosyonumuza uymamasıdır.

Birçok İslam ülkesi Şeriat'ı daha modern bir hukuk sistemiyle uzlaştırmaya çalışmıştır ama bu çok mutlu bir evlilik olmamış ve çok başarılı sonuçlar alınamamıştır. Mısır ve Pakistan'da genel yaklaşım, Şeriat'ı sadece aile ve mirasla ilgili davalarda başvurulan bir medeni kanun kaynağı olarak kabul etmek olmuştur. Suudi Arabistan ve Afganistan'da Şeriat hukukunu modernize etmek için pek az şey yapılmıştır ve bu ülkelerin hükümetleri uluslararası toplum tarafından kabul edilmiş olan insan hakları standartlarını büyük ölçüde göz ardı etmektedir. İran'da daha ilerici bir tutum vardır ve demokratik değerler ile liberal tutumları geleneksel Şeriat yaklaşımıyla uzlaştırmakta epey ilerleme kaydedilmiştir. İran ziyaretlerim sırasında çok etkilenmiş ve Batı'nın hâlâ çok büyük değişimler geçirmekte olan İran'ı, bugün yaptığı gibi izole etmek yerine daha da ileri gitmeye özendirmesinin daha iyi olacağını düşünmüştüm.

Şeriat'ı savunuyor değilim ama popüler Batı basınında Şeriat hakkında çıkan haberlerin her zaman İslam hukukunun doğru uygulamalarını yansıtmadığını belirtmenin de adil bir davranış olacağını düşünüyorum. Ayrıca, fazlasıyla barbar birkaç Müslüman ülke hükümeti hukuka ara sıra başvurmakta ya da onu Muhammed'in istediğine tam ters yönde kullanmaktadır; bazen, İslam hukukunu uygulamaya çalışanlar ona itaat etmemektedir. Bu durumda, infaz edilen bazı cezalar Batılılara barbarca gelmektedir. Bir hırsızın çalmaktan vazgeçmeyebileceği bilinse bile, modern dünyada, bir kişinin elinin kesilmesini kabul etmek mümkün değildir. Ama İsa'nın *Yeni Ahit*'te aktarılan şu sözlerini anımsamakta da fayda var: "Eğer elin günah işlemene sebep oluyorsa, onu kes. Tek elle yaşamak, iki elle cehenneme gitmekten, hiç sönmeyecek olan ateşe atılmaktan daha iyidir" (*Markos* 9:43). İnsanların sarhoş olduğu için kırbaçlanması bizim toplumumuz için inanılmaz bir şeydir; ama kırbaçlamanın nasıl ve ne zaman yapılacağına ilişkin kurallar, kesinlikle, bu kabul edi-

lemez cezayı merhametle yumuşatmak amacıyla konmuştur. Aldatmadan ötürü idam cezası öngören recm yasası için de pek çok şey yazılmıştır. Ama Şeriat'a göre, aldatma halkın gözü önünde gerçekleşmediyse ve dört güvenilir tanık tarafından görülmediyse ölüm cezası verilemez. Bu koşullar, neredeyse bu cezanın verilmesini olanaksız hale getirmek için konmuş gibidir.

Kadınların Durumu

Muhammed'den önce Arabistan'da kadınların durumu pek iç açıcı değildi. Mal mülk sahibi olamıyorlardı ve kocalarından kalan mal mülkü miras alamıyorlardı. Aslında kadınların kendisi mal olarak görülüyordu ve dul ya da yetim kalan kadınların kocalarının veya babalarının malları ailedeki diğer erkeklerin kontrolüne geçiyordu. Muhammed kadınların durumunu değiştirmek ve onlara bir miktar özgürlük ve dünyanın bu bölgesinde daha önce benzeri görülmemiş ölçüde eşitlik vermekte kararlıydı. Böylece kadınlar miras alma, mal mülk sahibi olma ve evlendiklerinde isterlerse çeyizlerini kocalarına vermeme hakkına sahip oldular. Aslında, bir erkeğin, karısının çeyizini sahiplenmesi yasaktı ve karısını her bakımdan uygun miktarda desteklemesi beklenirdi. Muhammed daha ileri gitti. Birçok erkeği hayal kırıklığına uğratarak, bir erkeğin evlenebileceği kadın sayısını sınırladı ve kadınlara boşanma hakkı verdi.

Bu nedenle, tıpkı Hıristiyanlık gibi İslamın da kadınlara çok çekici gelmesi şaşırtıcı değildir. Ama yine de bu olgu, İslamı baskıcı ve erkek-egemen bir din olarak gören Batılıları şaşırtır. Afganistan ve Irak seferleri sırasında, *burka* giymiş kadın imgesi medya tarafından İslamın bütün kadınları aynı şekilde örttüğü ve kısıtladığı kanısını yaratmak için kullanılıyordu. Ama *Kuran*'ın hiçbir yerinde kadınların örtünmesi emredilmez. Kadınların örtülmesi ve kapatılması İslamın ku-

rulmasından önce de yaygın bir uygulamaydı ve hiçbir zaman özellikle dinsel bir şart olarak görülmedi. Kadınların örtülmesi ve erkeklerin dünyasından ayrılması, daha sonra İslamın egemenliği altına giren İran ve Bizans'ta da yaygın olan alışkanlıklardı. *Kuran*'da *hicab* ile ilgili bahislerden biri sadece Muhammed'in eşlerine ilişkindir:

> "Ey iman edenler! Yemek için çağrılmaksızın ve yemeğin pişmesini beklemeksizin (vakitli vakitsiz) Peygamber'in evlerine girmeyin, çağrıldığınız zaman girin. Yemeği yiyince de hemen dağılın. Sohbet için beklemeyin. Çünkü bu davranışınız Peygamber'i rahatsız etmekte, fakat o sizden de çekinmektedir. Allah ise gerçeği söylemekten çekinmez. Peygamber'in harımlarından bir şey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin. Böyle davranmanız hem sizin kalpleriniz, hem de onların kalpleri için daha temizdir. Allah'ın Resulüne rahatsızlık vermeniz ve kendisinden sonra hanımlarını nikâhlamanız ebediyen söz konusu olamaz. Çünkü bu, Allah katında büyük bir günahtır." (*Ahzab*, 53)

Muhammed'in evi cemaatin merkeziydi ve bu, Peygamber'in ev hayatının mahremiyetinin korunması için konması zorunlu bir kuraldı. O zamandan bu yana ayette söz edilen perde, yani *hicab* terimi örtünmeyi ifade eden bir terim olarak kullanılageldi ve bu örtünme çeşitli biçimler altında İslam dünyasında varlığını bugüne dek sürdürdü. Bazen hükümetler ya da dini liderler, İran'daki İslam Devrimi'nin ilk yıllarında olduğu gibi, kadınların bu tür giysileri son derece kısıtlayıcı şartlara uyarak giymesini zorunlu tuttular. Daha yakın zamanlarda, İran'a giden ziyaretçiler, kadınların daha özgürce örtünmeye başladığını görebiliyordu. Afganistan'da katı Taliban rejimi düşmanca bir tepkiye neden oldu. Taliban iktidardayken oradaki kadınlara açıkça zulmediliyordu. Ama

başka ülkelerde yaşayan pek çok Müslüman kadının bu alışkanlığa daha olumlu bir açıdan baktığını da söylemek gerekir. Bu kadınlar "İslami" giysinin kendilerine geleneksel bir kimlik hissi verdiğini ve kendilerini erkekler tarafından arzulanan bir nesne olmaktan kurtardığını söylemektedirler.

Muhammed kadınlara kendi toplumunda daha iyi bir statü vermeyi açıkça istemekle birlikte, İslamın tarihinde liberalizme her zaman yer olmamıştır. Muhammed'in yoldaşlarından biri olan ve Peygamber'in İslamiyete kazanmaktan özellikle gurur duyduğu Ömer saldırgan bir alfa erkeğiydi. Ünlü bir savaşçı olan Ömer, Müslümanların dinin gereklerini layıkıyla yerine getirmelerini sağlamak için canla başla çalışıyordu. Çabuk sinirlenen biri olduğu ve sık sık kadınlara da şiddet uyguladığı söyleniyordu. Kadınları eve hapsetmeye ve kadınların caminin içine alınmasını bile yasaklamaya çalışan önderlerden biriydi. Kadınların erkeklerle birlikte namaz kılmasını engelledi ve Muhammed'in ölümünden sonra, onun dul eşlerinin hacca gitmesini yasakladı. Ayrıca, kadınları boyunduruk altında tutmak için tasarlanmış yeni birkaç ceza yasası da koydu. Yetişkin kadınların taşlanması cezasını getiren de o idi. *Kuran*'da böyle bir cezadan kesinlikle söz edilmez.

Yine de, zaman geçtikçe kadınların eğitim görmesine daha çok izin verildi ve bazı ünlü kadınlar sözlü geleneğe büyük katkılar yaptılar. Örneğin, Muhammed'in eşlerinden biri olan Ayşe, çok önem verilen Hadislerden bir kısmının yazarı oldu. Her ikisi de 11. yüzyılda yaşamış olan Fatıma binti Ali ve Kerime binti Ahmet, İslam tarihinin en önemli bilgin ve öğretmenlerinden ikisiydi. Onlardan bir yüzyıl sonra yaşamış olan Zeynep binti el-Şeri de tefsir alanındaki büyük uzmanlığıyla ünlüydü.

Bütün öteki inançlar gibi İslamın da ortaya çıktığı toplumun kültürel normlarından büyük ölçüde etkilendiği göz önünde bulundurulmalıdır. Çöl toplumları, ne Muhammed'den önce ne de İslam kurulduktan sonra, hiçbir zaman

kadınları kabilenin erkeklerle eşit üyeleri olarak kabul etmemişlerdir. *Kuran* bu tutumu açıkça yansıtır. Müslüman kadınlar erkeklerle eşit olma mücadelesine daha yeni başlamışlardır ve bunun sebebi, kısmen, Batı ile teması eskiden beri hep büyük ölçüde zayıf sürmüş olan İslamın, Reformasyon gibi entelektüel hareketlerin etkisine maruz kalmamış olmasıdır.

Halifelik Mücadelesi ve İslamda Önemli Hizipler

İslamın savaşçı bir başlangıç yaptığı yadsınamaz. İlk yöneticileri arasında eceliyle ölen pek yoktur. Muhammed'in kurduğu inancın birbirleriyle savaşan Arap kabileleri arasında sağladığı birlik ne yazık ki geçici olmuştur. Muhammed'in ölümünden sonra, pek çok toplumda olduğu gibi, rakip ardıllar arasında bir iktidar mücadelesi başlamış, İslam ancak uzun ve kanlı bir mücadeleden sonra biçimlenmiştir. Bu konuya ilişkin ayrıntılar karmaşıktır ve burada anlatacaklarımız bir özetten ibarettir; ama bu büyük dinin nasıl geliştiğini anlamak istiyorsak bu özetin yapılması gereklidir.

Peygamber'in misyonu ölümünden sonra da sürecekse, yeni bir önderin gerekli olduğu çok açıktı. Bu önderin ya da halifenin üstleneceği en önemli görevler arasında, Muhammed'in belirlediği yaşam tarzına kendi yaşamıyla örnek olmak ve özgün Hadisleri yeni kuşaklara aktarmak bulunuyordu. Ebu Bekir güçlü bir adaydı, çünkü Muhammed'in davaya kazandığı ilk kişiydi ve aynı zamanda Muhammed'in en genç karısı Ayşe'nin babasıydı. Ölüm döşeğinde yatan Muhammed'in, namaz kılınırken cemaate Ebu Bekir'in önderlik etmesini istediği dikkate alınacak olursa, onun Muhammed'in yerine atanması neredeyse kaçınılmazdı. Peygamber'in damadı Ali, kuvvetli alternatiflerden bir başkasıydı, ama görmezlikten gelindi ve Ebu Bekir MS 632'de halife oldu. Ebu Bekir, Muhammed'in yandaşlarını iki yıl yönetti, bü-

yük bir askeri ve ideolojik güç oluşturdu. Başlıca uğraşı İslamın öteki savaşçı Arap kabilelerinden korunmasını sağlamak oldu. Ebu Bekir ölürken, kimseye fikir sormadan, kendine halef olarak Ömer'i aday gösterdi.

Ömer on yıl halifelik yaptı. Bu dönemde İslam olağanüstü bir hızla yayılmayı sürdürdü. 638'de Yeruşalim'in ele geçirilişini yönetti, kentin Hıristiyan ve Musevi nüfusuna zarar verilmesini yasakladı. Ömer, her ne kadar İslam topraklarının genişletilmesinde savaşçı bir yaklaşım benimsediyse de egemenliği altına aldığı halkları Müslüman olmaya zorlamayan ılımlı bir hükümdardı. 644 yılında bir kâhinin Ömer'e geldiği ve Yahudilerin *Tora*'sından onun yakında öleceğini önceden tahmin eden sözleri okuduğu söylenir. O tarihte, Firuz adlı İranlı bir Hıristiyan tutsak Medine'de marangoz, demirci ve ressam olarak çalışıyordu. Firuz, ücretinden çok fazla kesinti yapan ustasını şikâyet etmek için Ömer'in huzuruna çıktı. Halifeden bu kesintiyi azaltmasını istedi. Ömer ona ne iş yaptığını sordu. Firuz ne işler yaptığını sayıp döktü, ayrıca yel değirmeni de yapabildiğini söyledi. Ömer ona, yaptığı işler kazançlı olduğu için kesintinin çok yüksek olmadığını söyledi, ama yine de ustasıyla konuşacağına dair söz verdi. Halifenin sözlerinden hoşnut olmayan Firuz somurtarak onun huzurundan ayrıldı. Firuz bir süre sonra tekrar Ömer'in huzuruna çıktı. Ömer, onu yel değirmeni yaparken gördüğünü söyledi, bir tane de kendisi için yapmasını teklif etti. Firuz'un, "Doğrusu, sizin için öyle bir yel değirmeni yapacağım ki bütün dünya bundan söz edecek," diye karşılık verdiği söylenir. Firuz, 1 Kasım 644'te sabah namazını kılmak için camiye gitti. Cemaat namaza durduğu sırada, saklandığı yerden çıktı ve koşarak gelip Ömer'i defalarca bıçakladı. Ömer üç gün sonra öldü.

Sonra Osman halife oldu. Kureyş kabilesindendi ve o da bu ailenin öteki üyeleri gibi hırslı hamleler yaparak kendi kabilesinden bazı kişileri İslamın fethetmekte olduğu ülkelere

vali atadı. Osman'ın yönetimi altındaki Müslümanlar Kuzey Afrika'da Bizans'ı yendiler ve Romalıları Akdeniz'den çıkardılar. Arabistan, Yemen, İran, Irak, Ermenistan, Azerbaycan, Suriye, Filistin, Ürdün, Mısır, Libya, Cezayir, Tunus ve Fas tek bir hükümdarın egemenliği altına girdi. İslam devleti Bizans ya da Pers imparatorluklarının bir zamanlar olduğundan daha güçlü hale geldi. Her ne kadar İspanya'yı fethetme girişimi başarısızlıkla sonuçlansa da Doğu ve Orta Afrika Müslüman oldu. Ama bu hızlı genişleme, anavatanda istikrarsızlığın artmasına ve iç savaş çıkmasına yol açtı. Osman'ın halifeliğine muhalefet edenlerin sayısı arttı. Sonunda o da, seksen yaşında, ibadet ederken suikasta kurban gitti. Osman'ın Medine'deki evini kuşatan isyancılar zorla içeri girip Osman'a vahşice saldırdıklarında, karısı Naile kendini kocasının önüne atarak onu korumaya çalıştı; bu sırada parmakları koptu. Naile kopan parmaklarını yardım istediğini belirten bir mesajla birlikte kocasının Suriye'de bulunan kuzeni Muaviye'ye yolladı.

Muhammed'in damadı olan ve onun ölümünden bu yana sırasını bekleyen Ali, Osman'ın öldürülüşünün ardından, nihayet 656'da halife oldu. Üçüncü halifenin katillerini adalete teslim etmekte zorlandı ve insanlar Osman'ın ölümünden onun sorumlu olduğu kanısına kapıldı. Ali iktidara geçtikten sonra, Muhammed'in dul karısı Ayşe, ona meydan okudu ve bizzat başına geçtiği bir orduyla Ali'nin üstüne yürüdü. Tarihe Deve Savaşı olarak geçen bu savaşta iki ordu 4 Aralık 656'da bugün Irak'ta bulunan Basra kentinin dışında karşı karşıya geldi. İlk kez Müslüman Müslüman ile savaştı. Ali, askerlerine saldırıya geçmemeleri, sadece kendilerini savunmaları emrini verdi. Yaralılar öldürülmeyecek, kaçaklar kovalanmayacak ve yağma yapılmayacaktı. Ayşe'nin kuvvetleri düşmanın başına yağmur gibi ok yağdırdı ama Ali ateşe ateşle karşılık vermedi. Sonunda, Ayşe'nin devesi ilerlerken, hayvanın çevresinde

çok şiddetli bir çarpışma cereyan etti. Ali, deve ayakta kaldıkça çarpışmanın süreceğini ve gereksiz yere birçok kişinin öleceğini anladı. Bir askere devenin bacaklarını kesmesi talimatını verdi. Asker deveye arkasından yaklaştı, kılıcını savurdu ve talihsiz hayvanı yere serdi. Fakat şiddetli çarpışma beklenenin aksine katliama dönüştü; Müslümanlar Ayşe'nin kuvvetlerinden 16.796, Ali'nin kuvvetlerinden de 1070 kişinin o çarpışmada öldüğünü söylerler. Ayşe ele geçirildikten sonra savaş çabucak sona erdi.

Ali, Ayşe'yi yendikten sonra bu kez de önderliğini Suriye'de bulunan Muaviye'nin yaptığı direnişle karşılaştı. Osman'ın kanlı gömleği ve karısı Naile'nin kopmuş parmakları Şam'da sergilendi. Çok geçmeden, Muaviye bütün Suriye'yi Ali'ye karşı kışkırttı. Bu büyüyen tehdidi ortadan kaldırmaktan başka çaresi olmayan Ali 80.000 kişilik bir ordu topladı ve Mezopotamya'ya yürüdü. Suriye'yi Fırat'ın sol yakasından başlayarak istila etmeyi planlıyordu. Suriyelilerle çeşitli çarpışmalara girdikten sonra, Muaviye'nin kuvvetlerinin beklediği Sıffın ovasına ulaştı. Suriyeliler vadinin su kaynaklarının hepsini kontrol altına alacak şekilde mevzilenmişti ve Ali'nin son derece susamış olan askerleri ırmağa ulaşamıyorlardı. Ali'nin yitirecek zamanı yoktu. Muaviye'nin kuvvetlerine dörtnala saldırıya geçti, ordunun bir kanadının çevresinden dolaştı ve ırmak kıyısına ulaştı. Şimdi susuzluk çekme sırası Muaviye'deydi. Ama Ali Suriyelilerin ırmağa ulaşmasına izin verdi, çünkü susuzluktan ölen adamlarla savaşmanın ahlaki bakımdan doğru olmadığına inanıyordu. Dört ay boyunca bir yandan çatışmalar, diğer yandan pazarlıklar sürdü. Ama sonunda 26 Temmuz 657'de büyük çarpışma gerçekleşti. Çatışmalar bütün gece sürdü. 18. yüzyıl tarihçisi Edward Gibbon şöyle yazmıştır:

> Halife Ali üstün bir yiğitlik ve insanlık sergiledi. Askerlerine ilk önce düşmanın saldırmasını beklemelerini,

> kardeşlerinin canını bağışlamalarını, ölülerin bedenine saygı göstermelerini ve kadın tutsakların iffetine dokunmamalarını sıkı sıkıya tembihledi. Suriyelilerin safları, alaca bir ata binen ve çatal uçlu ağır kılıcını karşı konulmaz bir güçle kullanan kahramanın hücumuyla bozuldu.[8]

İki ordunun çarpışmasında bu denli çok kan dökülmesine şaşan Ali, Muaviye'ye bir mesaj yolladı ve onu teke tek dövüşmeye çağırdı. Kim kazanırsa o halife olacaktı. Gibbon, "Ali teke tek dövüşerek Müslümanların kan dökmesini engellemeyi önerdi, ama kendi ölüm fermanını imzalamak istemeyen rakibi bu öneriyi kabul etmedi" yorumunu yapar. Paniğe kapılan Muaviye bir oyun hazırladı. Askerlerine mızraklarının ucuna *Kuran*'ın sayfalarını geçirip havaya kaldırmalarını söyledi. Son derecede dindar insanlar olan Ali'nin askerleri bu manzara karşısında savaşmayı reddettiler. Ali zafere bu denli yaklaşmış olmasına rağmen geri çekilmek zorunda kaldı. Bu geri çekilişin sonuçları korkunç oldu. Ali'nin savaşçılarından çoğu onun "teslim olmasına" çok şaşırdı. 12.000 civarında asker isyan etti ve orduyu terk ederek Irak'a yürüdü. Daha sonra "Hariciler" adı verilen bu grup, Ali'nin ordusunun geri kalanıyla zaman zaman çarpıştı ve yavaş yavaş geniş destek kazandı. İsyan Anadolu ve Mısır'a yayıldı. Ömrünün son yıllarında Ali'nin çevresi iyice kuşatıldı ve sonunda 661 yılında bir camide suikasta uğrayıp hayatını kaybetti. Ünlü Arap tarihçi Philip Hitti şunları yazar: "Yiğitçe savaşan, bilgece öğüt veren, güzelce konuşan, dürüstçe arkadaşlık eden, düşmanlarına dostça davranan Ali, hem Müslüman asaleti ve cömertliğinin mükemmel örneği hem de, adına sayısız şiir ya-

8 Edward Gibbon, *The Rise and Fall of the Roman Empire* (ilk yay. 1776-88), c. 3 (Londra, 1848).

zılan, deyişler söylenen, vaazlar verilen ve öyküler anlatılan Arapların Süleyman'ı oldu."[9]

Ali'nin ölümüyle birlikte, iki oğlu, Hasan ve Hüseyin kaçınılmaz olarak halife adayı haline geldiler. Peygamber'in torunlarının her ikisi de *imam*, yani cemaat önderi olarak görülüyordu. Ali suikasta uğrayıp ölünce, İmam Hasan, Bağdat'ın doğusunda yer alan Ali'nin karargâhının bulunduğu Kûfe kentinin halkı tarafından halife ilan edildi. Ama o zamana dek Şam'da güçlenmiş olan Muaviye'nin de bazı emelleri vardı. Yeniden savaşa hazırlandı; bu kez Suriye, Filistin ve Kuzey Arabistan'dan asker toplayarak 60.000 kişilik bir ordu kurdu. Ali'nin ailesine verilen desteğin azalmakta olduğunu hesaba katan Muaviye, Hasan'ın gözünün korkacağından neredeyse emindi. Babası gibi Hasan da kendisine yol verirse, Muaviye'nin davası meşruluk kazanmış olacaktı. Eğer yol vermezse, Muaviye doğruca Kûfe üzerine yürüyecekti. Kısa süre sonra Hasan —Müslümanların Sünni ve Şii adları altında bugün bile birbirleriyle savaştığı— Madain yakınlarında mevzilenmek üzere ana kuvvetiyle Kûfe'den ayrıldı.

Hasan burada ciddi bir durumla karşı karşıya kaldı. Askerlerinden bazıları düşmanın safına geçti. Daha sonra Hariciler de Muaviye'nin ordusuna katılınca Hasan'ın kuvvetleri çok zayıf düşmüş oldu. Emrinde sadece 4.000 asker kalan ve durumunun umutsuz olduğunu anlayan Hasan, Muaviye ile barış yaptı. Muaviye'nin, Kûfe'ye girerken, "Ben İslamın ilk kralıyım," dediği söylenir. Böylece, başında Muaviye bulunan ve merkezi Şam olan Emevi hanedanı kurulmuş oldu. Hasan, ömrünün geri kalan kısmını ibadet ederek geçirmek üzere Medine'ye gitti. Ama ne yazık ki Muaviye, Hasan'ın hâlâ hayatta olmasını kendi hırslarını gölgeleyecek bir tehdit olarak algılıyordu. Hasan'ın ölümüyle ilgili kafa karıştırıcı öyküler mevcuttur; muhtemelen onu karısı zehirlemiştir;

9 Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, 10. Basım (Londra: Macmillan, 2002).

muhtemelen Muaviye Hasan'ın karısına para vermeyi ve onu kendi oğlu Yezid ile evlendirmeyi teklif etmiştir. Gerçek her ne olursa olsun, Hasan'ın ölümünden sonra karısının böyle bir evlilik yapmadığı bilinmektedir.

Muaviye on dokuz yıl hükümdarlık ettikten sonra, yerine oğlu Yezid'in geçmesini vasiyet ederek öldü. Ali'nin ikinci oğlu, babası öldüğünde epey zayıf durumda bulunan İmam Hüseyin halifelik hakkından feragat etmiş ve Muaviye'ye bağlılığını bildirmişti. Kendisine Muaviye'nin ölümünden sonra halife olacağı sözünün verilmesi üzerine Hüseyin bazı kral olma heveslileri gibi hata yaparak halifelik iddiasını bir süre için geri çekmişti. Ama babası ölünce Şam'da iktidarı devralan Yezid, Medine Valisi'ne buyruk göndererek, Hüseyin'in kendisinin egemenliğini tanıdığını bildirmesini istemişti.

O tarihten 1400 yıl sonra bile dünya politikasını etkilemeyi sürdürecek büyük dinsel hizipleşmelerden birinin ortaya çıkma zemini artık hazırdı. İmam Hüseyin destek bulmayı umarak ailesiyle birlikte Kûfe'ye gitmek üzere yola çıktı. Ama Yezid'in 4000 askeri Kûfe'ye 40 kilometre kala Kerbela ovasında onun yolunu kesti. Yezid'in askerleri İbni Sad'ın komutası altındaydı ve Fırat kıyılarını kontrol altında tutuyorlardı. İmam Hüseyin'inse yanında sadece yetmiş iki yandaşı vardı ve neredeyse çember içine alınmışlardı. Yine de, şaşırtıcı şekilde düşmanın ilk saldırısını savuşturmayı başardılar. Bundan sonra pazarlıklar başladı ve sekiz gün sürdü. İbni Sad, Hüseyin'i Yezid'in halife olmasının kaçınılmaz olduğuna ve onun Yezid'e boyun eğmesi gerektiğine ikna etmeye çalıştı. Beş gün sonra, Şam'dan, Hüseyin'in ırmağa ulaşmasına izin verilmemesini bildiren bir mesaj geldi. Hüseyin'in durumu zorlaştı. Hüseyin'in küçük kardeşi Abbas cesurca bir yarma hareketine kalkıştı ve ırmaktan birkaç kırba su doldurup geri dönmeyi başardı. Hüseyin yandaşlarını topladı ve onları kaçmaları için ikna etmeye çalıştı. 10. yüz-

yılda yaşamış Arap tarihçi Taberi Hüseyin'in şunları söylediğini yazar:

> Allah büyüktür... Yoldaşlarım; siz şimdiye dek tanıdığım en değerli insanlarsınız. Allah size ödüllerin en büyüğünü versin. Herhalde yarın sonumuz gelecek. Hepinizin gitmesini istiyorum, beni yalnız bırakın ve gidip canınızı kurtarın. Sizi bana olan sorumluluklarınızdan özgür bırakıyorum ve sizi alıkoymuyorum. Gece karanlığı kaçmanızı kolaylaştıracaktır. Çocuklarımı da yanınıza alın ve hayatlarını kurtarın.

Hüseyin'in akraba ve yandaşlarından hiçbiri kaçmak istemedi. Geceyi namaz kılarak, *Kuran* okuyarak, dua ederek ve derin derin düşünerek geçirdiler. Sabah olunca Hüseyin bazıları daha on dört yaşında olan yandaşlarını savaş düzenine soktu. Ne yazık ki düşman sayıca çok üstündü ve Hüseyin'in yoldaşları bir bir öldürüldü. Hüseyin düşman askerlerinin acıma duygusunu harekete geçirmek için henüz daha bir bebek olan oğlunu havaya kaldırdı, ama bir ok, bebeği boynundan Hüseyin'in koluna mıhladı.

Hüseyin ölmeden önce sayısız yara aldı. Başı kesilen vücudu ayaklar altında ezildi. Hüseyin'in ailesinden birkaç kadın ve Hüseyin'in ağır yaralı büyük oğlu Ali Zeyn muhafızlar eşliğinde oradan götürüldü. Son sözü Edward Gibbon'a bırakalım: "Uzak bir çağ ve iklimde gerçekleşen Hüseyin'in trajik ölüm sahnesi en soğuk okuyucuların bile sempatisini uyandırır."

Muhammed'in ailesinin Kerbela'da katledildiğinin duyulması Müslüman dünyasında deprem etkisi yarattı. Savaştan sonra Yezid, Hüseyin'in oğlu Ali Zeyn'i bir devenin arkasına bağladı, büyük ganimet kazanmış gibi onu Kûfe sokaklarında dolaştırdı ve yeni halife olarak otoritesini pekiştirmek için babasının kesik başını halka sergiledi. Bu vahşi gösteri, mu-

halefeti gidermek şöyle dursun isyan ve iç savaş çıkmasına yol açtı. Hariciler İran'da ve Arabistan yarımadasında bağımsız bir hükümet kurdular, Kûfe halkı ayaklandı ve Deve Savaşı'nda Ayşe'nin destekçileri arasında bulunan bir kişi Mekke'de Şam'daki Emevi hükümdarlığından bağımsızlığını ilan etti. İmparatorluğun parçalanması olasılığı doğunca Yezid, Mekke ve Medine'yi kuşattı. Uzun süre kuşatma altında kalarak mahvolan kentler sonunda teslim oldu.

Kerbela olayından dört yıl sonra, kendilerine "tövbekârlar" (*tevvebun*) diyen bir grup Müslüman, Hüseyin ve ailesi için yas tutmak üzere savaşın gerçekleştiği yerde toplandılar. Niyetleri kısmen İmam'a bağlılıklarını göstermek, kısmen de savaşta ona yardım etmek için Kûfe'den çıkıp gelmemelerinden ötürü çektikleri vicdan azabını dindirmekti. Toplu halde dövünmeleri ve kurban yoluyla kefaret ödeme anlayışları Şiilik mezhebinin en önemli öğeleri olacaktı. Bu fikirler tiranlık ve zulme karşı verilecek mücadelede şehit düşmeye hazır olan dindarların düşünceleri arasında hâlâ yankılanmaktadır.

Kerbela kutsal bir yer haline geldi, İmam'ın gömüldüğü yere bir türbe yapıldı. Günümüzde Şiilerin Hüseyin'in ölümünü andıkları Aşure bayramı, on gün süren bir yas zamanıdır. Bu süre içinde Şii Müslümanlar, kötü Yezid'in iyi Hüseyin'i yenmesine gözyaşı dökerler. Kerbela savaşının ayrıntılarını temsil eden oyunlar oynarlar. Onuncu gün, Peygamberleri Muhammed'in torunu İmam Hüseyin'in aldığı yaraların anısına kendilerini zincirlerle döven ve bazen de bıçaklarla kesen oruçlu erkeklerin oluşturduğu cenaze alayının geçişiyle bayram sona erer.

Dünya Müslümanlarının neredeyse % 20'si Şiidir. Bunların çoğu Irak ve İran'da yaşar. Sünnilerin, yani Emevilerin soyundan gelenlerin, 1300 yıl önce yaşanmış bir ahlaksızlık döneminin ürünleri olduğuna inanan Şiiler yalnızca kendilerini gerçek Müslümanlar olarak kabul ederler. Sünniler de asıl kendilerinin gerçek —hoşgörülü, sevecen ve cemaatin karar-

larına saygı gösteren— Müslümanlar olduğuna inanır ve Şiileri katı, aşırılıkçı bulurlar. Şiiler kendi imamlarının sadece dinsel önder değil, aynı zamanda *Kuran*'ı yorumlama konusunda sadece seçilmiş kişilere özgü bir otoriteye sahip ruhani bir kişi olduğuna inanırlar. Bu özel kişilerin Ali'nin torunları olduğuna; Tanrıdan esin alan, yanılmayan, günah işlemeyen ve Peygamber'in mesajını koruyan kişiler olduğuna inanırlar.

Tüm iç gerilimleriyle birlikte, İslamın modern dünya üzerindeki etkisi gittikçe artmaktadır. Elde kesin rakamlar bulunmamakla birlikte, dünyada yaklaşık bir milyar Müslüman yaşamaktadır. Bu insanlar farklı farklı sosyal, ekonomik, dilsel, etnik kökenlere sahiptir ve hemen her toplumda yaşamaktadırlar. Örneğin, Avrupa ve Kuzey Amerika'daki Müslüman cemaati her geçen gün daha da büyümekte, canlı ve etkili hale gelmektedir. Bir sonraki yüzyılda Avrupa'da doğacak bebeklerin % 50'sinden fazlasının Müslüman ailelerin çocukları olacağı söylenmektedir. İslam bir çatışmadan doğmuştur ve gördüğümüz gibi tarihinin ilk aşamaları çalkantılı ve zorlu olmuştur. Bugün İslam toplumu hâlâ dünyaya rakiptir. Tıpkı bazı çok dindar Yahudi ya da Hıristiyanlar gibi, Amerikan ve Batı Avrupa değerlerinin egemenliği altındaki modern dünyayı son derece yozlaşmış bir ortam olarak gören dindar Müslümanlar vardır. Bu Müslümanlar liberal ahlak değerlerimizin çoğundan ve toplumumuzun çoğulcu niteliğinden tiksinmektedirler.

Ama bu insanlar İslamın barışçı değerler etrafında kurulduğunu ve insan hayatına derin saygı duyduğunu unutmaktadırlar. Ve İslam, zamanında, başka pek az tektanrılı dinin sahip olduğu dinsel çoğulculuk fikrini destekleyerek en hoşgörülü din de olmuştur. *Kuran*'daki, "Dinde zorlama yoktur," (*Bakara*, 256) sözü, insan doğasının çeşitliliğinin kabul edildiğini ve belki de İslamın kendisinin farklılıklar içerdiğini gösterir.

Kuşkusuz, dünyada, pek çoğu din ile ve bir kısmı da İslam ile ilgili çatışmalar yaşanmaya devam edecektir. 11 Eylül 2001 trajedisi münferit bir olay değildir ve dünya kuşkusuz buna benzer başka şiddet olaylarına sahne olacaktır. Ama iyimser olmak için nedenlerimiz var. Bir sofistike düşünce ve reform dalgası yavaş yavaş tüm Müslüman dünyasına yayılmaktadır ve hepimizin bu dalgayı desteklemesi gerekir. Mücadele sürecektir ama sonunda, İslamın gerçek değerleri — hoşgörü, merhamet, yaşama saygı— kesinlikle muzaffer olmalıdır. Bunlara en nihayetinde bağnazlık ve fanatizmi din ile karıştıran bir avuç insan tarafından el konamaz.

YEDİNCİ BÖLÜM

SAPKINLIKLAR ve HİZİPLER

Yolu Kiev'in merkezine düşenler, şahlanan bir ata binmiş zırhlı bir adamın heykelini görürler. Ana meydanda büyük bir kayanın üzerinde yükselen bu yapıt, Bogdan Chmielnicki'nin heykelidir. Bu kişi Ukraynalıların gözünde büyük bir ulusal kahraman, fakat Yahudilerin nezdinde kötülüğün insan şekline girmiş hali, Yahudileri ve Polonyalıları acımasızca katleden kötü ruhlu bir kasaptır. Bogdan Chmielnicki, 1648 ilkbaharında Ukrayna'daki Polonyalı işgalcilere karşı ayaklanan Kazaklara önderlik etti ve bölgede pek çok canavarlık yaptı. Kırım Tatarlarının da destek verdiği bu ayaklanma en çok toprak sahiplerini ve biraz da Katolik Kilisesi'ni hedef aldı. Ama isyancıların uyguladığı şiddete en fazla maruz kalanlar da Yahudiler oldu. Polonyalı toprak sahiplerine aracılık etmek ve tefecilik yapmak gibi işlerle uğraşmaları, ayrıca aralarında birkaç çok zengin kişinin de bulunması Yahudileri ayaklanmanın doğal hedefi haline getirdi.

Chmielnicki insanları öldürmek amacıyla bütün büyük kasabalara ve pek çok köye saldırdı. Her zaman olduğu gibi, Yahudilere özel muamele yapıldı. Chmielnicki katliamına kısmen tanık olan Haham Nathan ben Moses Hannover şunları yazar:

> Bazılarının [Yahudilerin] derileri yüzüldü ve etleri köpeklere atıldı. Bazılarının elleri ayakları kesilip [vücutları] arabalar ve atlar tarafından çiğnenmeleri için yola atıldı... Ve pek çoğu canlı canlı gömüldü. Çocuklar analarının koynunda katledildi ve pek çok çocuk balıklar gibi parçalandı. Gebe kadınların karnını yardılar, be-

> beklerini çıkarıp suratlarına çarptılar. Bazı kadınların karnını yarıp içine canlı kedi koydular ve onları öldürmeden öyle bıraktılar. Bunu yapmadan önce, kedileri karınlarından çıkaramasınlar diye ellerini kestiler. Onları akla gelebilecek her şekilde öldürdüler.[1]

Dehşete kapılan Polonyalılar pek çok yerde Yahudileri pazarlık malzemesi yaptılar ama Yahudiler öldürülür öldürülmez sıra Polonyalılara geldi. Örneğin, binlerce Yahudinin sığındığı Tulchin kasabasının yöneticileri kendi canlarını bağışlamaları karşılığında Yahudileri Kazaklara teslim ettiler. Bar'da Polonyalılar tahkim etmiş oldukları kasabaya Yahudileri almadılar. Nemirov'da Polonya askeri kılığına giren Kazaklar 6.000 Yahudiyi katlettiler. Bir görgü tanığı olan Haham Sabetay ben Meir HaCohen şunları anlatır:

> Kalenin kapılarını açtırmak için... Polonyalı kılığına girerek geldiler... içeri girmeyi başardılar... ve kasabada 6000 kişiyi katlettiler... yüzlerce kişiyi suda boğdular... insanlara türlü işkenceler ettiler. Sinagogda Kutsal Sandığın önünde insanları satırlarla doğradılar... sonra sinagogu yerle bir ettiler ve *Tora* kitaplarını dışarı çıkardılar... parçaladılar... insanlar ve hayvanlar çiğnesin diye yere attılar... kitapların sayfalarından ayakkabılar ve giysiler yaptılar.[2]

Bölgenin her yerinde benzer canavarlıklar yapıldı, sinagoglar yakıldı, kutsal kitaplar kirletildi ve Yahudiler korkunç yollara başvurularak öldürüldü. Kaç kişinin yaşamını yitirdiği bugüne dek açıklık kazanmadı. Çağdaş Yahudi kaynaklarına göre bu rakam 100.000 civarındadır ama pek çok tarihçi gerçek rakamın 200.000'e yakın olduğuna inanmaktadır. Ra-

1 Rav Nathan ben Moshe Hannover, *Yeven Mezulah* (Venedik, 1653), s. 31-2.

2 Rav Shabbetai ben Meir HaCohen, *Megillah Afah* (Amsterdam, 1651).

kam her ne olursa olsun, bu olayların Avrupa Yahudileri için doğurduğu sonuçlar korkunç oldu. Yahudiler Ukrayna'dan kaçıp başka yerlere sığındılar ve Tanrısız barbarlar yüzünden çektikleri çilenin öykülerini gittikleri yerlerde anlattılar.

Peki, ya Chmielnicki? Chmielnicki Kilise'ye düşman olduğunu ilan etmesine ve Papa onunla savaşanları övmesine rağmen, Korint Başpiskoposu'nun Chmielnicki'ye Kutsal Mezar'dan çıkmış bir kılıç kuşandırdığı ve Kiev metropolitinin her zamanki itiraf faslına gerek görmeden Chmielnicki'nin tüm günahlarını bağışladığı söylenir.

Kabala, Gizemcilik ve Mesih Beklentisi

Doğu Avrupa ve Rusya'da yaşanan bu çalkantılı dönemde Yahudiler arasında gizemciliğe ilginin canlanması bir rastlantı değildir. Dünya istikrarsız hale gelince insanlar öbür dünyada teselli arar. Görmüş olduğumuz gibi, Mesih'e ilişkin kehanetler ilk kez Babil sürgünü döneminde ortaya çıkmıştı. Tapınağın yıkılmasıyla doruk noktasına ulaşan Roma işgali, Yahudilerin yaşadığı bir başka kargaşa dönemiydi. Ve 15. yüzyılda Yahudilerin İspanya ve Portekiz'den kovulması fazlasıyla yerleşik hale gelmiş bir cemaati yerinden etti. 700 yıl boyunca Hıristiyanlar ve Kuzey Afrikalı Müslümanlar ile birlikte yaşamış ve zenginleşmiş İber Yahudileri, birdenbire kendilerini yoksulluk içinde buldular ve hayatta kalabilmek için uzaklara gitmek zorunda kaldılar.

Bu son kargaşa Yahudilerin *Kabala*'ya ilgi duymasına yol açtı. *Kabala*, İsa'dan sonra ilk yüzyıllarda ortaya çıkan Gnostisizm gibi, dünyanın özünde kusurlu olduğunu, cennette vuku bulan bir felaket yüzünden meydana geldiğini öğreten bir Ortaçağ metnidir. Kökeni muhtemelen Provans ve İspanya'ya dayanan ve bir zamanlar sadece küçük bir grupça bilinen bu metin, Yahudilerin kovulması sonucu pek çok yere dağıldı. Matbaanın icadı onun yayılmasında

çok etkili oldu; teknoloji, dinsel fikirleri yok etmek yerine ilerletti. Çok geçmeden, sıradan okur için hazırlanmış farklı farklı *Kabala* versiyonları tüm Avrupa'da çok sayıda basıldı. Bu süreç içinde *Kabala*'nın içeriği değişti. Zion'un Vaat Edilmiş Topraklar olduğu fikri ve Mesih'in gelişi üzerine yoğunlaşan yeni kısımlar eklendi. Bu her iki yeni özellik de kitabı okuyan Yahudi cemaatlerinin duyduğu güvensizlik hissini, her yeni yılın bir başka sürgün ya da katliam getireceği korkusunu yansıtıyordu.[3]

Bu dönemde birçok Yahudi İtalya, Yunanistan, Mısır ve Kuzey Afrika'ya göç etti. Başkaları, bazı küçük Yahudi cemaatlerinin daima yaşamış olduğu Filistin'e "dönmeye" karar verdi. Bu yönde karar veren kişilerden biri Haham Joseph ben Ephraim Caro idi. Ben onun torunuyum. Ailem, Toledo'dan 1492'de kovuldu (Caro ismi oradaki metruk sinagoglardan birinin duvarında hâlâ yazılı durur) ve Portekiz'e göç etti. 1497'de (Joseph küçük bir çocukken) oradan da kovulunca bir gemiye bindiler ve Akdeniz'i aşıp Türkiye'ye geldiler. İstanbul'a vardılar, oradan Edirne ve Nikopolis yoluyla Selanik'e gittiler. 1536'da Joseph sonunda Filistin'e yerleşti, bugün İsrail'in kuzeyinde bulunan Safed'de ünlü bir Sinagog kurdu. Bu cemaat bugün hâlâ oradadır ve büyümektedir.

Caro, Ortaçağda Yahudi hukukunun sistemleştirilmesine önderlik eden kişilerden biridir. Bugün bütün dünya Yahudileri tarafından hâlâ kullanılan standart yasa metnini o yazmıştır. Ama Caro aynı zamanda, ilahi bir akıl hocası tarafından her gece ziyaret edildiğine inanan bir Kabalacıdır. Bütün meslek hayatı akılcı düşünceye bağlı olan bir avukatın böyle bir yönü olması oldukça sıradışı bir durumdur. Caro "otomatik konuşma" yeteneğine sahip biri olarak biliniyordu; bu yeteneği sayesinde, Caro'nun akıl hocası Caro'nun ağzından konuşuyor ve sözleri tanıklar tarafından da duyuluyordu. Bu

3 Yahudiler için Yeni Yıl, Tanrının gelecek on iki ay boyunca neler olacağını tespit ettiği bir belirsizlik zamanıdır.

deneyim yaşanırken Caro trans halinde olmuyordu, çünkü akıl hocasının verdiği mesajların birçoğunu daha sonra anımsayabiliyor ve onları gizemli bir günlüğe kaydediyordu. Bu günlüğün bazı bölümleri elyazması olarak günümüze ulaştı ve bunların bir kısmı 1646 yılında Lublin'de ve daha geniş bir derlemesi de 1708 yılında Amsterdam'da basıldı.

Aşağı yukarı o zamanlarda Safed'de gerçek Kabala okulunu oluşturan kişi Caro değil bir başka Yahudi gizemcisiydi: Haham Issac ben Solomon Luria. Luria'nın yaşam öyküsü ortalama bir gizemcinin yaşam öyküsüne benzer. 1534'te doğan ve Mısır'da zengin tüccar amcası tarafından büyütülen Luria biber ve mısır ticaretinde uzmanlaştı. Kuzeniyle evlendiğinde daha on beş yaşındaydı. Daha sonra Nil nehrinin ortasında yer alan kayınbabasına ait ıssız bir adaya taşındı. Burada yedi yıl yalnız yaşadı, adadan sadece Şabat günlerini ailesiyle birlikte geçirmek için ayrıldı. Ailesiyle Arapça değil İbranice konuşuyordu; sonra da ailesiyle sadece onun sözcülüğünü yapan karısı aracılığıyla konuştu. İnsanlar onun Şabat günleri bembeyaz giyindiğini anımsıyordu. Yirmili yaşlarındayken, İlyas peygamberin kendisini ziyaret ettiğini ve kendisine Mısır'dan ayrılıp Filistin'e gitmesini söylediğini ileri sürdü.

Luria, ardında pek az yazılı eser bıraktı (bazı kişiler bunun sebebinin onun ticaretle uğraşması olduğunu ileri sürse de, bu biraz kuşkulu bir iddiadır; muhtemelen o daha ziyade yazı yazmakla ilgilenmiyordu ya da yazı yazma yeteneğine sahip değildi); yine de Filistin'de başkaları üzerinde büyük etkisi oldu. Çevresini bir grup öğrenci sardı. İçlerinden bir kısmı onun Mesih olduğuna inanıyordu. Bu öğrencilerden bazılarının isimleri bugün, beş yüz yıl sonra hâlâ kayıtlarda yer almaktadır. Luria'nın kuşlarla konuşabildiği söyleniyordu. Sık sık peygamberlerle sohbet ediyordu. Safed'de sadık öğrencileriyle birlikte yürüyor, onlara birtakım kutsal kişilerin mezarlarını gösteriyordu. Ama hayatının sonuna dek bir tüccar olarak kaldı; anlattıklarının en son kısmını 1572'de mey-

dana gelen bir veba salgınında aniden hayatını yitirmeden sadece üç gün önce derlemişti. Hemen, dirildiğine ilişkin söylentiler yayıldı.

Luria'nın gücü, insanlara nasıl hızla esrime haline geçebileceklerini öğretme yeteneğinde yatıyordu. Öğrencilerine nefes kontrolü ve yoğunlaşma alıştırmaları veriyordu. Yoğunlaşma alıştırması Tanrı sözcüğünün harflerinin yerlerinin değiştirilmesine dayanıyordu. Ayrıca, Kabala'nın gizemli içeriği ile sürgündeki Yahudilerin içinde bulunduğu özel koşullar arasında bağlantı kuruyordu. Yaratılmış dünya kusurlu olmakla birlikte, *tikkim*, yani kıvılcımları ya da Tanrının özünü içermez görüşünü savunuyor ve öğretiyordu. Düşman bir dünyaya hapsedilmiş olan Yahudiler, insanın Tanrıdan ayrılışının sembolüydü. Ama aynı zamanda aktif faillerdi: Dindarca yaşayarak, ibadet ederek ve Yasa'ya sıkı sıkıya bağlı kalarak, kıvılcımları kapatıldıkları maddesel hapishaneden kurtarma gücüne sahip olabilirlerdi.

Bu fikirler, gücünü yitirmiş bir cemaate çekici geliyordu. Karanlık Çağ ve Ortaçağ boyunca Hıristiyan hükümdarlar Yahudileri kendi siyasal amaçlarına ulaşmak için kullandılar. Avrupalı hükümdarlar önce, ticareti geliştirmek için onları kabul ederek; sonra, Kilise'nin beğenisini kazanmak için onlara zulmederek, Yahudi cemaatlerini sanki birer malmışlar gibi oradan oraya sürüklediler. Ama Luria'nın fikirleri Yahudilere sadece vatansız sürgünler olmadıklarını, kendi yazgılarını ve Yaratılış'ın yazgısını belirlemekte aktif bir rol oynayabileceklerini öğretti. Tahmin edilebileceği gibi, bu fikir sıcak bir ilgiyle karşılandı ve daha 17. yüzyıl ortalarına varmadan Luria Kabalası Türkiye ve Doğu Avrupa'dan Fransa'ya kadar olan geniş bir coğrafyada okundu ve üzerinde çalışıldı.

Tarihçi Gershom Scholem, Yahudi gizemciliğine ilişkin dev eserinde 17. yüzyılın muazzam bir istikrarsızlık ve değişim dönemi olduğuna işaret eder. Bu istikrarsızlık ve değişim, gizemci fikirler için özellikle verimli bir toprak oluştur-

muştur. Ukrayna'daki katliamları savaş izledi. Savaştan etkilenmeyen bölgelerdeki Yahudi cemaatleri bile mülteci akını yüzünden kargaşaya sürüklendi. Mülteciler beraberlerinde yeni fikirler, farklı gelenekler ve bir felaket beklentisi getirdi. 1660'a kadar, Luria'nın gizemci metninde tanımlanan sürecin başladığı görüşü yaygındı. İşaretler her yerde görülebiliyordu; Chmielnicki katliamları bunlardan biriydi. Mesih kesinlikle geliyordu.

Bir Kurtarıcı Geliyor

Zamanı gelince, bir kişi ortaya çıktı: Sabetay Sevi, Mayıs 1665'te Gazze'de kendisinin Tanrının elçisi olduğunu ilan etti. Bu 17. yüzyıl Mesihi'nin öyküsü Yahudi sapkınlığının belki de en şaşırtıcı örneğiydi. Gürültü kopardı, panik yarattı, acı bölünmeler meydana getirdi ve hayal kırıklıkları doğurdu. Her şey bir başka Filistinli gizemci olan Gazzeli Natan ile başladı. Natan Kudüs'te doğmuştu ve zengin bir tüccarın damadı olarak kendini bilime adayacak çok zamanı vardı. *Luria Kabalası*'nın tekniklerini çabucak öğrendi ve daha 1665 yılına gelmeden uzun gizemli haller yaşayabiliyor ve hayaller görebiliyordu. Natan, Sabetay Sevi'yi tanıyordu ama başlangıçta, başka birçok kişi gibi o da, Sevi'nin sokakta yürürken ona rastlamamak için yolunuzu değiştirmek isteyeceğiniz türden biri olduğunu düşünüyordu. Ancak, Natan, gizemcilik deneyimi arttıkça, gerçek Mesih'in çok yakında geleceğine ikna oldu.

Günümüzde yaşasa, psikiyatrlar tarafından Sevi'ye muhtemelen "bipolar bozukluk" tanısı konurdu. Sevi'nin esrime ve coşku dönemleri uzun umutsuzluk nöbetleriyle kesintiye uğruyordu. Aşırı derecede heyecanlı olduğu evrelerde Yahudi Yasa'sını reddetme eğilimi gösteriyor ve geleneklere karşı çıkıyordu. Tanrının yasak isimlerini telaffuz ediyordu. Bir düğün sayvanının altında *Tora* parşömenleriyle "evleniyordu".

Sevi, peygamber Hoşea'nın hareketlerini tekrarlarcasına, kuşkulu bir üne sahip olan Sara adlı bir kızla da evlendi. 1648'deki Ukrayna katliamları onu kendisinin Mesih olduğunu ilan etmeye itti. Yılın üç bayramını —Hamursuz, Çadır ve Haftalar bayramlarını— tek bir haftada kutladığı, *On Emir*'in kaldırıldığını duyurduğu ve "Yasak olanın yapılmasına izin veren Tanrıya" küfür niteliğinde dualar ettiği İstanbul'daki cemaat dahil hiçbir Yahudi cemaati onun bu hareketinden hoşlanmadı. İstanbul'dan memleketi İzmir'e sürüldü, oradan Rodos'a, Kahire'ye, ardından da bir süre için çileli bir hayat yaşayacağı Kudüs'e gitti.

Pek çok akıl hastası gibi Sevi de kendi içinde bulunduğu durumu çok iyi anlayabildiği dönemler geçiriyordu. Bipolar depresyonda, mani ya da depresyondan arınmış bir orta evre bulunur; bu evrede akıl dingin ve dengelidir. Sevi, bu evrede, daha önce yaptığı şeylerden üzüntü duyduğunu dile getiriyor ve iyi huylu biri oluyordu. Üstelik, çok birikim sahibi bir bilgin olduğu için —başarılı bir tüccarın oğluydu ve din adamı olarak yetiştirilmek üzere ailenin erkek çocukları arasından o seçilmişti— "normal" olduğu zamanlarda çok saygı görüyordu. Modern bir doktor, hastasının ruh halini istikrarlı hale getirmesine yardımcı olmak için lityum ya da karbamazepin yazabilir; ama 1665 yılında hekimler böyle bir hastalığın varlığından habersizdi. O yılın Nisan ayında Sevi, Gazze'de sıradışı bir dinsel önderin yaşadığını duydu. Bu kişi ruhun gizli kökenine ulaşabiliyordu. Bedenine cinlerin girmiş olduğuna inanan Sevi, kendisini iyileştirebileceğine inandığı bu becerikli Kabalacıyla buluşmak üzere iki gün yolculuk ederek Gazze'ye gitti.

Tanrının öyküsünde sık sık gördüğümüz gibi, dinsel hareketler özel koşullar altında birkaç rastlantı meydana geldiği zaman ortaya çıkar. Yukarıda belirtilen koşullar altında, büyük bir Yahudi nüfusu, gizemciliğe açıktı ve Mesih'e inanıyordu. Bu arada, Gazzeli Natan yakında gelecek olan Me-

sih'in hayallerini görüyordu. Derken, Sevi yardım istemeye geldi. Artık her şey hazırdı.

Natan, Sevi'nin cinlerini çıkaracağına, Svengali'ye benzer bir kişiliğe bürünüp, bu sorunlu adamı hasta olmadığına, aslında Mesih olduğuna inandırdı. Ve Sabetay Sevi 31 Mayıs 1665'te kendini resmen Mesih ilan etti. Sonra Natan tüm olayı sahneye koydu. Sevi'yi ata bindirip Gazze'de dolaştırdı, tüm İsrail kabilelerine elçi yolladı. Onu Hebron'a, hacca, İbrahim'in mezarına götürdü ve sonra bir Kudüs turu organize etti, ona kenti sembolik olarak yedi kez dolaştırdı. Bunlar bir emprezaryonun hareketlerine benziyordu; ama Natan'ın sergilediği organizatörlük, tur operatörlüğü ve reklamcılık becerisini, onun Sevi'nin Mesih olduğuna tam olarak inanmadığının işareti olarak göremeyiz. Bu adam, çağdaşlarının büyük kısmı gibi, Mesih'in geleceğine hararetli bir şekilde inanıyordu; ve onu bulduğunu düşünüyordu.

İlk tepkiler karışıktı. Gazze'deki hahamların çoğu hareketi desteklediler, başka yerlerde, özellikle de Kudüs'te, bazı hahamlar, bu Mesih henüz hiç mucize gerçekleştirmediği için olaya kuşkuyla yaklaştılar. Ama yine de risklerini minimize etmenin daha akıllıca olacağını düşündüler ve resmi bir kınama yayımlamadılar. Bu arada, Osmanlı imparatorunun tahtına kurulacağına inanan ya da buna inandırılan Sevi, kuzeye doğru karnaval benzeri bir yolculuğa çıktı, önce Suriye'ye, sonra da İstanbul'a gitti.

Bu çılgın Mesih yolu üzerindeki kent ve kasabalardan geçerken büyük bir histeri dalgası yarattı. Sevi, domuz eti yiyerek, Tanrının yasak isimlerini bağıra bağıra söyleyerek ve insanları peşine takarak, herkesi şaşırtmaya devam etti. Onu protesto etme akılsızlığını yapan hahamların evleri Sevi'nin fanatik yandaşları tarafından yakıldı. İzmir'de, yetkili makamlar onu kabul etmeyi reddedince Sevi sinagogun kapısını baltayla kırıp içeri girdi. Oradaki hahamlara hayvan muamelesi yaptı, bir yasa parşömenini eline alıp dans

etti, bir İspanyol aşk şarkısı söyledi, 18 Haziran 1666'da Kurtuluş Günü'nün yaşanacağını ve Türk sultanının tahtından olacağını söyledi. Bir haham Sevi'ye meydan okuyunca, Sevi onu aforoz etti ve çevresindeki kalabalığa Tanrının yasak isimlerini söyletti.

Sevi Balkanlarda kalabalıkları çılgına çevirir ve büyülerken, Gazzeli Natan da onun propagandasını yaptı, Sevi'nin misyonunu duyuran metinler bastırdı ve dağıttı. Bu metinler Filistin'den Amsterdam'a dek Yahudi cemaatlerinin bulunduğu her yerde coşkuyla karşılandı. Avrupa Yahudileri bir tür kefaret ödemeye başladılar. Prag Yahudileri oruç tuttular; Frankfurt Yahudileri Kurtuluş Günü'ne hazırlanmak için sürekli yıkanma ayinleri düzenlediler. Karda çıplak yattılar. Pek çoğu Filistin'e dönmek üzere bütün mallarını mülklerini sattılar. Bazı düzenbaz işadamları bu histeriyi fırsat bilip, Kutsal Topraklara götüreceklerini vaat ederek insanları dolandırdılar.

Sevi kuzeye doğru yol alırken, Halep'te durakladı. Orada da bir heyecan dalgası, bir canlanma atmosferi yarattı. İlyas peygamberin yeniden ortaya çıktığını söyleyenler oldu; Sevi'nin, iş hayatında neden olduğu durgunluktan kötü etkilenecek kimselere yardım etmek için fonlar oluşturuldu. Sevi o yılın Aralık ayında İzmir'deki Yahudi cemaatine kendisini çok sevdirince çok büyük bir karışıklık yaşandı. Artık Natan'dan kurtulmuş, kendi başına hareket ediyor, kral giysileri giyiyor, kendinden geçerek ibadet ediyordu.

Elbette, Osmanlı sarayı Sevi'nin yandaşlarının hızla artmasından oldukça tedirgin olmuştu. Sevi ve yandaşları Sultan'ın sonunun geldiğini ilan ederek İstanbul'a yürüyorlardı. Sevi'nin yakında İstanbul'a geleceğine ilişkin haberler, sadece Yahudiler arasında değil, Yahudi olmayan nüfus arasında da büyük heyecana yol açtı. Bu noktada, siyasal iktidar, İsa'nın başlattığı harekete nasıl müdahale ettiyse Sevi'nin hareketine de öyle müdahale etti. Neyse ki Sevi'nin şansına,

Başvezir Ahmet Köprülü bilge ve yetenekli bir devlet adamıydı ve oldukça kontrollü davrandı. Vatana ihanet suçuna verilen normal ceza olan ölüm cezasına başvurulmadı. Bunun yerine, Sevi'nin gemisi Marmara denizinde durduruldu, Sevi tutuklanıp zincire vuruldu. Gelibolu'da hapsedilen Sevi, uysal tavrıyla Başvezir'i büyüledi; ama söylediği sözleri geri almayı da kabul etmedi.

Endişeye kapılan Avrupa'daki cemaatler haber bekliyorlardı. Venedik Yahudileri İstanbul'daki kardeşlerine tedbiri elden bırakmadan mesajlar yolluyor, gelişmeleri bildirmelerini istiyorlardı. Türk istihbaratını atlatmak için ticaret raporu süsü verilmiş belgeler aracılığıyla cesaret verici haberler alıyorlardı. "Haham İsrail'in mallarını [...] inceledik... Çok değerli mallar olduğu sonucuna vardık [...] ama büyük fuar günü gelene dek beklememiz gerek."[4] Anlaşılan Türkler de risklerini minimize etmek için, 18 Haziran'ı bekleyip neler olacağını kendi gözleriyle görmek istiyorlardı. O gün gelip geçtikten sonra, Sultan hemen Sevi'ye karşı harekete geçti. Onu saraya çağırdı. Sultan gizli bir odadan Sevi'nin konuşmalarını dinlerken, Sevi daha önce ileri sürdüğü şeyleri hemen inkâr etti. Kendisine ya Müslüman olursun ya da ölürsün dendi. Sultan'ın İslamı kabul etmiş bir Yahudi olan doktoru, Sevi'ye yaşamayı seçmesini telkin etti. Her zaman kolayca etkilenebilen bir kişi olan Sevi bu telkine olumlu yanıt verdi. Aziz Mehmet Efendi adını aldı ve kendisine sarayda kapıcıbaşı olarak görev verildi. Sultan'ın ona sevecen davrandığı söylenir.

Sevi'nin birdenbire din değiştirdiği haberi büyük gürültü kopardı. Cemaatler, histeri dalgasına kapılanlar ve "ben sana söylemiştim" diyenler olmak üzere ikiye bölündü. Hahamlar, şimdiye dek öteki inançlara karşı hoşgörülü olan Türklerin imparatorluk sınırları içinde yaşayan Yahudilere zulmet-

4 G. Scholem, *Encyclopaedia Judaica*, cilt xiv, s. 1235, P. Johnson, *A History of the Jews* (Londra: Weidenfeld&Nicolson, 1987) içinde.

meye başlamasından ve onları Sevi'ye yaptıkları gibi din değiştirmeye zorlamasından korktular. Sabetay Sevi meselesini yakın tarihten silmek için, tüm resmi kayıtlar toplandı ve imha edildi.

Ama bir kehanetin gerçekleşmemesi kehanet inancının sonunu getirmez. Örneğin, Yehova Şahitleri iki kez dünyanın sonunun geleceği tahmininde bulundular ama tahmin ettikleri olayın gerçekleşmemesinden sonra, inançlarını gözden geçirdiler ve büyük bir hareket olarak kalmaya devam ettiler. Böyle bir gözden geçirme işlemi, büyük ölçüde Gazzeli Natan'ın bilgi ve becerisi sayesinde 17. yüzyıl Museviliğinde de yapıldı. Natan, Sevi'nin ihanet etmediğini, aslında kendini kurban ettiğini öne sürdü. Mesih, kozmos onarılırken yerine getirilmesi gereken en ustalık isteyen görevleri yapabilmek için "kendini kötü biri haline getirmişti". Natan çevresindekilere, Sevi'nin, anlamları yandaşlarına saklı kalan tuhaf şeyleri her zaman yaptığını anımsattı. Sevi'nin başına sarık geçirip kendine Efendi demesi, uzun işaretler ve şaşırtmacalar silsilesinin son halkasıydı.

Sevi, günlerini *Kuran* okuyup tespih çekerek geçirmedi. Manik evrelerinde kendini Mesih ilan etmeyi sürdürdü ve cinsel istismarlarıyla komşularını utandırdı. Sonunda Sultan'ı onu sürgüne yollamaya ikna ettiler. Sabetay Sevi Arnavutluk'un kıraç ve dağlık topraklarında sürgün hayatı yaşarken 1676 yılında öldü. Bütün bu olanlardan gözü korkmayan Gazzeli Natan Mesih'in cennete alındığını ilan etti. Sadece Sevi'nin kariyerini değil gelecekte cereyan edecek olayları da hesaba katan zekice bir açıklama buldu. Kabala'nın belirttiği gibi tek bir ilahi kıvılcım öbeği yoktu, iki öbek vardı; bir tanesi iyi kıvılcımlardan oluşan bir öbekti, ötekisiyse kötü olma eğilimi taşıyan kıvılcımlardan oluşuyordu. Yaratılış bu iki kıvılcım öbeğinin etkileşimi sonucu vuku bulmuş ve Mesih iyiliğe ulaşmak için çoğu zaman kötülük yaparak bu süreçte önemli bir rol oynamıştı.

Kudüs Sendromu ve Tuhaf İttifaklar

Daha önce belirttiğim gibi, Sabetay Sevi muhtemelen bir akıl hastasıydı. Modern bilim onun durumuna bir açıklama getirebilir. Bu yakınlarda, Kudüs'teki Kfar Şaul Akıl Sağlığı Merkezi'nde çalışan bir grup psikiyatr çok etkileyici bir makale yayımladı.[5] Bu psikiyatrlar, makalelerinde son on üç yıl içerisinde İsrail'i ziyaret eden turistlerden 1200'ünün kendi hastanelerine başvurduğunu ve aralarından 470'inin gerçekten rahatsız olduğunu belirtiyorlardı. Yazarlara göre, Kudüs insanların zihninde benzersiz bir "kutsallık, tarihsellik ve Tanrısallık" hissi uyandırıyor ve farklı farklı inançlara sahip insanları çekiyordu. İnsanlar Kudüs'ü hayal ederken "siyasal bakımdan tartışmalı, modern kenti değil, kutsal kitaplarda anlatılan dinsel kenti" görüyorlardı.

Bu psikiyatrlar "Kudüs Sendromu" adını verdikleri rahatsızlığın alabildiği birkaç biçimi açıklıyorlardı. Örneğin, karşılaştıkları vakalardan biri bazı psikolojik sorunları olan Amerikalı bir turistle ilgiliydi. Bu kişi, kendisine önerilen bir rehabilitasyon programı uyarınca, fiziksel görünümünü güzelleştirmek için bir jimnastik salonunda ağırlık çalışarak vücut geliştirmeye başlamıştı. Sonunda, kendisinin *Tevrat*'ta adı geçen Samson adlı karakter olduğuna ve Kudüs'e gitmesinin gerektiğine inanarak, bir uçağa atlayıp İsrail'e uçmak istemişti. Niyeti, Herod'un Tapınağının Batı Duvarı'nı oluşturan (her biri birkaç ton ağırlığındaki) dev taş bloklardan birini yerinden oynatmaktı. Bu taşların doğru yerleştirilmediğini düşünüyordu.

Tapınak alanına gelince bu devasa taşlardan birini hareket ettirmeye çalıştı. Okuyucu, İsrail başbakanı Ariel Şaron'un aynı Tapınak alanından geçerken *intifadayı* ateşleyen bir uluslararası kriz yarattığını anımsayacaktır. Nitekim, Amerikalı

5 Yair Bar-El, Rimona Durst, Gregory Katz vdl., "Jerusalem Syndrome", *British Journal of Psychiatry*, 176 (2000), s. 86-90.

turistin kentin en hassas kesiminde gerçekleştirdiği bu eylem de korkunç bir karışıklığa yol açtı. Olay yerine bir sürü polis geldi ve turisti arabaya tıkıp Kfar Şaul Hastanesi'ne götürdüler. Ne yazık ki asıl sorun orada çıktı; görev başındaki psikiyatr —psikiyatri geleneklerine aykırı davranarak— ona muhtemelen gerçek Samson olmadığını çünkü *Hâkimler* kitabına göre Samson'un Yeruşalim'i hiç ziyaret etmediğini söyleyerek Amerikalı ile polemiğe girdi.[6] Amerikalı fena halde öfkelendi, iyice saldırganlaştı ve pencerelerden birini kırıp hastaneden kaçtı. Sonunda bir hemşirelik öğrencisi onu bir durakta sabırla otobüs beklerken buldu. (Yazarlar, bu durağın Filistin'in başkenti Gazze'ye giden otobüslerin uğradığı duraklardan biri olup olmadığını da söylese çok iyi olurdu.) Öğrenci hemşire çok akıllıca davranarak Amerikalıya onun Samson'un özelliklerine sahip olduğunun açıkça görüldüğünü ve artık eğer isterse hastaneye geri dönebileceğini söyledi. Amerikalı onu dinledi. İlaç tedavisiyle psikozu yatışınca serbest bırakıldı ve o da uçağa binip Amerika'ya geri döndü.

Doğru zamanda ve doğru yerde delilerin akıllılara önderlik etmesi, akıllıların delilere çömez olması ilginç bir olgudur. Sabetay Sevi kültü 17. ve 18. yüzyıllarda insanları kendine çekmeyi sürdürdü; hatta Jacop Frank adlı bir tüccarın kişiliğinde yeni bir Mesih bile üretti. Frank, Sevi'nin ruhunun kendi bedenine girdiğini iddia etti ve Polonya'da, pratikleri arasında muhtemelen Yahudi hukukunun yasakladığı seks eylemleri de bulunan bir yeraltı hareketine önderlik etti. Polonya'da aforoz edilince Türkiye'ye kaçtı ve Müslüman oldu. Bu arada yandaşları kendilerini "*Talmud* karşıtları" olarak tanıtarak ve inançlarının Hıristiyanlıkla uyumlu olan yönlerini abartarak Katoliklerden yardım istediler. Katolikler Frank'ın yandaşlarını Hıristiyan yapabileceklerini ve Polonya Yahudi cemaatini bölmek için uygun bir fırsat bulduklarını düşüne-

6 *Hâkimler* 13-16. Ama Samson Hebron ve öteki yerleri ziyaret etmiştir.

rek onlara destek verdiler ve tüm *Talmud*ları toplatıp halkın gözü önünde yaktırdılar.[7] Ancak, hareketin en önemli Katolik destekçilerinden biri olan Piskopos Dembowski kitapların yakıldığı gün öldü. Ortodoks hahamlar bunu bir ilahi müdahale işareti olarak gördüler ve Frankçılara daha büyük bir gayretle zulmettiler. Frank, ortodoks Yahudilere meydan okurcasına, yandaşlarıyla birlikte 1759'da Katolik oldu. Ama Sevi gibi onun da sekse fazlasıyla düşkün olması (çevresine on iki "rahibeler" adıyla bilinen bir güzel kadınlar kalabalığı toplamıştı) kaşların yükselmesine sebep oldu ve sonunda kendini hapiste buldu. Ama yılmadan dönmeye devam etti ve bu kez Rus Ortodoks Kilisesi'ne katıldı.

Ne ilginçtir ki Sabetaycılar bugün bile vardır. İzmir ve İstanbul'da Sabetay Sevi'nin "Musevilik" yorumuna bağlı yaşayan ve Türkçe ve Ladino konuşan 8.000 kişi olduğu bildirilmektedir (Ladino, İbranice ve İspanyolca karışımı olması bakımından biraz Yahudi Almancasına benzer ve Türkiye'de buna biraz da Türkçe ve Arapça eklenmiştir).

Bu Mesihçi hareketlerin hepsinin hayatta kalma şansına sahip olabilmek için başka dinlere dönmeye zorlanması belki de önemlidir. Bu, Yahudilerin, ya Müslüman ya Hıristiyan olan zamanın başlıca siyasal iktidarları arasında sıkışmış devletsiz bir halk olarak Avrupa'da içinde bulundukları koşulları yansıtır. Yahudi Yasası'nı en hayret verici şekilde çiğnemelerine ve büyük kargaşalara yola açmalarına rağmen ne Sevi ne de Frank'ın ölümle tehdit edilmemiş olması da kayda değer bir olgudur. Musevilikteki sapkınlık ya da hizipleşme eğilimi öteki dinlerdekinden ne daha fazla ne de daha azdır. Ama Avrupa'da sürgünde yaşayan Yahudi cemaatlerinde, ayrılıkçı hareketlere verilen ceza ölüm değil *herem* yani aforoz edilmekti. Cemaat bireylere geçim araçları sağladığından

7 Katolik Kilisesi ile yaptıkları bu yanlış ittifak yüzünden Frankçılar Yahudi karşıtı propagandanın hazırlanmasına yardımcı olmak ve Polonya Yahudilerini yok etmeyi hedefleyen önlemleri desteklemek zorunda kaldılar.

ve Musevilere genellikle düşmanca davranan dış dünyaya karşı onları koruduğundan ötürü, aforoz edilmek, özellikle de sürgün koşullarında, kuşkusuz ağır bir cezaydı. Aforoz edilen bir Yahudi eğer hayatta kalmak istiyorsa din değiştirmekten başka bir yol seçemezdi. Yine de Museviliğin dinsel başkaldırıya tepkisi Hıristiyanlığınkinden kayda değer ölçüde farklıydı. Eskiden, Hıristiyan bir toplumda siyasal iktidarın dinsel iktidar ile bağlantısı çok derinlere iniyordu. Tanrı Fikri'nin içerdiği en büyük paradokslardan birisi bazen en büyük acımasızlıklara izin vermesi, hatta onları teşvik etmesidir. Bu paradoks en belirgin şekilde Hıristiyanlık içerisinde kendini gösterir. Eskiden kendileri zulüm gören Hıristiyanlar gün gelmiş, seven, bağışlayan Tanrı inancını insanların yüreğine işkence, dağlama, kol bacak kesme ve yakarak öldürme yoluyla sokmaya çalışmıştır.

Yozlaşmış Bir Dünya

Museviliğin bir dalı olarak ortaya çıkmış olan Hıristiyanlığın bazen birbiriyle savaşan farklı mezheplere bölünmüş olması şaşırtıcı değildir. Asıl şaşırtıcı olan, ufacık Tanrıbilimsel ayrıntılar yüzünden insanların bu denli çok zulüm görmüş ya da öldürülmüş olmasıdır. Örneğin, Roma ve Doğu kiliseleri yüzyıllar önce Teslis'in niteliğiyle —Kutsal Ruh'un sadece Baba'dan mı yoksa hem Baba'dan hem Oğul'dan mı geldiğiyle— ilgili bir kan davası yüzünden ayrılmıştır. 18. yüzyıl Hollandası'nda Tanrının dünyayı yaratmadan önce kimi kurtaracağına karar verdiğini ileri süren Üstgünahçılar ile Tanrının kararını Âdem cennetten kovulduktan sonra verdiğini söyleyen Altgünahçılar arasında şiddetli çatışmalar meydana geliyordu. Bu ayrımların pek çoğu biz modern insanlara anlaşılması güç, hatta anlamsız gelen şeylerdi. *Sapkınlıkların Tarihi* adlı kitabında David Christie-Murray'in belirttiği gibi, "Hıristiyanların birbirlerine olan sevgisi 1. yüzyılda yaşamış

paganları ne kadar şaşkına çevirdiyse, sevecen ve bağışlayıcı Tanrıya inananların, tanımlanamaz olanı tanımlayan formülleri kendilerininkinden farklı olan ortaklarına karşı sergiledikleri nefret ve hoşgörüsüzlük de sonraki yüzyıllarda yaşayan paganları o kadar şaşkına çevirmiştir."[8]

İnsanlık tarihi boyunca, her ne kadar çıkarları ve şikâyetleri farklı farklı olsa da insanlar ortak bir bayrak altında toplanma eğiliminde olmuşlar, altlarında yatan farklılıklara bir birlik görüntüsü vermişlerdir. Geçtiğimiz yıllarda kelle vergisine, avlanmanın kaldırılmasına ve Irak savaşına karşı yapılan gösterilere bir sürü farklı siyasal görüşten ve zamanın hükümetinden pek çok farklı nedenlerden ötürü şikâyetçi olan insanlar katıldı. İşlerin eskiden daha farklı yürüdüğünü düşünmemeliyiz. Sapkın nitelikteki bir kitapta yer alan bir ya da iki cümle ya da sözünü sakınmayan bir vaizin sözleri yüzünden insanların ayaklandığını okuduğumuz zaman, bu insanları harekete geçiren başka nedenler de olduğunu düşünmek daha emniyetli olur. Avrupa'da önemli dinsel pozisyonlar uzun süre boyunca alınıp satıldı ve bir kardinal ya da piskoposun, işi olan bir soyludan pek az farkı vardı. Kiliselere saldırmak ya da kilisenin emirlerine karşı gelmek, yoksulların ve ezilenlerin yönetici sınıfa olan öfkelerini dışa vurmalarının bir yoluydu. Bir Marksist, elbette, "sapkınlığın" anlamının bundan, yani bir grubun bir başka grubu iktidardan devirmek istemesinden ibaret olduğunu söyleyecektir.

Ancak, sapkınlıkların bilimsel araştırma ile de çok ortak yönü var gibi görünmektedir. Her ikisinde de eleştirel akla sahip cesur kişiler, yerleşik gelenekler ve çağdaş varsayımlara karşı gelir ve doğrudan doğruya varoluşun özüne inen konularla ilgili sorular sorarlar. Hıristiyanlığın tarihi boyunca pek çok çekişme aynı temalar etrafında dönmüştür: İyi bir Tanrı nasıl olur da kötü ve acı dolu bir dünya yaratır? Ger-

8 David Christie-Murray, *A History of Heresy* (Oxford: Oxford Paperbacks, 1989).

çekten özgür bir iradeye sahip miyiz, yoksa neler yapacağımızı Tanrı mı belirliyor? İsa'nın alçakgönüllülüğü ve cömertliğini kilisenin gücü ve zenginliğiyle nasıl bağdaştıracağız? Bu sorular Tanrıya inanan insanların aklını meşgul etmeyi sürdürmektedir. Eski çağlarda insanların bu soruları sorma hakkını elde etmek uğruna işkenceyi ve ölümü göze alması, bu sorgulayan bireylerin dikkatlerimizi üzerlerinde toplamamıza layık oldukları anlamına gelir.

Tarihte en çok kargaşa doğuran sapkınlıklardan biri İsa'dan 150 yıl sonra meydana geldi. Anlaşılması güç olması ve aşırıya kaçmasına rağmen, bazı saygın Hıristiyan düşünürleri yanına çekmeyi başardı. Hareketin itici gücü Montanus adında bir peygamberdi. Montanus kilisenin çoktan yozlaşıp ahlaksızlaştığına ve İsa ile havarilerin sahip oldukları örnek değerleri artık temsil etmediğine inanıyordu. Bu daha eski, sade ve gerçek değerlere geri dönüş teması tarihteki tüm sapkınlıklar tarafından işlenmiştir. Kargaşayı destekleyenler aslında çoğu zaman son derece tutucu insanlardır.

Montanus, Teslis'in üç kişiden oluşan tek bir Tanrı olduğu görüşünü savunan ortodoks Hıristiyanların aksine, Teslis'in (üç niteliğe ya da yöne sahip olan) tek bir kişiden oluştuğuna inanıyordu. Anlaşılan, Montanus Hıristiyan olmadan önce bir Kibele rahibiydi (bu, Doğuya ait bir verimlilik kültüydü). Kendinden geçerek kehanetlerde bulunuyor ve trans halindeyken bilmediği dillerde konuşuyordu. Montanus'un bu uygulamaları ana akım Hıristiyanlığın ağırbaşlı ve disiplinli yaklaşımından belirgin biçimde ayrılıyordu. Mezhep, gözden düşen Hıristiyanların bir daha Tanrının gözüne giremeyeceklerine de inanıyordu; bu yüzden, kurallara sıkı sıkıya uymayı önemsiyorlardı. Bu mezhebin üyeleri çilecilikte aşırıya kaçan kimselerdi.

Montanusçular kesinlikle evlenmiyor ve seks yapmıyorlardı. Paskalya yortusundan önce iki hafta oruç tutuyor ve yılın geri kalan zamanında da sadece kurutulmuş yiyecekler

yiyorlardı. Montanus'a adları Pricilla ve Maksimilla olan iki kadın peygamber eşlik ediyordu; bu iki kadın peygamber hiç gerçekleşmeyen kehanetlerde bulunmakta uzmanlaşmışlardı. İsa'nın kendilerine kadın biçiminde göründüğünü ve ruhun elle tutulabilecek, fiziksel, insan şeklinde bir nesne olduğunu ileri sürüyorlardı.

Montanusçular, tuhaf ve katı bir inanca sahip olmalarına karşın, saygın Hıristiyan Tanrıbilimci Tertullian'ın 207'de mezhebe katılmasıyla birlikte büyük bir ivme kazandılar. Tertullian'ı bu adımı atmaya iten şey Kilise'nin kibir ve zenginliği olabilir, ama yine de, ana akım Hıristiyan Tanrıbiliminde önemli bir rol oynamış olan bu bilgili hukukçunun ahlaksızlığa karşı çıkmak için aşırılıkçı bir intihar kültüne katılmaktan daha iyi bir yol bulamamış olması gariptir.

Kilise Montanusçuları hor görse de Kuzey Afrika'da popüler oldukları üç yüz yıl boyunca onları yakınında tuttu. Başarıları kısmen organizasyonlarıyla ilgiliydi: Montanusçu misyonerler, tıpkı Yehova Şahitlerinin bugün yaptığı gibi kapı kapı dolaşıp insanları din değiştirmeye davet ediyordu. Ancak bu tür bir hareketin raf ömrünün pek uzun olmaması doğaldır. Montanusçuların İsa'nın yakında geri döneceğine ve böylece yeni bir çağın başlayacağına ilişkin inançları, geleceklerini planlamayı ihmal etmelerine sebep oldu. Ayrıca, katı disiplinleri, çekici olmayan beslenme yöntemleri ve şehitlik ile saflığa yönelik vurguları, hem mevcut üye sayılarını korumalarını hem de sıradan insanları din ya da mezhep değiştirmeye ikna etmelerini epey zorlaştırıyordu. Son kalan Montanusçular, Bizans İmparatoru'nun zulmüne dayanamayıp kiliselerinde kendilerini yaktılar.

Mahkûm Edilen Öğretiler: İki Tanrı ve Erdemli Katarlar

Gazzeli Natan ve koruması altına aldığı Sabetay Sevi'nin Yahudi Kabalasından etkilenmesi gibi, Hıristiyanlıktaki sapkın-

lıklar da kapalı kutu misali içrek bir hareket olan Gnostisizm'den esinlenmiştir. Gnostikler tüm insanlığın kurtuluşunu sağlayacak gizli bilgilere sahip olduklarını ileri sürmelerinin yanı sıra, yaratılışın bir yanlışlık olduğuna ve maddesel dünyanın özünde kötülüğün barındığına inanırlar. Tanrı ile aynı öze sahip olan insan bu yozlaşmış et dünyasında mahsur kalmıştır ve oradan sadece büyülü *gnosis* pratikleri aracılığıyla kurtulabilecektir (Yunanca *gnosis* sözcüğü "bilgi" anlamına gelir).

İlk sapkınlar gnosis fikirlerini acı çekme sorununu açıklamak için kullandılar. Örneğin, bir denizciyken piskopos olan Marcion, 2. yüzyılda, iki Tanrı olduğunu ileri sürdü. Kozmos *Eski Ahit*'te sözü edilen TANRInın aynısı olan ve bu dünyayı yaratmış olan kötü bir Tanrı ile oğlu İsa'yı rakibiyle savaşması ve insanları gerçeğe götürmesi için yeryüzüne yollamış iyi Tanrı arasında ikiye bölünmüştü. Marcion'un inancıyla ilgili bilgilerimize büyük ölçüde rakiplerinin saldırıları kaynaklık ediyor. Ne tuhaftır ki onun en azılı rakibi, daha sonra kendisi de bir sapkın olacak olan Tertullian idi.

Hıristiyanlığın ilk aşamalarında, ana gövdeden çıkan dallar resmi kilise öğretisiyle çelişmedikleri sürece genellikle hoş görülüyordu. Ama Marcion'un görüşleri çizgiyi fazlasıyla aşıyordu. Öncelikle, iki Tanrı vardır demek tektanrıcılığı yadsımak ve Hıristiyanların Tanrısının her şeye gücü yeten bir varlık olmadığını iddia etmek anlamına geliyordu. Montanus, İsa'nın maddesel bir bedene sahip olduğunu ve bundan dolayı çarmıha gerilme ve diriliş olaylarının gerçekleştiğini de reddediyordu. Marcion'un inancını benimseyenlerin evlenmesi de yasaktı ve bu da yine, yeni dönmelerin katılımı haricinde, mezhebin büyümesini epeyce zorlaştırıyordu; ve ortodoksiden radikal biçimde farklı bir yol tutan inançları benimsemenin ölümü göze almak demek olduğu bir çağda, din değiştirmek çok da popüler bir davranış olamazdı.

Her ne kadar Marcion'un mezhebi MS 5. yüzyıla kalmadan yok olduysa da fikirlerinden bazıları başka biçimlere bürünerek varlığını sürdürdü. Eşit güce sahip biri iyi biri kötü iki Tanrı fikri, 12. ve 13. yüzyıllarda Fransa'nın güneyinde yayılmış bir mezhep olan Katarların inancının en önemli öğesiydi. Pek az sapkınlık dünyayı reddeden bu çilecilerinki kadar romantik ve gizemli olmuştur. Katarlar Kilise'nin ve Katolik soyluların şiddetli saldırıları karşısında dağlık mevkilerdeki kalelere çekilmiştir. Languedoc ve Roussillon bölgeleri civarında sapa ve ıssız yerlerde bulunan Kaleleri —Peyreperteuse, Puivert, Carcassone vs.— inançlarının ne denli güçlü ve onlara karşı çıkan kuvvetlerin ne denli büyük olduğunu gösterir.

Zamanımızda Katarlara ilgi gösterilmesinin sebebi, büyük ölçüde, 1982 yılında yazılan bir kitaptır. *Kutsal Kan ve Kutsal Kupa* adlı kitapta ortaya atılan kurama göre, İsa evlenmiş, çocuk sahibi olmuş ve torunları da Fransa'daki Merovenj hanedanını oluşturmuştur. Bu torunlar ve İsa'nın çarmıha gerilmesinden önceki gece Son Akşam Yemeği'nde şarap içtiği kupa Katarlar ve Tapınak Şövalyeleri gibi mezhep ve tarikatlar tarafından korunmaktadır. Bu fikir Dan Brown'ın *Da Vinci Şifresi* adlı romanıyla yeniden dikkatleri üzerine toplamıştır. Kitap Vatikan tarafından Ortaçağ papalarının çeşitli sapkınlıklara verdiği tepkiden —her ne kadar şiddet içermese de— pek de farklı olmayan bir tepki gösterilerek mahkûm edilmişti.

Aslında, Katarlar Katolik Kilisesinin debdebe ve resmiyetine sırt çeviren ve dünyanın kötü bir Tanrı tarafından yaratıldığını ileri süren, büyük ölçüde pasifist bir mezhepti. Sade bir hayat yaşamayı arzuluyor, lüksü reddediyor ve Tanrı ile doğrudan temas kurmaya çalışıyorlardı; dürüst ve hoşgörülüydüler. Üstelik, din adamlarının kibrine ve Roma'nın yozlaşmışlığına alternatif olan bir modelin temsilcileri olarak görülüyorlardı. Komşuları onları çok erdemli ki-

şiler olarak görüyorlardı. Şu anda Vatikan kütüphanesinde bulunan, bir görgü tanığına ait yeminli ifadede şunlar belirtilmektedir:

> Havarilerin tuttuğu adalet ve doğruluk yolunda yürüyenler sadece onlardır. Yalan söylemezler. Başkalarına ait olan şeyleri almazlar. Yolda yürürken yerde altın ve gümüş bulacak olsalar, bunları eğer biri onlar için bırakmadıysa eğilip almazlar. Kurtuluş, sapkın denen bu kişilerin inancıyla çok daha yakındır.[9]

Ama Katarlar tarihi değiştirdiler, çünkü onlara gösterilen tepki Katolik Kilisesinin gelecekte gerçekleşecek tüm sapkınlıklara vereceği tepkinin nasıl olacağını belirlemiş oldu. Bu zamana dek, görüşleri Kilise'nin normlarından farklı olan kişilerin hemen öldürülmesi pek çok din adamını kızdırıyordu. Kendisi de sapkınlara büyük bir şevkle zulmetmiş olan Clairvauxlu Bernard bile 1145 yılında Kilise'nin sapkınlara doğru yolu gücünü değil aklını kullanarak göstermesi gerektiğini ileri sürdü. Bu, pek çok insanın paylaştığı bir görüştü. Aşağı yukarı günümüz Almanya'sına karşılık gelen topraklar üzerinde egemen olan Kutsal Roma Germen İmparatoru Frederick Barbarossa, 1184'te sapkınların sürgünle cezalandırılması gerektiğini ilan etti. Ne var ki Katarlar ikna edilemeyecek, bağışlanamayacak ya da sınır dışı edilemeyecek kadar kalabalıklaşmıştı. Öyle bir aşamaya gelinmişti ki tüm güney Fransa'nın Katolisizmden ayrılması olası görünüyordu ve Katar mezhebinin dalları İtalya, İspanya ve hatta İstanbul'da gelişmekteydi. İşte tam bu sıralarda Kilise bu gelişmelere kendi tarihine damgasını vuracak şiddet yüklü bir tepki verdi.

Kilise sapkınlığa neden bu kadar çok kızıyordu? Papalık, pek çok bakımdan dünyevi bir güçtü ve egemenliğini katı öğ-

9 Jonathan Sumption, *The Albigensian Crusade* (Londra: Faber&Faber, 1999).

reti ve pratikleri sayesinde sürdürüyordu. Modern bir metafor kullanacak olursak, Katolik Kilisesi, insanların Cennet Krallığı'na girmesini sağlayacak tekniğin patentini elinde bulunduruyordu. Bugün yasalar benim "McWinstons" adıyla hamburger satmamı nasıl engelliyorsa, o zamanlar Cennet Krallığı'na giriş tekniğinin benzerini ya da uyarlamasını geliştirdiklerini ilan eden kişileri de Kilise öyle engelliyordu. Kilise öğretisinin tek bir virgülüne karşı çıkmak ya da tek bir pratiğini sorgulamak, bir süper güce savaş açmaya benziyordu. Vatikan'a ağır vergiler ödeyen Hıristiyan hükümdarlar Papa'nın gazabına uğramaktan çekiniyorlardı, çünkü keyfi kaçarsa Papa toprağa susamış komşu ülkeleri onların üzerine saldırtabilirdi.

Ama her yönüyle maddiyatçı hale gelmiş ve yozlaşmış olmasından ötürü, pek çok sapkınlığa neden olan, Kilise'nin kendisiydi. Katarların popülaritesi büyük ölçüde Kilise içerisinde yaygınlaşmakta olan gevşeklikten besleniyordu. Papazların çoğu cahildi hatta okuryazar bile değildi. Bazı papazlar kuralları çiğneyerek evleniyor, kutsal emanetler ve papazlık pozisyonları ulu orta alınıp satılıyordu. Özellikle Fransa'nın güneyinde Kilise çok yozlaşmıştı. İçlerinde yıllardır tek bir ayin yapılmamış kiliseler vardı. Papazlar din adamlığını bir kenara bırakmış ticaretle uğraşıyor, doyasıya yiyip içiyor, vur patlasın çal oynasın eğleniyor, başkalarının gözüne sokarcasına metresleriyle düşüp kalkıyor, bir sürü uşak tutuyor ve yaldızlı arabalarda seyahat ediyorlardı. Bunun aksine, Katarlar (Yunanca *Cathari* sözcüğü "Saf Olanlar" anlamına gelir) papazlardan çok daha ahlaklı, çilekeş ve çalışkan bireylerdi.

Katarlar insanın ilk başta ruhani bir varlık olduğuna, daha sonra kötü Tanrı tarafından aldatılarak etin içine hapsedildiğine inanıyorlardı. İnsan özverili bir hayat yaşayarak, ruhunu etten yapılmış bu hapishaneden kurtarmalıydı; her türlü özveri bu hapishanenin parmaklıklarını zayıflatıyordu. Bu

felsefe, dünyevi hazlara direnmekte ve rakipleriyle mücadele etmekte onlara büyük güç veriyordu. Günümüzde İslamcı teröristler, inançları uğruna ölmeye hazır oldukları için büyük bir tehdit oluşturmaktadırlar. Katarların kendi fiziksel bedenlerini önemsememeleri de onlara benzer bir üstünlük sağlıyordu.

Kiliseleri yoktu ve çarmıha gerilme olayının gerçekten vuku bulmadığına inandıkları için, tapınırken haça da gereksinim duymuyorlardı. Kutsal Kitaba seçici yaklaşıyorlar, kendi görüşleriyle çelişen pasajları reddediyorlardı. Ayrıca Katolik Kilisesi'ni de kötü Tanrının yarattığına inanıyorlardı. Tabii, Kilise de onlara iyi gözle bakmıyordu. Dominiken tarikatı 1206 yılında özellikle Katarları doğru yola çekmek için kuruldu. Dominikenler onları barışçı yoldan ikna etmekte bir miktar başarı kazanmış olabilirler; ama 1208'de Papa'nın bir temsilcisi, zengin bir Katar sempatizanı olan Toulouse Kontu Raymond'un sarayında öldürülünce işler değişti. O andan itibaren Kilise sapkınlığa şiddete başvurarak tepki verme yoluna gitti.

Papa III. İnosan, Raymond'un komşularını bir araya getirip onun üstüne saldırttı. Bu sefer, tarihte Albigens Haçlı Seferi olarak bilinir (Katarların yerel isimlerinden biri Albigenslerdi). 1209 yılında Papa'nın çağrısıyla Rhône'da 200.000 haçlı toplandı. Askeri önderleri, İngiliz olduğu halde bir Fransız baronluk mevkisini de elinde bulunduran zorba ve merhametsiz Simon de Monfort, ruhani önderleri ise Cîteauxlu keşiş Arnaud idi. Muhtemelen sapkınlara haddini bildirmekten ziyade Raymond'un dev hazinesinden pay kapmak isteyen pek çok kuzey Fransa soylusundan da destek aldılar. Papa, yandaşlarına Raymond'un mallarını yağmalama izni verdi.

Zulüm yirmi yıl sürdü, Béziers gibi birçok kentin tüm sakinleri kılıçtan geçirildi. Béziers'deki katliam özellikle çok çirkindi. Kent sakinleri inatçı saldırganları yenemeyeceklerini anlayınca, bir karar vermek zorunda kaldılar: Ya kuşatma-

ya dayanacaklar ya da teslim olacaklardı. Dayanmaya karar verdiler. Haçlılar gelip kenti kuşattılar ve kentte yaşayan Katoliklerden ve kentin yöneticilerinden aralarındaki sapkınları kendilerine teslim etmelerini talep ettiler. Beyaz bayrak taşıyan bir ulak Béziers piskoposuna 222 isim içeren bir liste getirdi. Fakat ne piskopos ne de kentliler sapkın komşularını onlara teslim etmeye yanaştılar.

Béziers kolayca alınamayacak kadar büyük ve sağlam bir kaleydi; bu yüzden kentliler arasında bir süre için kuşatmanın başarısızlıkla sonuçlanacağı ve haçlıların daha kolay bir hedef aramak üzere kuşatmayı kaldıracakları hissi doğdu. Savunmacıların özgüveni arttı ve derken bazı öfkeli delikanlılar ciddi bir hata yaptılar. Laubalilikleri şarabın etkisiyle artınca düşmanı azımsayan bir avuç Béziers delikanlısı Azize Maria Magdalena yortusunda gizlice surlara tırmanıp kent dışına çıktılar. Adeta zaman öldürürcesine aylak aylak gezerken, bir Fransız haçlı askeri görüp onu öldürdüler ve cesedini ırmağa attılar. Sonra gezinmeyi sürdürürken, uzakta, öldürdükleri haçlının arkadaşlarını gördüler ve alay ederek onlara sataştılar. Ama kentin kapılarından biraz fazla uzaklaşmışlardı. Oldukça büyük bir haçlı birliği yollarını kesmek üzere harekete geçti. Gençler birden dehşete kapılıp kentin kapılarına doğru yokuş yukarı kaçmaya başladılar. Kale muhafızları gençleri içeri almaya çalışırken bir grup haçlının da içeri dalmasını engelleyemediler. Dışarıda kalan haçlılar hemen merdivenleri ve kuşatma silahlarıyla surlara hücum ettiler ve içeri dalmayı başarmış haçlıların yardımıyla savunmayı yardılar. Dakikalar içinde haçlı ordusu kente doldu ve kan gövdeyi götürdü. İki saat içinde kent tamamen istila edildi. Hayatta kalan kent sakinleri kaçıp katedrale sığındılar. Haçlılar kapıları kırıp içeri girdiler ve herkesi kılıçtan geçirdiler. Piskopos Arnaud'un sözleri haçlıların sergilediği alçaklık ve kana susamışlığı en iyi şekilde özetler. Bir asker, kentteki Katolikleri sapkın Katarlardan nasıl ayırt edeceklerini sorun-

ca, piskoposun şöyle dediği rivayet edilir: "Tuez-les tous. Dieu reconnaîtra les siens" ("Hepsini öldürün. Tanrı kendi kullarını tanır"). Sadece bu çarpışmada 20.000 insan ölmüştür.

1229'da Raymond yenilgiyi kabul etti ve Katarları desteklemekten vazgeçti. Sonra da Papa'ya bağlılığını göstermek için seksen sapkını diri diri yaktırdı. Geri kalan Katarlar Balkanlara kaçtılar ve orada zamanla inançları daha hoşgörülü olan Müslümanlığın içinde eridi. Fransa'da, belki de dilsel olan tek bir iz dışında Katar inancından eser kalmadı: Languedoc bölgesinde insanlar bugün hâlâ "Tanrı" demek yerine "İyi Tanrı" demektedir. Katolik Kilisesi, kendi otoritesine yönelik bir tehdidi daha savuşturmuş oldu; ama bu kanlı dönemden çıkardığı ders, sapkınlığı hedef alacak özel bir strateji geliştirmenin gerekli olduğu görüşüydü. Engizisyon 1230 yılında kısmen Katarların başkaldırısına tepki olarak kuruldu.

Tanrının Polis Teşkilatı

Katolik Kilisesi önderleri sadece cehenneme yollama cezasının insanların soru sormasını engellemeye yeterli olmadığını anlamıştı. Bundan dolayı, birinci sınıf papazlardan meydana gelen ve tek görevleri, gereken her çareye başvurarak, ayrılıkçıları cezalandırmak ve köklerini kurutmak olan bir ekip kurmaya karar verdiler. Tabii bunu yapabilmeleri o kadar kolay değildi. Din adamlarının insanları kızgın demirle dağlaması acımasız Ortaçağ karanlığında bile pek hoş bir davranış olarak karşılanmıyordu. Bundan dolayı, Papa IV. İnosan Engizitörlere işkence yapma yetkisi verirken, onlara işledikleri suçlardan ötürü birbirlerinin günahlarını bağışlama yetkisini vermeyi de ihmal etmedi.

Hiç kuşku yok ki Engizisyon'un kullandığı yöntemlerin sertliği Kilise'nin Hıristiyanlık inancı ve pratiği üzerinde kurduğu tekelin çökmesine katkıda bulunmuştur. Engizitörler,

sapkınlıkla suçlanan herkesin, masumiyeti kanıtlanana dek, suçlu olduğu prensibiyle hareket ediyorlardı; ve pek çok insanın masum olduğunu kanıtlamak imkansıza yakın bir görev oluyordu. Engizitörler soruşturmalarını bir korku ve iftira kültürü yaratarak sürdürüyorlardı. İnsanlar bir sapkın hakkında gizlice tanıklık edebiliyordu. Eğer bir kişi bir başkasını sapkın olduğunu ileri sürerek Engizisyon'a ihbar eder ve yalancı çıkarsa, bunu dindarlığından ötürü yaptığını söylediği takdirde cezalandırılmıyordu. Eğer Engizisyon'un soruşturmalarını engelleyecekse, uşak ve işçilerin efendilerine bağlılık göstermesi yasaktı. Sapkınlar aleyhinde ifade verenler "hoşgörü" ile ödüllendiriliyor, başka deyişle günahları bağışlanıyordu. Resmi olarak, Engizitörlerin bir suçluya sadece bir kez işkence yapmasına izin veriliyordu ama işkence yapmaya hevesli sadistler birçok kez "ara" vererek tek bir işkence seansı uyguladıklarını söyleyip yasayı deliyorlar, bir kişiye defalarca işkence ediyorlardı.

16. yüzyılda insanlar, yöntemleri sevecen, merhametli Tanrı öğretisine açıkça aykırı düşen Engizisyon'dan artık iyice usanmıştı; ancak, çoğu insan anlaşılır nedenlerden ötürü bu dinsel polis kuvvetine açıkça karşı gelmekte tereddüt ediyordu. Sonra, bu yüzyılın sonuna doğru Hıristiyan Avrupa'ya egemen olan koşullar değişti. 15. ve 16. yüzyıllarda, Afrika, Amerika ve Uzakdoğu'da yeni toprakların keşfi ulusların daha önce eşi benzeri görülmemiş zenginliklere erişmesini sağladığı ve her ulus kendi gücünü artırmaya odaklandığı için bir milliyetçilik dalgası yükseldi. Hükümdarlar, nihayet sadece bir İtalyan prensi olan Papa'nın emirlerine itaat etmekle daha az ilgilenmeye ve yabancı bir kuvvetin kendi topraklarında polislik yapması fikrine içerlemeye başladılar. Hıristiyan Kilisesi'nin içinde son büyük sapkınlığın ortaya çıkması için uygun koşullar oluşmuştu. Bu sapkınlık, Avrupa'yı bölmüş ve bugün içinde yaşadığımız dünyayı biçimlendirmiştir.

Öfkeli Papazlar ve Varlıklı Yoksullar: Protestan Reformu

16. yüzyılın başlarında genç bir üniversite öğrencisi Almanya'nın Erfurt kasabası civarındaki kırlarda yürüyordu. Bir fırtına çıktı, şimşekler çakmaya başladı. Bir yıldırım genç adamı kıl payı ıskalayarak toprağa saplandı. Martin Luther, Tanrı canımı bağışladı diye düşündü ve ona olan borcunu papaz olarak ödedi.

Luther zaman zaman bunalıma giren bir insandı. 1510 yılında, Roma'ya giderken yine bir bunalıma girdi. Bazı bunalım tiplerinin özelliği kişinin dünyayı çirkin, iğrenç bir yer olarak algılamaya başlamasıdır; müzik bize acı verir, televizyonu saçmalıktan ibaret görürüz, insanlarla sohbet etmekten bıkar usanırız. Bu sözüm ona kutsal kentin büyük zenginliği ve ölçüsüz savurganlığı da Martin Luther'e pek çirkin göründü. Kardinaller metrelerce kumaş harcanarak dikilmiş kaftanlar giyiyor ve sokaklarda prensler gibi dolaşıyorlardı. Büyük binalar Kilise'nin gücünü gösteriyordu. Gördüğü her şey basit bir köylü ailesinin yedi çocuğundan biri olarak yetiştiği ortamla büyük bir zıtlık içerisindeydi. Nihayet kendisi İsa'nın izinden giderek çilekeş bir yaşam süren, zengin bir adamı cennete sokacak tek şeyin alçakgönüllülük olduğunu söylemiş, gezginci bir din adamıydı. Bu deneyim Luther'i Katolik Kilisesi'ne en başarılı saldırıyı düzenlemeye itti ve sonunda yepyeni bir Hıristiyanlık mezhebi ortaya çıktı.

Protestanlığın sadece bunalımlı bir keşişin Roma'da yaşadıkları yüzünden ortaya çıktığını ileri sürmek yanlış olur. Tarih boyunca gördüğümüz gibi, büyük değişimler, rastlantısal olaylar elverişli koşullarla çakıştığı zaman meydana gelir. Ve Luther ortaya çıkmadan önce de insanlar yüz yıllardır —aslında Roma İmparatorluğu ile nikâhlanmasından bu yana— Kilise'nin gücü ve zenginliğine karşı çıkıyordu.

11. yüzyılda Tanchelmus adlı bir Antwerpli, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'ta vaazlar vermeye başladı. İş hayatına bir diplomat olarak atılan bu kişi daha sonra bu mesleği bıraktı ve sırtına bir keşiş cüppesi geçirip hayatını köylülerden aldığı bir ücret karşılığında köylerde papazlık ederek kazanmaya karar verdi. Süratle yandaş topladı. Yandaşları arasında "on iki havarisi" bile vardı ve bu havarilerden biri Meryem adında bir kadındı. Tanchelmus zengin yandaşlarından bazılarını, Roma'ya para yollamayı bırakıp kendisine yüklü miktarda para vererek ruhlarını kurtarabileceklerine ikna etti.

Tanchelmus baştan aşağı çelişkilerle dolu bir insandı. Aniden elde ettiği servet ona lüks bir hayat yaşama olanağı sağlamıştı. Çevresini saran yandaşları ona hayrandı. Güzel giysiler giyiyor, savurganca yaşıyordu. Sonunda Tanchelmus Bakire Meryem ile nişanlı olduğunu ileri sürdü ve bir Bakire Meryem heykeliyle evlendi. Nikâh töreninde yerel nüfus Tanchelmus ve "karısını" düğün armağanları ve mücevherlere boğdu (bu evliliğin mutlu bir beraberlik olup olmadığı bilinmiyor). Aslında, Tanchelmus bu davranışıyla bir mesaj veriyordu: Kilise yozlaşmıştı ve bundan dolayı papazlar insanların günahlarını bağışlama ve İsa'nın kanı ile vücudunu yönetme gücüne sahip değildiler.

Tanchelmus Köln Piskoposu tarafından tutuklandı ve hapse atıldı; hapisten kaçmaya çalışırken öldü ama verdiği mesaj tüm Avrupa'da yankılandı. Tüm Avrupalılar biliyordu ki rahiplerin, piskoposların ve benzerlerinin karakteri ve davranışları yaptıkları işe yansır. Sürekli yiyip içip eğleniyor, insanların günahlarını para karşılığında bağışlıyor ve Kutsal Kitabı doğru dürüst bilmiyorsanız, Tanrıya nasıl aracılık edeceksiniz? Çeşitli gruplar ortaya çıkıyor, gelişiyor ve kayboluyordu. 1110 yılında Bruylu Peter tarafından kurulan Petrobrusyacılar, Kilise'yi nasıl hor gördüklerini aşırıya kaçarak, kiliseleri yıkıp haçları yakarak gösterdiler. Yirmi otuz yıl sonra, Henriciler adlı bir başka tarikat, İsa'nın olduğu gibi yoksulluk içinde yaşayan

bekâr papazlar tarafından gerçekleştirilmedikçe, Kilise'nin kutsal ayinlerinin hiçbir anlamı olmadığını ilan ettiler.

İngiltere John Wyclif'in önderliğinde kendi Protestanlık öncesi ayaklanmasını yaşamıştı. Wyclif 14. yüzyılda yaşamış bir Oxford Üniversitesi öğretim üyesiydi. Bir papaz olduğu için Kilise'den emir alan biri olmasına rağmen Kilise'yi zenginliği ve resmi hiyerarşisinden ötürü eleştirmeye başladı. Ona göre, ölülerin ruhuna ilahi söylemeleri için papazlara para verilmesinin yanı sıra resimler, ikonlar, haçlar vs. de anlamsız şeylerdi. Wyclif bir "yoksul vaizler" hareketi oluşturdu. Bu vaizler sade bir tünik ve bir değnekten ibaret üniformalarıyla İngiltere'yi dolaşıyorlardı. Wyclif herkesin kutsal kitabı kendi başına öğrenmesi gerektiğini ileri sürerek *İncil*'i İngilizceye çevirdi. Bütün bunlar bize gayet ılımlı hareketler olarak gelebilir, ama Ortaçağ şartlarında Kilise'ye büyük hakaretti. Wyclif soylularla olan ilişkileri sayesinde Kilise'nin zulmüne uğramaktan kendini kurtardı; ama ölümünden sonra Sadakat Konseyi onun yazılı eserlerini yasakladı ve Papa V. Martin kitaplarının yakılmasını, kemiklerinin mezarından çıkarılmasını emretti.

Ama en büyük izi Martin Luther bıraktı. Öfkesini önce parayla günah bağışlama uygulamasına yöneltti. Kilise bu işten fena para kazanmıyordu. Luther'in Roma'da gördükleri üzerinde iyice düşündüğü sıralarda, günah bağışlama piyasasında patlama yaşanıyordu. 1516 yılında Papa para ödeyerek kutsal emanetleri görmeye gelenlerin günahlarını bağışladı. 1517'de Tetzel adlı bir Dominiken rahibi bir Katedral inşa etmek ve başpiskoposunun borçlarını ödemek için Almanya'yı gezip para karşılığı günah bağışlıyordu. İsa'nın giysilerinin ya da üzerine gerildiği tahta haçın parçaları gibi, sözüm ona kutsal emanetler her yerde satılıyordu. Bazı manastırların bu kutsal emanetleri endüstriyel ölçekte üreterek bu işten iyi para kazandığı kesindir. Kilise'deki önemli pozisyonların alınıp satılması, alışkanlık haline gelmiş bir başka uygulamaydı.

Tetzel'in patronu olan Mainz Başpiskoposu, pozisyonunu satın almak için borca girmişti. Bütün bunlar Luther'e çok gülünç geliyordu: "Araf'ta işe yarasın diye ölünün göğsü üzerine bir madeni para yerleştiriliyor ve para yere düşer düşmez ruh gökyüzüne yükselmeye başlıyordu."[10]

Öfkeli Luther, Kilise'nin anlamsız uygulamalarını konu alan 95 "tez" ya da öneriden oluşan bir metin hazırladı ve 31 Ekim 1517'de metni Wittenberg Katedrali'nin kapısına çivileyerek astı. Bu davranış, bugün bize fazlasıyla dramatik ve gösterişli bir hareket gibi gelebilir. Ama Ortaçağda, bir tartışma başlatmak isteyen insanlar genellikle böyle yapıyorlardı. Ve Luther gerçekten de bir tartışmayı başlattı. Hatta bu tartışma Avrupa tarihindeki en büyük dinsel kargaşalardan birine dönüştü. Luther'in protestosunu destekleyenler —Protestanlar— bu olaydan neredeyse beş yüz yıl sonra bile dünyanın belli kısımlarında hâlâ Katoliklerden ayrı bir yol izlemektedirler. Kuzey İrlanda'da bu ayrılığın en dokunaklı örneklerinden biri yaşanmaktadır. Başı Kraliçe tarafından atanan İngiltere Kilisesi varlığını bu hayal kırıklığına uğramış keşişe (ve biraz da VIII. Henry'nin bir varise ve bol miktarda paraya ihtiyacı olmasına) borçludur. Günümüzde Hıristiyanlık inancı bu renkli karaktere —Pentekostalistler, Üniteryenler, Metodistler, Baptistler— bu 16. yüzyıl mezhebi sayesinde büründü. Protestanlık Sanayi Devrimi'ni besledi ve yerleşimcileri Amerika'da yeni cemaatler kurmaya itti.

Luther'in Kilise öğretisine karşı çıkışı üç ana noktaya odaklanıyordu. Birincisi, Aziz Pavlos'un Romalılara yazdığı mektuptaki bir pasaja dayanarak, insanların kurtulması için sadece inanmalarının yeterli olduğuna inanıyordu. Rahipler, keşişler, piskoposlar ve benzerleri inançlı basit bir köylüden daha kutsal insanlar değildiler. Gösterişli ayinler, resimler, diz çökmeler, parayla günah bağışlatmalar, kutsal emanet sa-

10 Christie-Murray, *A History of Heresy.*

tın almalar insanları kurtarmazdı. Önemli olan *sola fide* yani "sadece inanç" idi. Bu durumda, insanların Tanrıya sadece ayinlere katılarak ya da dua ederek değil bu dünyadaki görevlerini şevkle yerine getirerek ibadet etmesi de mümkündü. İster hasat kaldırmak ister mal alıp satmak yoluyla olsun, sıkı çalışmak da Tanrıya ibadet etmenin bir yoluydu.

İkincisi, Luther Kutsal Kitabın Hıristiyanlığa ilişkin bilgilerin tek kaynağı olduğunu savunuyordu. Kitabı kendi başlarına okumak ve içeriği hakkında kendi başlarına düşünmek bireylerin hem hakkı hem de sorumluluğuydu. Papa'ya varıncaya dek rahipler ve Kilise'nin resmi mekanizmaları çok da gerekli değildi, çünkü kurtuluş bireysel bir meseleydi, bireyin vicdanı ile Tanrı arasında olan bir şeydi.

Üçüncüsü, Luther vaftiz ya da şarap içip ekmek yeme gibi ayinlerin büyülü bir yanı olmadığını ileri sürüyordu. Bunlar inancın sembollerinden başka şeyler değildi. Katolik öğretisi, rahibin, Şarap Ekmek Ayini sırasında şarabı ve ekmeği İsa'nın kanı ve bedenine dönüştürme gücüne sahip olduğunu belirtiyordu. Luther bu fikri bir kenara attı ve yerine, akkor hale gelmiş demir çubuğun içinde ateşin bulunması gibi, ekmek ve şarabın içinde de Kutsal Ruh'un bulunduğu fikrini getirdi. Böylece, ileride Calvin gibi bazı Protestanların Şarap Ekmek Ayini'nin sembolden başka bir şey olmadığını iddia etmesinin zeminini hazırlamış oldu.

Luther'in fikirlerinden hiçbiri devrimci ya da sadece Hıristiyanlığa özgü fikirler değildi. Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, eski İsrail peygamberleri de Tapınak'taki gösterişli kurban törenlerine tepki göstermiş ve insanları sadece birbirlerine iyi davranarak Tanrıya ibadet etmeye özendirmişlerdi. Kabalacılar gibi gizemli mezhepler herkesin günlük hayatını yaşarken sadece Yahudi Yasası'na uyması suretiyle dünyanın daha iyi bir yer haline getirilebileceğine inanıyorlardı. Muhammed, tapınırken resimlerin kullanılmasına tepki göstermişti ve ondan 1200 yıl önce Siddarta Gautama, ya-

ni Buda, insanlara tapınakların ve kurbanların anlamsız olduğunu, kurtuluşun bireysel bir uğraş olduğunu öğretmişti. Öyle görünüyor ki Tanrı Fikri nerede bir rahipler hiyerarşisi ve ayinler silsilesi doğuran örgütlü bir din halini alacak olsa, birileri çıkıp bireysel ibadetin daha önemli olduğunu ileri sürmektedir. Tanrı Fikri nerede ibadeti dünyadan ayıracak olsa, birileri çıkıp, günlük yaşamımız içerisinde gerçekleştirdiğimiz en sıradan eylemler dahil, her şeyin kutsal olduğunu iddia etmektedir.

Ama Luther'in kişisel protestosunun pek çok insanın hep bir ağızdan attığı savaş narasına dönüşmesinin belli tarihsel nedenleri vardır. Okuryazarlığın artması ve ucuz kitapların yaygınlaşması Luther'in fikirlerinin bir ülkeden ötekine sıçramasına yardım etmişti. Otoriteler artık sadece kitapları yakarak fikirleri yok etmeyi başaramıyordu, çünkü yeni teknoloji, yakılan kitapların yerine süratle yenilerinin konması anlamına geliyordu. Eski Yunanlılar ve Romalıların kitaplarına yeniden ilgi duyulması, insan aklını her şeyden üstün sayan hümanizm felsefesini besledi ve kuşkuculuğu teşvik etti. Kutsal Kitabın İbranice ve eski Yunancadan yapılan çevirileri insanların Kilise'nin önemli kutsal metin ve pasajlarla ilgili resmi yorumlarını sorgulamasına olanak tanıdı. Erasmus (1466-1536) gibi bilginler hicvi cehalet ve batıl inançlara karşı bir silah olarak kullandılar. Erasmus'un *Deliliğe Övgü* ya da Sebastian Brandt'ın *Deliler Gemisi* gibi kitaplarının Kilise'ye ve daha önce doğruluğu şüphe götürmez kabul edilen diğer kurumlara yönelik saldırıları Avrupalı okurları kahkahaya boğdu.

Protestanlık, ekonomi modelindeki değişimlere çok iyi uyduğu için de başarılı oldu. Yeni teknolojiler, Yeni Dünya'daki zenginlik kaynaklarının keşfi ve gelişmiş iletişim ve taşımacılık yöntemlerinin bulunuşu tüccarların daha uzak ve daha farklı yerlere mal satmasını ve böylece büyük servet kazanmasını gitgide daha olanaklı hale getirdi. Kendi yiyeceği-

ni ve giysilerini üreten aile birimi, insanların gereksinim duydukları şeyleri satın alma kapasitesi elde edebilmek için emeğini satmaya başlamasıyla birlikte daha az kendi kendine yeter hale geldi. Bir sonraki yüzyılda Karl Marx'ın işaret ettiği gibi, bu yeni kapitalist yaşam tarzının kendine özgü sakıncaları vardı. Parası olmayanın gücü de olmuyordu. İşçiler aynı kişiye hem emeklerini satmak hem de ondan temel ihtiyaçlarını satın almak zorunda kalıyorlardı ve bu kişi de onları sömürerek azami kâr sağlıyordu. Ama Protestanlık bu durumu biraz daha anlamlı kılıyordu. Tanrıya günlük yaşam pratikleri kanalıyla tapılabileceği fikri, çalışmanın kendisinin ruhani bir etkinlik olduğu anlamına geliyordu. Protestanlık lüks ve zenginlikten hoşlanmadığı ve dindarlardan çalışkan olmalarını istediği için kapitalistleri daha fazla kâr elde etmeye özendirmiş oluyordu. Ne Protestanlık kapitalizmi ne de kapitalizm Protestanlığı besliyordu ama aralarında kusursuz bir uyum vardı ve her ikisi de birbirinden faydalanıyordu.

Milliyetçiliğin ortaya çıkışı da Protestanlığın yayılışının ilk aşamalarında önemli bir rol oynadı. Avrupalı hükümdarlar önde gelen birkaç İtalyan ailesinin papalık üzerindeki egemenliğine —ve oldukça maliyeti haçlı seferlerini finanse etmek ve ağır vergiler ödemek zorunda bırakılmalarına— eskiden beri içerledikleri için, Luther'in Papa'nın otoritesini reddetme fikri onlara çekici geldi. Protestan yaşam tarzının nasıl olması gerektiğini, aforoz edilen ama kendi sempatik prensinin koruması altına giren Luther bizzat belirledi. Luther müthiş bir yazardı, pek çok kitap yayımlamasının yanı sıra ilahiler yazdı, Şarap Ekmek ve vaftiz ayinleri için müzik eserleri besteledi. Ayrıca *cujus regio, ejus religio* ilkesini ortaya attı; bu ilkeye göre, dinsel farklılıklar hoş görülebilirdi, ama her ülke, önderinin dinini benimsemeliydi.

Ulusal önderler Kilise içindeki çatışmalarda yan tutunca yirmi otuz yıl süren savaşlar çıkıyordu. Bunlar İsa'nın gerçekten ekmek ve şarapta bulunup bulunmadığından ziyade

toprak ve parayla ilgili anlaşmazlıklar yüzünden yaşanan çatışmalardı. Aynı şey günümüzdeki Protestan-Katolik çatışmaları için de geçerlidir. Kuzey İrlanda'da cemaatler arasında kutuplaşma yaşanmasının sebebi Tanrıbilimsel sorunlardan ziyade işsizlik, konut sahibi olma ve eğitim görme hakkı gibi meselelerdir. Bu kitabın daha önceki bölümlerinde de gördüğümüz gibi, insanların Tanrı ve Tanrıya nasıl tapınılacağı ile ilgili fikirleri başka amaçlarla değerlendirilmek üzere "ödünç alınmış", saygınlık uyandırmak için sömürülmüş, apayrı insanları bir araya getirmek, birbiriyle çelişen isteklere meşruluk kazandırmak için kullanılmıştır.

Protestanlık adı verilen "sapkınlık", hükümdarların kendi uyruklarının neye inanacağına karar vermesine olanak tanıyarak en nihayet Kilise içerisinde sapkınlık meselesinin sona ermesini sağladı. Belli bir dinsel inanç ancak onu bastıracak bir iktidar varsa sapkın olabilir. Din savaşları savaş meydanı içinde ve dışında sürecekti, ama 1555 yılında Augsburg Barışı *cujus regio, ejus religio* ilkesine hukuk içinde saygın bir yer açarak Protestan hükümdarların Protestan uyruklarına özgür olma ve hoş görülme hakkı verdiği zaman, Katolik Kilisesi'nin otoritesi ciddi bir darbe almış oldu.

Protestanlık, bireyin kendi kurtuluşundan kendisinin sorumlu olduğuna vurgu yaparak, modern toplumun temelini oluşturan aydınlık fikirlerin ortaya çıkışını kolaylaştırdı. Ağustos 1789'da Fransız devrimcileri "insanlar eşit haklarla doğar ve yaşarlar" diyerek evrensel insan haklarını ilan ettikleri zaman, kısmen Protestanlık tarafından dünyaya getirilmiş bir ruhu devam ettiriyorlardı. Özgür ve tüm insanlarla eşit olan birey çok büyük önem kazandı; bu bireyin önemi Kilise'nin öneminden daha büyüktü. Aydınlanma Çağı her bireyin akıl yürütme kapasitesinin Tanrının insana verdiği gerçek armağan olduğunu öğretiyordu. Filozof Immanuel Kant 1784 yılında kaleme aldığı "Aydınlanma Nedir?" başlığını taşıyan ünlü makalesinde şunları yazıyordu:

> Aydınlanma, insanın kendi ayağıyla içine düştüğü toyluktan kurtulmasıdır. Toyluk, insanın kendi aklını bir başkasının rehberliğine ihtiyaç duymaksızın kullanamamasıdır. İnsanın bu toyluğa kendi ayağıyla düşmesinin nedeni de akılsız olması değil, aklını başkasının rehberliği olmaksızın kullanma kararlılığı ve cesaretini gösterememesidir. Bundan dolayı, Aydınlanma'nın sloganı şudur: *Sapere aude!* Kendi aklını kullanma cesaretini göster!

Bireysel tercih, modern yaşamın göstergelerinden biridir. Timothy Leary'nin 1960'larda rakçı hippilere "kendi düşünme tarzını geliştir, kendinin farkına var ve kendini toplumdan soyutla" diyebilmesi kısmen dört yüz yıl önce bazı insanların ölümü göze alarak rahipler ve papanın en büyük otorite olduğunu reddetmesiyle mümkün hale geldi. Protestanlık, bireylerin kendi kurtuluşlarından kendilerinin sorumlu olduğu fikrini ortaya atarak uygun bir zemin hazırlamamış olsa, Margaret Thatcher "toplum diye bir şey yoktur, bireyler vardır" iddiasında bulunamazdı. Günümüzde yorumcular çoğu zaman din hakkında, bireylerin bir dizi inanç arasından istediklerini özgürce seçebildikleri bir süpermarketten söz ediyormuşçasına konuşurlar. "Hıristiyanlık" terimi artık sayısız inanç ve ibadet biçimini anlatmak için kullanılmaktadır; ama bugün bunlar sapkınlık olarak damgalanmak yerine, aynı hedefe uzanan farklı yollar olarak görülmektedir.

Modern Mezhepler: Kötü Hayvansal Cazibe ve Kültürel Çeşitlilik

Günümüzde kendisine hâlâ yandaş bulan bir Hıristiyanlık mezhebi "İlk İsa Kilisesi" ya da diğer adıyla "Bilim Kilisesi"dir. Bu kilisenin kendine ait papazları yoktur ama kilisenin

İnternet sayfasında seksen ülkede iki bin şubesi olduğu belirtilmektedir. Önceki yüzyıllarda sapkınlık olarak görülen pek çok inanç gibi Hıristiyan Bilim Kilisesi de Gnostik fikirlerden fazlasıyla faydalanmakta, maddesel dünyayı yozlaşmış bir yanılsama olarak görmektedir.

Mezhep, 1870'lerde Mary Baker Eddy adlı Bostonlu bir hanımefendinin baş ağrısı ve depresyon şikâyetlerinin Phineas P. Quimby isimli bir şifacı tarafından iyileştirilmesinin ardından kuruldu. Quimby insanın sağlığının "yanlış düşünmesinden" ötürü bozulduğuna inanıyordu. Bu fikir, pek çok somatik rahatsızlığın zihindeki çatışmaların yansıması olduğu görüşünü benimseyen Freudçu psikiyatrların fikirlerinden pek farklı değildir. Bayan Eddy, Quimby'nin fikirlerini temel aldı ve kendi öğretisini geliştirerek 1875'te *Bilim ve Sağlık* adlı kalınca bir kitap yayımladı. İnancının odak noktasında, maddesel dünyanın gerçekten var olmadığı ve İsa'nın misyonunun kendi yaşamı ve ölümü aracılığıyla bizim bunun farkına varmamızı sağlamak olduğu düşüncesi yer alıyordu. Kötülük ve hastalık yanlış düşüncelerin ya da onun deyişiyle, "Kötü Hayvansal Cazibe"nin ürünüydü. *Bilim ve Sağlık* çok satılıp büyük ilgi gördü ve kurnaz bir işkadını olan Bayan Eddy kazandığı parayı akıllıca yatırıma dönüştürerek büyük bir servet elde etti.

Hıristiyan Bilim Kilisesi'nin günümüzde yaşayan üyeleri Bayan Eddy'nin kitabını çok önemli bir metin olarak kabul ettiler ve onun özgün öğretisine sadık kaldılar. Bayan Eddy, öğretisini sorgulayanları uzaklaştırarak ve her cemaatte *Bilim ve Sağlık* okumaları dahil aynı ayinlerin yapılmasında ısrar ederek hareketi bizzat uzun süre bir arada tuttu. Bu hareketin üyeleri Kutsal Kitabı soyut fikirleri birtakım kişi ya da olaylar aracılığıyla anlatan bir öykü kitabı olarak görüyorlardı. Çay, kahve, tütün ya da alkol kullanmıyor ve tıbbi tedavi görmeyi de reddediyorlardı. Et gerçek olmadığı için, biz doktorları beslemek de gereksiz bir şeydi.

Hıristiyan Bilim Kilisesi —ve ondan uzun süre önce ortaya çıkan Montanusçuluk— gibi hareketler kaçınılmaz olarak kısıtlı bir çekim gücü yaratırlar. Pek az insan hiç seks yapmadan ya da pek çok yiyeceği yemeden yaşamaya veya tıbbi tedavi görmeden, acı çekerek hatta sürünerek ölmeye katlanabilir. Ama bazı mezhepler tam da insanlardan talep ettikleri şeyler sayesinde başarılı olurlar.

Pentekostalizm hareketi 1900 yılında Kansaslı bir Tanrıbilim öğrencisi bilinmeyen bir dilde konuşmaya başlayınca ortaya çıktı. Anlamsız konuşma olarak bilinen bu fenomen, dinsel esrime hali yaşayan insanların ortak özelliğidir. İnananlar bunu Tanrının bir lütfu olarak görür ya da kişinin Kutsal Ruh tarafından vaftiz edilmesi olarak algılarlar. Anlamsız konuşma fenomenini inceleyen kişiler, belki de biraz gereksiz bir şekilde, Tanrının lütfunu alan ya da acı çeken kişinin ağzından dökülenlerin ritmik sesler olduğuna ve hiçbir insan diliyle ilişkisi olmadığına işaret ederler.

Portekiz gibi koyu Katolik ülkelerde bile popüler bir tapınma biçimi olan Pentekostalizm modern Hıristiyanlıkta etkili bir güçtür. Pentekostalistlerin ulaştığı üye sayısı —on ila yirmi milyon kişi— insanları bu mezhebi Katoliklik ve Protestanlık'tan sonra "üçüncü güç" olarak adlandırmaya itmektedir. Pentekostalistler kendiliğinden ve neşeli bir şekilde ibadet ederler; insanlar şarkı söyler, anlamsız konuşurlar ve vaizin söylediklerine coşkulu haykırışlarla karşılık verirler. Kiliseleri sadedir, ikonlar ya da resimler yoktur. Pentekostalistler herkesin günahkâr olduğuna ve bütün günahkârların kişisel olarak İsa ile ruhani temas kurmak suretiyle din ya da mezhep değiştirmesi gerektiğine inanırlar. Bu tür temaslar bayılma ya da anlamsız konuşma gibi olaylarla kendilerini belli ederler ve "bekleme toplantıları" adı verilen Pentekostalist ayinlere katılarak bu temasların gerçekleşmesine hazırlanmak herkesin görevidir.

Pentekostalizm daima, ayrıcalıklara sahip olmayan azınlık grupları arasında popüler olmuştur; bu gruplara örnek

olarak ABD'nin güney eyaletlerinde yaşayan yoksul siyahları ya da İngiltere kentlerinde yaşayan Afrikalı-Karayipli göçmenleri gösterebiliriz. Bunun sebebini anlamak zor değildir; dinsel esrime deneyimi hem herkese açıktır hem de ibadet edenlere bir statü kazandırır. Katolikliğin rahatlatıcı ayinlerinden yoksun olan ve dindarlığın insanın içinde olması gerektiğine vurgu yapan ana akım Protestanlık zor bir disiplin olabilir. Pentekostalizm gibi inançlar sosyal hiyerarşinin alt basamaklarında bulunan insanların kontrollü bir şekilde ayaklanmasına olanak tanıyabilir. İbadet edenlerin bağırması, yere düşmesi, ağlaması, gülmesi ve şarkı söylemesi —bunlar günlük hayatta adeta yasaktır— mümkün olduğu gibi aynı zamanda Tanrının onları kutsadığının işareti olarak da görülür. Kişi, dinsel bir coşku sayesinde bir tür ruhani aristokrasinin üyesi olma hakkını kazanır.

Bu fenomen öteki "esrik" hareket türlerinde de görülür. Ruhlar tarafından ele geçirilme vakaları Somali'nin İslami kesiminde yaygın olarak gözlenir. İddiaları tartışma yaratan antropolog Ioan Lewis, *sar* adıyla bilinen kötü ruhların çoğunlukla toplumsal hiyerarşinin alt basamaklarında bulunan kadınları ziyaret etmeyi seçtiğinden söz eder.[11] Ruhlar tarafından ele geçirilen bu kadınlar normalde söylemeleri ve yapmaları yasak olan şeyler söyler ve yaparlar. Lüks eşya ve yiyecekler ister, erkeklerin konuştuğu gibi konuşurlar; ve kötü ruhu uzaklaştırmak için onun istediklerini vermek bu kadınların kocalarının görevidir.

Dansözler ve Azizler

Ezilenlerin ruhani gereksinimlerini karşılamak için düzenlenen sade ve alçakgönüllü toplantılar olarak başlayan tapınma

11 I. M. Lewis, "Trance, Possession, Shamanism and Sex", *Anthropology of Consciousness*, 14 (2003), 20-39.

biçimleri her zaman aynı kalmaz. 1920'lerde Los Angeles kentinin silueti her bir ayinde beş bin dindarı içine alabilen Aziz Angelus Tapınağı'nın büyük beyaz kubbesinin egemenliği altındaydı. İnşası 1,2 milyon dolara mal olan tapınak eskiden Çin'de misyonerlik yapmış ve batıdan New York'a, üzerinde "İsa geliyor, hazır olun" ve "Sonsuza dek nerede yaşayacaksınız?" sloganları yazılı bir arabayla gelmiş olan Aimée Semple McPherson'un eseriydi.

McPherson, 1921 yılında bir ibadet toplantısında sakat bir kadının tekerlekli sandalyesinden kalkmasına yardım edince ün salmaya başladı. Olayı görenler onu şifacı ilan ettiler, ama o bu unvanı alçakgönüllülükle reddetti. "Şifacı olan, İsa," dedi. "Ben sadece onun yardımcısıyım; kapıyı açıyor ve lütfen içeri buyurun diyorum." Ama bu alçakgönüllülük, kurduğu organizasyona yansımadı. 1923 yılında açılan Aziz Angelus Tapınağı'nın tepesine 80 kilometre öteden görülebilen dönen bir haç yerleştirildi. Çekici genç bayanlardan oluşan bir koro ve üflemeli çalgılar ile borulu bir orgdan oluşan bir orkestra kuruldu. Bir radyo istasyonu kilisenin mesajını yayıyor ve Mucize Odası'nda sayısız koltuk değneği, tekerlekli sandalye, takma bacak ve Bayan McPherson'un mucizevi sağaltım faaliyetlerinin diğer kalıntıları sergileniyordu. McPherson, kilisesine üye kazanmak için gayet bilinçli olarak komşusu Hollywood film endüstrisinin taktiklerini taklit etti, gösteri ve reklam yaptı.

1926 yılında denizde yüzerken kaybolunca, kariyeri garip bir noktaya geldi. Uzun süre boğulduğu sanıldı. Ama ortadan kaybolduktan otuz iki gün sonra, McPherson New Mexico'daki bir çiftlik evinin kapısını çaldı ve kaçırıldığını ileri sürdü. Eleştirmenler bugün olduğu gibi o zaman da bunun kamuoyunun ilgisini canlı tutmak için yapılmış bir numara olduğunu düşündüler. İfadesi birkaç noktada tutarsızlık içeriyordu: Çiftliğe dek kızgın kumların üstünde yürüdüğünü iddia ediyordu, ama ayakkabıları hiç aşınmamıştı; ve ortadan

kaybolduğu süre zarfında McPherson'un radyo istasyonunda görevli yakışıklı başmühendis de etrafta görünmemişti.

İşin aslı her ne olursa olsun, ortadan kaybolmasının McPherson'a bir zararı dokunmadı. Aynı yıl, aralarında politikacılar, ünlü sporcular ve film yıldızlarının da bulunduğu 50.000 kişilik bir kalabalık ona evine hoş geldin demek için toplandı. Ama belki de halkça çok sevilen biri olmasından ötürü, ortadan kayboluşuyla ilgili spekülasyonların arkası kesilmedi. McPherson ile mühendisin gayrimeşru ilişki yaşadıklarını ve düzenli aralıklarla buluştuklarını öne süren oda temizlikçileri ve resepsiyon memurları ortaya çıktı. McPherson ayrıca İnançlı *İncil* Kilisesi'nin kontrolü için annesi ve kız kardeşiyle kamuoyu önünde savaşa tutuştu; bu savaşı kazandı, ama ölene dek ailesini yitirdi. İnsanlara gelecekten umutlu olmalarını vaaz ederek ve yoksullara yiyecek dağıtıp sağlık hizmeti sunarak 1930'lardaki bunalım yıllarında aktif olmayı sürdürdü. Üç kez evlenen, bir kez dul kalıp iki kez boşanan Aimée Semple McPherson Eylül 1944'te Oakland'de bir otel odasında öldü. Adli tabip, raporunda bunun bir uyku hapıyla kaza sonucu ölüm olayı olduğunu belirtti. Onun olağanüstü kariyerinin anıtı olan İnançlı *İncil* Kilisesi bugün hâlâ etkinliğini sürdürmektedir ve ABD'de 100.000 üyesi ve aralarında İngiltere'nin de bulunduğu bir dizi ülkede şubeleri mevcuttur. Yapı bugün Los Angeles'te Sunset Bulvarı yakınlarında bulunmaktadır. Organizasyonun 1993 yılındaki bütçesinin 300 milyon dolar olduğu söylenmektedir.

McPherson işinin ehli bir emprezaryoydu ve başlattığı hareketin bu denli popüler olması belli bir ihtiyacı karşıladığını göstermektedir. Tanrının tarihi boyunca tüm dinsel klik ve hizipler, insanlar önceden belirlenmiş dualar ve resmi ayinlerle değil, eğlenerek, dans ederek ve şarkı söyleyerek tapınmak istedikleri için ortaya çıkmıştır.

Eğer bir Cuma akşamı, Londra'nın kuzeyindeki Stamford Hill kasabasına uğrarsanız, eski zamanlara yolculuk ettiğiniz

hissine kapılabilirsiniz. Frak ve fötr şapka giymiş erkeklerden oluşan gruplar sinagoga yürürler. Pek çoğunun uzun sakalı, hatta kürk şeritli fötr şapkaları günümüz Londra'sından çok 18. yüzyıl Doğu Avrupa modasının çizgilerini taşır. Bu modası geçmiş oldukları bilindiği halde özellikle seçilmiş giysiler, Polonya'nın pek çok bölgesinden birinde dört yüz yıl önce yaşamış bir cemaate aittir. Bunlar Hasid Yahudileridir (İbranice *hasid* sözcüğü "dindar" anlamına gelir). Her ne kadar New York ve Antwerp gibi dünyanın önde gelen kentlerinin pek çoğunda büyük cemaatlere sahip olsalar da bu Yahudiler kendilerini toplumun geri kalan kısmından, hatta öteki Yahudi cemaatlerinden ayrı tutarlar. Belli mesleklerle —örneğin Londra'da elmas ve New York'ta fotoğraf makinesi zanaatıyla— uğraşırlar ama zamanlarının çoğunu okumaya ve ibadet etmeye ayırırlar. İnançlarının odak noktasında yakında Mesih'in geleceği fikri bulunur ve farklı Hasid tarikatları kendi karizmatik önderlerinin Mesih'in gelişini ilan etmek üzere seçilmiş kişiler olduğuna inanırlar. Çağdışı görünseler de aslında düşünceleri Protestanlık ve Aydınlanma'yı besleyen fikirlerle otak yönlere sahiptir. Katı görünümleri de çok eğlenceli ve coşkulu şekilde ibadet etmekte oldukları gerçeğini gözden saklar.

Coşkulu ve spontane tapınma biçimlerinin bazen baskıcı koşullara verilen bir tepki olabileceğini önceki bölümlerde göstermiştim. 18. yüzyıl Polonya'sında olan şey de buydu. Yahudiler sadece Katolik çoğunluğun baskısı altında yaşamıyorlardı, kendi toplumları da hiyerarşik ve katı şekilde konformistti. Yönetim, zengin tüccar ve hahamlardan oluşan bir kastın elindeydi. Bu seçkinler cemaat içerisinde çok güçlüydüler. Eğer yoksul bir adam mahkemeye başvurup bir hahamdan şikâyetçi olsa, davayı kazanma şansı pek az olurdu. Yahudi ailesi de sıkı bir kontrol birimiydi. Bir baba, oğlu on iki yaşına bastığında ona Yasa'yı öğretmek için zor kullanma hakkına sahipti. Oğlan çocuklarına on üç yaşın-

dan itibaren erkek muamelesi yapılıyordu, ama *Yasa'nın Tekrarı* 21:18-25'ten türetilen eski Asi Oğul Yasası, teorik olarak, suç işleyen çocukların da taşlanarak öldürülebileceğini belirtiyordu.

> Eğer bir adamın dikbaşlı, başkaldıran, annesinin ve babasının sözünü dinlemeyen, onların tedibine aldırmayan bir oğlu varsa, annesiyle babası onu tutup kent kapısında görev yapan kent ileri gelenlerine götürecekler. Onlara şöyle diyecekler: "Oğlumuz dikbaşlı, başkaldıran bir çocuktur. Sözümüzü dinlemiyor. Savurgan ve içkicidir." Bunun üzerine kentin bütün erkekleri onu taşlayarak öldürecekler. Aranızdaki kötülüğü ortadan kaldıracaksınız. Bütün İsrailliler bunu duyup korkacaklar.

Talmud ne Kutsal Kitabın gelişinden önce ne de sonra böyle bir olayın hiç olmadığına işaret eder. Ama böyle bir yasanın var olması, bazı ailelerde babalar ve oğullar arasındaki ilişkiyi etkilemiş olabilir.

Yine de Yahudi geleneği, ortodoks görüşleri reddedenlere kendi içerisinde daima belli ölçüde yer ayırmıştır. Bildiğimiz gibi, ortodoks düşünce her tür büyü ve sihri yasaklamış olsa da, 16. yüzyıldan bu yana büyü ve gizemcilik halk arasında büyük ilgi görmüştür. Tılsımlar dağıtıp büyüler yaparak Avrupa'yı dolaşan kutsal kişiler Yahudi kültüründe kabul edilmiş figürlerdir. Muhtemelen Tanrının Âdem'i çamurdan yaratmasından yola çıkarak, Tanrı vergisi bir yeteneğe sahip olan bazı kişilerin çamurdan *golem* adlı bir varlık yaratma gücüne sahip olduğu söylenir. Tanrının adı söylendiğinde harekete geçen *golem*, efendisi için, su taşımak ya da Yahudi olmayan düşmanlarla savaşmak gibi bazı görevleri yerine getirir. Halk söylenceleri kahraman *golem* öyküleriyle doludur; ve bunlardan bazıları da Dr. Frankenstein'ın canavarı gibi çıldırır ve kargaşa yaratır.

1740 yılında Jacob Hayyim Falk adlı bir Alman Yahudisi Westfalen'den kaçtı. Falk, mucizeler gerçekleştirdiğini iddia eden bir Kabalacı idi. Mucizelerini Almanya ve başka ülkelerin Hıristiyan ileri gelenlerinin gözü önünde gerçekleştirdi, büyücülükle suçlandı, tutuklandı ve yakılarak ölüm cezasına çarptırıldı. Alman otoritelerinin elinden kurtulup 1742'de (o tarihlerde mültecileri daha hoş karşılayan) İngiltere'ye sığındı ve ara sıra Paris'e gidip gelerek ömrünün geri kalan kısmını Londra'da geçirdi. Londra'da bazı Yahudi ve Hıristiyanları etkileyerek büyük miktarda para kazandı. Pek çok ortodoks hahamın ateşli saldırılarına maruz kaldı, bazıları ona Sabetay Sevi'nin öğrencisi olduğunu söyleyerek iftira etti, ama hahambaşı Tebele Schiff ile arası iyiydi. Wellclose Square'de kendi sinagogunu kurdu ve ölümden kıl payı kurtulmuş olmasına karşın büyücülüğe olan ilgisi tükenmedi ve kendine Londra Köprüsü'nde bir simya laboratuvarı açtı. Sonradan uydurulduğu neredeyse kesin olan bir öyküye göre, kapısının her iki yüzüne muska asarak Büyük Sinagog'u yanmaktan kurtarmıştı.

Falk deneylerini yaparken, bir başka gizemci, Polonya'da halkın desteğini kazanıyordu. 1699 civarında İsrael ben Eliezer adıyla doğan ve kendisinden ("Tanrı Adı Taşıyan" anlamına gelen takma adı Baal Shem Tov'un başharflerinden hareketle) Besht olarak söz edilen bu kişi, kesinlikle Yahudi seçkinlerinden biri değildi. Mezbaha işçisi, bekçi ve hancı olarak çalışmıştı. Bazı portrelerinde pipo içerken resmedilmiştir. Sıradan biriydi. Ardında herhangi yazılı bir eser bırakmadı. Yazı yazmak yerine, tılsımlar dağıtarak, cin çıkararak ve mucizeler gerçekleştirerek diyar diyar dolaştı. Bu yaptıklarının hiçbiri o zamanlar hiç görülmemiş şeyler değildi; daha önce işaret ettiğimiz gibi, gezgin gizemciler 18. yüzyıl Polonya'sında ender rastlanan kimseler değildi. Ama Besht, çevresinde bir hareket meydana getirecek bazı özel niteliklere sahip biriydi. Kesinlikle karizmatik bir önderdi, insanlar onun etkisi-

ne kapılıyor, öğrencisi oluyor ve ağzından çıkan sözleri büyük bir hevesle yazıyorlardı. Aynı zamanda yaratıcı bir düşünürdü, Musevilikteki iki eski fikri kendi işine gelecek şekilde yorumlamıştı.

Eski zamanlardan bu yana Yahudiler *tsaddik* kavramının üzerine titrerler. *Tsaddik*, Tanrıya olağanüstü derecede yakın olduğu için diğer ölümlülerden birazcık daha üstün olan dürüst insan demektir. *Tsaddik*, bir bakıma "aziz" kavramının Yahudi dili ve kültüründeki karşılığıdır. Ama Yahudilikte azizlik statüsü örneğin Hıristiyanlıktakinin aksine dinsel ya da siyasal otoritelerin onayıyla elde edilmez. Bir kişiyi halk *tsaddik* ilan eder. Sabetay Sevi ve Jacob Frank gibi kişilerin yüz kızartıcı başarısızlıklarından sonra sahneye çıkan Besht, bu fikre yeni bir anlam ve önem yükledi. Bu insanların halkın gözleri önünde başka dinleri kabul etmesi ve kehanetlerinin açıkça yanlış çıkması Yahudileri çaresiz ve şaşkın bıraktı. Besht'in somut örneğini teşkil ettiği *tsaddik*, bir boşluğu doldurdu. *Tsaddik* ne bir Mesih ne de sıradan bir din adamıydı; Besht'e göre o, insanlara doğru yolu göstermek için dünyaya inmiş bir kişiydi. Bu görüş, pek çok Hıristiyan mezhebinin İsa'yı algılayış biçimine biraz benziyordu. Ama *tsaddik* kendisinin Tanrının özel ulağı olduğu iddia etmediği için, birden çok *tsaddik* olabilirdi. Bu fikir, hareketin yayılmasına yardım etmişti. Gelişmekte olan çeşitli Hasid tarikatları bugün hâlâ, bir kısmı ölü bir kısmı diri olan *tsaddik*lerin çevresinde toplanmıştır ve bu kişilere çok büyük saygı duyulur.

Besht, ibadetin insanın tüm dikkatini ve enerjisini toplayarak gerçekleştirmesi gereken hem fiziksel hem de gizemli bir etkinlik olduğunu belirterek, ibadet fikrinde de devrim yarattı. Kabala öğretileri, insanın, kusurlu bir yapı olan kozmosu dindarca yaşayıp ibadet ederek onarabileceğini belirtiyordu. Besht bu gizemci fikri desteklemekle kalmadı, sıradan insanların ibadet yoluyla esrime haline ulaşmasını ve böylece dünyanın kurtuluşunda aktif rol oynayan failler olduklarını his-

setmelerini sağlayacak teknikler sunarak, onu daha ulaşılabilir hale getirdi.

Besht'in yandaşları olan Hasidlerin ibadet etme tarzı biraz gürültülü patırtılı ve coşkuluydu; sinagoglarda düzenlenen, *Tora*'dan bölümlerin okunduğu alışılmış ağırbaşlı ayinlerden farklıydı. Kendi ibadethanelerinde, farklı ruh hallerine ulaşmak için içki ve sigara içerek tapınıyorlardı. Dua ederken avazları çıktığı kadar bağırıyor, sallanıyor, dans ediyor, el çırpıyorlardı. Besht, konuşmalarından birinde, ibadeti orgazma benzetmişti, bu yüzden onların ibadetinin gürültülü ve keyifli bir etkinlik olduğunu düşünebiliriz. Ancak, ibadet Hasidlerin farklı yaklaşımının özelliklerinden sadece bir tanesiydi. Besht'in yandaşları, yaratılış esnasında kapana kısılmış Tanrısal ışık kıvılcımlarını, günlük yaşamın gereklerini coşkuyla yerine getirerek serbest bırakabileceklerine de inanıyorlardı; yeme, içme, çalışma, seks gibi gündelik yaşam faaliyetleri, doğru şekilde, önemsenerek yapılmaları halinde kutsal etkinlikler haline gelebilirlerdi.

Bu bakımdan, Hasidizmin Protestanlığı yaratan kişilerin kafa yapısıyla çok ortak yönü vardı. Tıpkı Protestanlık'taki gibi, yine bireyin kendi kurtuluşunu kendisinin sağlayacağı vurgulanıyordu; birey güçsüz değildi, kozmosun onarımında aktif rol alan bir faildi. Hasidizm Yahudi toplumundaki hiyerarşinin en alt basamağında bulunan yoksul insanların diniydi. Protestanlık da Kilise'nin görkem ve zenginliğine saldırdığı için yoksullara çekici gelmişti. Her iki din de Tanrıya günlük yaşam aracılığıyla tapınmanın mümkün olduğunu öğretiyor ve böyle yaparak oldukça radikal bir düşünsel değişim yaratıyordu.

Tanrı Fikri'nin, varoluşu kutsal olan ve olmayan diye iki kompartımana ayırdığını daha önce görmüştük. Belli yiyecekler, nesneler, binalar, etkinlikler kutsaldır; ve Katolisizm örneğinde, bu kutsal alana erişimi kontrol eden merci sadece Kilise'dir. Protestanlık gibi hareketler bu korunaklı kutsal alanı şiddetli bir hücumla fethedip kutsal öğeleri seçkinlerin

elinden almış ve işgal ettikleri statülere hiç bakmaksızın bireylerin eline vermiştir.

Ama bu fikir, ne tuhaftır ki dinin oturduğu temel için bir tehdit de yaratmaktadır; kutsal olanı herkesin malı yaparak, onun gücü ve gizeminin bir kısmını yok etmiştir. Kutsal olan, tanımı gereği, ancak gündelik yaşamdan ayrı tutulur, bir "öteki" haline getirilirse kutsal olabilir. Günlük işlerini Tanrıya taparcasına yapacak pek az insan vardır. Pek çoğumuz bu ruh haline girmek için ayinlere ve sembollere gereksinim duyarız. Kilise ya da sinagogun dingin ortamında huzur duyar, Tanrı ile bağlantıya geçtiğimiz hissine kapılırız; bu ruh hallerine çarşı pazar gürültü patırtısı ya da trafik sıkışıklığı içinde erişmek çok zordur.

Dini canlı tutmak için ortaya çıkan hareketler onun gerilemesine yol açmaktadır. Bireyin kendi kurtuluşunu kendisinin sağlayacağına inanmak, kendi aklını kullanan bireyin doğadaki en önemli varlık olduğu şeklindeki Aydınlanma düşüncesini doğurmuştur. Artık sadece Katolik ya da Protestan olmayı seçmeniz değil, bir dine ihtiyacınız olup olmadığına karar vermeniz de olanaklı hale gelmiştir. Akıl ve onun bilim biçimini alarak maddesel dünyaya uygulanışı, Tanrıyı tamamen ortadan kaldırmanın aracı olmuştur.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

TANRI MEVZİ KAYBEDİYOR

En değerli eşyalarım arasında *Eski Ahit*'teki öyküleri resmeden, 17. yüzyıla ait gravürler bulunur. Bunlar büyük ressam Raphael'in 16. yüzyılda yaptığı resimlerin kopyalarıdır. Onun harikulade resimlerinden birinde, sırtında dalgalanan peleriniyle Tanrı yeni yarattığı yeryüzünde dolaşır. Ciddi yüz ifadesi yoğun bir ruhani çaba içerisinde olduğunu anlatır. Kollarını iki yana açmış, işaret parmaklarıyla ufku göstermektedir. Ve çevresini yeni yarattığı hayvanlar, bir aslan, bir ıstakoz, bir fil, bir geyik, bir devekuşu sarmıştır. Arka planda, sıçrayıp oynayan bir tek boynuzlu at bile vardır. Öteki hayvanlar —bir leopar ve bir at—çeşitli böcekler ve sürüngenlerle birlikte topraktan çıkmaktadırlar. "Tanrının parmağı" (*Mısır'dan Çıkış* 8:19) olduğu söylenen Yaratılış, işte budur.

Yaratıcı'nın alnındaki kırışıklıklar ve ileri doğru uzattığı işaret parmakları Rönesans sanatında —fresklerde, resimlerde, heykellerde ve vitraylarda— oldukça benzer şekilde defalarca tekrarlanmış hareketlerdir. Bu imgelerde gökyüzünden yayılan ışık ışınları çoğu zaman Tanrının parmaklarını simgeler. Bu metaforu belki de Floransa ve Roma'daki katedrallerin duvar ve döşemelerine boyalı camlardan geçerken kırılıp renk değiştirdikten sonra vuran ışık ışınlarını gören Rönesans vitraycıları düşünmüştü. Ardında yatan etmenler her olursa olsun, doğanın bu şekilde anlaşılması ve betimlenmesi, insanın binlerce yıldır benimsediği inancın inişe geçtiğini gösteriyordu. Her ne kadar bilimsel düşünce ve teknolojimizin büyük kısmına Batı Hıristiyan dünyası egemen olsa da söz konusu anlayış biçimi Hıristiyanlıkla sınırlı değildir.

397 yılında Milano'da ölen Aziz Ambrose Hıristiyanların Yaratılış hakkında neler düşündüklerini gayet güzel açıklar: "Gün ışığının başka, Güneş, Ay ve yıldızların ışığının başka şeyler olduğunu unutmamalıyız. Güneş, ışınlarıyla gün ışığının daha parlak olmasına katkıda bulunur. Güneş doğmadan önce gün ışımaya başlar ama gün ışığı henüz çok parlak değildir. Güneş doğar ve gün ışığının görkemini artırır." Işık Tanrısaldır ve tüm evreni kaplamıştır. Egemen görüş buydu ve Rönesans'a kadar da egemen kaldı. O dönemde daha bilimsel görüşler ivme kazanmış olmasına karşın, bu görüşün etkisi ilk Rönesans resimlerinde görülür. Işığı karanlıktan ayırma fikrinin nasıl da pek çok biçimde sürüp gittiğini görmek ilginçtir. Tanrının dünyayı yaratışını canlandıran bir Ortaçağ tiyatro oyununun mizansen metninde şu cümle yer almaktadır: "Şimdi, yarısı siyaha yarısı beyaza boyanmış bir bulut görünecek." Aynı fikrin daha kalıcı biçime bürünmüş bir örneği Michelangelo'nun Sistin Şapeli'nde 1511 yılında yaptığı bir Tanrı freskinde görülür. Tanrı, kaşlarını çatmış halde, gökteki iki dev diski birbirinden ayırarak kollarını ve işaret parmaklarını ileri doğru uzatır. Siyah disk geceyi, öteki gündüzü temsil eder. Çevresindeki melekler Tanrının yaptıklarına şaşkınlıkla bakarlar.

Ne, Nerede, Nasıl Yaratıldı?

Evrenin hangi *maddeden* yapıldığı sorunu Hıristiyan Tanrıbilimci ve bilginlerin aklını hep kurcalamıştır. Dünya yaratılmadan önce ne vardı? Tanrı eşi benzeri olmayan bir şey mi yaptı? Sadece maddeyi yapmakla kalmayıp onu yoktan mı var etti? İbranicede, "yapmak" anlamına gelen çeşitli fiiller mevcuttur, ama *Yaratılış* kitabında telaffuz edilen bir fiil Tanrının yaptığı şeyi tam olarak anlatır: *bara*, yani "yarattı". Tanrı özgün şekilde yaratır, ama insanlar yeni şeyler araştırmak ve yapmak için Tanrı vergisi zekâlarını ve araçlarını —dün-

yada bulunan ve yaratılış sırasında sunulmuş doğal maddeleri— kullanırlar. Yahudilerin bakış açısınca bu bilimdir ve "iyi" bir şeydir. *Imitatio dei*, yani Tanrıyı taklit etmek zaten insandan özellikle beklenen bir şeydir. Dolayısıyla, "Tanrıyı oynamak", hastaları iyileştirmek, çevremizi değiştirmek, doğayı keşfetmek, bizim sorumluluğumuzdur.

Quintus Septimus Florens Tertullianus ya da kısaca Tertullian ilk büyük Hıristiyan Latin yazarı olarak kabul edilir. 200 yılında Hıristiyanlığı kabul eden bir Romalı olan Tertullian biraz tartışma yaratan bir kişilikti. Daha önce gördüğümüz gibi, en sonunda kendi hareketini başlatmadan önce Montanusçulara katıldı. Gelecek 2000 yıl boyunca Hıristiyanların aklını meşgul edecek bir tartışma başlattı. Tertullian, dünyanın yaratılmasında daha önceden var olan bir madde kullanılmış olsaydı, bunun Kutsal Kitapta belirtileceğini söyledi. Tanrı, Kutsal Kitapta hiç değinmeyerek, böyle bir şeyin olmadığına açıkça işaret etmişti. Böyle bir sorunun bu denli büyük önem taşıması şu an bize tuhaf gelebilir; ama o zamanlar bu mesele modern parçacık fiziğinin büyük kısmını egemenliği altında tutuyordu. Tertullian kendi görüşünün doğruluğunda ısrar ediyordu; ona göre, başka görüşler sapkınlıktı. İki yüz yıl sonra şimdiye dek yaşamış en nüfuzlu Hıristiyanlardan birisi olan Aziz Augustine iddiayı biraz daha inceltti. Ne de olsa, diyordu, evrenin yapımında kullanılan madde, bir şekilde daha önceden var olmak zorundadır. Ama "Her ne kadar dünya bir malzemeden yapılmış olsa da o malzeme yoktan var edilmiş olmalıdır."

Tertullian'ın görüşü sonraki bin yıl boyunca, Ortaçağ Tanrıbiliminin büyük kısmını nitelendiren sorgulanamaz kesinliğin parçası haline gelerek Hıristiyan düşüncesine egemen oldu. Sonunda, Kilise harekete geçti. Dördüncü Lateran Konseyi 1215 yılında Tanrının her şeyi yoktan var ettiğini kesin olarak ilan etti. (Bu arada, bu toplantının Müslümanların ve Yahudilerin, Hıristiyanlardan ayırt edilebilmeleri için ayrı giy-

siler giymelerine karar verilen toplantı olduğunu da bir not olarak belirtelim. Ayrıca, Konsey, Hıristiyan prensleri İsa'ya hakaret edilmesine engel olmak için önlemler almaya zorlayarak kendi otoritesini de onlara dayatmıştı.) Yaratılışa ilişkin bu görüşler yalnızca Katolikler arasında değil, Protestanlar arasında da sürüp gitti. Martin Luther'in önemli arkadaşlarından biri olan Philipp Melanchthon gibi ünlü Reformcular "Konuştu ve oluştular" sözlerini alıntılayarak evrenin yoktan ve gizemli bir şekilde, bir anda *ve* altı günde, var edildiğinde ısrar ediyorlardı.

Tanrının en büyük eserlerini tamamlamasının ne kadar zaman aldığını hesaplamak için Tanrıbilimciler de çok büyük çaba sarf ettiler. Kutsal Kitapta anlatılanlar eski düşünürleri şaşırtmış olmalıdır. Örneğin, büyümesi bu kadar uzun zaman alan bir ağacın bir günde yaratılması nasıl mümkün olabilmişti? Ama *Yaratılış* kitabında belirtilenlerin anlamı açıktır. Bütün yaratma işi altı gün sürmüş ve yedinci gün Tanrı dinlenmişti. Ve Kutsal Kitapta her bir gün nelerin yaratıldığına dair kesin bilgiler verilmektedir. MÖ 20 doğumlu bir Yahudi olan Philo gibi bazı filozoflar bu sade tanımla yetinmedi. Philo her bir yaratma eyleminin anlık bir eylem olduğuna karar verdi, çünkü *Yaratılış* kitabının pasajlarından birinde, "Konuştu ve oluştular; buyurdu ve yaratıldılar" deniyordu.

Philo Yunanlılaşmış, laik bir Yahudi idi ve ana akım Yahudi düşünürleri hiçbir zaman onun görüşleri üzerinde pek fazla durmadı. Aslında, İbranicesinin iyi olmadığına ve *Yaratılış* kitabını özgün metninden okumadığına inanmak için birtakım nedenler mevcuttur. Yahudi bilginleri Yaratılış'ın bu yönüyle ilgili yorumlarla pek oyalanmıyorlardı. Ama Hıristiyanlar oyalanıyordu: Tanrının eserinin bu yönüyle ilgili olarak hem kendilerine hem çevrelerine eziyet ediyorlardı. Hıristiyanlar *her iki* ifadeye de inanmanın daha güvenli olduğunu; yani Tanrının, gizemli bir şekilde, evreni altı günde yarattığını ve yine de evreni (Melanchthon'un öne sürdüğü gi-

bi) bir anda oluşturduğunu kabul etmeye başladılar. Böylece, bu iki ifadeyi uzlaştırmak için kutsal matematik bilimi geliştirildi. Göksel cisimler "dört sayısının uyumundan ötürü" dördüncü gün; beş adet duyu olduğu için hayvanlar beşinci gün; altı sayısında bulunan ve bu sayının Tanrının yaratıcı eserine limit olarak konmasına neden olan aynı erdemlerden ötürü insan altıncı gün yaratılmıştı. Aziz Augustine şöyle diyordu:

> Üç tür sayı vardır; kusursuzdan üstün sayılar, kusursuz sayılar ve kusursuza yakın sayılar. Bunlar toplamlarının orijinal sayı olan altıdan büyük, altıya eşit ve altıdan az olmasına göre belirlenirler. Altı ilk kusursuz sayıdır: Tanrı bütün işlerini altı günde bitirdiği için altı kusursuz sayıdır dememeliyiz; altı, kusursuz sayı olduğu için Tanrı bütün işlerini altı günde bitirmiştir demeliyiz.

Bu fikir yürütme tarzının en parlak buluşu, Tanrının yedinci gün dinlendiğini öne sürmesiydi. Tanrının neden yedinci gün dinlendiğinin açıklaması da yedi sayısının içinde saklı olan pek çok gizemli erdemdi. Tayfın öteki ucunda yer alan iki sayısı çoğunlukla kötü olarak kabul ediliyordu; çünkü ikinci gün, *Yaratılış* kitabına göre (diyordu Aziz Jerome), Tanrı, kendi yaratısı için "iyiydi" dememişti. Aynı fikirler yüzyıllar sonra Bede tarafından tekrarlandı.

Yaratılış zamanıyla ilgili hesaplamalara fazla zaman ayırmak aşırı derecede sıkıcı olabilir, çünkü bu hesapların ardında yatan düşünce bize karışık gelebilir. Ama 1274'te ölen ve hiç kuşkusuz Ortaçağın en zeki düşünürlerinden biri olan Aquinolu Thomas da yaratılışın gizemlerini açıklamaya çok zaman harcadı. Ona göre, Tanrı şeyleri oluşturan maddeyi bir anda yaratmış, ama yarattığı bu maddeyi ayırmak, biçimlendirmek ve süslemek için altı gün uğraşmıştı. İlk Reformcular bile bu görüşten ayrılmadılar. Luther, Musa'nın "alego-

rik ya da figüratif değil, sadece gerektiği gibi ve açık konuştuğunu" ve bu nedenle "dünyanın, içindeki tüm yaratıklarla birlikte altı günde yaratıldığını" cesurca ilan ederek, güçlüğün üstesinden geldi; ve ardından, tüm yaratılış eyleminin, çok mucizevi bir şekilde, bir anda gerçekleştirilmiş olduğunu göstermek üzere açıklamalarını sürdürdü.

Ortaçağ Kilisesi için bu konular çok önemliydi, çünkü Kilise'nin amentüsü *Yaratılış* kitabındaki tanımlamayı hareket noktası olarak kabul etmişti. Hem Roma'daki hem de daha sonra Augsburg ve Westminster'daki din adamları kendi İnanç İtiraflarını yazıyorlar, yani kendi kiliselerindeki en önemli inançları ilan ediyorlardı. Görünen ve görünmeyen her şeyin yoktan var edildiğine ve ayrıca sekiz günde yaratıldığına inanmanın gerekli olduğunu belirtiyorlardı.

Yaratılışın ne kadar zaman aldığı sorusu, meselenin sadece bir kısmını oluşturuyordu. Yaratılış'tan *bu yana* ne kadar zaman geçtiği sorusu da birçok aklı kurcalıyordu. Ben bu satırları Yahudi takvimine göre 5765 yılında yazıyorum; Yahudi geleneğine göre dünya 5765 yaşındadır. Bugün Yahudilerin pek azı artık bu geleneği ciddiye alıyor, ama yine de Yahudiler arasından da yaratılış konusuyla ilgilenen tuhaf bir kişilik çıkmıştır. Göreceğimiz gibi, Yahudiler Ortaçağda bile Yaratılış'ın giriş kısmının sözcüğü sözcüğüne yapılmış bir çevirisinden çok, figüratif bir çevirisini tercih ediyorlardı; ve zamanın Hıristiyan bilginleri arasında bile Dr. Lightfoot'un hesapladığı rakamların ötesine geçen pek azdı. Cambridge Üniversitesi rektör yardımcısı, Aziz Catherine Koleji öğretmeni, Ely Katedrali papazı ve İbranice ile Aramiceye son derece hâkim bir bilgin olan Dr. Lightfoot olağanüstü hesaplarını Yahudi takvimine göre 5400 (MS 1640) yılında yaptı. Hem Kutsal Kitabı hem de *Talmud*'u çok ayrıntılı şekilde inceleyerek ve biraz da ilahi matematiğe girerek şu sonuca vardı: "Yer ile gök, merkez ve çevresi hep birlikte ve aynı anda, hatta bulutlar suyla dolu halde yaratıldı... Bu iş olup bittikten

sonra, insan Teslis tarafından MÖ 23 Ekim 4004'te, sabah saat dokuzda yaratıldı." Bu tarih pazar gününe denk geliyor. 250 yıllık farkı bir kenara koyarsak, bu en azından Yahudi takviminin başlangıcına çok yakın bir tarihtir.

Geçenlerde Dublin'deki Trinity Koleji'ni ziyaret ettim. Eğer siz de burayı ziyaret etme fırsatını yakalarsanız, büyük Ussher Kütüphanesi'ni mutlaka görün. İçindeki en değerli eserler arasında Kells Kitabı bulunuyor. Bu eser 9. yüzyıla ait çok güzel resimlerle süslenmiş el yazması bir *İncil*'dir. Eski Ussher Kütüphanesi yüksek kemerli tavanı ve 17. yüzyıl tarzı balkonları olan, hepsi de raflara İrlanda usulü, yani boylarına göre yerleştirilmiş eski kitaplarla dolu uzun bir salondan ibarettir. 1656 yılında ölen, Armagh ve tüm İrlanda başpiskoposu James Ussher Kutsal Kitaptaki gizemli tarihleri meydana çıkarmak için bıkıp usanmadan çalışan bir başka bilgindi. Hesaplamalarıyla John Lightfoot'un ulaştığı tarihi elde etmekle kalmayıp daha iyi bir tarih de elde etti. Âdem ve Havva'nın cennetten MÖ 4004 yılında 10 Kasım pazartesi günü kovulduğunu hesapladı. Âdem ve Havva cennetin tadına sadece on yedi gün varabilmişlerdi. Ve Nuh'un gemisi Ağrı Dağı'na MÖ 5 Mayıs 1491 tarihinde, "bir Çarşamba günü" oturmuştu. Ussher'ın ölümünden sonra, 1658 yılında yayımlanan *Dünya Yıllıkları* adlı eserine şöyle bir göz gezdirmeye değer:

> Bizim Hıristiyan çağımızın dünyanın yaratılmasından çok sonra başlaması ve o tarihten bu yana pek çok yıl geçmiş olması sadece pek çok sıkıntı doğurmakla kalmaz, aynı zamanda (aşırı derecede titiz davranılmadıkça) yanılgıya düşme olasılığını da artırır... Eğer üç küçük döngü dizisi günümüzden geriye doğru uzatılırsa, Hıristiyan çağımızın başlamasından 4713 yıl öncesinin, ilk on beş yıllık döngünün, ilk Ay döngüsünün ve ilk Güneş döngüsünün başladığı tarih olduğu bulunur. Bu dönemin başını o yılın Ocak ayının ilk gününe yerleşti-

rirsek, bizim kaba Hıristiyan hesaplarımızdan ilkinde Jülyen Takvimi'ne göre 4714 yılını buluruz, ki bu sayının 15, 19 ve 28'e bölünmesi bize dört adet on beş yıllık Roma dönemini, 2 Ay döngüsünü ve 10 Güneş döngüsünü verir ve bunlar da o yılın temel karakterleridir...

... vs. vs.

Dr. Ussher açısından ne üzücü bir durumdur ki ölümünün üzerinden iki yüz yıl geçmeden, eski Mısır harikaları meydana çıkarıldı. O zamanın Tanrıbilimcileri yadsınamayacak bir gerçekle boğuşmak zorunda kaldılar: Tanrının yeryüzünü yaratmakla uğraştığını düşündükleri yıllarda, güçlü ve sofistike bir devlet Nil ırmağı kıyılarında dev tapınaklar inşa etmiş; son derece ileri uygarlığı sayesinde tahıllar, meyveler yetiştirip şarap üretmiş; Gize piramitlerini yapmış; ve sofistike bir yazı formu icat etmişti. Ve bunlara çok benzeyen ilerlemeler aynı dönemde Mezopotamya, Hindistan ve Çin'de yaşayan halklarca da kaydedilmişti.

Yahudiler, Müslümanlar ve Bilim

Yakın zamana dek —ister Katolik ister Protestan olsunlar— Hıristiyanların çoğuna evrenin bir anda ve altı günde yoktan var edildiği öğretiliyordu. Öte yandan Yahudiler genellikle Kutsal Kitabın bu konuyla ilgili pasajlarını çok farklı şekilde ele alıyorlardı. Yaratılışın tam niteliği hakkında pek çok küçük fikir ayrılığı mevcuttu ama bu farklı görüşlerin hiçbiri sapkınlıkla suçlanmıyordu. Yahudilerin yetiştirdiği en büyük dahilerden biri olan —doktor, Tanrıbilimci, yorumcu, filozof ve bilgin— Moses Maimonides Müslüman İspanya'da doğmuş olduğu için eserlerinin çoğunu Arapça yazmıştı. Maimonides, 1204'te öldüğünde, ardında bıraktığı eserlerin büyük kısmı varoluş ve inançla ilişkiliydi. Kopernik öncesinde pek çok bilginin düştüğü tuzağa düşüp, insanın yeryüzündeki

yaratıkların en yücesi ve Tanrının yarattığı evrenin merkezi olduğuna inanmadı. *Aklı Karışanların Rehberi* adlı eserinde şöyle yazıyordu:

> Evrenin tamamının ya da parçalarının varoluş amaçlarının ne olduğunu araştırırken yaşanan en büyük kafa karışıklığının altında, insanın kendi hakkındaki yanılgısı ve tüm varlıkların kendisine hizmet etmek için yaratılmış olduğu sanısı yatar. Her şeyin kendisine hizmet etmek için var olduğunu ancak budalalar düşünür ... ama eğer insan evreni araştırır ve onu anlarsa, kendisinin onun ne kadar küçük bir parçasını oluşturduğunu bilir.

Maimonides aynı kitabın sonraki sayfalarında şunu belirtiyordu: "Sürüp giden varoluşun tümü ile karşılaştırıldığında tüm insanlık ve tabii tüm diğer türler solda sıfır kalır."

Maimonides sadece yaratılış konusunu ele alan, *Maaseh Bereshit* ("Yaratma İşi") başlıklı ayrı bir kitap yazmıştı. Kutsal Kitapta yaratılış, diye yazıyordu, "metaforlarla anlatılır, bunun sebebi de, eğitimli olmayanlara başka, eğitimli olanlara başka mesaj vermektir." O halde, açıktır ki metnin yorumlanması gereklidir; ve dördüncü bölümde gördüğümüz gibi, her ne kadar ortodoks Museviler *Tora*'ya sözcüğü sözcüğüne bağlı kalınması gerektiğini öne sürse de, Yahudilerden *Tora*'yı yorumlamaları beklenir, hatta talep edilir. Bu aslında daha sonra ortaya çıkacak bilimsel düşünceye verilmiş bir destektir. Sekiz yüzyıl önce, daha Hıristiyan Kilisesi yaratılışla ilgili bazı yorumları sapkınlık olarak suçlamaya başlamamışken, Maimonides, evren hakkındaki en geçerli bilimsel görüşün, sadece kendi çağdaşlarını değil gelecek kuşakları da etkilemiş olan seçkin Yunan filozofu Aristoteles'in görüşü olduğuna işaret ediyordu. Aristoteles evrenin ezelden beri var olduğunu yazmıştı. Evren sabitti, değişmiyordu ve içindeki tüm madde korunuyordu. Bu görüş Kutsal Kitapta be-

lirtilenlere tamamen zıttı. Ama Maimonides, Aristoteles'in maddenin sonsuz olduğu sonucuna varmadığını savunuyordu. Maimonides, maddenin sonsuzluğu düşüncesi ile Tanrısal yaratılış düşüncesi felsefi açıdan eşit derecede kabul edilebilir alternatifler olduğu için, *Yaratılış* kitabındaki açıklamayı benimsemeyi tercih ettiğini söylüyordu. Ama eğer Aristoteles'i haklı çıkaracak yeni kanıtlar bulunursa, Kutsal Kitabı yeniden incelemek ve oradaki ifadeleri bilimsel teoriye uydurmak için yeniden yorumlamak gerekeceğini belirtti. Musevilik, bilimsel araştırmaya daima böylesine esnek bir tutumla yaklaşmıştır.

Bir başka büyük Kutsal Kitap yorumcusu olan Nachmanides (1270 yılında ölmüştür), Kutsal Kitaptaki Yaratılış öyküsünün sadece genel hatlarıyla anlatıldığını belirterek biraz daha ileri gitmişti. Kutsal Kitabın esas amacı bir öykü anlatmaktan çok, hiçbir şeyin Tanrının buyruğu olmaksızın yaratılmadığını ifade etmekti. Bu nedenle, Musa'nın beş kitabını her zaman sözcüğü sözcüğüne kabul etme eğiliminde olan Yahudiler de Yaratılış öyküsüyle ilgili olarak Hıristiyanların yaşadığı gibi büyük bir sorun yaşamamışlardı.

Bu dönemde Müslüman İspanya'dan (en azından bir süre için) bu kadar çok Yahudi filozofunun çıkmış olması rastlantı değildir. Pek çok dili iyi biliyor olmakla birlikte, gerçekten de, birçok erken Ortaçağ Yahudi bilgini, bilgesi, şairi ve din adamı kitaplarını İbraniceden çok Arapça yazmıştır. Córdoba ve Toledo'nun yanı sıra Bağdat, Şam ve Kahire gibi Müslüman kentleri önemli uygarlık merkezleriydi. Bu kentler Avrupa'nın geri kalan kısmı ve Anadolu'nun hiç yaşamadığı türden uzun ve kesintisiz bir istikrar dönemi sırasında geliştiler. Müslümanlar Avrupa'yı geri kalmış, düzensiz, stratejik bakımdan önemsiz bir yer olarak görürken, Hıristiyan Avrupa ve yerlerini gitgide sağlamlaştıran din adamları hiyerarşisi, bu iltifata, Müslümanları kültürel bakımdan aşağı kâfirler olarak kabul etmek suretiyle karşılık veriyorlardı. Bu neden-

le, 12. yüzyıldan önce İslam topraklarında yapılan ilk bilimsel buluşlar Hıristiyan Avrupa tarafından göz ardı edilmişti.

Córdoba Müslüman İspanya'nın başkentiydi; dünyanın çeşitli yerlerinden bilgin ve öğrenci çeken bir aydınlanma ve öğrenme merkeziydi. Pek çok elyazması burada toplanıyordu. Bugünlerde akademik başarıyı makale ya da kitap sayısıyla ölçüyoruz. Bu ölçüte göre, 9. yüzyıl Avrupa'sı ilginç bir karşılaştırma tablosu sunuyor. Bugün İsviçre sınırları içinde bulunan Aziz Gall Manastırı kütüphanesinin o zamanlar Hıristiyan Avrupa'daki en büyük kütüphane olduğu ve raflarında otuz altı cilt bulunduğu söyleniyordu. Bazı Müslüman kaynaklara göre, Córdoba Kütüphanesi yarım milyondan fazla cilt içeriyordu.

Yahudiler *kehilot* adı verilen küçük cemaatlerde, Hıristiyanlar manastırlarda araştırma yapıyorlardı. Müslümanlar üniversite fikrini 7. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın başları arasında geliştirdiler. Avrupa'da ilk kurulan üniversiteler Paris'teki üniversiteler ve Oxford Üniversitesi idi. Bu üniversiteler 13. yüzyılda ve daha çok İslam ülkelerindeki üniversiteler gibi vakıf olarak kuruldular. Bu Avrupa üniversitelerinin örgütlenmesi de İslam ülkelerindekilere benziyordu. Örneğin, mezun (*sahib*) ve öğrenci (*mütefekki*) ayrımı da İslam üniversitelerinden alınmışa benzemektedir.

762 yılında Halife el-Mansur Bağdat'ı kurdu ve Arap imparatorluğunun yeni başkenti yaptı. O günlerde imparatorluğun dinsel atmosferinde hoşgörülü, seküler ve kısmen entelektüel bir hava esiyordu. Doğuyla yapılan ticaretin geliştiği göz önünde bulundurulacak olursa, Arap bilginlerinin ufkun ötesine bakmaları doğaldı. Bizans kanalıyla klasik Yunancayı, Hindistan ve Çin kanalıyla matematiği öğreniyor ve İran kanalıyla da tıp bilgilerini çoğaltıyorlardı. Müslümanlar Yahudilere hoşgörüyle yaklaşıyorlardı ve bazı Yahudiler saray hekimi veya bilgini olabiliyordu. Çin'den abaküsü, Hindistan'dan sayı ve ondalık sayı sistemini aldılar. Yapıları inşa et-

mek için trigonometriyi, süslemek için de geometriyi kullanıyorlardı; bu süslemelerin örneklerini günümüzün harikulade camilerinde görebiliriz. Batlamyus'un astronomi sistemi önemliydi çünkü namaz vakitlerini ve bayram günlerini tespit etmeye yardımcı oluyordu. Astronomi, manyetik pusulanın yokluğunda, Müslüman dünyasının herhangi bir yerinde bulunan bir yerleşimde, Mekke'nin hangi yöne düştüğünü belirlemek için kullanılabiliyordu.

Matematikte, Arapların Hintlilerin yardımıyla keşfettiği sıfır sayısı ve Hintlilerden doğrudan doğruya aldıkları ondalık sayı sistemi yavaş yavaş Avrupalılarca öğrenilip kullanılmaya başladı ve sonunda gerçekleştirdiğimiz bilimsel devrimin temelini oluşturdu. Matematiksel işlemleri çok kolaylaştırdığı için Avrupalılar Arap rakamlarını benimsediler. Çözülmesi günler alan problemleri dakikalar içinde çözmeye başladılar. Eğer bundan kuşku duyuyorsanız, süpermarket faturanızı Roma rakamları kullanarak hesaplamayı deneyin. Ve cebrin önemi artıyordu. Her ne kadar cebir eski Yunanlılar tarafından kullanılıyor idiyse de kuşkusuz Arapça olan bu sözcük Kahire'de yaşamış matematik dehası El-Harezmi'nin (790-840) çok önemli bir eserinin adından türetilmişti. El-Harezmi aşırı derecede bilgili bir matematikçiydi ve bilgisinin bir kısmını da Hindu kaynaklarından edinmişti. Trigonometri, astronomi/astroloji, coğrafya ve kartografiye yaptığı çok önemli katkıların yanı sıra, cebir yaklaşımı sayesinde lineer cebir problemleri ve iki bilinmeyenli denklemler için çözüm yöntemleri geliştirdi. Teoremlerini *El-Kitab el-Muhtasar fi'l Hesab el-cebir ve'l Mukabele* yani *Cebir ve Denklem Hesabı Üzerine Özet Kitap* adlı eserinde yayımladı. Bu kitap Latinceye ilk kez 12. yüzyılda çevrildi ve "algebra" yani *el-cebir* terimi Batılıların matematiksel söz dağarcığına bu kitaptan geçti. "Algoritma" terimi de bu matematikçinin Latinceye Alghorismus olarak geçen adından türetildi.

Tamamen olumlu nedenlerden ötürü olmamakla birlikte, değinilmesi gereken bir başka Müslüman bilgin de, 815'te ölen Cabir bin Hayyan'dır. İslam dünyasının en önde gelen kimyacısı olduğu söylenir. *1001 Gece Masalları*'nda konu edilen, sanatçıların koruyucusu ünlü Halife Harun el-Reşid'in saray doktoru olmuş bir Şii idi. Bazı kaynakların verdiği bilgilere bakılırsa yaklaşık 2000 adet eser kaleme almıştı; hepsinin elyazması olduğu düşünülecek olursa, bu şaşırtıcı derecede büyük bir sayıdır. Pek çoğunu geçimimi sağlamak için, üstelik de bilgisayar kullanarak yazdığım üç yüz adet makaleye bütün ömrümü verdiğimi söyleyebilirim. Cabir'i asıl ünlü kılan şey, onun tüm Ortaçağ boyunca araştırmacıların ilgisini çekmiş simya "biliminin" kurucusu olmasıdır. Cabir, cıva ile sülfürü karıştırıp zincifre adlı kırmızı bileşiği elde edince, eğer doğru oranlar bulunabilirse aynı yöntemle altın elde edilebileceğine de inanmıştı. Cabir'in eseri, en azından kısmen, Avrupa biliminin birkaç yüz yıl geri kalmasından sorumludur.

Hüneyn bin İshak (808-873) yine Harun el-Reşid ile ilişkili bir başka önemli kişidir. Bir hekimdi; Bağdat'taki Bilgelik Evi'nin en önde gelen çevirmeni olarak elde ettiği başarılar, sahip olduğu tıp becerilerinden daha önemlidir. Bu başarılarını matematiğin tarihteki en parlak dönemlerinden birinde kazandı ve bulunduğu pozisyon itibariyle matematiğe önemli katkılar yaptı. Çevirmenlik bir nevi aile mesleğiydi. Oğlu İshak bin Hüneyn, Öklit'in *Öğeler* adlı eserini Arapçaya çevirmesiyle ün kazandı. Hüneyn'in Suriye'de yaşayan ailesi İslamın yükselişinden önce Hıristiyandı ve kendisi de bir Hıristiyan olarak yetiştirilmişti. Harun el-Reşid, Yunan felsefesi kaynaklarına erişmek isteyince, Aristoteles, Platon, Hippokrates, Öklit, Pisagor ve diğer düşünürlerin eserlerini bulmayı denemek amacıyla Yunanistan'a bir sefer düzenledi. Yunancayı Bağdat'taki diğer bilginlerden daha iyi bildiği için muhtemelen bu sefere Hüneyn de katılmıştı. Hüneyn gerçek bir

akademisyen ve koleksiyoncu gibi davrandı. Özel bir tıp elyazmasını nasıl aradığını takıntılı bir titizlikle anlatır: "[Elyazmasını] ciddi olarak aradım, onu bulmak için Mezopotamya ülkelerine, Suriye, Filistin ve Mısır'a yolculuk ettim, en sonunda İskenderiye'ye gittim, ama sadece Şam'da yarısını bulabildim." Hüneyn bu ülkelerdeki bütün sahafları dolaştı. Hüneyn'in Arapçaya çevirdiği, Platon ve Aristoteles'inkiler dahil pek çok Yunanca metin bu ülkelerden bulunup Bağdat'a getirildi. Sonraki yüzyıllarda yaşayan birçok Avrupalının eski Yunan elyazmalarıyla tanışması, Hüneyn gibi Arap bilginlerinin yürüttüğü dedektiflik faaliyeti sayesinde mümkün olmuştur. Eğer bu bilginler olmasaydı, bu metinler sonsuza dek kaybolurdu.

Müslümanlar bilgi geliştirmede böylesine bir üstünlük elde etmişken modern bilimin neden İslam topraklarında değil de Avrupa'da ortaya çıktığı bir merak konusudur. Yanıt, bilginlerin araştırmayı tercih ettikleri yönle ilgili olabilir. Anlaşılan, bazı Müslüman önderler, tıpkı erken Ortaçağ Avrupa'sındaki bazı hükümdarlar gibi, doğal dünyayla ilgili araştırmalara gitgide daha az saygı gösterir olmuştu. Akademik uğraşılara hoşgörüyle bakılıyordu ama öğrenme etkinliği *Kuran* araştırmaları ve "yabancı" araştırmalar olarak iki kategoriye ayrılmıştı. "Yabancı" araştırmalar, Yunanlılardan elde edilen bilgilere dayanılarak incelenen konuları kapsıyordu. Akılcı Arap düşünürleri de vardı ama din adamlarının çoğu bu tür entelektüel uğraşıları *Kuran*'ın otoritesine bir tehdit olarak görüyorlardı. 10. yüzyılın sonlarına doğru, barışın bozulması ve zenginliğin azalmasıyla birlikte yükselen tutucu bir tepki Müslüman dünyasının bilimde daha ileri gitmesini engelledi. İslam dünyasını yavaş yavaş egemenliği altına almayan başlayan ortodoks görüş şuydu: İnsan bütünüyle akılcı bir varlık değildi ve İslam öğretisi içerisinde Tanrının yarattığı varlıkların sistematik bir şekilde araştırılmasına yer yoktu.

İspanya'nın Müslüman kesiminin yönetiminde gerçekleşen değişimler bilime yönelik katı ve düşmanca bir yaklaşım benimseneceğinin işaretiydi. Córdoba ve Toledo gibi kentler 8. yüzyıldan 11. yüzyıla dek refah ve entelektüel etkinlik bakımından altın çağlarını yaşadılar. 1031'de Müslüman Córdoba krallığında yönetim değişikliği oldu ve Toledo Hıristiyanların eline geçti. Kastilya kralı VI. Alfonso, Toledo'yu ülkesinin merkezi haline getirdi. Sonraki yıllarda fanatik dindar Almoravidler Kastilya krallığına meydan okudular. Almoravidlerin egemenliğinin artması bu bölgede daha önce hâkim olan hoşgörülü yönetim tarzını gölgede bıraktı. 1147'de Hıristiyan Portekiz'in Lizbon kenti püriten Almohadların eline geçti. Bu grup başlangıçta Muhammed bin Abdallah bin Tumart tarafından yönetiliyordu. Bu kişi Atlas dağlarından gelmiş bir Berberi idi ve fanatik bir gerici olmak için uygun özelliklere sahipti. Bir mahyacı olan babası onun çok sağlam bir din eğitimi almasını sağlamıştı ve bin Tumart gençliğinden bu yana çok dindar bir kişi olarak tanınıyordu. O kadar dürüst biriydi ki "başkalarının gevşekliğini çok katı şekilde eleştirdiği" için, Mekke'ye yapılan bir hac seferinden kovulmuştu. Bir kaynak onu, "ufak tefek, çirkin, biçimsiz ve dilenci hayatı yaşayan biri" olarak tanımlamıştır. En büyük endişesi, tek bir Tanrı olduğuna ilişkin katı bir görüşü yaymaktı. Bu görüş, bu tekliğe aykırı düşeceği için, Tanrının sıfatlarının Tanrıdan bağımsız şekilde var olabileceği iddiasını reddediyordu. Bu nedenle, Tanrı Yahudilerin Tanrısı gibi hem iyi hem kötü olamazdı. Muhammed bin Abdallah her şeyin yazgısının Tanrı tarafından çizildiğine de inanıyordu. Dinsel yasalara sıkı sıkıya bağlı biri olduğunu öğrenmek herhalde hiç şaşırtıcı olmazdı.

Bu döneme ilişkin bir öykü, değişen dinsel inanç iklimi hakkında bize fikir verir. Öykü, Batıda Averroes adıyla bilinen, 12. yüzyılda Córdoba'da yaşamış büyük İslam filozofu İbn Rüşd'ün öyküsüdür. İbn Rüşd, Maimonides ile tam ola-

rak aynı dönemde yaşamıştır ve Maimonides ile karşılaşmış olması da mümkündür. Bir hekimdi ve Córdoba'nın başyargıcıydı. İbn Rüşd, İslam öğretisinin pek çok öğesini Yunan felsefesiyle, özellikle de Platon'un *Devlet* adlı eseriyle bütünleştirdiği için, bu dönemde kaydedilen entelektüel gelişmede epey etkili oldu. İbn Rüşd'ün yorumları sonraki yüzyıllarda Yahudiler ve Hıristiyanları da çok etkiledi. Önemli eserlerinin çoğunda, dinin felsefi bakımdan incelenmesi fikrini Tanrıbilimcilere karşı savundu. O tarihlerde Seville'de yaşayan Halife Ebu Yakup Yusuf ve oğlunun özel hekimi olarak sarayla yakın temas kurdu. İbn Rüşd, katı dinsel inançlara sahip olmasına karşın felsefeye meraklı olan Halife'ye ilk kez 1169'da takdim edildi. Halife'nin sorduğu ilk soru İbn Rüşd'ü dehşete düşürdü. Gökyüzü yaratılmış mıydı, yaratılmamış mıydı? İbn Rüşd korkudan titreyerek Halife'ye bu soruya yanıt veremeyeceğini söyledi. Halife, sorusunu kendisi yanıtlayıp İbn Rüşd'ü rahatlattı. İkisi uzun uzun sohbet ettiler. Ardından, Halife İbn Rüşd'e değerli armağanlar vererek huzurundan ayrılmasına müsaade etti. Ama İbn Rüşd'ün öyküsü bu dünya olup bitenlerin üzücü bir yansımasıydı. İbn Rüşd, Aristoteles'i "Tanrı tarafından seçilmiş bir adam" olarak övdükten sonra, Müslüman din adamlarının şiddetli bir saldırısına uğradı, öğretisi suçlu bulundu ve kitapları yakıldı. 1198 yılında Fas'ta öldü. Yaratılış gibi bir şeyin felsefi açıdan doğru ama Tanrıbilimsel bakımdan yanlış —ve bunun tersinin de söz konusu— olabileceğini belirttiği için, ölümünden sonra Hıristiyanlar tarafından da suçlu bulundu.

İslam dünyasında radikal dincilerin yıldızının parlamasıyla birlikte, bilimde üstünlük yavaş yavaş Avrupalılara geçmeye başladı. Ve Müslüman İspanya'daki zengin bilgi birikimiyle temas kuran Avrupalıların sayısı gitgide arttı. Önemli Arapça ve Yunanca eserler Latinceye çevrilmeye ve tüm Avrupa'daki öğrenim merkezlerine ulaşmaya başladı. Bu eserler manastır kitaplıklarına Burgonyalı rahip Aziz Anselm (1033-

1109) gibi nüfuzlu din adamlarının dinsel inançta aklın oynadığı rolü vurguladıkları bir dönemde ulaştı.

Kutsal kitaplarda anlatılan yaratılış öyküsü yüzyıllarca sürekli "bilimsel" ve pek de bilimsel olmayan açıklama girişimlerine yol açtı. Bence bu girişimlerin hiçbiri pek aydınlatıcı olmadı. İnsan, inançların en şiirsel, en değerli ve en eskisine mantıklı bir açıklama bulmak için inanılmaz derecede çok çaba harcamıştır. Bu inancın bu kadar önemli olmasının sebebi, sürekli karşılaştığımız gibi, pek çok farklı yaratılış öyküsünde yinelenmesidir.

Birkaç yıl önce, ağırbaşlı İsrailli fizikçi Nathan Aviezer bir konuşma yapmak için Londra'da benim devam ettiğim sinagoga geldi. Bu neredeyse gerçeküstü bir olaydı: Bir Şabat günü olduğu ve bir ortodoks sinagogunda bulunduğumuz için, Aviezer'in tahtaya yazı yazmasına ya da saydam göstermesine izin veremezdik (ortodoks bir Yahudi olduğu için zaten kendisi de bunu istemezdi). Bu yüzden, yaratılış fiziğini konu alan dersini, bir gün önce hazırladığı üç boyutlu karton grafikleri göstererek anlatmayı tercih etti. Aviezer tam bir Maimonides üslubuyla söze başladı. "Modern fizik ile Kutsal Kitapta anlatılan yaratılış öyküsü arasında bir çelişki olmaması icap ediyor," dedi. En geçerli bilimsel kuram olan Büyük Patlama teorisinin evrenin on ila yirmi milyar yıl önce tek bir noktanın bir anda genişlemesiyle ortaya çıktığı fikrini ürettiğini belirtti. Hiçbir şey yokken, bir anda bir enerji ve madde patlaması ya da bir ışık topu meydana gelmişti. Aviezer, "Tam da Kutsal Kitapta anlatıldığı gibi: Tanrı, 'Işık olsun' dedi ve ışık belirdi," diye konuştu. 20. yüzyıla dek bu cümle bilginlerin aklını karıştırmıştı, çünkü Tanrının Güneşi ve yıldızları yaratmasından önce ışığın var olduğunu akla getiriyordu. Ama Büyük Patlama bu karışıklığa bir son verdi: Işık yıldızlardan önce meydana gelmişti. Ve Aviezer, "Herkesin 'gün' kavramıyla ilgili bazı endişeleri var ama kısaca söylemek gerekirse, *Yaratılış* kitabında sözü geçen 'gün' yirmi dört

saat anlamına gelmiyor... Burada Tanrının Güneşi yaratmasından önceki günlerden söz ediliyor, dolayısıyla bunların dünyanın dönüşüyle ya da bizim zaman kavramımızla ilişkili olması gerekmiyor," dedi.

Profesör Aviezer, dinsel görüşler ile bilimsel bilgiyi bağdaştırmak için çok çabalayan bilginlerden biridir. Herhalde dinleyicileri arasında din ile bilimi bağdaştırmanın çok gerekli olmadığını düşünenler de olsa gerek. Kuşkusuz Aviezer kendi sorgulamasını yapmakta özgürdür; ama, göreceğimiz gibi, eski çağlarda yaşasa bu kadar talihli olmayabilirdi.

Bir Çiçek Pazarında Yakılan Bilgin

Roma'da Campo de Fiori yani "Çiçek Meydanı"nı ziyaret edecek olursanız, hayal kırıklığına uğrayabilirsiniz. Burası Roma'nın en şık yerlerinden biri değildir, hatta bir meydan bile sayılmaz. Harap binaların arasına sıkışmış, etrafı barlarla çevrili küçük bir açıklıktır ve burada gündüz saatlerinde, çoğu ucuz oyuncaklar satan seyyar satıcılarla dolu karman çorman bir sebze-meyve pazarı kurulur. Ama bir zamanlar çiçeklerle dolu bir alandı ve korkunç bir infaza sahne olmuştu. Günümüzde bu meydan gizemli ve netameli siyah bir heykelin egemenliği altındadır. Bu figür Giordano Bruno'dur. Giordano Bruno, 1600 yılında burada yakılmıştır.

Kopernik'in ölümünden birkaç yıl sonra doğan Bruno bir Rönesans insanıydı. Rönesans'ta bilim kendisine dinden ayrı bir yol çizmeye girişti ve bilginler çok geçmeden doğal dünya hakkında teoriler üretmekle yetinmeyip onun üzerinde deneyler yapmaya başladılar. Yeni oyuncaklar —kimyasal maddeler, mercekler, saatler, ölçü araçları— geliştiriyorlardı. Bruno kesinlikle bir bilgin değildi; aslında, Kopernik'in kuramlarını desteklemekle birlikte, astronomi bilgisi yetersizdi. Ama evrenin nasıl yorumlanacağıyla ilgili olarak akılcı bir görüşe sahipti.

Napoli'de doğan Bruno daha en baştan beri, önce okulda, Dominiken tarikatına rahip olarak katılmasından sonra da kilisede uyumsuz biriydi. Genç bir rahipken benimsediği aykırı görüşler yüzünden başı Roma ile derde girdi ve Fransa'ya kaçtı. Dominiken alışkanlıklarını bir kenara bırakarak Paris'e gitti ve orada öğretmenlik yaptı. Ünü çoktan yayılmış —"özel güçlere" sahip olduğu ve insanlara belleklerini kuvvetlendirmeyi öğretebildiği söyleniyordu— ve kazandığı saygınlık Kral III. Henry'nin merakını uyandırmıştı. Kral onun bir büyücü olup olmadığını öğrenmek için can atmıştı. Bugün, Dominiken rahiplerinin giydiği pelerine bürünmüş netameli heykelini görünce, onun bir tür büyücü olduğunu sanmak işten bile değildir. Bruno'nun bilgiyi daha etkili biçimde organize etmeye dayanan bellek kuvvetlendirme yöntemi modern psikologlara tanıdık gelebilir. Ama zihinsel teknikler Bruno'nun en çok ilgilendiği konu değildi. Kilise'de gözlediği yetersizliklerle daha çok ilgileniyordu. Hıristiyanlığın tamamen akıldışı, doğa felsefesine aykırı ve öteki dinlere zıt olduğunu yazdı. Sözüm ona vahiy yoluyla gelen bir inancın bilimsel temelden yoksun olduğunu ileri sürüyordu.

Fransızlar ona beklediği türden bir ünlü statüsü bahşetmeyince, Bruno yeni olanaklar aramak için Protestan İngiltere'ye gitti. Burada Kopernik'in fikirlerini yaymaya başladı. Bunlar Aristoteles'in izinden gitmeyi tercih eden Oxford akademisyenlerinin kaşlarının çatılmasına sebep olan fikirlerdi. Aslında, 1580'lerde Kopernik'in fikirlerini tek bir öğretmen bile açıkça desteklemiyordu. Bruno İngiltere'de Kraliçe Elizabeth'in huzuruna çıktı. Kraliçe'nin huzurundayken büyük bir coşkuya kapıldı. Kraliçe'nin bir diva, bir Tanrısal figür, kutsal bir Protestan hükümdar olduğunu düşünüyordu. Bruno İtalya'ya döndükten sonra Tanrıtanımaz, kâfir ve sapkın olarak yargılandığı sırada, onun bu tür görüşlerinin Papa'nın hoşuna gitmesi beklenemezdi. Görüşleri Bakire Kraliçe'nin

bile hoşuna gitmemişti. Kraliçe onun asi, radikal, yıkıcı ve tehlikeli biri olduğunu düşünmüştü.

Bruno başına dert üstüne dert açıyordu. Pervasızca dile getirdiği muhalif görüşleri Avrupa'da, özellikle de Roma'da gitgide daha çok dikkat çekiyordu. Meryem'in bakireliğinin, çarmıha gerilişin ve Şarap Ekmek Ayini'nin gizemlerini anlamsız kılan sapkın bir felsefe vaaz ediyordu. Yalnızca cahillerin Kutsal Kitaba harfiyen bağlı kalacağını ve Kilise'nin kendi çıkarını korumak için cahilliği özendirdiğini iddia ediyordu.

Almanya'ya yaptığı bir yolculuktan sonra, İtalya'ya dönmeye karar verdi. Bu ilginç bir tercihti çünkü Engizisyon tarafından aranan biriydi. İtalya'ya vardıktan sonra, (muhtemelen eski Doç Alvise Mocenigo'nun bir akrabası olan) Mocenigo adlı genç ve zengin bir adam onu düzenbazlıklar kenti Venedik'e davet etti. Mocenigo ona kalacak bir yer verdi ve sonra da resmi makamlara onun hakkında suç duyurusu yaptı. Venedik Cumhuriyeti onu Kilise'ye teslim etmeden önce bir süre hapsetti. 1593-1600 yılları arasında papalığa ait bir cezaevinde kaldı. Tarihsel kayıtlar hiç yayımlanmadığı için, işkence görüp görmediğini bilmiyoruz ama muhtemelen görmüştü. Bruno 1598'de Engizisyon tarafından birkaç kez sorgulandı ve suçlu bulundu. "Görüşünü gözden geçirmesi" için kendisine kırk gün süre tanındı; başlangıçta görüşlerinden vazgeçeceğine söz verdi ama herhalde sonra "aptallığını tekrarladı". Düşünüp taşınması için verilen ikinci kırk günün sonunda Bruno'nun yine tövbe etmemesi Papa'yı ve Engizisyon'u şaşırttı. İki yıl daha tutuklu kaldıktan sonra, cezası tebliğ edilmek üzere 9 Şubat 1600 tarihinde Başengizitör'ün sarayına götürüldü. Kendisine verilmiş olan acımasızca ceza uzman yargıçlar ve kentin valisi önünde açıklandı.

Ölüm cezası aldığını duyunca Bruno'nun söylediği sözler, onun Engizisyona ümitsizce de olsa bir psikolojik savaş açtığına işaret ediyor olabilir: "Belki de benim yargıçlarım, siz bu

cezayı bana okurken benden daha çok korkuyorsunuzdur." Tövbe edip etmeyeceğini görmek için cezanın infazı sekiz gün daha ertelendi. Ama bir faydası olmadı. Bruno bir sırığa bağlandı ve ateş yakıldı; ölürken kendisine bir haç uzatıldı ama o meydan okurcasına haçı elinin tersiyle itti.

Bilimin Orta Parmağı

Londra gibi trafiği yoğun bir kentte araba sürenler, bazı motosiklet sürücülerinin tuhaf bir el hareketi yaptığını görmüş olabilirler. Bir protesto ifadesi olan bu hareket bir elin yumruk yapılmış halde havaya kaldırılması ve sadece orta parmağın açılıp dik tutularak hafifçe sallanmasından ibarettir. Terbiyem bu hareketin asıl anlamını açıklamama izin vermiyor.

Floransa kenti biraz bu gayriresmi trafik işaretini anımsatan müstehcen bir nesneye sahip olmaktan gurur duyar. Daha çok ziyaret edilen Uffizi Sanat Galerisi'nin birkaç yüz metre ilerisinde yer alan Bilim Tarihi Müzesi'nde yumurta şeklinde küçük bir cam kap bulunur. Bu kabın yüksekliği on beş santimdir ve içindeki nesnenin daha iyi görülmesi için kapağının kaldırılması mümkündür. Söz konusu nesne 360 yıl önce mumyalanmış korkunç bir et ve kemik parçasıdır. Müze personeli tarafından büyük bir ciddiyet ve titizlikle bakımı yapılan bu nesnenin bir Katolik azize ait kutsal emanet olduğu düşünülebilir.

Aslında bu nesne Galileo Galilei'nin sağ elinin orta parmağıdır; sonsuza dek meydan okuyacakmışçasına, hâlâ gökyüzünü işaret etmektedir. Galileo tüm zamanların en büyük bilginlerinden biriydi; matematikçi, deneyci, gökbilimci ve modern fiziğin kurucusuydu. Ve bir Katolik olmasına karşın, Galileo'nun çalışmaları bilimsel araştırmanın dinden ayrılmasına ve bilimin dünyayı açıklamakta kullanılan bir araç olarak dinin yerini alma özgürlüğünü kazanmasına yardımcı oldu.

Galileo, 1510 yılı civarında, dünyanın güneşin çevresinde döndüğü sonucuna ulaşan Kopernik'in fikirlerinden çok etkilenmişti. Birtakım sebeplerden ötürü, Kopernik dikkatlerin kendi kuramı üstünde toplanmasını istememişti. Geliştirdiği gökbilim modelinin pek çok soru yarattığının farkında oluşu bu sebeplerden sadece sonuncusuydu. Eğer dünya sürekli hareket ediyorsa, neden kulaklarımıza rüzgâr çarpmıyor, neden okyanuslar çalkalanıp taşmıyordu? Kopernik'in işini güçleştiren şey kullandığı yöntemdi; onun bilimsel yöntemi ayrıntılı gözlemlere değil, sadece akıl yürütmeye dayanıyordu. Bu, eski Yunanlılar tarafından gerçekleştirilen "bilim" türüydü; laboratuvarda deney yaparak değil, çene kaşıyarak gerçekleştiriliyordu. Galileo da ilk eserlerinden bazılarını bu yöntemle verdi. Çiçeği burnunda bir bilginken, Dante'nin *Cehennem* adlı eserinden faydalanarak, cehennemin tam yerini hesapladı. Matematiğin de yardımıyla, cehennemin koni biçiminde olduğu sonucuna ulaştı. Koni, yerkürenin içine, ucu tam yerkürenin merkezine denk gelecek ve ekseni tam Kudüs'ün merkezinden geçecek biçimde yerleşmişti ve çatısı da 5000 kilometre genişliğindeydi; Floransa Katedrali'ndeki Brunelleschi Kubbesi'nin bir modeliydi. Ama Galileo daha sonra yanıldığını anladı: Matematik o büyüklükte bir kubbenin kendi ağırlığın taşıyamayacağını söylüyordu (ve Galileo ömrünün daha sonraki yıllarının bir kısmını gizlice buna alternatif bir matematik savı oluşturmaya çalışarak geçirdi). Ama Galileo'nun olgunluk döneminde benimsediği çalışma yöntemi bilim için çok önemli bir değişimi temsil ediyordu: Galileo deneyler yapıyordu. Genellikle, kuramlarını doğrudan gözlem ve sınama yoluyla oluşturuyordu.

Sonunda Kopernik'in fikirleri, öldüğü yıl yayımlandı; ne acıdır ki eserinin bir kopyası, tam öldüğü gün olan 24 Mayıs 1543'te eline geçti. Lutherci bir papaz kitaba ihtiyatlı bir önsöz yazmıştı. Bu önsözde, Kopernik'in ortaya koyduğu modelin evrenin gerçek halini betimlemediği, sadece hesapla-

maları kolaylaştıracak matematiksel bir aygıt olduğu belirtiliyordu. Kilise otoritelerinin Kopernik'in modelinden hiç hoşlanmamış olabileceğini düşünmek için birtakım nedenler mevcuttur. Martin Luther bu modele zaten karşı çıkmıştı ve sonraki yıllarda Kilise de benzeri bir tutum benimsedi. Kilise'nin böyle bir tavır takınmasının sebebi, modelin içeriğinden çok Giordano Bruno tarafından savunulmasıydı. Nitekim Bruno Güneş merkezli evren görüşünü savunurken, Galileo bu görüşe hiç sıcak bakmıyordu. Genç Bruno gibi Galileo da erken yaşta bir manastır tarikatına katılmıştı. Galileo'nun bu hareketi karşısında dehşete kapılan babası hemen onu manastırdan çıkardı ve ona tıp eğitimi aldırdı. Yıllar sonra, manastırdan ayrılıp tıp okumuş olması onun resmi kayıtlarda papazlıktan atılmış biri olarak görünmesine engel olmayacaktı.

Parlak bir öğrenci olmasına, kabul edilmiş gerçekleri sorgulamasından ötürü saygınlık kazanmasına ve entelektüel bakımdan epey kibirli davranmasına karşın, Pisa'daki üniversiteden diplomasını almadan ayrıldı. Floransa'da özel matematik dersleri vererek hayatını kazanmaya çalıştı. Boş zamanlarında sarkaçlarla deneyler yaptı. Bilime yatıracak parası olmadığı için, yerel bir aristokrat olan Marki Guidobaldo del Monte'nin korumasına girdi. Marki'nin kendisi de mekanik alanında saygın bir otoriteydi. Galileo Marki'nin nüfuzu sayesinde Pisa Üniversitesi'ne dört yıl sonra matematik profesörü olarak geri döndü. Bu alev saçlı münasebetsiz öğretmenin üniversitedeki tavır ve davranışlarından ötürü öğretmen arkadaşlarıyla mesafeli bir ilişkisi oldu; Galileo kentin pespaye semtlerinde öğrencilerle birlikte içiyor, akademisyenlerin giymesi gereken cübbeyi giymeyi reddediyordu.

Galileo 1592'de o zamanlar Venedik tarafından yönetilen Padua'da yeni bir göreve başladı. Bu onun Venedik toplumunun güçlü ve zengin kişileriyle temas kurmasını sağladı. Brenta Kanalı üzerindeki şık villasında çılgın partiler düzen-

lemesiyle ün salmış Venedikli zevk ve eğlence düşkünü Gianfranco Segafredo ile yakın arkadaş oldu. Galileo, Segafredo'nun düzenlediği cümbüşlerin müdavimi oldu ve uçarı bir hayat tarzı benimsedi. Maria Gamba ile arkadaş oldu ve hiç evlenmemiş hatta aynı evde yaşamamış olmalarına rağmen ondan üç çocuk yaptı.

Tabii, çeşitli buluşlar yapmak gibi olumlu nitelikleri de vardı. Teleskop bu buluşlarından biriydi. Aslında, bu tür aygıtların ilkini 1608 yılında Hollandalı bir mercek imalatçısı geliştirdi. 1609'da Paris'te insanlar bu yeni ve orijinal aygıtın kopyalarını tanıdıklarına armağan ediyorlardı. Galileo bu oyuncakla ilgili söylentileri duydu ve iyi tanıdığı kişilerden biri olan Peder Paolo Sarpi ile bu söylentiler hakkında konuştu. Sarpi Venedik Doçu'nun teknoloji danışmanıydı. Görüşleri Kilise otoritelerince Protestanlığa çok yakın sayılan Sarpi, Papa V. Paul tarafından Doç ile birlikte 1608'de aforoz edilmişti. Galileo en önemli buluşlarına doğru yavaş yavaş ilerlerken, siyasal koşullar, bu buluşların neredeyse hiç hoş karşılanmayacağı bir atmosfer yaratıyordu. Galileo, Papa'nın ajanları tarafından düzenlenen bir suikast girişiminden kurtulan arkadaşının teleskopun varlığından bir süredir haberdar olduğunu ama bunu kendisine söylemediğini anlayınca canı sıkıldı. Bu can sıkıcı konuyu bir kenara bırakarak, teleskopun kendi patronları için ne kadar önemli bir aygıt olabileceğini hemen kavradı. Ufukta beliren gemilerin neyin nesi olduğunu görmeyi sağlayan bir aygıt, deniz ticaretine bağımlı olan Venedik'e büyük üstünlük sağlardı.

Galileo, Venedik'e yaptığı bir yolculuk sırasında, bir Hollandalının böyle bir aygıtla Padua'ya vardığı haberini aldı. Korktuğu şey başına gelmişti. Alelacele Padua'ya geri döndü, ama Hollandalının, olağanüstü icadını Doç'a satmak amacıyla Venedik'e gittiğini öğrendi. Yirmi dört saate bu aygıtın bir kopyasını yapıverdi; üstelik onu biraz da geliştirdi, böylece teleskopun vizöründeki görüntü artık tepe taklak de-

ğil dik duruyordu. Sarpi'ye şifreli bir mesaj gönderdi ve ondan Doç'un Hollandalının teklifi hakkında karar vermekte aceleci davranmamasını sağlamasını istedi. Sarpi, Galileo'yu dinledi ve ona aygıtın daha ileri ve görkemli bir versiyonunu yapması için zaman kazandırdı. Galileo görüntüyü on kat büyütme gücüne sahip bir teleskop yaparak şık bir deri kılıf içerisinde Doç'a sundu. Doç çok sevindi ve Galileo'ya yılda 1000 altın maaşla Pisa Üniversitesi'nde bir memuriyet önerdi. Galileo teleskopu geliştirmeye devam etti, bazı Avrupalı hükümdar ve patronlara bu aygıtın birtakım versiyonlarını gönderdi. Teleskop ona hatırı sayılır miktarda kazanç getirdi. Ama başını Kilise ile belaya soktu.

Galileo artık yirmi kat büyütme gücüne sahip en iyi aygıtını kullanarak, gökyüzünü şimdiye dek kimsenin yapamadığı şekilde gözlemleyebilirdi. O güne değin kusursuz derecede pürüzsüz olduğu düşünülen Ay yüzeyinde kraterler ve dağlar bulunduğunu keşfetti. Jüpiter'in aylarının hareketlerini gözlemledi. Samanyolu'nun binlerce farklı yıldızdan meydana geldiğini keşfetti. Bulgularını *Siderius Nuncius* (Yıldızların Habercisi) adlı eserinde yayımlayarak akademik camiadaki saygınlığını perçinledi. Eser, ilk yayımlanışından beş yıl sonra, 1610'da Çinceye bile çevrildi.

Ama Galileo'nun gözlemleri kaçınılmaz bir gerçeğe işaret etmeye başladı: Dünya öteki gezegenlerle birlikte güneşin çevresinde dönüyordu. Bu gerçek, Kutsal Kitaptaki bilgilerle çelişiyordu. Giordano Bruno'nun sırığa bağlanıp yakılışı henüz belleklerden silinmediği için, Galileo bulgularını yayımlamakta ihtiyatlı davrandı. Eğer gözlemlerini kesin sonuçlara varmaksızın sunarsa Kilise ve kamuoyu bu gözlemleri mantıklı bulurdu. Ama belki de bazı insanların ne kadar mantıklı davranabileceğini iyi tahmin edememişti. Üniversiteden iş arkadaşı olan Profesör Guilo Libri'yi teleskopundan bakmaya davet ettiğinde, insan denen mahlukun ne kadar dik kafalı olabileceğini gördü. Galileo'nun eleştirmenlerinden biri olan Libri, onun

bu davetine, teleskoptan bakmasına gerek olmadığını çünkü ne göreceğini zaten bildiğini söyleyerek yanıt verdi. Libri bu davetten kısa süre sonra ölünce, Galileo da meslektaşı hakkında, yeryüzündeyken gökyüzüne bakmamıştı, şimdi gökyüzüne doğru yükselirken bakar artık, demeden edemedi.

Libri gerçeklerle yüz yüze gelmek istemiyordu ama Galileo'nun Papa hakkında iyimser olmak için sebepleri vardı. Toskana'ya bilim elçisi olarak atanmasından sonra 1611 yılında Roma'yı ziyaret ettiğinde, kendisine Papa ile diz çökerek değil ayakta durarak konuşma izni verildi; bu bir dostluk ve hoşgörü jestiydi. Papa'nın başdanışmanı Kardinal Bellarmine teleskoptan baktı ve Galileo'nun *Yıldızların Habercisi*'nde belirttiği her şeyin doğru olduğunu söyledi.

Galileo, Papa'nın huzurunda sıcak karşılanınca, Güneş merkezli evrenle ilgili fikirlerinin kabul edilebileceğini düşünerek yanlış bir izlenime kapıldı. Güneş lekeleriyle ilgili bir kitaba ek bir bölüm yazıp fikirlerini açıkladı ve altına da ismini koydu. Tabii, çıngar çıktı. Bir iki yıl sonra Galileo havayı temizlemek amacıyla Roma'yı bir kez daha ziyaret etti. Belki de işlerin bir kafa sallama ya da tokalaşma yoluyla halledileceğini umuyordu. Ama bunun yerine Kilise'yi tüm kuvvetleriyle kendisine karşı saf tutmuş halde buldu. Papa V. Paul, Kardinal Bellarmine kanalıyla Galileo'ya fikirlerini savunmaması ya da öğretmemesi talimatını verdi. Eğer bu talimata uymazsa, Engizisyon tarafından resmen uyarılacaktı.

Bu olaydan sonra bile Galileo gözden düşmedi hatta Papa'nın huzuruna çağırıldı ve Papa bizzat altını çizerek ona memuriyetinden endişe etmemesi gerektiğini söyledi. Bellarmine, Galileo'ya kendisinin cezalandırılmadığını, sadece Katolik Kilisesi'nin tüm üyeleri için bağlayıcı olan emir hakkında bilgilendirildiğini bildiren bir yeminli ve yazılı ifade vererek Papa'nın sözlerini destekledi.

Birkaç yıl içinde Galileo'nun durumu daha da kritikleşti. Papa V. Paul ve Bellarmine 1621'de öldüler. Bölgedeki siyasal

istikrarsızlıklardan ötürü kendilerini daha az güvende hissetmeden Toskana liderleri Papa'nın gazabına uğrayan kişilere koruma sağlamaya artık eskisi kadar istekli değillerdi. Yine de Galileo bazı yüksek mevkilerle bağlantılarını korumayı başardı. Barberini adını taşıyan genç bir soylunun özel öğretmenliğini yapıyordu. Ailesi, genç adama büyük bir özen ve sabırla yaklaşan Galileo'ya minnettardı. Genç soylunun amcası 1623 yılında VIII. Urban adını alarak Papa olunca, Galileo gayet kendinden emin bir tavırla, *Ayarcı* adlı yeni kitabını Barberini ailesinin arılı armasıyla süsleyip yeni Papa'ya ithaf etti. Bu armağan Papa VIII. Urban'ın o kadar hoşuna gitmişti ki kendisi yemek yerken kitabı yüksek sesle okutuyordu.

Bu içtenlikten yoksun jest Galileo'nun beğeni toplamasını sağladı ama bu olumlu hava pek uzun süre esmeyecekti. 1629'da, fikirlerinin kabul edileceğine ilişkin büyük umutlar taşıyarak, *İki Büyük Dünya Sistemi Üzerine Diyalog* adlı eserini yayımladı. Kitap iki kişi arasında geçen hayali bir tartışma biçiminde kaleme alınmıştı. Bu karakterlerden biri olan —ve Galileo'nun vefat etmiş sefih dostlarından birinin adını taşıyan— Salviati, Kopernikçi görüşü temsil ederken, Simplicio adlı karakter eski, yani Batlamyusçu görüşü savunuyordu. Galileo, Kopernikçi görüşün temsilcisine eski bir dostunun adını verip, Kilise'nin desteklediği görüşü savunan kişi için de "basit" anlamına gelen bir isim seçerek hem zekice hem de akılsızca bir iğneleme yapmış oluyordu.

Kitap ilk başta papalığın sansüründen geçti. Yetkililer metnin büyük kısmından hoşnut kaldılar ama kitaba, Kopernikçi görüşün bir gerçek değil sadece bir teori olarak sunulduğunu belirten yeni bir önsöz ve bir sonuç bölümü eklemek istediler. İçerdikleri anlam sabit kalmak kaydıyla, Galileo'nun bu eklemelerin ifade tarzını değiştirmesine ya da süslemesine izin verdiler. İşte bu izin, vahim sonuçlar doğurdu. Galileo bu izni kullanırken fazla esnek davrandı. Önsözü farklı bir yazı karakteriyle bastırdı ve böylelikle bu metinde

savunulan görüşlerin kendisine ait olmadığı işaretini verdi. Kopernikçi görüşün sadece bir teori olduğu öne sürülerek çürütüldüğü sonuç bölümündeyse, bu sözleri, kitabın başından sonuna dek bir mankafa gibi konuşan Simplicio'ya söyletti.

Önceden Galileo'nun çalışmalarından hoşlanan Papa VIII. Urban şimdi emrindeki rahiplerden, Galileo'nun kendisini enayi yerine koyduğu türünden sözler işitiyordu. Galileo'nun niyeti herhalde bu değildi. Papa Cizvitlere Galileo'yu suçlayıcı nitelikteki bütün materyalleri toplamalarını emretti. Cizvitler dengesiz bilginin Kopernikçi evren modelini benimsememesi, savunmaması ve öğretmemesi konusunda uyarıldığı Mart 1616'daki Papa-Galileo görüşmesinin tutanaklarını süratle araştırdılar. Bu uyarı, niyeti onu çürütmek olsa bile Galileo'nun Kopernikçi görüşleri dile getirmesini yasaklayacak şekilde, zekice ifade edilmişti. Son Cizvit raporu papalığa 1631 yılında Peder Melchior Inchofer tarafından iletildi. Raporda şunlar söyleniyordu: "Dünyanın hareket ettiği düşüncesi tüm sapkınlıkların en iğrenci, en zararlısı, en kepazesidir; dünyanın hareketsiz olduğu fikri üç kez kutsaldır; ruhun ölümsüzlüğüne, Tanrının varlığına ve insan biçimine bürünmeye karşı çıkanlar bile dünyanın hareket ettiğini iddia edenlerden daha çok hoş görülmelidir." Galileo sapkınlık suçlamasıyla yargılanmak üzere Roma'ya çağırıldı. Veba salgınının baş göstermesi Roma'ya gidişini geciktirdi ama Galileo, sonunda, 1633'te, kederli bir şekilde ve arterite yakalanmış bir halde, suçlamalara yanıt vermek üzere kente vardı.

Kuşkusuz Galileo'nun elinde bir koz vardı: Kardinal Bellarmine'in yeminli yazılı ifadesi. Ama Engizisyon bunu önemsemeyecekti. Sapkınlık suçlamasıyla yargılanmak üzere alenen mahkemeye çağırıldı. Eğer Galileo suçlu değilse, bu, Engizisyon'un hatalı olduğu anlamına gelirdi; ve bu da Avrupa'da aklından sapkın düşünceler geçen herkese tehlikeli bir mesaj ulaşması demekti. İşkenceyle tehdit edilen ve arteritten ötürü çok acı çeken altmış dokuz yaşındaki Galileo so-

nunda "hatalı düşünceyi yadsıyacağına, lanetleyeceğine, hor göreceğine" yemin etti. Hiçbir şekilde esnetilmeyecek olan cezası ömür boyu hapisti.

Aslında, bu o kadar da ağır bir ceza değildi. Galileo'nun Arcetri yakınlarındaki, Floransa'yı gören tepelerde büyük bir bahçesi olan ve kente yürüyüş mesafesi içinde bulunan, dayalı-döşeli, taraçalı büyük villasında kalmasına izin verildi. Galileo, 1642 yılında ölene dek burada gizlice çalışmaya devam etti. Bu yıllarda ürettiği *İki Yeni Bilim* adlı eserde —ileride Isaac Newton tarafından geliştirilen— tüm evrenin insan aklı tarafından anlaşılabilecek yasalarla yönetildiği ve matematik sayesinde öngörülebilecek güçler tarafından işletildiği görüşünü ortaya attı. Bu eser gizlice İtalya'dan çıkarılıp Hollanda'da Louis Elsevier tarafından basıldı ve tüm Avrupa'da bilimin gelişimi üzerinde hayati derecede önemli bir etki yaptı; ayrıca Elsevier Yayınevi'ne bilimsel yayınlar alanında bugüne dek süren bir saygınlık kazandırdı.

Ne gariptir ki Kilise'nin Galileo'nun büyük eseri *İki Büyük Dünya Sistemi Üzerine Diyalog*'a koyduğu yasak ta 1822'ye kadar sürdü. Bu belki de geçtiğimiz yüzyıllarda Hıristiyanlık inancının ne denli katı bir yapıya sahip olduğunun bir göstergesidir. Öteki dinlere olduğu kadar bilime de karşı çıkmıştır. Kardinal Bellarmine, Kopernik'in kuramına cennet ve cehenneme yer vermediği gerekçesiyle saldırıyordu. Cehennemin, doğal nedenlerden ötürü, dünyanın merkezinde olması gerektiğini ileri sürüyordu. Cehennem, meleklerin ve ölülerin ruhlarının ikametgâhından olabilecek en uzak yerde bulunmalıydı. Bellarmine'in bu görüşü ileri sürdüğü yıllarda İslam bilgini Molla Sadr cennet ve cehennemin her bireyin kendi imgeleminde bulunduğunu iddia ediyordu; bu arada Yahudiler cehennemin gerçekten var olmayışından ötürü mutluydular ve Yahudi Kabalacılar da Kutsal Kitaptaki Yaratılış öyküsünün harfiyen değil sembolik olarak yorumlanması gerektiğini savunuyorlardı. Bunların tersine, Batılı Hıristiyan öğretisi,

inancı sabitleştirme, *İncil*'i otorite yapma, katı bir yapıya bürünme eğilimine girdi ve böylece saldırıya açık hale geldi.

Galileo'nun öyküsünde tuhaf, ironik bir düğüm noktası vardır. Roma'nın merkezinden Fiumicino Havaalanı yönünde otomobille doksan dakika yol alırsanız, şirin bir köy olan Albano'ya ulaşırsınız. Yukarıda, güzel bir tepenin üstünde papaların yazlık konutu olan Castelgandolfo bulunur. Bu şatoya bakılınca, ikisi modern ve biri eski olmak üzere üç kubbe görülür. Bunlardan eski olanı asıl konutun bulunduğu yapının üzerini öter. Modern olan kubbelerin altındaysa Papalık Gözlemevi'ne ait iki teleskop bulunur. Buradaki Cizvit gökbilimciler tüm dünyada saygı duyulan gözlemler yaparlar. Bu teleskoplardan biri daha büyüktür ve bu daha büyük olan, merceği yirmi santimetrelik teleskopla Güneş merkezli evrenin inceleniyor olması ne kadar olağanüstüdür. 1933 yılında, Galileo'nun Engizisyon tarafından suçlanmasından tam 300 yıl sonra inşa edilmiştir. Galileo'nun asi parmağı belki hâlâ biraz sallanıyor olabilir.

Tanrı ve Doğa: İngiliz Uzlaşısı

İngiliz Reformasyonu'ndan sonra dindar Protestanların Yaratılış'a bakışlarında oldukça büyük bir değişim gerçekleşti. Cumhuriyet Dönemi'nde Cromwell'e (360 yıl önce sürgün edilmiş) Yahudilerin ülkeye tekrar alınmasına izin vermesini tavsiye eden, Cambridge Üniversitesi İbranice Profesörü Ralph Cudworth benim en büyük kahramanlarımdan biridir. Her ne kadar benim ailem Amsterdam'dan buraya ilk ulaşanlar arasında değilse de annemin atalarından bazıları Cudworth'ün ölümünden beş ila on yıl sonra ülkeye kabul edilenler arasındaydı. Babamın ailesinin bir kolu da bundan beş yıl sonra Prusya'dan gelmişti.

Cudworth, Emmanuel Koleji'nin bir üyesiydi. 1645 yılında Clare Hall'da öğretmen oldu. 1654'te İsa Koleji'ne geçti ve

orada ölene dek öğretmenlik yaptı. Kendisi o zamanın akademik düşüncesindeki belli bir eğilimin tipik örneğiydi. Cambridge'teki Platonculardan biri olan Cudworth, siyaset felsefecisi Thomas Hobbes'un önde gelen muhaliflerinden biriydi. Avrupa'da kaldığı dönemde Galileo ve Descartes ile tanışmış olan Hobbes, tüm evreni materyalist ilkelerle açıklamak istiyordu. Onun ateizmi insanın Tanrısal kökenli herhangi bir özelliğe sahip olabileceğini reddediyordu. Hobbes, insanın temel varoluş biçimini "zavallı, yalnız, müstehcen, hayvansal ve kısa" olarak tanımlamasıyla ünlüydü. Doksan yaşında ölümle yüz yüze geldiği zaman Hobbes'un kiliseye gidip gelmeye başlaması ve materyalizmini biraz gemlemesi belki de çok şaşırtıcı değildir.

Cudworth'un bazen Parlamento'ya verdiği vaazlar ileride bir Anglikan âdeti halini alacak hoşgörü ve merhamet geleneğinin bir kısmını oluşturuyordu. *Gerçek Entelektüel Evren Sistemi* başlıklı büyük eseri 1678'de yayımlandı. Anlaşılması oldukça güç bir kitaptı. Bunun sebebi, kısmen, okurun hazım kapasitesini aşan sayısız ayrıntıya girecek kadar bilgili olmasıydı. Ama yarım kalmasına rağmen, kitap, ölümünden sonra Cudworth'e ün kazandırdı. Cudworth bu kitapta üç şeyi, (a) Tanrının var olduğunu, (b) ahlaki ilkelerin doğal olduğunu ve (c) insanın özgürlüğünün gerçek olduğunu kanıtlamaya çalıştığını belirtiyordu. Bu üç önermenin karşısına sırasıyla üç yanlış ilke çıkarılıyordu: Tanrıtanımazlık; tüm ahlaki ayrımları Tanrının iradesine havale eden dinsel kadercilik; ve Tanrıyı tanıyan ama yine de onu doğayla özdeşleştiren antik stoacıların kaderciliği.

Kitap ağır eleştiriler alıyor, anlaşılmaz olduğu ileri sürülüyordu. Bir modern bilgin şöyle demiştir: "Kuvvetli fakat pek özgün olmayan bu kitabın savı eleştirel olmayan, fantastik bilgilerin altında ezilmiştir." Bir siyasetçi ve onun çağdaşı olan Lord Bolingbroke'un dediği gibi, Cudworth, "o kadar çok okuyor ki düşünecek zamanı kalmıyor; ve o kadar çok

beğeniliyor ki serbestçe düşünemiyor" idi. Yine de Cudworth bugün büyük bir bilgin ve çok dürüst bir kişi olarak kabul edilmektedir. Cornell ve Chicago üniversitelerinde bulunmuş bir 19. yüzyıl bilgini olan Profesör Andrew Dickson White, Cudworth'ten "İngiliz Kilisesi'nin medarı iftiharı" olarak söz etmiş ve şöyle demiştir: "Arkasında, harcadığı emeğe yakışır bir eser bıraktı. Hıristiyanlığı, ister antik olsun ister modern, tüm tehlikeli evren kuramlarına karşı koruyacak bir kale inşa etmeyi amaçladı." Onun katkısı, evrenin biçimlendirilebilir bir niteliğe sahip olduğunun düşünülmesini sağlamasıydı: Tanrı, devinimi başlatmış ama bundan sonra evren kendi yasalarına göre devinmişti. Bu görüş Spinoza'yı ve 19. yüzyıl filozoflarını etkiledi ve aslında bugün pek çok dindar insanın sahip olduğu görüşten pek farklı da değildi.

Tek Bir Noktası Bile...

Buda, öğrencilerine *nirvana* —kurtulmuş ruhun ölümden sonra süreceği yaşam— hakkında spekülasyon yapmanın yakışık almayacağını söylüyordu; önemli olan ona ulaşmaya çalışmaktı. Altıncı bölümde gördüğümüz gibi, İslamda Allah'ın niteliğini tartışmak zaman kaybı olarak görülür, yanlış Tanrılara tapmak kadar kötü sayılır. Ve Yahudiler, belki tarihte yaşadıkları olaylardan ötürü, belirsizlikten çok fazla rahatsız olmazlar. Yahudi geleneği tek bir dünya görüşü benimsemez; *Talmud* kendimizi içinde bulduğumuz dünyaya ilişkin pek çok çelişkili yorum yapar.

Bu arada, Doğu Hıristiyanlığında *kerigma* ile *dogma* arasında önemli bir ayrım yapılmıştır. *Kerigma*, Kilise'nin yazılabilen ve aktarılabilen resmi öğretisine verilen isimdir. Ama *dogma* Kilise'nin öğretisinin taşıdığı daha derin anlamı, sadece doğrudan doğruya, bireysel deneyimle anlaşılabilecek bir şeyi ifade eden çok daha kaypak bir kavramdır. Bir atasözü ve onun bize öğrettiği gerçek ile yaşayarak öğrendiğimiz gerçek

arasındaki fark da *kerigma* ile *dogma* arasındaki farka benzer. Küçük bir çocukken yüzlerce kez "Söz gümüşse sükût altındır" diye yazarak elyazımı geliştirmeye çalışırdım. Biraz eski bir dille ifade edilmiş bir söz olmasına rağmen, ne anlama geldiğini çok iyi biliyordum. Ne var ki bu sözü hayata geçirmeyi başarmam tam otuz yılımı aldı. *Kerigma*, düşünmeden, ezberlenerek öğrenilen bir atasözü gibidir; *dogma* ise sadece bireysel deneyim yoluyla kabul edilebilecek bir gerçektir. Doğu Hıristiyanlığı bu ayrımdan kiliselerinin tasarımında bile faydalanmıştır; ikonlarla süslü bir perde cemaatin bulunduğu bölümü sunaktan ayırır ve bu ayrım inancın gizemli yönünü simgeler.

Ama Batı Hıristiyanlığı gizemden hiçbir zaman hoşlanmamış, öğretinin içerdiği sayısız paradoks ve çelişkiyle açıkça mücadele etmiş, onları açıklamaya çalışmıştır. Teslis —Baba, Oğul ve Kutsal Ruh— fikri, apaçık felsefi sorunlar ortaya koyduğu için, söz dalaşına meraklı Hıristiyanlara yüzyıllar boyunca malzeme sağlamıştır. Nasıl hem tek hem üç Tanrı olur? Eğer İsa Tanrının oğluysa, bu onun bir şekilde Tanrıdan daha güçsüz bir varlık olduğu anlamına mı gelir, yoksa onun kadar güçlü bir varlık olduğu anlamına mı gelir? Eğer İsa Tanrı kadar güçlüyse, Tanrıdan nasıl olur da her şeye gücü yeten varlık olarak söz edebiliriz? Eğer İsa zamanın ötesinde olan ve her şeye gücü yeten Tanrı ile aynı varlıksa, O, nasıl olup da tarihin bir anına inmiş ve çarmıhta acı çekerek ölmüştür? Doğu Hıristiyanlığı bu paradoksların hiç kurcalanmamasından yanadır, çünkü bu paradokslar inancın mucizevi yönünün akılda tutulmasını sağlar ve bize insan aklının Tanrının gerçekliğini asla kavrayamayacağını anımsatır. Teslis'in gizemini bir grup mantıklı önermeye indirgemeye çalışmak, yeni biçilmiş çimin kokusunu tarif etmeye çalışmak kadar boş bir iştir.

Gördüğümüz gibi, Batı Hıristiyanlığı bu spekülasyon fırtınasını, Kutsal Kitapta yazanları harfiyen kabul ederek atlatma-

yı denedi. Kutsal Kitapta her ne söyleniyorsa, doğru kabul edildi. Böylece, İspanya'nın Başengizitörü 1576'da şu sözleri sarf etti: "İster tek bir nokta, ister tek bir fikir, ister tek bir söz, ister tek bir sözcük, ister tek bir hece, ister tek bir ses olsun, Kutsal Kitap ile çelişen hiçbir şey söylenemez." Ama bu düşünce tarzı, sonunda, düşünce tarihinde ortaya çıkan başka fikirlerle tehlikeli bir mücadeleye girişti. Önceki sayfalarda gördüğümüz gibi, Rönesans ve Reformasyon dönemlerinde, eski Yunanlı ve Romalılar tarafından yüceltilen insan aklına yönelik ilgide bir canlanma yaşandı. Luther ve Calvin gibi Reformcular her bireyin Kutsal Kitabı okuma gücüne sahip ve okumakla görevli olduğunu savunuyorlardı. Bu yaklaşım sonucunda, geçmişi binlerce yıl eskiye uzanan ama akıl faktörü hesaba katılmadan yazılmış olan metinler akılcı biçimde okunmaya başlandı.

Galileo'nun zamanında, Kilise'nin Protestan Reformasyonu ile savaşmak üzere yetiştirdiği süper eğitimli seçkinler olan Cizvitler, Louvainli Leonard Lessius'un (1554-1632) kişiliğinde çok önemli bir sözcüye sahip oldular. Lessius tam çağının adamıydı. Tanrının, para kazanma hakkını işçilere değil girişimcilere verdiğine inanıyordu. Ancak, daha çok, Tanrının varlığının evrenin gözlemlenmesi yoluyla bilimsel olarak kanıtlanabileceğini savunmasıyla tanınıyordu. Bir kar tanesinden ulu bir çam ağacının yapısına dek, tüm doğal dünyanın tasarımı, zeki bir failin var olduğunu gösteriyordu. Lessius'un zihninde canlandırdığı Tanrının özellikle Hıristiyanlığa özgü bir tarafı yoktu; hakikaten de eserlerinde İsa'dan pek az söz ediyordu. Lessius Tanrıdan, o sanki, tıpkı kütle çekimi yasası ya da gezegenlerin hareketi gibi, evrenin gözlenebilir bir öğesiymişçesine bahsetmeye başladı. Tanrının varlığına ilişkin bu "kozmolojik" sav —bazen ben dahil— pek çok kişiye ikna edici gelmiyor değildir. Bir hücrenin karmaşık yapısına, ya da bir dağın doruğundan o baş döndürücü manzaraya bakınca, üstün akla sahip bir failin iş başında olduğunu düşünmek kolaydır.

Tehlike, dini akılcı temellere oturtmaya çalışmak istediğimiz zaman başlar ve onu deney ve gözlem yoluyla sınamaya çalıştığımız zaman da artar. Galileo gibi bilginler, ulaştıkları gerçekleri, kendi duyuları ve akılları kanalıyla buldukları kanıtlara dayandırdılar. Bunlar kuşkucu kimselerdi; sınavdan geçemeyen kuramları tekrar masaya yatırmaya hazırdılar.

Eski Yunanlıların savunduğu ve Martin Luther tarafından Kutsal Kitabı anlamak için ilahi bir araç olarak görülen insan aklı, insanların Kutsal Kitabı ve temsil ettiği inançları işlevsiz kılmak için kullanmaya başlayacağı bir alet haline geldi. Göreceğimiz gibi, pek çok bilgin, Lessius'un fikirlerini benimsedi ve Tanrıyı aramaya girişti. Onu, gözlemlenebilen doğanın yasalarında ve güçlerinde aradılar; bulamayınca da Tanrının hiç var olmadığı sonucunu çıkarmak zorunda kaldılar.

Tanrı ile Kumar Oynamak

İtiraf etmem gerek. Pek otobüse binmem. Ama geçenlerde, açıkçası kısmen nostaljiden kısmen zorunluluktan ötürü, Londra'nın bir ucundan öteki ucuna giden o iki katlı kırmızı otobüslere bindim. Pek çok filmde Londra'nın simgesi olarak karşımıza çıkan bu otobüsler, son zamanlara dek, kalabalık başkentimizin hoş görsel özelliklerinden biriydi. Zihnim *sic transit gloria mundi* ile dolu olarak otururken, arkamda geçen bir konuşmaya kulak misafiri oldum. (Bu durum otobüs yolculuğunun, kulak misafiri olmaya herkesin karşı karşıya sessizce ve utanarak oturduğu metro yolculuğundan çok daha uygun olduğunu gayet iyi yansıtıyordu.) Yağmurlu bir Çarşamba günü, otobüs, çevresinde kitapçıların toplandığı Charing Cross caddesinden geçerken böyle bir şeyin olması kulağa biraz olanaksız gelse de iki genç adam öbür dünyayı tartışıyorlardı; belki de bu simgeselleşmiş otobüslerin ölümü onları bu tartışmayı açmaya itmişti. Gençlerden biri böyle bir şeyin olamayacağında kararlıydı. Öteki bunun pek akla ya-

kın olmadığını düşünüyor, ama açık fikirli olmaya çalışıyordu. "Eğer öyle bir şey yoksa mesele kalmaz. Ama öyle bir şey varsa, benim için iyi olur," dedi. Kuşkucu arkadaşı şeytanca bir edayla Hıristiyan dininin o kadar hoşgörülü olmadığını söyleyerek karşılık verdi. "Ona *inanmak* zorundasın, yoksa seni içeri almazlar," dedi. Öteki şu sözlerle tartışmayı bitirdi: "O zaman inanmak mantıklı, değil mi? Ne olur ne olmaz diye yani."

Ben o sırada Blaise Pascal'ın yaşam öyküsünü okumakla meşguldüm. Birden içimde çok güçlü bir dürtü hissettim. Kendimi tutmasam, arkama dönecek ve bu genç adama görüşlerinin dört yüz yıl önce Katolik bir bilgin tarafından öne sürülen görüşleri çağrıştırdığını söyleyecektim. Muhtemelen bu gözlemim pek hoş karşılanmayacaktı. Ama Pascal'ın fikirleri, insanların Tanrının varlığının artık doğal karşılanamayacağını düşünmeye başladığı bir çağa ait fikirlerin tipik örneğiydi.

Pascal, Clermont-Ferrand'da zengin bir ailenin çocuğu olarak 1623'te dünyaya geldi. Üç yaşında annesini kaybetti. Özgür düşünceli biri olan babası Étienne tarafından evde eğitildi. Étienne Pascal on beş yaşına gelinceye dek Blaise'in matematik öğrenmesini yasakladı. Tabii ki Blaise gizlice matematik çalışmaya başladı (kaçak olarak öğrenildiği zaman matematik bile zevkli olabiliyordu) ve on beş yaşına gelince, Öklit'in ilk yirmi üç geometri savını kanıtlayarak babasını şaşkına çevirdi. Küçük dahi, on altı yaşında, sık sık yakasına yapışan sağlık sorunlarına rağmen geometri üzerine bir makale yayımladı. Makale o kadar karmaşıktı ki pek çok önde gelen bilgin bu çalışmanın bu kadar genç bir matematikçi tarafından gerçekleştirilmiş olduğuna inanmadı.

1639'da Pascal ailesi Rouen'e taşındı. Étienne orada vergi toplayıcısı olarak iş buldu. Oğlu ona toplama işlemlerinde yardımcı olması için ilk sayısal hesap makinesini tasarladı. Bu, Pascaline adıyla bilinen bir modeldi. Teknik açıdan ileriy-

di, ama tutulmadı; bunun sebebi büyük ölçüde Fransız para sisteminin tuhaflıklarına uymayacak kadar sağlam bir mantığa göre işlemesiydi.

Pascal yirmi üç yaşına geldiğinde babası bacağını incitti ve gece gündüz bakıma muhtaç kaldı. Jansenciler olarak bilinen dinsel tarikata üye iki genç adam aileye yardım etmek için eve geldi. Bu kişiler Pascal ve küçük kız kardeşleri üzerinde kalıcı bir ruhani etki yaptı. Jansenciler Katolik bir tarikattı ama Kilise tarafından sapkınlıkla suçlanıyorlardı. Bunun sebebi, Papa'nın otoritesini reddetmeleri ve Calvinciler gibi, kimin cennete kimin cehenneme gideceğine Tanrının kendi başına karar verdiğine inanmalarıydı. Öğretilerine özellikle Cizvitler karşı çıkıyordu ama Jansenciler kuzey Fransa'da yaşayan pek çok zenginin desteğine sahiptiler. Kendilerini sıkı çalışmaya adamak ve tüm eğlence biçimlerinden sakınmakta Calvincileri bile geride bıraktıkları söyleniyordu.

Pascal'ın bilime olan ilgisi çok yönlüydü. Olasılıktan atmosfer basıncının niteliğine dek pek çok konuyla ilgileniyordu. Ama en çok akılda kalan eserini Ekim 1654 yılında meydana gelen sarsıcı bir olaydan ötürü verdi. Seine ırmağı üzerinde bulunan bir köprüden geçerken, arabasını çeken atlardan biri koşumlarından kurtuldu ve fırlayıp kaçtı. Dengesi bozulan araba köprünün korkuluklarına çarptı ve korkuluklar üzerinde asılı kalarak aşağıdan akan ırmağa uçma tehlikesi geçirdi. Mucize eseri Pascal yaralanmadan kurtarıldı ama bu olay onu derinden sarstı. Aslında ne kadar büyük bir sarsıntı geçirdiği, 1662 yılında öldüğü zaman, yeleğinin cebinde bir kağıt parçası bulununca ortaya çıktı. Kağıt parçasındaki notlar Pascal'ın 23 Kasım 1654 gecesi yaşadığı ve onu Jansencileri büyük bir hararetle kucaklamaya iten gizemli bir deneyimi ayrıntılarıyla anlatıyordu. *Pensées* (Düşünceler) adlı eserinde yayımladığı bu karşılaşmanın anlatımı bölük pörçük ve huşuyla dolu olmakla birlikte oldukça güçlüdür: "Depuis en-

viron dix heures et demi du soir jusque environ minuit et demi. FEU. Dieu d'Abraham, Dieu d'Isaac, Dieu de Jacob; non de philosophes et des savants. Certitude. Certitude. Sentiment. Joie. Paix." (Gece aşağı yukarı saat on buçuktan yarıma kadar. ATEŞ. İbrahim'in Tanrısı, İshak'ın Tanrısı, Yakup'un Tanrısı, filozofların ve bilginlerin Tanrısı değil. Kesinlik. Kesinlik. Duygu. Neşe. Huzur.")

Pascal, Paris'in dışında bulunan Port Royal'deki Jansencilerin kadınlar manastırını ziyaret etmeye başladı. Kız kardeşi burada rahibeydi. Onların davasının ateşli bir savunucusu oldu. Cizvitlerin tutumunu hicveden on sekiz yazı yayımladı. "Pascal'ın bahsi" olarak bilinen kuramı geliştirmeye başlaması da bu döneme denk düşer. Leonard Lessius gibi Pascal da Tanrıya inanmanın akılcı bir hareket olduğunu düşünüyordu. Benim otobüste konuşmasına kulak misafiri olduğum yolcu gibi o da bunu Tanrıya inanmanın inanmamaktan daha mantıklı olduğunu savunarak kanıtlamaya çalışıyordu: "[Tanrının] ne ya da kim olduğunu bilme yeteneğine sahip değiliz... Akıl bu soruya yanıt veremez. Sonsuz kaos bizi ayırır. Bu mesafenin öte ucunda havaya bir bozuk para atılır. Yazı mı yoksa tura mı gelecektir? Bahse var mısınız?"[1] Pascal Tanrıya inanan kişinin kesinlikle kazanacağını savunuyordu. Eğer Tanrı yoksa, kişi ona inanmakla bir şey yitirmiş olmazdı. Ama varsa, kişi ona inanmamakla çok şeyi —ölümsüzlüğü— riske atmış olurdu.

Bu çok mantıklı ve olağan bir şey olarak görülebilir ama Pascal'ın bu savı ortaya attığı dönemde, Tanrının var olmadığını zikretmenin muhtemelen oldukça radikal bir iddia olduğu anımsanmalıdır. O zamanlar Hobbes gibi filozoflara bile ender rastlanıyordu. O tarihlerden yaklaşık yüz yıl önce, insanlar bir başka "Tanrıtanımazlığı" suçlamaya başlamışlardı ama Tanrıtanımazlıktan kastettikleri şey tam olarak Tanrının

1 Blaise Pascal, *Pensées*, Çev. A. J. Krailsheimer (Londra: Penguin, 1995).

varlığına inanmamak değildi. Tanrının varlığını gerçek anlamda inkâr etmek, düşünülemeyecek bir şeydi. Kilise, varoluşun her köşesine egemendi. Ve Protestanların "çalışmak suretiyle ibadet" etme fikri, en yeknesak etkinliklerin bile Tanrıya duyulan inançla renklenmesi anlamına geliyordu. Tanrının var olmadığını öne sürmek, bireysel kişilik diye bir şeyin var olmadığını söylemek kadar anlaşılmaz bir şeydi. Böyle bir fikir Buda'nın öğretileriyle uğraşan modern Batılıların işini fena halde zorlaştırırdı.

Pascal'ın yaşadığı çağda ve öncesinde, rakiplerinin görüşleri Kilise'nin öğretisinden farklılaştığı zaman insanlar birbirlerini Tanrıtanımazlıkla suçluyorlardı. Romalılar, Yahudiler ve Hıristiyanlara Tanrıtanımaz diyorlardı çünkü onların tek Tanrı inancı kendilerinin çok Tanrı inancıyla çelişiyordu. Giordano Bruno'ya Tanrıtanımaz denmişti, çünkü o, Katolik Kilisesi tarafından kabul edilmeyen bir Tanrıya inanıyordu. "Tanrıtanımaz" sözcüğü İngiliz oyun yazarı Thomas Nashe tarafından, ölçüsüzce davranan kişileri damgalamak ve aşağılamak kullanılıyordu; ikiyüzlülük, hırs, açgözlülük, oburluk, rastgele cinsel ilişki kurmak hep Tanrıtanımazlıkla bir tutuluyordu.[2] Pascal gibi son derece dindar bir kişinin Tanrının var olup olmadığına dair bahse girmek gibi bir fikir üretmesi, Batı düşüncesinin çok büyük değişimlere gebe olduğunun bir işaretiydi. Artık yavaş yavaş teknoloji ve bilimsel araştırmayla ilgili yeni fikirler ortaya atılıyor ve birey kavramı evrenin merkezine yerleştiriliyordu.

İletişim, taşımacılık, ölçme ve tıpta kaydedilen ilerlemeler, insanların evrenle ve dolayısıyla Tanrı ile olan ilişkilerini algılama biçimlerinde sarsıcı bir değişim doğurdu. Eski çağlarda uygarlıklar tarımı kontrol eden seçkinlerin iktidarı üzerinde yükseliyor ve mevcut kaynaklarıyla beslenemeyecek kadar büyüdükleri zaman da yıkılıp gidiyorlardı. Doğanın öz-

2 K. Armstrong, *A History of God* (Londra: Vintage, 1999).

gün öğeleri olan kıtlık ve sel bir imparatorluğu yıkabiliyordu. Ama teknolojik bakımdan ilerleyen Batı uygarlığı doğanın kaprislerine artık sıkı sıkıya bağlı değildi. Sermaye biriktirme ve bu sermayeyi ticari girişimlere yatırma yeteneği Batı uluslarının veba gibi felaketlerden sağ kurtulması anlamına geliyordu. Yeni ortaya çıkan zihniyet, insanı eskiye oranla Tanrıya daha az bağımlı, kendi yazgısını daha çok kendi çizen bir varlık olarak görmeye başladı. Değişim, gelişim ve ilerleme gibi kavramlar hem doğal hem de çekici görülmeye başlandı. Oysa eski çağlarda, geçmiş ile bugün arasındaki sürekliliğin en önemli şey olduğu ve ancak Kilise öğretisine sıkı sıkıya bağlı kalınarak korunabileceği düşünülüyordu.

Teknolojik ilerlemeler artan uzmanlaşmayı da beraberinde getirdi. Bugün, ben insanın üreme işlevini araştıran bir bilgin olmama rağmen mühendislik ya da kalp cerrahisi üzerine makaleler yazmaya başlarsam, meslektaşlarım bana pek iyi gözle bakmazlar. Dawkins ya da Hawking gibi parlak isimler hayatın kökenini ana rahminde araştırmaya soyunurlarsa ben de benzeri şekilde onların bu girişimini küçümserim. Bu bakış açısı Pascal'ın döneminde gerçekleşen değişimlerin dolaysız sonucudur. Önceki yüzyıllarda Leonardo da Vinci gibi bir Rönesans adamının mühendislik, fizik ve anatominin yanı sıra resimle de ilgilenmesi ve bu alanlarda herkesten daha üstün hale gelmesi mümkündü. Ama Pascal'ın zamanına doğru, bir alanda uzman olan bir kimsenin kendisini bir başka alanda da uzman olarak görmesi gitgide zorlaşıyordu. Farklı bilim dalları, çoğu zaman işbirliği etmekle birlikte, yine de birbirlerine kuşkuyla bakabiliyorlardı. Bu nedenle, filozof ve fizikçi Descartes, parlak bir bilgin olan genç Pascal ile karşılaştığı zaman, ona büyük haksızlık ederek, "Kafasının içinde çok fazla boşluk var," diyebiliyordu. Bu tutum, bilginlerin kendilerini bir toplumun üyeleri olarak değil, daha çok, doğruyu kendi özgün yöntemleriyle bulmaya çalışan bireysel öncüler olarak gördüğü bir kültür yarattı. Bu düşünce tarzını kendi inançla-

rına da uygulamaya başladılar ve Tanrı Fikri'nin işlerine yarayıp yaramayacağını anlamaya çalışmak adına, yüzlerce yıllık öğreti ve gelenekleri reddettiler.

Akıllı Mekanik Ustası

Bazı bilginler, yeni, gözlenebilir evrende Tanrıya da bir yer buldular. Isaac Newton bu bilginlerden biriydi. Newton'un geleneklere pek uymayan inancı hem kariyeri açısından birtakım güçlükler yarattı hem de en önemli keşiflerini yapmasını sağladı. 1643 yılında, Galileo'nun ölümünden kısa süre sonra doğan Isaac Newton, geçimsiz ve hayalci bir gençti. Ufak tefek oluşundan ötürü —annesi, doğduğu gün onun küçük bir kavanoza rahatça sığabileceğini söylüyordu— okulda başka öğrencilerin zorbalıklarına maruz kalan Newton, içine doğduğu çiftlik yaşamına pek yatkın biri değildi. Çiftlik yönetimi alanındaki ilk girişimleri felaketle sonuçlandı, çünkü ailenin sürüleriyle ilgileneceğine kitap okuyup duruyordu. Sonuç olarak, hayvanların komşuların arazilerine girmesine izin verdiği için birkaç kez para cezası ödemek zorunda kaldı. Ancak maket yapmakta yetenekliydi; bir un değirmeni maketi yapmıştı. Bir keresinde de kâğıttan bir fener yapmış ve onu yakarak bir uçurtmaya iliştirmişti; komşular gökte uçan bir hayalet ışık görünce Lincolnshire köyünde kargaşa çıkmıştı.

1661 yılında Newton, Cambridge'teki Trinity Koleji'nden bir burs kazandı. Yersiz düşüncelere tahammülü olmayan dul annesi, zaman öldürmek olarak gördüğü üniversite eğitimi için ona para vermeyi reddetti. Newton da Kolej'e uşak öğrenci olarak girmek zorunda kaldı. Uzun süre önce kaldırılmış olan bu uşak öğrencilik sisteminde, Isaac gibi yoksul öğrenciler okula olan borçlarını zengin öğrencilere uşaklık yaparak ödüyorlardı. Bundan dolayı Newton'un Trinity'deki ilk yılları oldukça mutsuz geçti. Ama Newton, sonraki yirmi

yıl boyunca dostu ve oda arkadaşı olarak kalacak olan Nicholas Wickes adlı genç adamla tanıştığı zaman işler düzelmeye başladı. Hiç evlenmemiş ve en yakın ilişkilerini hep erkeklerle kurmuş olan Newton'un eşcinsel olduğu sık sık öne sürülmüştür. Bu ayrıntı, sadece, hayatı boyunca münzevi ve çekingen bir kişi olması sonucunu doğurması açısından önem taşır. Daha hoşgörülü bir çağda yaşasa, böyle münzevi ve çekingen biri olmayabilirdi, ama kendi çağında başka şeylerle oyalansaydı, bu denli parlak bir bilgin olamayabilirdi.

Cambridge'e yerleşen Newton, akademi camiasında hızla yükselmeye başladı, sık sık yemek yemeyi ya da uyumayı unutan takıntılı bir bilgin olarak saygınlık kazandı. Işık ve yerçekimin doğası üzerinde sayısız araştırma yaparken, iki kez neredeyse kör oluyordu: Bir keresinde güneşe çok uzun süre bakmış; bir defasında da, göz yuvarının biçiminin bozulmasının görüntüler üstündeki etkisini görmek için gözünü çuvaldızla dürtmüştü.

Newton evrenin bir dizi gözlemlenebilir ve tahmin edilebilir yasa tarafından yönetildiğini düşünmeye başladı. Dindar bir adamdı, ama görüşleri üniversite otoriteleriyle çatışmasına yol açtı. 4. yüzyılda yaşamış sapkın Arius'un öğretisini benimsedi. Arius, beşinci bölümde gördüğümüz gibi, İsa'nın gerçekten Tanrısal bir yöne sahip olmadığını öne sürmüştü. 17. yüzyıl İngiltere'sinde bunu söylemek büyük bir suç sayılmıyordu ama akademik kariyer yapmak isteyen genç bir adam için birtakım sorunlar yaratıyordu. O zamanlarda, Trinity Koleji'nde çalışan öğretim üyelerinin rahip olması ve "başlıca araştırma konusu olarak Tanrıbilimi seçeceklerine" ya da bunu yapmayacaklarsa "Kolej'den ayrılacaklarına" yemin etmeleri gerekiyordu. Newton şanslıydı; yeniden tahta çıkan II. Charles bilimle çok yakından ilgileniyordu ve yeni kurulan Bilimler Akademisi'nin patronu olarak, ışığın doğasıyla ilgili keşifleri sayesinde saygınlığı artan bir adam için bir istisna yapmaya hazırdı.

Lordlar Kamarası'nda geçen sıkıcı tartışmalar sırasında bazen salondan çıkıp çok sayıda kitap içeren kütüphaneye geçerim. Sayfalarına gömüldüğüm hazine niteliğindeki ciltlerden biri, Newton'un *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri) adlı, ilk kez 1687'de yayımlanan üç ciltlik ünlü eseridir. Newton bu eserinde bilinen evrendeki her şeyin davranışını tanımlayarak üç hareket yasasını belirler. Bu eserin başarısı, büyük bir bilginin, Kopernik'ten bu yana başka pek çok bilginin el yordamıyla aradığı gerçeği bulmasından ileri gelir. Bu gerçek şudur: Evren, Tanrı ya da Tanrıların kaprislerine göre değil insan tarafından anlaşılabilecek mekanik ilkelere göre işlemektedir.

Ancak, Newton, öncellerinin pek çoğunun aksine, otoritelerin gazabına uğramamayı başardı çünkü kuramı Tanrıya yer bırakıyordu. Newton için, Tanrı, yasaları yapan ve yürürlüğe koyan bir "Akıllı Mekanik Ustası" idi. Newton, evrenin yasalarını keşfederek, üstün zekâya sahip bir gücün daha önce o yasaları yapıp yürürlüğe koymuş olduğunu kanıtlamaktan başka bir şey yapmış olmuyordu. Newton, arkadaşı Aziz Paul Katedrali Başrahibi Richard Bentley'e yazdığı bir mektupta şu sözleri sarf etmişti: "Yerçekimi, gezegenleri hareketete geçirmiş olabilir ama Tanrısal bir güç olmadan yerçekimi kendi başına gezegenlerin güneşin çevresinde dönerken yaptıkları türden böyle dairesel hareketler yapmaya başlamalarını sağlayamaz; işte bu ve başka sebeplerden ötürü, bu sistemin tasarımını zeki bir faile yormak zorundayım."[3]

Newton, Trinity'deki meslektaşlarının gözünde meşruluk kazanmak istediği için, birkaç kez Tanrıbilim alanına girdi. Örneğin, Tanrının uzay ve zamanın yaratıcısı değil Tanrının uzay ve zamanın *kendisi* olduğuna inanıyordu. Öte yandan madde Tanrı tarafından yaratılmıştı; biçim, yoğunluk ve ha-

3 A. R. Hall ve L. Tilling (edl.), *The Correspondence of Isaac Newton* (Cambridge: Cambridge University Press, 1959-77).

reket nitelikleri göz önüne alındığında, madde uzayın (başka deyişle Tanrının) parçasıydı. Böylece Newton'un hem bir bilgin olarak kalması hem de Tanrının dünyayı yoktan var ettiği şeklindeki geleneksel Hıristiyan düşüncesini savunması mümkün olmuştu.

Ama Newton dikkatini gökyüzü üzerinde değil, gözlemlenebilir dünya üzerinde topluyordu. Bundan dolayı, eğer herhangi bir değer taşıyorsa, dinin, doğal varoluş yasalarına aykırı düşen her şeyden arındırılması gerektiğini düşünüyordu. 1680'lerde, *Principia Mathematica* yayımlanmadan önce, Newton *Musevi Olmayan Tanrıbilimin Felsefi Kökenleri* adlı eserini verdi. Bu kitapta, Nuh Peygamber'in, doğada gözlemlenebilen bir Tanrıya tapmaya dayanan ilk tektanrılı ve akılcı dini kurduğunu iddia etti. Sonraki kuşaklar bu arı mesajı mucize ve büyük öyküleriyle yozlaştırmıştı. Tanrı da bizi doğru yola sokmak için çeşitli peygamberler yollamıştı; Pisagor ve İsa bu peygamberlerden ikisiydi.

Newton'un fikirleri, insanların dinlerin de tıpkı evrendeki başka her şey gibi bir tarihi olduğunu kabul etmeye başladığı bir çağda iyi karşılandı. 1690'lardan bir sonraki yüzyıla dek, John Toland ve Matthew Tindal gibi radikal Tanrıbilimciler insanları tüm batıl inanç ve doğaüstü olaylardan arındırılmış daha doğru bir inanca dönmeye çağırdılar. Toland, 1696 yılında yayımladığı *Gizemli Olmayan Hıristiyanlık* adlı eserinde, aklı gizemle meşgul etmenin "tiranlık ve batıl inanca" yol açtığını ileri sürdü. Toland'a göre, Tanrının kendisini insanlara açıkça ifade edemediğini ya da mesajını kasıtlı olarak gizemli hale getirdiğini öne sürmek sapkınlıktı. Tindal ise ilk yaratılıştan bu yana her birimizin kalplerine yazılı olan bir doğa ve akıl dini olduğunu iddia ediyordu.

Newton'un gerçekten dindar biri olduğu göz önüne alınırsa, onun öyküsünde, şu anda Tate Britain Galerisi'nde bulunan William Blake imzalı olağanüstü bir resimde güzelce özetlenmiş tuhaf bir ironi buluruz. 1795 yılında, bilginin ölü-

münden yetmiş yıl kadar sonra, büyük gizemci şair ve sanatçı Blake Newton'un bakır plaka üstüne koyu renk suluboyayla zenginleştirilmiş bir gravürünü yaptı. Gravürdeki imge tanıdıktı; British Library'nin dışındaki dev Newton heykelini yapan Eduardo Paolozzi'ye esin kaynağı olmuştu. Blake'in orijinal eserinde —vücudu kaslı, çıplak, dev bir adam olarak betimlenmiş olan— Newton bir kayanın üzerine oturup öne eğilmiştir ve sol elinde bir ölçü pergeli tutmaktadır. Bakışları, ölçtüğü beyaz bir alana sabitlenmiştir. Bu, muhtemelen, beyaz ışığı bileşenlerine ayıran prizmadır. İlk bakışta, Newton, Tanrı vergisi zekâsını kullanmakla meşgul, sağlam yapılı büyük bir kahraman gibi görünür. Ama aslında resim son derece eleştireldir. Bu dev adam, bu "evrenin efendisi", bir kayanın, daha doğrusu bir mercan resifinin üstünde oturmaktadır. Sanatseverler bu koyu mavi resifteki, akla gelebilecek her türlü renkle bezenmiş türlü türlü doğal formlara ve yuvarlak kabartılara bakarken, renkler ışıldamaya başlar. Ama Newton doğal güzelliklere sırtını dönmüştür ve büyük bir dikkatle, yaratılışla birlikte evrene yayılan ve Tanrının parmağını temsil eden o beyaz ışığı bileşenlerine ayırmaya yoğunlaşmıştır. Anlaşılan, Blake, Newton'un kendi teknolojisiyle bu büyük mucizeyi yozlaştırdığını ve gizemini yok ettiğini öne sürmektedir.

Belki bunu yapmaktan Newton'un kendisi de korkuyordu. Katolik II. James 1685 yılında kardeşinin yerine tahta çıkınca, Newton kendi yaptığı bilimden endişe duymaya başladı. Artık Trinity'de kıdemli bir öğretim üyesi olan Newton, II. James üniversiteyi nüfuzu altına almaya kalkıştığı zaman alarma geçen kişiler arasındaydı. Newton'un Kral'ın girişimine karşı çıkması, görüşünü savunmak üzere, herkesin nefret ettiği "cellat yargıç" Jeffreys'in huzuruna çağrılmasına neden oldu. Bu olayın yarattığı stresten ötürü 1693 yılında sinirleri iflas eden Newton akademiden tamamen ayrılmaya karar verdi. Meslek yaşamını İngiltere'nin şimdiye dek yetiştirdiği

en parlak bilginlerden biri olarak değil, Kraliyet Darphanesi'nde üst düzey bir memur olarak bitirdi. Ama onun bulduğu üç hareket yasası bugüne dek doğruya makul şekilde yaklaşan keşifler olarak düşünüldü ve çeşitli uygulamalarda kullanıldı. NASA bilginleri, Jüpiter'e yapacağı yolculuk için gerekli olan hıza ulaşmasını sağlamak amacıyla *Galileo* uzay sondasını Venüs ve Dünya çevresinde dolaştırırken Newton'un yerçekimi yasalarını kullanıyorlardı. Ve 20. yüzyılın başlarında, bu yasalar herhalde insanın tarihte yaptığı en tuhaf deneylerden birine dayanak oluşturacaktı.

Bir Ruh İçin İki Gümüş Dolar

Kasım 1901'de, bir Massachusetts hastanesinde çalışan doktor Duncan MacDougall, insan ruhunun bir yer kapladığı ve bundan ötürü de bir ağırlığı olması gerektiği şeklindeki görüşünü özetledi. Veremden ötürü ölmekte olan bir hasta tasarımı MacDougall'a ait ve özel olarak imal edilmiş bir yatağa yatırıldı. Hastanın ölümünden önceki üç saat boyunca MacDougall hastayı art arda tarttı ve düzenli olarak saatte 28 gram kaybettiğini gözlemledi. Dr. MacDougall bu kilo kaybının soluk alıp verme ve terin buharlaşmasından kaynaklandığı sonucuna vardı.

Sonra, tam saat 21:10'da hasta öldü ve MacDougall'ın anlattığına göre, "yüz kaslarının son hareketiyle aynı anda, terazinin ibresi alt limitin altına düştü ve sanki yataktan bir ağırlık kalkmışçasına hiç hareket etmeden orada kaldı." MacDougall teraziyi yeniden dengelemek için iki gümüş dolar yani 21 gramlık bir ağırlık gerektiğini gözlemledi. Deneyi yine veremden ölmekten olan ikinci bir hastayla tekrarladı. Anlaşılan, bu adamın ruhu daha ağırdı; adam ölüm anında 28 gramdan daha fazla kilo kaybetti. MacDougall deneyi dört kez daha yineledi ve 19 gram ile 10,5 gram gibi kilo kayıplarını gözledi. Bir keresinde de hiçbir kilo kaybı gözlemleyemedi

çünkü hasta, MacDougall teraziyi ayarlayamadan öldü. Belki de bu hasta ruhunu şeytana satmıştı.

Daha sonra MacDougall ölmekte olan on beş köpekle deneylerini sürdürdü. Köpekseverler bu deneklerin ölüm anında kilo kaybetmediğini öğrenince, bunun kendilerine onların ruhu olmadığını anımsattığını düşünerek üzüldüler.

MacDougall, ulaştığı sonuçların neye işaret ettiğinden emin değildi. Çalıştığı hastanede deneylerine şiddetle karşı çıkıldığı için bulgularını yıllarca kendine sakladı. Hastalarından birinin vücudunu tartmaya çalışırken, insanların ona fazlasıyla karşı olduğunu zaten fark etmişti. Bu tür deneyler yaptığına ilişkin haberler dışarı sızınca çalışmalarını durdurmak zorunda kaldı. MacDougall, magazin basını tarafından yargılanmak, suçlu bulunmak ve asılmaktansa *American Medicine* adlı mesleki bir dergide çalışmalarını anlatan bir yazı yayımladı. Yazıya şu başlığı koydu: "Ruh Maddesiyle İlgili Varsayım ve Bu Maddenin Varlığına İlişkin Deneysel Kanıtlar."

MacDougall'ın deneyleri pek çok Hıristiyan ve Yahudiye biraz gülünç gelir. Ruhun maddesel bir şey olmadığına dair epey eski bir görüş mevcuttur. İbranicede ruhu anlatan üç sözcük bulunur: *ruah*, *nefeş* ve *neşamah*. Bu terimlerden hiçbiri Dr. MacDougall'ın tartmaya çalıştığı şeyi anlatmak için kullanılamaz. Yaklaşık 1000 yıl önce büyük bir adam ruhun doğası üzerinde düşündü. Yahudi bilimsel etkinliğinin kurucusu olarak görülebilecek Sauralı Saadia Gaon, daha karmaşık bir yaklaşım benimsedi. Daha sonraki bilimsel ve felsefi Yahudi kaynaklarının pek çoğu —(eserlerini genellikle Arapça vermiş olan) Solomon İbn Gabirol, Abraham İbn Daud, Hasdai Crescas, Judah HaLevi ve Judah Abrabanel— gibi Gaon da ruhu maddesel olmayan bir şey olarak görüyor ve genellikle akıl ile ilişkilendiriyordu.

Ancak, MacDougall'ın deneylerinde ve kendisinin bu deneylere olan eleştirel yaklaşımında, "dinsel düşünce" ile "bi-

limsel düşünce" arasındaki çok önemli farklardan birini görürüz. Her ikisi de belli bir inancın dile getirilmesiyle başlar: Dindar bir kişi, "Ben acı çekenlerin ödüllendirileceğine inanıyorum," diyebilir; bir bilgin ise, "Isıtılan nesnelerin genleştiğine inanıyorum," diyebilir. Aradaki fark, hangi olaylar meydana gelirse gelsin, insanların dinsel inanca dünyayı anlamlandırmak üzere başvurmaya devam etmesidir. Örneğin, eğer acı çektiğim için ödüllendirilmemişsem, yeteri kadar acı çekmediğim, ya da bana ne ödül verildiğini görmek için yeteri kadar çok çabalamadığım, veya "ödülü" öbür dünyada alacağım sonucunu çıkarabilirim. Bilimsel inanç —şuna varsayım demek daha doğru olur— söz konusu olduğundaysa tam tersi doğrudur: Bir bilgin, gözlemleri onu desteklediği sürece inancını korur ve gözlemleri inancıyla çelişiyorsa onu reddeder.

Newton gibi bilginler bulgularına akla dayanarak ulaşırlar. Bunu ifade etmenin bir başka yolu, duyuları yoluyla — görerek, dokunarak, tadarak, koklayarak, duyarak ve ölçerek— ulaştıkları kanıtlardan birtakım sonuçlara vardıklarını söylemektir. Ama bu bilimin sadece sağduyuyu kabul ettiği anlamına gelmez. Örneğin, bugün elektron mikroskopları sayesinde, bir kristalin içinin büyük kısmının boş olduğunu artık biliyoruz. Ama yine de biz kristalleri içi deliklerle dolu olmayan sert, katı cisimler olarak algılıyoruz. Bu nasıl olabilir? Bunun sebebi, duyu organlarımızın çevremizi saran dünyayı en iyi şekilde "algılamamıza" yardımcı olacak biçimde gelişmiş olmasıdır. Kristaller büyük oranda boşluktan oluştuğu için, bazı çok küçük parçacıklar bu boşluklar yoluyla kristalin bir tarafından öteki tarafına geçebilirler ama biz geçemeyiz; ve bu yüzden de beynimiz kristal gibi cisimleri katı olarak algılar, çünkü eğer böyle algılamasa canımız yanar! Beynin bu özelliği çeşitli haritalar arasındaki farklara benzer. Bir arkadaşımdan bana bir yere nasıl gideceğimi gösteren bir harita çizmesini istesem, arkadaşım muhtemelen benim geldi-

ğim yönü, kullandığım taşıt aracını temel alarak ve hem kendisinin hem de benim fark edebileceğimiz türden yer işaretleri koyarak —bir dut ağacı yerine bir tekel bayiinin yerini işaretleyerek— bir eskiz çizecektir. Eğer önüme sadece bir karayolları haritası ya da halihazır harita koyarsa, bunların bana daha az faydası olur. Duyularımız da aynı şekilde çalışır, bize dünyanın mevcut halinin bir resmi yerine, bir tür faydalı harita üretir. Bundan ötürü, bilim bazen "sağduyuya" meydan okuyan sonuçlara ulaşır.

Bilginler, maddenin niteliklerini araştırdıkları kuantum dünyasında sürekli gerçeklik kavrayışlarını sarsan bulgularla karışmaktadırlar. Örneğin, bir cismin aynı anda iki yerde bulunmasının mümkün olduğuna inanabiliyor musunuz? Peki ya bir parçacığın, kendisi bir kütleye sahip olmaksızın var olabileceğine ve aynı zamanda başka parçacıklara kütle verebileceğine? Işığın hem dalga hem de parçacık gibi davranabildiğine? Bence bu kavramlarla boğuşmak oldukça zor, ama onlara dayanılarak yapılan matematik işe yaradığı için, söz konusu kavramları kabul etmek zorundayım. Los Angeles'a uçmama ve CD çalarımda müzik dinlememe olanak veren şey, aynı matematik. Bilim, bir inanç öğesi içerebilir; ama bu nitelikli bir inanç; doğru olduğuna inanmakla kalmadığım, aynı zamanda doğru olduğunu bildiğim başka şeylere dayanan bir inanç.

Herhangi bir bilimsel keşfin tarihini yazarken dikkatli davranırım, çünkü bu tür bir tarih yazımı şöyle bir fikrin oluşmasına uygun zemin hazırlar: Gelişimimizin belli bir aşamasında "akılcı davranmaya başladık" ve sonuç olarak Tanrıya inanmaktan vazgeçtik. Bunu söylemek gerçeği aşırı derecede basitleştirmek olurdu. Evrim sürecinin belli noktalarında beynimiz çok büyük değişimlere uğradı, boyutları büyüdü ve bize —dil ve alet kullanma gibi— yeni yetenekler kazandırdı. Ama aklımızı kullanmaya başlamamızla sonuçlanan böyle büyük bir değişim hiç olmadı; eğer olduysa da

15. 16., ya da 17. yüzyıllarda değil çok uzak geçmişte meydana geldi.

Antropologlar bu bilmeceyi çözmek için çok enerji harcamaktadırlar. Eğer tüm insanların aynı beyne sahip olduğunu kabul edersek, bir grup insan, işe yarayan —baş ağrısını dindiren, uçak yapıp uçuran— bir bilim geliştirirken, başka insan gruplarının, kendilerini sürekli hayal kırıklığına uğratan doğaüstü inançlara bağlı kalmalarının tuhaf olduğunu düşünmemiz icap eder. Eğer bir çocuğun hastalığından onun öfkeli atalarını sorumlu tutmanın sosyal bir amaca hizmet edebileceğini, ama çocuğu iyileştirmeyeceğini söylersem, kimsenin beni etnosentrik olmakla suçlamayacağını sanıyorum. "Kültürel görelilik" olarak bilinen düşünce ekolü, yanıldığımı, ya da, daha doğrusu, yanlış soru sorduğumu söyler. Kültürel görelilikçi, bana, nesnel gerçek diye bir şey yoktur, karşılığını verir; ona göre, benim bilimsel doğrum uzaklarda yaşayan kabilelerin büyüsel-dinsel doğrusuyla uyumlu olmayan Batılı bir düşünceden başka bir şey değildir. Onun bu sözleri karşısında, benim, dini kıyasıya eleştiren Richard Dawkins'in tarafını tutmam gerekir. Dawkins şöyle yazar: "Bir kişi yerden 1000 metre yüksekte [uçan bir uçağın içinde] olduğu halde kendisinin kültürel görelilikçi olduğunu söylüyorsa, ikiyüzlünün tekidir. Eğer uluslararası bir antropologlar kongresine katılmak üzere uçuyorsanız [...] bir tarlaya çakılmamanızın sebebi, Batı bilimi tarafından eğitilmiş bir sürü mühendisin hesaplarını doğru yapmış olmasıdır."[4] Dawkins yanılmıyor; ve kuşkusuz, eleştirisini, bunu daha iyi bilmeleri gerektiğini düşündüğü Batılı akademisyenlere yöneltiyor. Ama bilimin işe yaraması, doğaüstüne inanan herkesin düpedüz kaçık olduğu anlamına mı gelir?

4 R. Dawkins, *River Out of Eden* (New York: Basic Books, 1995).

Bir Virüs mü Yoksa Akıl mı Yanılıyor?

1908 yılında yayımlanan *Altın Dal* adlı kitabında James George Frazer, büyü, din ve bilimin insan düşüncesinin evriminde belli aşamaları oluşturduğunu ileri sürer. Frazer, insan beyninin fikirleri birbirleriyle ilişkilendirmek için başvurduğu üç yol olduğunu (benzetme, uzamsal ve zamansal bakımdan temas etme ve etki-tepki) iddia eden David Hume'un eserinden yola çıkarak kendi eserini vermiştir. Frazer'a göre, büyü bu üç yolun hepsine de başvurur ve bu yüzden son derece akılcıdır. Büyünün en büyük kusuru, benzer ya da temas halinde olan şeyler arasında bir tür etki-tepki bağlantısı olduğunun düşünülmesidir. Örneğin, bir kişinin dilinin üzerine kurbağa koymanın onun boğaz ağrısını iyileştireceği şeklinde bir halk inanışı vardır. Bu inanış, kurbağanın kendisinin de boğazı ağrıdığı için vırakladığı ve benzerin benzer ile temasının hastalığı iyileştireceği fikrine dayanır. Eski Yunanlılar da aynı yönteme başvurur ve iki sarının birbirini götüreceği inancıyla, sarılık olmuş kişilere sarı tüyleri olan belli bir kuş türü gösterirlerdi. Bir çeşit "halk tıbbı" olan Homeopati de aslında aynı büyüsel düşünceye dayanır; zaten ismi de "aynısı ile iyileştirme" anlamına gelir. Bu öylesine sevilen bir pratiktir ki anacaddelerdeki eczanelerde bile bu pratiğin salık verdiği ilaçları bulabilirsiniz.

Frazer'a göre, büyü, işe yaramayan bilimden başka bir şey değildir. Altında yatan belli bir mantık vardır, ama yanlış bağlantılar kurmuştur. Ama eğer işe yaramıyor idiyse, neden insanlar ona inanmaya devam ettiler? Kimseyi iyileştirmediği halde neden insanlar sarılık hastalarına sarı tüylü kuşlar gösterip durdular? Hastalıkları açıklamak ve iyileştirmek için neden ruhlardan yardım istediler? Katolik antropolog E. E. Evans-Pritchard, Sudan'da yaşayan Azande halkı arasında yaptığı çalışmanın bu sorulara bir yanıt sunduğunu düşünmektedir. Evans-Pritchard, insanların büyünün işe yarama-

dığını anlamamasının iki ana sebebi olduğuna işaret etmektedir. Birinci sebep, "büyü tıbbının" işe yaramamasına yol açtığı öne sürülen *etmende* yatar. Azandeler bazı durumlarda başarısızlığı hemen kabulleniveriyorlardı; ama sadece bazı ilaçlardan, bu ilaçların kullanıldığı koşullardan ve onları kullanan büyücülerden kuşkulanmakla yetiniyorlardı. "Büyü işe yaramadı, çünkü şu şahıs bitkileri toplamadan önce karısıyla seks yaptı" tipik bir açıklama olabiliyordu; bu, bütün inanç sisteminin kılına dokunmayan bir açıklamaydı. Bir büyü pratiğinin başarısızlığını bir rakibin daha büyük (büyüsel) güçlerine yormak da mümkündü. İkinci olarak, Evans-Pritchard büyüye daima planlı ve amaçlı bir eylemin eşlik ettiğine dikkat çekmiştir. Örneğin, bir adam bira yaparken, girişimini kutsamaları ve biranın tadının iyi olmasını sağlamaları için ruhları yardıma çağırıyordu. Ama yine de birayı tarife uyarak, yapılması gerektiği gibi yapıyordu. Hiçbir Azande birayı sadece büyüyle yapmaya kalkmıyordu.

Bazı bilginlere göre, doğaüstüne inanmak kusurlu bir bilim yapmaktan başka bir şey değildir demek yeterli olmaz. Oxfordlu genetikçi ve profesyonel Tanrı avcısı Richard Dawkins'e göre, din, savunduğu her şeyle çelişmektedir. Dawkins, dini "aklın virüsü" olarak görür ve bu virüsün bir kuşaktan diğerine dek kendisini korkunç derecede çok kez kopyaladığını belirtir. Bu virüsün yarattığı semptomları söyle sıralar:

1) Hasta, bir şeyin doğru olduğuna şiddetli biçimde inanmak ister... Bu inanç herhangi bir kanıta ya da akla dayanmaz... Doktorlar bu inanca "iman" derler.
2) Hasta, herhangi bir kanıta dayanmasa da imanının kuvvetli ve sarsılmaz oluşunu bir erdem olarak görür. Doğrusu, ne kadar az kanıt olursa, iman o kadar kuvvetli olur.
3) Bununla ilgili bir semptom [...] "gizemin" kendi başına iyi bir şey olduğu kanısının oluşmasıdır. Gizemleri

çözmek bir erdem değildir. Onları çözmemeliyiz, hatta çözülmezliklerinden zevk almalıyız.

4) Hasta rakip inançlara hoşgörüsüz davrandığını fark edebilir... Kendi inancına ters düşme potansiyeline sahip, bir antivirüs yazılımına benzer şekilde hareket edebilecek bilimsel akıl yürütme gibi düşünce biçimlerine de düşmanlık duyabilir.[5]

Dawkins'e göre, hiçbir şey dinin viral niteliklerine Tertullian'ın "Certum est quia impossibile est!" ("Kesin, çünkü olanaksız!") sözünden daha büyük bir kanıt oluşturmaz. Dawkins bu düşünceyi delilik olarak değil, inanılması en güç şeye kimin inanabileceğini görmek için katılımcıların birbirleriyle yarıştığı bir zihinsel akrobasi etkinliği olarak görür (Lewis Carroll'un şaheserindeki Beyaz Kraliçe'nin Alice ile yarışması buna iyi bir örnektir). "Ekmeğin İsa'nın vücudunun simgesi olduğuna her pısırık inanır, ama ekmeğin İsa'nın vücuduna dönüşeceğine inanmak için safkan bir Katolik olmak gerekir."[6]

Profesör Dawkins, dinsel inancın tehlikelerini göstermek için 11 Eylül 2001 faciası gibi olaylara işaret eder. İnsan ruhunun oldukça tehlikeli iki "hastalığa" yakalandığına inanır. Bu hastalıklar, kuşaklar boyu süren kan davaları gütme itkisi ve insanları bireyler olarak değil gruplar olarak görme itkisidir. Dawkins'e göre Musevilik ve Hıristiyanlık dinleri, içlerinde bu her iki hastalığı da barındırmakta ve haklı göstermektedir ve bu dinlere saygı göstermektense kökleri kazınmalıdır. Sanırım, bu biraz haşin bir tavırdır. Jet uçaklarını İkiz Kulelere çarptıran adamlar dinsel motiflerin yanı sıra siyasal motiflere de sahiptiler; kendilerini sadece "İslamın ajanları" ya da cennete gidecek kişiler olarak görmüyorlardı. Amerika'nın

5 R. Dawkins, *A Devil's Chaplain* (Londra: Phoenix, 2004).

6 A.g.e.

küresel egemenliğine ve muhtemelen Ortadoğu'ya müdahalesine karşı çıkıyorlardı. İkincisi, eğer Dawkins insan ruhunun bazı hastalıklara yakalanmış olduğunu kabul ediyorsa, bu hastalıkların neden dinin ortadan kaldırılmasıyla yok olacağını varsayıyor? Nazi rejimi Hıristiyanlığa büyük bir kuşkuyla yaklaştı ve birtakım canavarlıkların yapılmasını Tanrı adına değil, bir ülke ve bir halk adına onayladı.

Ama Profesör Dawkins'i birçok sebepten ötürü takdir ederim. O son derece insancıl biridir ve bu, onu eleştiren dindar insanlar tarafından bazen unutulmaktadır. Dawkins aynı zamanda yaşayan en büyük düşünürlerden biridir. Ve kesin bir tavır takınması da takdire şayandır. Pek çok kişi gibi o da Darwin'in evrim (hayatta kalma ve üremeye en uygun niteliklerin kuşaklar boyunca kendiliğinden seçilmesi) fikrinin varoluşla ilgili sorulara doğruluğundan şüphe edilemez bir yanıt sunduğu ve Tanrı gereksinimini ortadan kaldırdığı kanısındadır. Dawkins'in arkadaşı, *Otostopçunun Galaksi Rehberi* adlı romanın yazarı merhum Douglas Adams Darwincilikle kurduğu kendi hafif temasını şöyle anlatır:

> Her şey açıklık kazandı. Şaşırtıcı derecede basit bir kavramdı, ama doğal olarak, hayatın sonsuz ve şaşırtıcı karmaşıklığını yaratan da oydu. Dinsel bir deneyim yaşayan insanların kapıldığı büyük şaşkınlık, bu kavramın benim içimde uyandırdığı hayretin yanında çok gülünç kalır. Anlamaktan kaynaklanan şaşkınlığı, cahillikten kaynaklanan şaşkınlığa daima tercih ederim.[7]

Adams, Darwinci kuramla ilgili endişesini, Aziz Pavlos'un Şam'a giderken yaşadığı olayı açıklamak için kullandıklarından farklı olmayan terimlerle anlatır. Ama bazıları için, bu kuramın içinde saklı olan fikir —Dawkins'in tanımla-

7 A.g.e.

dığı gibi, hepimizin "gen olarak bilinen bencil moleküllerin korunması için körü körüne programlanmış robot taşıtlar" olduğumuz— son derecede rahatsız edici, hatta insanın hayatını mahvedecek türden bir fikirdir.

Tanrıyı Lağvetmek: Galapagos'tan Euston'a

1974 kışında polis orta yaşlı bir adamın cesedini buldu. Anlaşılan, adam tırnak makasıyla şahdamarını keserek intihar etmişti. Giysileri yırtık pırtıktı ve sefalet içinde yaşadığı işgal evindeki eşyaları bir şilte, bir sandalye, bir masa ve birkaç kutu mühimmattan ibaretti. George Price adlı bu adamın cesedi yakılırken, cenaze törenine birkaç evsiz insan ve yaşayan en büyük biyologlardan ikisi katıldı.

Price ilkönce kimya eğitimi almış ve ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında atom bombasını Japonya ve Almanya'dan önce geliştirmek için başlattığı çok gizli Manhattan Projesi'nde uranyum analisti olarak çalışmıştı. Daha sonra bilgisayar programcısı olarak çalıştı ve İngiltere'ye göç edip Londra'ya yerleşti. Biyolojiye olan amatör merakı burada profesyonel bir niteliğe büründü. Price, özgeciliğin organizmalara bencillik kadar faydalı olduğunu evrimci terimlerle açıklayan bir matematiksel model geliştirdi.

Bu, Price için korkunç bir keşifti. Ahlakın sadece bir çıkar meselesi olabileceğini anlamıştı; bu ahlakı insana mutlaka Tanrının vermiş olmasına gerek yoktu. Bir Londra kilisesinde katıldığı bir ayin sırasında artık yaşamını kendi kontrolü altında tutmaya çalışmaktan vazgeçti ve kendisini Tanrının merhametli kollarına teslim etti. Price, arkadaşı ünlü biyolog J. Maynard Smith'e yazdığı mektupta, kendisine 15 kuruş ayırıp tüm malını mülkünü yoksullara bağışladığını açıkladı. Dehşete kapılan Profesör Maynard Smith ona para vermeyi, yardım etmeyi önerdi. Price, bunun gerekli olmadığını, çünkü hâlâ iki kutu fasulye konservesi ve bir kredi kartı olduğu

yanıtını verdi. Maynard Smith arkadaşına artık kimsenin yardım edemeyeceğini anladı. Price davranışlarından dolayı dikkat çekiyordu. Evsiz alkoliklerle vakit geçirme alışkanlığından ötürü Bloomsbury'deki şık dairesini boşaltmak zorunda bırakıldı ve bir laboratuvarda yatıp kalkmaya başladı.

Price hem bencilliğin hem de özgeciliğin bize genler tarafından dayatılmış olduğunu düşündükçe acı çekiyordu. İnsanın en merhametli davranışları Afrika savanalarına egemen olan vahşetle aynı kapıya çıkıyordu; her ikisi de hayatta kalma ve üremeye yönelik kör bir içgüdünün ürünüydü. Price, gerçekte hiç kimsenin eşit ölçüde hem özgeci hem bencil olmaktan başka seçeneği olmamasına karşın, herkesin iyi olmayı bilinçli olarak seçebileceğini sanarak yanılgıya düştüğünü düşünüyordu. Bu bilgi Price'ı tam bir kaderci haline getirdi ve hayatının beklenmedik biçimde, yalnız bir şekilde sona ermesine yol açtı.

Üç yüz yıl önce, Isaac Newton'un zamanında, bazı kişiler yeni entelektüel iklimin insana huzur vermekten ziyade işkence edeceğini anlamaya başlamışlardı:

> Yine de size dininizi öğretmek ve semtinizin papazı olarak yerine getirmekle yükümlü olduğum bu sahte görevi yapmak zorundayım... Sizi ahmakça saçmalıklar ve boş batıl inançlarla oyalamak için, kendi düşüncelerime tamamen aykırı şeyler yapmak ve söylemek gibi can sıkıcı bir sorumluluk almış olma hoşnutsuzluğunu yaşıyorum... Bunu daima büyük acı çekerek ve aşırı derecede iğrenerek yapıyorum. Papazlığımın anlamsız işlevlerinden, özellikle de o ayinlerin putperest ve batıl niteliklerinden [...] bu kadar nefret etmemin sebebi işte budur. Onları binlerce kez içtenlikle lanetliyorum.

Bu trajik mektup Fransa'nın Ardennes bölgesinde yaşayan Jean Meslier adlı bir köy papazı tarafından yazılmıştır.

Meslier çok dindar bir Hıristiyan ve cemaatinin en yoksul üyelerine aşırı derecede nazik davranan biri olarak tanınıyordu. Ama 1729 yılında elli beş yaşında öldüğü zaman, evinde 400 sayfalık bir elyazması bulundu. "İtiraflarım" adını taşıyan bu belge, zengin-yoksul ayrımına saldırıyor ama en sert eleştirisini Hıristiyanlığa yöneltiyordu. Meslier kendisini papaz olmaya babasının zorladığını ve hayatı boyunca ateşli bir Tanrıtanımaz olarak kaldığını itiraf ediyordu. Meslier'e göre, Hıristiyanlık, yoksulları baskı altına almak, zenginlerin egemenliğini meşrulaştırmak ve cehaleti sürekli kılmak için kullanılan bir aygıt olmaktan öte pek az özelliğe sahipti.

Elyazmasının kopyaları büyük bir coşkuyla elden ele dolaştırıldı; bir tanesi, Tanrıya inanan biri olmasına karşın, Aydınlanma akılcılığının sözcüsü olarak görülen ünlü filozof Voltaire'in eline bile geçti. Newton gibi Voltaire de insanın sadece akıl yürütme yeteneğini kullanarak Tanrıyı bulmasının mümkün olduğuna inanıyordu ve o da Hıristiyanlığı batıl inanç ve masallardan arındırmaya hevesliydi. Meslier'nin elyazması ilkönce onu şok etti, ama sonraki yıllarda Voltaire'in kendi inancı onu Katolik Kilisesi ile çatışmaya sürükleyince, Tanrının varlığını yadsıyan pasajları çıkararak, elyazmasını dolaştırmaya başladı. Yine de Kilise Voltaire'in *L'Extrait de Testament de Jean Meslier*'ini Index Expurgatorius'a yani yasaklanmış kitaplar listesine ekledi ve Paris parlamentosu onun yakılmasına karar verdi.

İşkence çeken bir köy papazının ateşli sözleri daha kronik bir rahatsızlığın akut semptomlarından başka bir şey olamazdı. Aynı dönemde, yukarıda söz ettiğimiz İskoç filozof David Hume *Doğal Din Üzerine Söyleşiler* adlı kitabını yazdı. Hume bu kitabında, bizzat yaşamadığımız bir şeye inanmak için geçerli sebep olmadığını iddia ediyordu. Eğer doğanın düzeni ve mucizesi, Newton'un ileri sürdüğü gibi, bir "Akıllı Mekanik Ustası"nın varlığının işareti olsaydı, o zaman düzensizliği, felaketleri, hastalıkları ve acıyı nasıl açıklayacaktık?

Bu arada, Fransız filozofu Denis Diderot benzer sorular sorduğu için kendisini hapiste bulmuştu. Diderot bir Tanrıtanımaz değildi ama Tanrının var olup olmadığı sorununun önemsiz olduğunu düşünüyordu. Evreni tıkır tıkır işleyecek şekilde inşa etmiş ve sonra da harekete geçirmiş olan Tanrı bizim işlerimizle ilgilenmiyordu; o, *Deus otiosus*, yani sağır bir Tanrı idi. Diderot, "Tanrı var olsa da olmasa da, en yüce ve en faydasız gerçekler arasında yer alır," diyordu. Aslında, Diderot, Newton'un fikirlerini mantıksal bakımdan varacakları noktaya götürüyordu: Evrenin yasaları kendi başına bir tür "Tanrı" idi ve onların dışında herhangi bir yaratıcı gücün var olduğunu düşünmeye gerek yoktu. Diderot bir yandan bu tür teoriler üretip öte yandan da önde gelen bir Fransız politikacının metresine örtülü şekilde saldırınca, Voltaire gibi nüfuzlu dostları onun serbest bırakılması için uğraştıysa da 1749 yılında üç ay hapis yatmıştı. Başına gelen bu olaydan pişman olmayan Diderot on bir yıl sonra *Rahibe* adlı bir roman yayımladı. Bu eserinde, kadınlar manastırında barınan rahibeler üzerindeki cinsel baskıyı ve orada yaşanan yozlaşmayı kınadı.

Genç bir Cambridge mezunu 1831 yılının yaz aylarını, Wales'de kayaları inceleyerek üzgün bir halde geçiriyordu. Edinburgh Üniversitesi'nden ayrıldıktan sonra, babasının talimatına uyarak, hayatını bir papaz olarak geçirmeye hazırlanmak üzere Cambridge'e gitti. Doğa tarihiyle tutkulu bir şekilde ilgili olan genç adam, bundan daha kötü bir meslek düşünemiyordu. Ağabeyi Erasmus'un doktor olmak için babasına karşı gelmesi ve o sıralarda Londra'da baba parası yiyerek hovardalık etmekle meşgul olması genç adamın işini daha da zorlaştırmış olmalıdır.

Ama talih en büyük haksızlıkları yaptıktan hemen sonra yüzümüze nazikçe gülebilir. Charles Darwin, yüreği korkuyla dolu halde babasının Shropshire'daki evine döndüğü zaman, Cambridge'deki eski öğretmeninden gelmiş bir mektu-

bun kendisini beklediğini gördü. Darwin'in öğretmeni George Peacock Donanma Bakanlığı'nın Güney Amerika'ya bir araştırma seferi planladığını duymuştu. HMS *Beagle* adlı geminin kaptanı yolculukta kendisine eşlik edecek ve bölgenin doğal tarihini araştırma fırsatını değerlendirecek bir beyefendi arıyordu. Genç Darwin Cambridge'te hem botanik ve jeoloji okuyarak hem de eski Yunan ve Latin edebiyatında yüksek notlar alarak diğer öğrenciler arasında sivrilmişti. Peacock, Darwin'in bu iş için biçilmiş kaftan olduğunu belirtiyordu.

Charles Darwin bu öneriyi büyük bir coşkuyla kabul etti ama babası hemen bu fikre karşı çıktı. Zengin Wedgewood ailesine damat gelmiş başarılı bir doktor olan Robert Darwin en azından oğullarından birinin saygın bir kariyer yapması endişesini taşıyordu. Üstelik, Güney Amerika'ya yapılacak bu yolculuk tehlikeliydi ve Robert Darwin karısını yitirmiş olmanın şokunu henüz atlatamamıştı. Ne var ki sonunda kayınbiraderi Josiah Wedgewood II onu ikna etti ve Robert Darwin, oğlunun bu yolculuğa çıkmasına razı oldu. Ama Charles Darwin izni koparır koparmaz bir başka engelle karşılaştı. Geminin Kaptanı Robert FitzRoy birilerinin bu arkası kuvvetli genç amatörü kendisine kakalamaya çalıştığı hissine kapıldı ve kendisine daha uygun bir yoldaş bulduğunu söyledi. Ancak, Charles Darwin ile tanıştıktan sonra FitzRoy'un çekinceleri ortadan kalktı ve iki erkek iyi bir ilişki kurdular. Darwin'e bir dünya turu attıran beş yıllık bir yolculuk yapmak üzere yelken açtılar. Bu yolculuk, Darwin'e yaratılış hakkındaki düşüncelerimizi altüst eden bir kuram geliştirme fırsatı sundu.

Bugün Charles Darwin'i, kuramlarıyla, Kutsal Kitapta belirtilen Yaratılış görüşünü en sonunda lağveden adam olarak biliyoruz. "Yaratılışçılık", çevremizi saran dünyaya ilişkin bir açıklama olarak bugüne dek bazı Amerikan okullarında öğretilmektedir ama evrim kuramı büyük ölçüde bu öğretinin

yerini almıştır. Evrim kuramına göre, insanlar ve yeryüzünde yaşayan bütün canlı varlıklar, kendi özel çevrelerinde hayatta kalma ve üreme hedeflerine en çok yardımcı olan nitelikleri, art arda gelen kuşaklar aracılığıyla, yüz binlerce yıl içerisinde kazanarak gelişmiştir. Bu kuram doğruysa, sadece Kutsal Kitap yanlış değildir, dümende bir Tanrının bulunması da gereksizdir. Doğanın ve içinde bulunan her şeyin sözüm ona harikulade "tasarımı" zeki bir Yaratıcı'nın eseri değil sadece biyolojik bir sürecin, genlerin kendilerini defalarca kopyalamasının nihai sonuçlarıdır.

Charles Darwin bu kuramın mucidi değildi. Göreceğimiz gibi, o, kuramın en iyi tanıtımcısı bile değildi. Öykü, bir önceki yüzyılda yaşamış ve ününü yerkürenin yaşını keşfetmeye yönelik ilk bilimsel girişimleri yaparak kazanmış bir Fransız kontuyla başlar. Comte de Buffon (1707-1788) bir köylüyü kendisini her sabah yataktan zorla kaldırmakla görevlendiren bir işkolikti. Buffon, İsveçli din adamı Linnaeus'un çalışmalarından haberdardı. Fosiller üzerinde yaptığı araştırmalar Linnaeus'u Kutsal Kitaptaki Yaratılış öyküsünün doğru bir matematik içermediği sonucuna varmaya itmişti. Dünyanın MÖ 4004'te yaratıldığı görüşü, Çin'den gelen haberlerle uyuşmuyordu. Anlatılanlara göre, orada, İsa'nın doğumundan 3000 yıl önce bir İmparator tahtında oturmakla meşguldü.

Buffon tam bir gösteri adamıydı; ünlü deneylerinden birinde, birkaç aynadan oluşan bir düzeneğin yardımıyla güneş ışınlarını odaklayarak altmış metre ötedeki bir ağacın tutuşturulabileceğini göstermişti. Demir topları yüksek sıcaklıklara ulaşıncaya dek ısıttığı ve soğuma hızlarını ölçtüğü ısı kaybıyla ilgili deneyleri daha meşhurdu. Bu deneyler Buffon'un şu sonuca ulaşmasını sağladı: Dünya büyüklüğünde bir cisim şu anki biçimini erimiş haldeyken almaya başladıysa, soğuması çok uzun, Tanrıbilimcilerin önerdiğinden çok çok daha uzun bir zaman sürmüş olmalıydı. Kendisi dünyanın 75.000 yaşında olduğunu düşünüyordu. Bu tahminin isa-

betsiz oluşu hiç önemli değildir; önemli olan, bilginlerin Kutsal Kitapta anlatılanların doğru olmadığını kanıtlamak için gözlemlere başvurmaya başlamış olmasıdır. Yine isabetsiz olmakla birlikte daha yakın bir tahmin 18. yüzyılın sonlarına doğru geldi. Matematikçi Fourier dünyanın 100 milyon yaşında olduğunu ileri sürdü. Bilim kendi alternatif zaman cetvelini oluşturmaya başlıyordu.

Buffon'un çalışmaları insanların, tüm öteki türler gibi, Tanrı tarafından şu anki biçimlerinde yaratılmayıp evrim yoluyla ortaya çıktığını ilk kez öne süren çalışmalar arasında olduğu için de önemliydi. "Kuyruksuz maymunun insan ailesinin bir üyesi olduğunu, onun yozlaşmış bir insan olduğunu, onun ve insanın ortak atalara sahip olduğunu, hatta bu akrabalığın at ile eşeğinkine benzediğini kabul etmek durumunda kalabiliriz."[8]

Fransız papazları Yaratılış öyküsü mozaiğine sıkı sıkı sarılmaya Protestan Reformcular kadar çok gayret ediyorlardı. 18. yüzyılın ortalarına kadar geç bir dönemde, Buffon yalın jeolojik gerçekleri dile getirdiği zaman, Sorbonne Üniversitesi Tanrıbilim fakültesi öğretim üyeleri onu sözlerini en yüz kızartıcı şekilde geri almaya zorladı. Buffon şu sözlerle biten bir metin yazıp yayımlamaya mecbur kaldı: "Kitabımda belirttiğim, dünyanın oluşumuyla ilgili ve Musa'nın anlattıklarıyla çelişebilecek bütün görüşlerimden vazgeçiyorum."

Bayrağı Buffon'dan Charles Darwin'in dedesi Erasmus Darwin aldı. İlkönce, bitkilerin yaşamını anlatan çok beğeni toplamış bir şiirin yazarı olarak tanınan Erasmus yeryüzündeki tüm yaşamın tek bir kaynaktan çıkmış olması gerektiği görüşünü de ortaya attı. Daha çok Newton gibi, Erasmus Darwin de hâlâ kendi kuramında Tanrıya yer bırakıyordu; ama onunki bir başka *Deus otiosus*, yani evreni inşa edip harekete geçirdikten sonra, yarattıklarına hiç kulak vermemiş bir Tan-

8 J. Gribbin, *Science: A History* (Harmondsworth: Penguin, 2002) içinde.

rı idi. Erasmus'a göre, türler Tanrının hiçbir müdahalesi olmaksızın doğa yasalarına göre çevrelerine uyum sağlıyor ya da yok oluyordu. Uyum sağlama, çevrenin baskısıyla gerçekleşiyordu; örneğin, kuyruklu bir hayvan, sinek ya da yırtıcı hayvan bulunmayan bir yere göç ederse (kuyruk sallayarak sinek kovması ya da yırtıcı hayvanları işaret ederek türdeşlerini uyarması gerekmeyeceği için) kuyruk dumura uğruyordu. Erasmus'un kuramı sadece şu açıdan yanlıştı: Bu tür değişimler binlerce kuşak aracılığıyla yavaş yavaş meydana gelmesine rağmen, Erasmus bu değişimlerin tek bir kuşak içerisinde gerçekleşen sıçramalar olduğunu ileri sürmüştü.

Erasmus'un torunu Charles Darwin neden bazı türler uyum sağlarken bazılarının yok olduğunu açıklamak için "en uygun olanın hayatta kalması" düşüncesini geliştirerek bu kuramlara kendininkileri ekledi. Darwin'e göre, nüfus baskısı ve aynı türün üyeleri arasındaki rekabet, sadece en iyi uyum sağlamış bireylerin hayatta kalmasına ve üremesine yol açıyordu. Darwin kendi kuramlarının şok edici nitelikte görüşler içerdiğine karar verdi ve bu nedenle yirmi yıl boyunca onları yakın arkadaşları dışında kimseye açmadı. Ancak, Alfred Russel Wallace adında bir başka bilginin aynı sonuçlara ulaştığını ve birinciliği ona kaptırmak üzere olduğunu anlayınca fikrini değiştirdi.

Bu konuyla yakından ilgilenmek isteyen okurlar Darwin'in kuramları ve dinsel otoritelerle çatışması üzerine çok daha ayrıntılı ve çok sayıda kaynak bulabilirler.[9] Darwin'in en ateşli taraftarı Thomas Huxley ile Oxford Piskoposu Samuel Wilberforce arasında geçen 1860 tarihli Oxford tartışması çok ünlüdür. Ama bu efsanevi olayın üzücü bir dipnotu da vardır. Tartışma sırasında, Oxford Piskoposu, Thomas Huxley'e ana tarafından mı yoksa baba tarafından mı may-

9 Örneğin, A. Brown, *The Darwin Wars* (Londra: Simon&Schuster, 1999); J. Gribbin ve M. White, *Darwin* (Londra: Simon&Schuster, 1995).

mun olduğunu sorunca, salonda bir kişinin ayağa kalktığı görüldü. Bir elinde tuttuğu Kutsal Kitabı havaya kaldırıp öbür elini yumruk yapıp sallayarak, Darwincilere sövüp saydı. Bu adam, Darwin'in Güney Amerika yolculuğuna beraberce çıktığı eski arkadaşı ve yoldaşı Kaptan FitzRoy'dan başkası değildi. Değişken bir tabiata sahip olan FitzRoy (Yeni Zelanda valisiyken görevinden azledilmişti) Charles Darwin'in evrimle ilgili Allahsız kuramlarını geliştirmesini mümkün kıldığı için kendisini suçluyordu. Oxford tartışmasından beş yıl sonra, bir melankoli nöbeti sırasında kendi gırtlağını kesti.

Darwin'in fikirlerinin dünyayı altüst ettiğini söylemek yanlış olur, çünkü Darwin *Türlerin Kökeni* adlı çalışmasını yayımlayana dek, insanlar yüz yılı aşkın bir süredir onun yaydığı fikirleri yavaş yavaş benimsemeye başlamışlardı. Ama Darwinciliğe verilen ilk tepkiler onu gölgeleyecek nitelikteydi. Jeoloji Derneği'nin Darwin'in görüşlerinin ilk kez sunulduğu toplantısında, derneğin başkanı o sene "bilimin gelişimini deyim yerindeyse hemen kökten değiştiren o çarpıcı keşiflerden bir tane bile" yapılmadığını belirterek sızlanmıştı.

Ancak, zamanla, Darwinci evrim görüşleri norm olarak kabul edildi. Bu, kısmen, bilimi sıradan insanların isteklerini karşılayabilecek hale getirmenin kendi misyonu olduğuna inanan doğalcı Thomas Huxley'in faaliyetleri sayesinde mümkün oldu. Huxley doğuştan öğretmendi. Picadilly'deki Madencilik Okulu'nda verdiği derslere işçiler büyük bir coşkuyla katılıyordu. Eğer Huxley'in bir hatası varsa, o da dinleyiciler anlayabilsin diye mesajlarını aşırı derecede basitleştirerek vermesiydi. Böylece, para kazanmak için popüler basına adi yazılar yazan gazeteciler Darwinciliğin en önemli ilkelerini yanlış yorumluyorlardı. Thomas Huxley bunda bir kötülük görmüyordu. Bir mektubunda sevinçle Darwin'e, "Önümüzdeki Cuma akşamı, hepsi maymun olduklarına ikna olacaklar," diye haykırıyordu. Ama Darwin'in fikirlerinin

halk tarafından kolayca anlaşılmasının tek sebebi Thomas Huxley değildi. 17. yüzyılın ortalarından bu yana insanlar zihinlerinde Tanrısız bir evren canlandırıyordu; ve 19. yüzyıl İngiltere'sinde Wombwell's Menagerie gibi gezici panayırlar halka ilk kez maymunları canlı olarak görme olanağını sunuyordu. Bu hayvanların insansı bir görünüşe sahip olmaları ve zekâ belirtileri sergilemeleri pek çok insana onların pekâlâ bizim atalarımız olabileceğini düşündürüyordu.

Her ne kadar katı bir Hıristiyan geleneği içerisinde yetiştirilmiş ve son derece dindar bir kadınla evlenmiş olsa da (kuramlarını bu kadar uzun zaman kendine saklamasının bir başka sebebi de buydu), Darwin inancını koruyamadı. Birkaç çocuğunun, özellikle de sevgili kızı Annie'nin vakitsizce ölmesi ve sağlının sürekli bozuk olması, insanın sorunlarıyla ilgilenen sevecen bir Tanrı Fikri'ni kabul etmesini daha da zorlaştırıyordu. Bir keresinde şöyle yazmıştı:

> [...] inancımı yavaş yavaş yitiriyorum... o kadar yavaş yitiriyorum ki hiç acı çekmiyorum ve ulaştığım sonucun doğru olduğundan en ufak bir kuşku bile duymuyorum. İnsanların Hıristiyanlığı nasıl doğru bulduğunu anlamakta gerçekten güçlük çekiyorum. Sade bir dille yazılmış olan metin, inanmayanların —bunların arasında babam, erkek kardeşim ve neredeyse bütün iyi dostlarım var— sonsuza dek cezalandırılacağını gösteriyor. Bu çok kötü bir doktrin...[10]

Çağımızda her Hıristiyan, Darwinciliği bir tehdit olarak görmez. Darwin'in şampiyonlarından biri, evrim kuramının dini olgunlaştırdığını düşünen romancı ve sosyal reformcu Peder Charles Kingsley idi. Westminster Katedrali Başrahibi

10 F. Darwin (ed.), *The Life and Letters of Charles Darwin* (Londra: John Murray, 1887).

ve Oxford Üniversitesi Jeoloji Profesörü William Buckland, *Yaratılış* kitabında söz edilen "günlerin" her birinin aslında milyonlarca yıllık çağlar olduğunu söyleyerek iki disiplini uzlaştırdı. 1864 yılında 716 İngiliz akademisyeni ve din adamı yeni bilimsel bulgular ile Kutsal Kitabın uzlaştırılabileceğine inandıklarını belirten bir bildiri yayımladılar.

Bugün pek çok Hıristiyan, Darwinci evrim kuramını kabul etmekte ve böylesine harikulade bir sürecin Tanrı tarafından başlatıldığını düşünmektedir. Ama sorun şudur ki Tanrı Fikri, yanıtladıklarından daha çok soru sorulmasına neden olmaktadır. Evrimin Tanrının eseri olduğunu düşünsek bile, ortada birçok çözülmemiş bilmece kalmaktadır: Tanrı her şeye gücü yeten ve çok iyi bir varlık olmasına rağmen, neden acı ve kötülüğe yer yeren bir sistem yaratmıştır? Tanrı ezeli ve ebedi bir varlık olmasına rağmen neden tarihe müdahale etmektedir? Darwincilik, Tanrının var olmadığını ileri sürerek, pek çok insanı bu tür sonu gelmez spekülasyonlarla uğraşmaktan kurtarır. Darwin'in en uygun olanın hayatta kalması fikrinin, en çok "Tanrı öldü" sözüyle tanınan Alman filozof Friedrich Nietzsche'nin çalışmaları üstünde büyük etki yapmış olması şaşırtıcı değildir.

Babil Kulesi ve Hadron Çarpıştırıcısı

Yaratılış kitabının onuncu bölümünde, Tanrının dünyayı suyla doldurmasından —ama merhamete gelip dünyayı ve üzerinde yaşayan tüm canlıları bu sel ile yok etmekten vazgeçmesinden— kısa süre sonra insanların kendilerini korumaya karar verdiği anlatılır. Çevre ya da Tanrı bir daha asla onları soylarını tüketmekle tehdit edemeyecektir. İnsanlar Şinar Vadisi'nde toplanırlar ve en son teknolojileri kullanarak büyük bir kent ve içine de göğe yükselen bir kule inşa ederler. 16. yüzyılda yaşamış başka pek çok sanatçı gibi Baba Pieter Breughel de bu dev yapıyı betimleyen birkaç

yağlıboya tablo yapmıştır. Kutsal Kitapta sözü geçen bu ünlü yapıyla ilgili üç tablosundan en meşhur olanında, kule bulutlara değen devasa bir zigurat olarak resmedilmiştir. Her yere inşaat malzemeleri yığılmıştır. Binanın her katında yapı iskeleleri, halatlar, palangalar, vinçler, türlü türlü ağır makineler bulunmaktadır. Yollar, kaldırımlar, merdivenler karıncalar gibi bir o yana bir bu yana koşuşturan insanlarla dolup taşmaktadır. Resmin en alt kesiminde, mimarlarına talimatlar veren Kral Nemrut görünmektedir. Bu projeyle insan kendinden fazla emin davranıp hırslarına yenik düşerek boyundan büyük bir işe kalkışmış ve sonunda Tanrı orada bulunan insanlara her birini bir başka dilde konuşturup şaşkına çevirerek hadlerini bildirmiştir.

Bugün Babil Kulesi yeniden inşa edilmektedir. Yerin altında, insan yapısı çok büyük bir mağaranın içinde, heybetli, karmaşık ve çok katlı bir yapı yükselmektedir. İş makineleri kulakları sağır edercesine çalışmaktadır. İçinde dev silindirler bulunan yüksek yapının her yerinde yapı iskeleleri, halatlar, palangalar, vinçler, türlü türlü ağır makineler bulunmaktadır. Farklı ülkelerden gelmiş olan erkek ve kadınlar bu proje üzerinde çalışmaktadır ve yapının her yeri karıncalar gibi bir o yana bir bu yana koşuşturan insanlarla dolup taşmaktadır. Burası Avrupa Nükleer Araştırmalar Örgütü'nün (CERN, European Organization for Nuclear Research) İsviçre karargâhıdır ve dünyanın en büyük parçacık fiziği araştırma merkezidir. Bu bilginler de hırslıdır. Evrenin neden yapıldığını ve hangi güçlerin onu bir arada tuttuğunu araştırmak için burada toplanmışlardır. Babil Kulesi'ni inşa edenler gibi onlar da ortak bir dil konuşmaktadır. Bu dil fiziğin dilidir; fizikçi olmayanların anlayamayacağı bir dildir.

Mağarada Büyük Hadron Çarpıştırıcısı'nın bir kısmı bulunmaktadır. Bu dev aygıt, uzunluğu 27 kilometre olan daire şeklindeki bir tünelde maddeyi hareket ettirerek ışık hızına ulaştırır. Bu aygıt tarafından hareket ettirilen her parçacığın

en büyük teorik hıza ulaşmasını sağlamak için, dünyanın en büyük mıknatısları muazzam bir güç alanı üretir ve parçacıkların geçeceği yol mutlak sıfıra yakın bir sıcaklığa erişene dek soğutulur (burası dış uzaydan daha soğuk bir yer olur). 2007 sonbaharında, günümüzün Kral Nemrut'u Dr. Jim Virdee, çalışma arkadaşlarıyla birlikte aygıtı çalıştıracaktır. Protonlar birbirleriyle çarpışacak ve çok sayıda atom-altı parçacığı serbest bırakacaklardır.

19. yüzyılın sonuna dek, atomun maddenin bölünemeyen en küçük parçası olduğu düşünülüyordu. J. J. Thompson elektronu tarif ettiği zaman, bu varsayım değişti. O zamandan bu yana proton, atom çekirdeği ve nötron bulundu. Ama fizik geliştikçe, her atom-altı parçacığın başka parçacıklardan oluştuğu anlaşıldı. Hadronlar ve kuarklar iki sınıfa ayrılıyordu: baryonlar ve mezonlar. Baryonlar üç kuarktan oluşuyordu ve "büyük" bir kütleye sahiptiler. Fakat durum o kadar basit değildi. Her baryonun, üç antikuarktan oluşan bir karşıparçacığı vardı. Ayrıca mezonlar, pionlar, leptonlar, muonlar, tauonlar ve nötrinolar vardı. Öyle görünüyordu ki bu parçacıklarının çoğunun karşıparçacıkları da vardı.

Ama CERN'deki bilginleri özelliklere ilgilendiren, ele avuca sığmaz bir parçacık daha vardır. Bu parçacık varsayımsaldır. Şimdiye dek hiç görülmemiş, tespit edilmemiş ve varolduğu deney yoluyla kesin olarak kanıtlanmamıştır. Bu varsayımsal parçacığın yarattığı Higgs alanı her yönden aynı biçimde algılanmakta ve boşluktan ayırt edilememektedir. Ama Higgs bosonunun varlığı modern fizik için çok önemlidir; o kadar çok önemlidir ki bazı şakacı kimseler buna "Tanrı parçacığı" demektedir. Bu parçacık, eğer bilginler yanılmıyorsa, evrendeki tüm öteki parçacıkları bir arada tutan bir güç uygulamaktadır. Eğer Dr. Virdee ve çalışma arkadaşları milyarlarca poundluk bu deney sayesinde onun varlığını kanıtlarlarsa, evrenin şu ana dek karanlıkta kalmış yönleri hakkında pek çok şey anlaşılacaktır.

Bu deney Büyük Patlama'dan birkaç milisaniye sonra meydana geldiği düşünülen olayı tam olarak taklit edecektir. Bilginlerin elinde çok hassas, çok hızlı detektörler bulunması gerekmektedir, çünkü bu küçücük parçacıklardan bazıları olağanüstü derecede hızlı şekilde bozunmaktadır ve onları meydana getiren aynı ortam yeniden yaratıldığı zaman da hızla bozunacaklardır. Karamsar kişiler, Higgs bosonunun varlığının kanıtlanmasının, yaratılış için Tanrının gerekli olmadığına; doğal dünyanın, düğmeye bir Yaratıcı'nın basmasını gerektirmeyen fizik yasalarına kusursuz şekilde uyduğuna işaret edeceğini ileri sürebilirler. Ama eğer Higgs parçacığı bulunamazsa, ya da gerçekten yoksa, o zaman tüm modern fizik dili ve matematiğin taşıdığı anlamın büyük kısmı yıkılacaktır. Bu durumda, Tanrının bilginlerin çalışmasını sabote ettiği söylenebilir mi?

Peki, Tanrı *gerçekten* öldü mü? İngiltere Başbakanı'nın ve Kraliçesi'nin, bir insanın bir hayaletin gebe bıraktığı bir bakireden doğduğuna, öldükten sonra dirildiğine ve Tanrı tarafından yaratıldığına inanmasını nasıl açıklayacağız? Amerikalıların % 98'inin Tanrıya inanmasını nasıl açıklayacağız? Ya da her gün tüm dünyada insanların, gezegenlerin hareketlerinin yazgılarımızı etkilediği ilkesine dayanarak kaleme alınan gazete fallarını okumasını? Ya da Tanrı aradan çekilse bile, insanların dinsel görünen sayısız davranış biçimi sergilemesini; hacca gitmelerini, beraberliklerini kutlamak için bir araya gelmelerini, belli bazı "özel" kişi ya da yerlere tapmalarını nasıl açıklayacağız? Bilim, Kutsal Kitabın her noktasına ve virgülüne katı şekilde bağlı kalan Hıristiyanlık gibi bir dini mağlup edebilir, ama dinin kendisini yenemez. Bir sonraki bölümde, dinin modern dünyada aldığı biçimleri inceleyeceğim.

DOKUZUNCU BÖLÜM
MODERN ÇAĞDA DİN

23 Nisan 1995 tarihinde Japon haberciler, gerçekleşmek üzere olan bir cinayeti filme alabilmek için Tokyo sokaklarından birinde oyalanıyordu. Japon gangsterler tarafından tutulmuş Koreli genç bir suikastçı, kurbanını işyerinin kapısının önünde bekliyordu. Kameranın, içinde cinayet silahı bulunan çantaya zum yapması, habercilerin bir yerden tüyo aldığını gösteriyordu. Nihayet, kurban işyerinden çıktı ve sokağa adımını atar atmaz bıçaklandı. Suikastçı, cesedin yanında sessizce durup polisin gelmesini beklerken kameralar görüntü almaya devam etti. Daha sonra, Koreli cinayet suçundan hapse atılırken, onu cinayete azmettiren *yakuza* patronu serbest kaldı.

Barış Adına Cinayet

Cinayete kurban giden kişi, kör akupunkturcu Asahara Şoko'nun öğretilerini temel almış ve Budizmden esinlenmiş bir hareket olan Aum Şinrikyo'nun "bilim ve teknoloji" bölümünün başkanı Murai Hideo idi.[1] Murai Hideo, Mart 1995'te

1 "Hareket" terimini özellikle kullanıyorum. Rodney Stark ve William Sims Bainbridge tarafından kaleme alınmış bir makalede ("Of Churches, Sects and Cults", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1979), terminoloji şöyle açıklanmıştır:
KİLİSE: Geleneksel bir dinsel örgüt;
MEZHEP: Geleneksel inançları ve pratikleri olan sapkın bir grup.
KÜLT: Yeni inançlara ve pratiklere sahip olan sapkın bir grup.
Medya ya da böyle söylemekten bir çıkarı olanlar —örneğin, hareketlerin eski ya da aktif üyelerinin aileleri— tarafından yerici bir anlamda kullanıldığı için "kült" terimini kullanmamayı tercih ettim. Bundan dolayı "hareket" terimini seçtim. Birçok din sosyoloğu Yeni Dinsel Hareket ya da YDH terimini kullanıyor.

Tokyo metrosunda on iki kişinin öldüğü ve dört bin kişinin yaralandığı sarin gazı saldırılarını planlamıştı. Ne şaşırtıcıdır ki Aum Şinrikyo hareketi, önceleri, topluma karşı düşmanca hisler beslemekle uzaktan yakından ilgisi olmayan, iyi huylu ve idealist genç yogacılardan oluşan bir gruptu. Ağustos 1987'de, grubun dergisi *Mahayana*'nın ilk sayısında Asahara şöyle yazmıştı: "Sadece benim mutlu olmama ve öteki insanların acı çekmesine katlanamıyordum. Ve 'Kendimi kurban ederek başkalarını kurtarayım,' diye düşünmeye başladım."[2] Buda ve ondan önce yaşamış olan pek çok gizemci gibi, bu hareketin kurucusu da kendisinin aydınlandığına ve kendisi kadar talihli olmayan başka insanları doğru yola sokmak için bu dünyada kalması gerektiğine inanıyordu.

Şinrikyo 1980'lerin sonunda faaliyetine başladığı zaman, Budizme sempati duyan ama aynı zamanda doğaüstüyle de ilgilenen çok sayıda Japon genci alternatif dinsel arayışlar içindeydi. 1985 yılında, Yeni Çağ akımını temsil eden *Alacakaranlık Kuşağı* dergisi, kör Asahara'nın bir yoga seansı sırasında ruhani güçleri sayesinde havaya yükselmişken çekilmiş fotoğraflarını yayımladı. Bu fotoğraflar bazı okurların bir araya gelip "Aum Dağ Çilecileri Grubu"nu oluşturmasında etkili oldu. Hindistan'a yaptığı bir yolculuktan sonra Asahara, *mokşa* yani kusursuz mutluluk ve acı, yaşam ve ölüm döngüsünden kurtulma durumuna eriştiğini iddia etti. Asahara'nın bu açıklamasından sonra, öğrencileri işlerinden ve evlerinden ayrılıp, *sanga* denen Budist manastır cemaatini model alarak dinsel cemaatler kurdular.

Öğretilerini "halka açtıktan" sonra, hareket "dağ çilecileri" adını bıraktı ve Aum Şinrikyo ya da "Aum Mutlak Doğru Öğretisi" ismini aldı. Dalay Lama ve Sri Lanka Cumhurbaşkanı onun sözlerine değer veriyordu. Tokyo otoriteleri onun

2 M. Repp, "Aum Shinrikyo and the Aum Incident: A Critical Introduction", J. R. Lewis ve J. A. Petersen (edl.), *Controversial New Religions* (Oxford: Oxford University Press, 2004) içinde.

örgütünü yasal olarak tanımıştı. Grubun önderleri, o zamanki Sovyetler Birliği'nde bir şube açtıkları zaman Rus politikacılarla görüşmek gibi şeyler yaparak halk arasında saygınlık kazandılar. Siyasal amaçlar da gütmeye başladılar. 1990 yılında, Aum'un desteklediği "Doğruluk Partisi", yeni getirilen tüketici vergilerini kaldıracağı vaadiyle bir seçim kampanyası yürüterek Japonya temsilciler meclisine girmeye çalıştı. Ama seçimlerde tek bir sandalye bile kazanamadılar. Asahara ve öğrencileri, toplumun kendilerini reddettiği sonucuna vardılar. O halde, toplumu reddetmenin vakti gelmişti.

Evrensel eğitim ve seçme özgürlüğü gibi niteliklerin egemen olduğu bir ortamda, insanların, karizmatik önderlerin emriyle şok edici eylemler gerçekleştiren dinsel hareketlere bağlanmaları oldukça tuhaftır. Son yirmi yıldan bu yana, toplu intihar, ensest, tecavüz, kendini iğdiş etme, cinayet vb. korkunç eylemlerin neredeyse tamamı Aum benzeri dinsel örgütlerle ilişkili olarak meydana gelmiştir. Bu vakaların pek çoğunda, failler, gelişmiş dünyada yaşayan ve başka türlü bir yaşam tarzı seçme şansına fazlasıyla sahip orta sınıf üyesi eğitimli kişilerdir. Bu insanları karanlık inançlar benimsemeye iten şey nedir? Bu insanları, kendi yaşamını ya da özgürlüğünü yitirmeyi göze almak ve başkalarını da yaşamı ya da özgürlüğünden yoksun bırakmak anlamına gelse bile, bir kişinin söylediklerini hiç düşünmeksizin yapmaya yönelten faktör nedir?

Birçok faktör vardır. İlk olarak, bir tür, toplum tarafından hayal kırıklığına uğratılma hissinden söz edilebilir. Çağımızda, uzun zaman önce kurumsallaşmış, örgütlü bir yapıya sahip dinler, artlarında bilimin ya da pazar ekonomisinin dindiremediği ruhani bir açlık bırakarak gerileme dönemine girmiştir. İnsanlar, kendilerini hiçbir direnişe aldırmadan okuldan üniversiteye, üniversiteden işyerine taşıyan bir montaj hattı üzerinde yaşadıkları hissine kapılmaktadır. İş hayatında ise, en son çıkan cep telefonu ya da otomobili satın alabilmek

için uzun saatler çalıştıkları ve kapitalist makinenin parçalarından başka bir şey olamadıkları duygusu yakalarını hiç bırakmamaktadır. Bazen bu maddesel ödüller yavan hale gelir. Öte yandan, büyük kapitalist ekonomilerin yaşadığı "hızlı gelişme ve kriz" döngüsü, insanların hırslı ve sıkı çalışmasını önce ödüllendirip sonra —ekonomik durgunluğun başlaması alım gücünü ve özsaygıyı yok edince— anlamsız hale getirerek sistemin gözden düşmesine yol açar. Japonya'da da aynen böyle olmuş, ekonomi 80'li yıllarda hızla gelişmiş ve bu hızlı gelişme 90'larda yerini ekonomik durgunluğa bırakmıştır.

İkinci olarak, kült önderlerinin kişisel cazibesi, ebeveynler, öğretmenler, patronlar, hükümet yetkilileri ve din adamlarının bıraktığı boşluğu doldurabilir. Karizma, öğretilebilecek ya da sonradan kazanılabilecek bir nitelik değildir; ama yine de bazı karizmatik insanların bir oda dolusu insanı büyülemesi için o odaya girmesi yeterli olmaktadır. Siyasette bariz üstünlük sağlayan bu nitelik, toplumu amaçsız ya da yozlaşmış bir insan kalabalığı olarak gören kişilerin elinde daha da büyük bir güç haline gelmektedir. Yandaşları, Asahara'nın cazibesi, bilgeliği, belagati ve öğretisini sunuş tarzından ötürü onun peşine takmıştı. 1991'de, "Bilin ki onu benden istemeden darmaya [gerçeğe ya da öğretiye] ulaşamazsınız,"[3] diyordu. Bazı gurular, doğrunun anahtarının sadece kendilerinde bulunduğunu ileri sürerek, kendilerini öğrencilerine vazgeçilmez biri olarak kabul ettirirler. Ve böylelikle onları kendilerine bağımlı ve itaatkâr hale getirirler. Servetini gruba aktarabilmek için kendi babasını kaçırmış olan eski bir Asahara yandaşı, mahkemede, "Ben onun kuklası ve kölesiydim,"[4] demiştir.

Üçüncü olarak, bu gruplar öğretilerinin içeriğini bir ya da daha fazla yaygın dinsel gelenekten alırlar. Örneğin, Muhte-

3 A.g.e.
4 A.g.e.

rem Peder Moon Birleşme Kilisesi'nin doktrini büyük ölçüde Hıristiyanlıktan türetilmiştir ve kurucusu eski bir Presbiteryen'dir. Aum Şinrikyo hareketi büyük ölçüde Budizm, Hinduizmden esinlenmiş yoga, astoroloji ve Musevilik ile Hıristiyanlığın kıyamet öğretilerinin bir karışımını temel almıştı. Bu özellik harekete hem yeni hem tanıdık olma niteliğini veriyor ve bazı önemli fikirlerin cazip ama bazen tehlikeli olabilecek şekilde "saptırıldığı" anlamına geliyordu. Örneğin, Asahara, Tibet Budizminde bulunan, cenaze töreniyle ilgili bir kavramı çok ilginç bir şekilde değiştirmişti. Bu inanç sisteminde, *poa* denen bir ayin, ölünün ruhunun daha üst bir ruhsal boyuta geçmesine olanak veriyordu. Ama Asahara'nın öğretisinde, *poa*, özünde, cinayet halini almıştı ve bu cinayet insanları kurtardığı gerekçesiyle haklı gösteriliyordu. "Gurunuzun size birinin canını almanızı buyurması, bu kişinin zaten vadesinin dolduğunu gösterir. Siz bu insanı tam zamanında öldürüyorsunuz ve onu öldürerek *poasının* gerçekleşmesini sağlıyorsunuz demektir."

Aum teknolojik bakımdan okuryazardı ve bilimin egemen olduğu bir ortamda yetişmiş gençlere çekici geliyordu. Daha sonra öldürülen Murai Hideo'nun da aralarında bulunduğu bir grup bilgin, hareketin cazibesine kapıldı. Yoga uygulamalarında KKG (Kusursuz Kurtuluş Girişimi) adı verilen elektrikli bir başlık gibi teknik aygıtların yardımına başvuruyorlardı. Dinsel etkinliklerinin vücutları üzerindeki etkisini ölçmek için bir dizi aygıt kullanıyorlardı; içine girerek meditasyon yaptıkları, toprağa gömülen hava geçirmez konteynerler bunlardan biriydi. Evrenin yazgısı hakkında hızlı tahminler yapmak için bilgisayar programları geliştiriyorlardı. Ve kuşkusuz, öldürücü sarin gazını, sahip oldukları teknolojik beceri sayesinde üretmişlerdi.

Dördüncü olarak, toplumun belli hareketleri nasıl algıladığı ve onlara nasıl muamele ettiği önemlidir. Japonlar genel olarak çok konformisttir ve ayrılıkçı dinsel hareketlere kuş-

kuyla yaklaşırlar. Bu tür hareketlerin yandaşları ailelerini reddeder, toplumun değerlerini bir kenara iter, alışılmamış giysiler giyer ve alışılmamış davranışlar sergilerler. Bu çılgınlık ya da tehlikeli bir şey olarak görülür, her iki grubun birbirleri hakkındaki düşünceleri söylenti ve paranoya kanalıyla oluşsun diye, diyalog kesilmeye başlar. Grup içinde bir kale zihniyeti gelişir ve toplum düşman olarak görülür. Ortaya çıktıkları ilk günden bu yana Japon medyasının alay ettiği Aum Şinrikyo hareketinin üyeleri de bunları yaşamıştı. 1989 yılında, Aum Şinrikyo'nun otoriteler tarafından yasal olarak kabul edilmesinden hemen sonra, popüler bir dergi, grubun dinsel pratiklerinin korkunçluğunu konu alan ve hareketin genç insanları ailelerini reddetmeye özendirmesini eleştiren bir yazı dizisi yayımladı.

Sonra, 1990'da, medyanın alaycı tavrına hareketin seçimlerde uğradığı başarısızlık eklendi. Önderin kehanetleri gitgide karamsarlaştı. Kıyamet günü yaklaşıyordu ve özel olarak inşa edilmiş gaz geçirmez sığınaklara sığınan Asahara'nın yandaşları bu kıyametten sağ çıkacaklardı. Bu inanç, Hıristiyanlığı temsil eden ABD ile Doğu öğretilerini temsil eden Japonya arasında bir Üçüncü Dünya Savaşı çıkacağı beklentisine dönüştü. Japonya sonunda zafer kazanacaktı.

Grup, ruhları kurtardıkları inancından güç alarak zaten kendi üyelerinden birini öldürmüştü. Şubat 1989'da, o sert dinsel "egzersizler" sırasında üyelerden birinin ölümüne tanık olan Taguçi Şuji hareketten ayrılmak istediğini açıkladı. Basına konuşabileceği ve Aum'un resmen tanınmış bir dinsel örgüt olarak sahip olduğu itibarı sarsabileceği için, Taguçi boğularak öldürüldü. Aum kendi üyesi olmayan kişileri de hedef alıyordu. Aynı yıl, Aum üyelerinin akrabalarını temsil eden bir avukat, ailesiyle birlikte öldürüldü. Avukat Tokyo Radyosu'na çıkmış ve Aum hakkında hayli eleştirel sözler söylemişti. İstasyon yöneticileri programı yayımlamadan önce birkaç kıdemli Aum üyesine bu sözleri dinletmişti. Polis

avukat cinayetini çözmekte pek az yol alabildi. Daha sonra, Ulusal Polis Teşkilatı'nın başkanı, daha hızlı davransalar Tokyo metrosunda gerçekleştirilen sarin gazı saldırısını önleyebileceklerini itiraf etti.

Grubun Japon toplumuna olan düşmanlığı, bir kır cemaati kurmaya çalıştıkları sırada alevlenen bir tartışmayla daha da arttı. Endişeye kapılan köylüler, Aum üyelerinin, nüfus kayıtlarına oranın yerlisi olarak geçirilmesine karşı çıktılar. Sonuçta, polis, imar mevzuatını ihlal etiklerini ileri sürerek, Aum'un tesislerini bastı ve birkaç önde gelen üyesini tutukladı. Grup "devletin kendilerine yasadışı olarak baskı yaptığını ve zulmettiğini" söylemeye başladı. Aum, 1993'te, muhtemelen uranyum elde etmek amacıyla, Avustralya'da bir koyun çiftliği satın aldı. Büyük miktarlarda kimyasal madde ve karmaşık bilgisayar donanımları ithal etmesini sağlayacak şirketler kurmaya başladı.

20 Mart 1995 tarihinde, en işlek saatlerde, Tokyo metrosunun beş hattına zehirli gaz saldırısı düzenlendi. Halk zaten büyük bir güvensizlik duygusu içinde yaşıyordu: Daha iki ay önce Kobe depreminde 5000'den fazla insan ölmüş ve çeyrek milyon insan evsiz kalmıştı. Saldırıdan iki gün sonra polis Aum'un karargâhını bastı. Hideo cinayetinde olduğu gibi haberciler yine "tesadüfen" oradaydı ve baskını televizyondan canlı olarak yayınlandılar. Sarin gazı saldırısıyla ilgili olmasa da, kız kardeşinin harekete üye olmasına karşı çıkan bir adamın kaçırılmasıyla ilgili olarak arama emirleri çıkarıldı. Polis daha sonra bu adamın Aum tesislerinde aşırı dozda uyuşturucu verilerek öldürüldüğünü ortaya çıkardı, ama medya kimyasal madde stoklarına ve silah yapmak için düzenlenmiş laboratuvarlara odaklandı.

Polis —yanında bir medya ordusuyla birlikte— Mayıs ayında onu gizli bir odada buluncaya dek, Asahara tutuklanamadı. Sarin gazı saldırılarından ötürü ölüm cezası aldı ama temyize başvurdu. Polis kayıtları Aum üyelerinin 1994-

1995 yılları arasında bazı muhaliflere zehirli gazla saldırdığını ortaya koyuyordu. Otuz üç Aum üyesi kaza eseri, intihar ederek ya da cinayete kurban giderek ölmüştü ve yirmi bir üye de kayıptı.

Budizmden esinlenmiş bu cinayet örgütünün öyküsü fazlasıyla çağımıza özgüdür. Medyanın yakın takibi, karmaşık teknolojiler, zehirli gaz kullanmak için metronun seçilmesi... 20. yüzyılın sonlarına gelmeden önce bunların hiçbirini yapmak mümkün olmazdı. Aynı şey bu örgütü yaratan ortam için de geçerlidir. Bilimin ve piyasanın egemenliği altında olan bu ortamda insanlar yabancılaşma hissine kapılmakta ve ruhani bir boşluğa düşmektedirler.

Bilimsel bilginin ilerlemesi, doğaüstüne ve Tanrıya olan inancın gerilemesine yol açmaktadır. 19. yüzyıldan bu yana din kuramcıları *sekülerleşme* olarak bilinen bir sürecin devam etmekte olduğunu ileri sürmektedir. Bu süreç, en belirgin niteliği dinin gitgide zayıflaması olan modern hayatı yaratmıştır. Alman sosyolog Max Weber bu sürece *Entzauberung* yani hayatın gizemli olmaktan çıkarılması adını vermiştir. Bilim her şeyi açıklamaktadır, bu yüzden yanıt aramak için doğaüstüne bakmamıza gerek yoktur. Toplumumuzun yapısında da değişiklikler olmuştur; en azından Batıda kilise ile devlet gittikçe birbirlerinden ayrılmakta ve bir dinsel inancı benimsemek bireysel tercih meselesi haline gelmektedir. Uydu televizyonu ve İnternet gibi kanallar aracılığıyla gerçekleşen kitle iletişimi farklı ortamlarda yetişmiş insanların farklı kültürler ve yaşam tarzlarıyla temas etmesine olanak tanımaktadır.

Ama bu karmaşık bir tablodur. Pek çok geleneksel dinin taraftar yitirdiği doğrudur. Harvard Üniversitesi sosyoloğu Grace Davie mükemmel kitabında, "inanmanın ama ait olmamanın" hâlâ geçerli bir tema olduğuna işaret etmektedir.[5] Davie, Dr. Mark Abrams ve çalışma arkadaşları tarafın-

5 Grace Davie, *Religion in Britain since 1945* (Oxford: Blackwell, 1994).

dan 1.600 kişi üzerinde yapılan bir anketten söz eder.[6] Ankette Büyük Britanya'da 1981-1990 yılları arasındaki dindarlık eğilimleri sorgulanmış ve bu yıllar arasında bu eğilimlerde pek az değişim olduğu bulgulanmıştır. Ankete katılan insanların % 34'ü "sık sık hayatın anlamını düşündüğünü"; % 70'inden fazlası Tanrıya ya da "günaha" inandığını; % 60'ı "ruha" inandığını ileri sürmüş ve % 46'sı dinin kendisini rahatlattığını söylemiştir. Grace Davie'nin belirttiği gibi, Britanya nüfusunun % 15'inden azının Hıristiyan Kilisesi'nin üyesi olması, Britanya'da Hıristiyanlığın hâlâ resmi din olması ve mecliste Kilise'nin temsilcilerinin bulunması, bu istatistikleri daha ilginç hale getirmektedir. Her ne kadar genelde kıta Avrupası nüfusu biraz daha güçlü dinsel eğilimlere sahip olsa da başka araştırmalar Avrupa'nın çeşitli kısımlarında oldukça benzer eğilimler olduğunu göstermektedir. Britanya'da Roma Katolik Kilisesi üyelerinin kiliseye devam etme eğilimi Anglikan Kilisesi üyelerine oranla daha kuvvetlidir. Kilise müdavimliğinin Kuzey İrlanda'da çok daha yaygın ve İskoçya'dakinin buna yakın olduğu da doğrudur; ama bu iki ülkenin nüfusları modern Britanya'nın toplam nüfusunun küçük bir kısmını temsil eder.

Kiliseye (ve sinagoga) devam eden insanların sayısının hem Avrupa'da hem de ABD'de azaldığı inkâr edilemez. Fakat inançlar ve dinsel etkinliklerin —hem iyi hem kötü— yeni biçimler alarak hızla geliştiği de açıktır. Bu inançlar ve etkinlikler genellikle modern dünyayla ilgili olduğu düşünülebilecek biçimlerde ortaya çıkmakta ya da değişmektedir. Tuhaf kültler, Yeni Çağ inançları ve köktendincilik gibi yeni olgular dinsel görüşlerin çok etkin bir güç olarak kaldığını açıkça göstermektedir. Toplum ne kadar değişirse değişsin, Tanrı Fikri ölmemektedir.

6 M. Abrams, D. Gerard ve N. Timms (edl.), *Values and Social Change in Britain* (Londra: Macmillan, 1985).

Bayrağa Tapmak

Yeni seçilmiş ABD Başkanı John F. Kennedy 20 Ocak 1961'de göreve yeni başlaması dolayısıyla bir konuşma yaptı. Dinleyicilerine şunları söyledi:

> Bugün gördüğümüz, bir partinin zaferi değil, özgürlüğün kutlanmasıdır. Hem bir başlangıcı hem de bir bitişi simgeleyen bu kutlama, bir değişim olduğu kadar bir yenilenme anlamına da gelmektedir. Çünkü sizin ve Her Şeye Gücü Yeten Tanrının önünde atalarımızın yüz yetmiş beş yıl önce ettiği görkemli yemini ediyorum.
> Dünya bugün çok farklıdır. Çünkü insan, ölümlü ellerinde, insanın bütün yoksulluk hallerini ve insanın bütün yaşam tarzlarını ortadan kaldırma gücünü tutuyor. Ve atalarımızın uğruna savaştığı bütün devrimci inançlar tüm dünyada hâlâ tartışılıyor; bu inançların temelinde, insan haklarının devletin cömertliğinden değil Tanrıdan kaynaklandığı inancı yatıyor...
> Son olarak, ister Amerika'nın ister dünyanın yurttaşları olun, siz de bizim sizden isteyeceğimiz yüksek kuvvet ve fedakârlık standartlarını isteyin. Alacağımız en büyük ödülün vicdan rahatlığı olduğunu ve yaptıklarımızı en son tarihin yargılayacağını bilerek, Tanrıdan inayet ve yardım dileyerek ama yeryüzünde Tanrının işini kendi başımıza yapmamız gerektiğini aklımızdan hiç çıkarmayarak, geleceğe ilerleyelim ve sevdiğimiz ülkeyi idare edelim.

Bir ABD başkanının, görevine başlarken yaptığı konuşmada Tanrıdan vurgulu şekilde söz etmesi şaşırtıcı değildir. Şimdiki başkan George W. Bush Beyaz Saray'da her gün ibadet toplantıları düzenlemektedir. Bu ibadet toplantılarını yöneten ve bir köktendinci Hıristiyan olan İstihbarattan Sorum-

lu Savunma Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Korgeneral William Boykin, "Benim Tanrımın onlarınkinden büyük olduğunu biliyordum. Benim Tanrımın gerçek bir Tanrı, onlarınkininse bir put olduğunu biliyordum," dediği ve Somali'de görev yaptığı sırada bir savaş ağasını yenmesini bu düşüncelerle ifade ettiği "gerçeğe" bağladığı için Müslümanlardan büyük tepki almıştır. Amerika çok dindar bir toplumdur. Bu nedenle, her politikacı sadece oy almak için Tanrıdan birkaç kez söz eder.

Ama Kennedy bu konuşmasında neyi söylemiş, neyi söylememiştir? Kennedy bir Hıristiyandı, bir Katolikti ama konuşması bu bilgileri vermiyordu. İsa ya da Papa'dan söz etmiyordu. Eğer söz etseydi, muhtemelen siz bunu uygun bulmazdınız: Kilise ile devletin ayrılması, tabii ki bir politikacının konuşmasının kendi dinsel görüşlerini ortaya koymak için uygun bir zemin olmaması anlamına gelir. Ama eğer gerçekten böyle olsa, yeni seçilmiş bir devlet başkanı tarihsel bakımdan en önemli konuşmalarından birinde neden Tanrıdan söz etsin?

"Sivil din" kuramının yaratıcısı Robert Bellah'a göre, kilise ile devlet ayrı olsa bile Amerikan siyasal yaşamı kuvvetli bir dinsel boyuta sahip olduğu için Kennedy Tanrıdan söz etmiştir. Bu boyutun kendisi başlı başına bir dindir, kutsal metinleri ve simgeleri, söylenceleri, kutsal mekânları ve ayinleri vardır. Hıristiyanlık, gerilemek şöyle dursun, Amerikan devletinin içinde eriyerek ona güç ve meşruluk kazandırmıştır.

Kennedy konuşmasının ilk paragrafında, "Sizin ve Her Şeye Gücü Yeten Tanrının önünde atalarımızın yüz yetmiş beş yıl önce ettiği görkemli yemini ediyorum," der. Sözünü ettiği yemin, ABD başkanının göreve başlarken ettiği yemindir ve başkan bu yemini ederken ABD anayasasını her şeyden üstün tutma sorumluluğunu da üstlenmiş olur. Kennedy'nin sözcük seçimi sadece Amerikan halkına değil Tanrıya karşı da sorumluluk taşıdığını gösterir. Amerika bir de-

mokrasi olmasına rağmen, Kennedy, daha yüce bir gücü yardıma çağırarak, neredeyse, Amerikan halkının iradesinin ulusun yaşamında en önemli faktör olmadığını söylemektedir. Aynı mesaj bir sonraki paragrafta da verilir. "İnsan hakları" dünya üzerinde adil yönetimler kurmak için uğraşan ölümlü insanların çabasının ürünü değil, Tanrının armağanıdır. Ve son paragrafta, konuşmasının sonunda, Kennedy, Amerika'nın yapacağı işlerin Tanrının verdiği görevleri yerine getirmekten ibaret olduğunu belirtir. Bu son sözler Protestan bir tona sahiptir ve 17. yüzyılda Amerika kıtasında koloniler kurmaya başlayan Avrupalı yerleşimcilerin kuvvetli inançlarını yansıtır.

Daha önce gördüğümüz gibi, Protestanlık, insanların çok çalışarak ve gösterişe kaçmadan ibadet ederek Tanrıya hizmet edebileceği fikrini vurgulamıştır. Bu fikir ABD başkanlarının göreve başlama konuşmalarında daima tekrarlanmıştır. 1960'lı yıllarda bir Katolik tarafından tekrarlanması, bu fikrin Amerikalıların zihnine ne kadar derinlemesine nüfuz ettiğini göstermektedir.

1789 yılında yaptığı konuşmada George Washington, "İnsanın işlerine rehberlik eden Görünmez El'e hiçbir halk Birleşik Devletler halkından daha fazla tapmaz," demiştir. Burada, Amerika'nın Tanrısı ile İsrail'i kendi özel halkı olarak "seçen" ve onu hem ödüllendirip hem cezalandıran *Eski Ahit*'in Tanrısı arasında bir paralellik vardır. Aslında, Amerika'nın yeni İsrail olarak görüldüğüne ilişkin pek çok gönderme bulabiliriz. İlk yerleşimciler genellikle kurdukları cemaatlere Shiloh ya da Bethel gibi *Eski Ahit*'te geçen isimler seçmişlerdir. Devrim önderleri 1776 yılında yeni ulusa resmi bir simge tasarlamak üzere bir araya geldiklerinde, çevresinde "Tiranlara isyan etmek Tanrıya ibadettir" özdeyişi dairesel bir formda yazılı olan Kızıldeniz'i bölen Musa imgesi gibi bir dizi Kutsal Kitap teması bulup çıkarmışlardır. Daha yakın zamanlarda, "Tanrının Amerika'nın yanında olduğu" fikri

yurtdışında gerçekleştirilen birçok eylemin haklı gösterilmesinde kullanılmıştır. ABD, Afganistan ve Irak'a savaş açmasının sebebinin sadece teröristlere yataklık eden rejimlerden öç almak değil, aynı zamanda bu rejimlere "özgürlük" adına bir darbe indirmek olduğunu açıklamıştır. Bu açıklama, eski Başkan Lyndon B. Johnson'un göreve başlama konuşmasında söylediklerini çağrıştırmaktadır. "Onlar bu topraklarla bir sözleşme yaptılar. Adilce tasarlanan, özgürce yazılan ve herkesçe kabul edilen bu sözleşmenin günün birinde tüm insanlığın umutlarına esin kaynağı olması amaçlanmıştır." Amerikan devleti, adeta, Tanrının İsrail'e "seni [...] uluslara ışık yapacağım" sözlerinden etkilenmiş ve (*Yeşaya* 42:5-8), Tanrının verdiği bir misyona sahip olduğu fikrini benimsemiş gibidir. Amerika, Vaat Edilmiş Topraklar, bir özgürlükler ve eşitlikler cenneti, dünyanın geri kalanına örnek teşkil edecek bir ülke ve Tanrının iradesinin bir aracı olarak, İsrail ile özdeşleştirilmiştir.

Dinsel fikirleri devlet otoritesiyle ilişkilendirmek Batıya özgü bir tutum değildir. Bu tutum, 19. yüzyıl Japonya'sında ortaya çıkmış olan Şinto dininin temelini oluşturur. Bu din, İmparatorun saltanatının yeniden kurulması ve Budizm ile Konfüçyüsçülüğün reddedilmesiyle ilintilidir. Şinto'nun en eski biçimi, canlıcılıkla ilgili bir pratikti ve özellikle atalara ve rüzgâr, dağlar, ırmaklar ve Ay gibi doğa öğelerine tapmaya odaklanıyordu. Zamanla, bu dinsel inanç, Japonya İmparatoru'nun Tanrıların önderi olan Güneş Tanrıçası'nın soyundan geldiği inancıyla birleşti. Bu birleşme, siyasal bir hareketin dinsel bir temele dayanmasını sağlayarak, 1868'de imparatorluk saltanatının yeniden kurulmasıyla sonuçlandı. Yeni bir din politikası uygulanmaya başlandı. Şinto tapınakları Budist öğelerden temizlendi, Şinto bayramlarını içeren yeni bir resmi takvim hazırlandı, imparatorluk ailesi ve şehitlerin onuruna özel bazı Şinto tapınakları inşa edildi. İkinci Dünya Savaşı'na dek, Şinto dininde hem İmparator'un hem de ülke-

nin kutsal olduğu ve savaşta hayatlarını feda eden (kamikaze pilotları gibi) askerlerin ölümlülerden farklı bir statü kazandıkları inancı ortaya çıktı. 2000 yılı kadar geç bir tarihte bile, Japonya Başbakanı Yoşiro Mori, "Japon halkının, Japonya'nın, merkezinde İmparator'un bulunduğu kutsal bir ülke olduğu gerçeğini kabul etmesini umuyoruz," diyebiliyordu.

Mori bu sözlerinden dolayı eleştirildi ve Şinto bugün Japon toplumu içindeki tutucu ve aşırı sağcı öğelerle ilişkili bir hareket haline geldi. Ama bir bütün olarak "sivil din" kesinlikle önemsiz bir olgu değildir. Geçenlerde televizyonda yayımlanan bir belgeselde, çeşitli uluslardan insan gruplarının, bayrakları yakıldığında nasıl tepki verdiklerini ölçtüğünü iddia eden bir psikoloji deneyine tanık olmuş ve çok şaşırmıştım. Bu deney, tepkilerini filme almak için insanları şoka sokmaktan başka bir amacı olmayan ucuz eğlence programlarına benziyordu. Ama Amerikalı gruptan bir kişi, uygun şekilde imha edilmeleri için bayraktan geriye kalan parçaların kendilerine verilmesini istemişti. Bu, kimilerine göre aptalca bir istek olsa da insanların kendi ulusal simgelerine saygıyla yaklaşmalarının bir göstergesidir. Amerikan yaşam tarzında, devletin tarihine, gücüne ve otoritesine açıkça "dinsel" bir şekilde yaklaşılır. Amerikalı öğrenciler, tıpkı İngiltere'deki Hıristiyan okullarında okunan Göklerdeki Babamız duası gibi, bağlılık andını bir bayrağın önünde ezbere okurlar. Çocukların öğrendiği öteki kutsal metinler Bağımsızlık Bildirgesi ve Gettysburg Nutku'dur. Bunları ünlü sanatçı ve (bizim Margareth Thatcher da aralarında olmak üzere) politikacıların sesiyle CD'ye kaydedilmiş halde piyasada bulmak mümkündür. Babasının kiraz ağacını kestikten sonra "yalan söyleyemeyen" dindar çocuk George Washington ve Hacı Babalar gibi kahramanların öykülerinin anlatıldığı kutsal bir tarih vardır. Amerikalıların ulusun idealleri uğruna hayatlarını feda edenleri andığı Şükran Günü ve Anma Günü gibi özel olayları içeren ayinsel bir takvim vardır.

Amerika, kendisine dinsel bir tarzda tapan tek ulus değildir. İngiltere'de üst düzey bir bürokrat ya da din adamı devlet töreniyle toprağa verilirken veya silahlı kuvvetlerin bir üyesinin cenazesi kaldırılırken tabutun üstüne bir Birleşik Krallık bayrağı örtülür ve böylece devletin bir simgesi dinsel bir törenle ilişkilendirilmiş olur. Westminster Abbey'de ibadet edenlerin başlarına binlerce gelincik atılması gibi etkileyici seremonilerle dolu olan Anı Pazarı, devletin girdiği savaşlarda ölenleri hatırlamak için dinin yardıma çağrıldığı bir gündür. Ama kitapları çok satılan, örgütlü dinlerin düşmanı, Tanrıtanımaz yazar Philip Pulman'ın işaret ettiği gibi, "dine" değişik bir biçim vererek yeniden kullanan devletlerin en iyi örneklerinden biri eski Sovyetler Birliği'dir. Her ne kadar orada din resmi olarak yasak idiyse de, devlet komünizmi gerçek inanç olarak tanıtıyordu. Devletin (daha doğrusu partinin) Politbüro denen organı, kurallara katı şekilde uyulmasını talep ediyordu. Kızıl Meydan'daki kutlamaların yapıldığı günler, "dinsel" ve kutsal günlerdi. Eğitim, akademik uğraşının her dalında "gerçeği" pekiştiriyordu. Akademik camia (tıpkı yakın zamanlara dek Belçika ve Almanya'daki pek çok Katolik üniversitede olduğu gibi), eğer "kiliseye" üye değilseniz, mesleğinizde yükselmeniz zordu. Sovyet bloğunun bütün başkentlerinde işçilerin devrimini kutlamak için halk sarayları inşa edildi; bunlar içlerinde komünizme tapınılan katedrallerdi. Sovyetler Birliği, idaresi altına giren ulusları, büyük bir hararetle kendi dinine kazanmaya çalışıyordu. Lenin ve Stalin gibi "Papalar" öldüklerinde mumyalanıp gösterişli mezarlara konuyor; inançlı ziyaretçiler binlerce kişilik kafileler halinde bu mezarların önünden geçerken, silahlı muhafızlar sessizlik ve "uygun" giyim kurallarını çiğneyenleri uyarıyorlardı. Tolstoy gibi çok sevilen yazarlar azizlik mertebesine çıkarılıyor, resimlerine ikonalarmışçasına saygı gösteriliyor, evleri onların oradan ayrılmasından sonra büyük bir sevecenlikle korunuyor ve daha sonra hac mekânları-

na dönüştürülüyordu. Ve Engizisyon, yani NKVD, sapkınların peşine düşüyor, köklerini kazıyordu.

Modern Britanya'da da kültürel yaşam yeni bir kültün egemenliği altına girmiştir. Bu kültün Hıristiyanlık, Musevilik ya da bir başka büyük dinle herhangi bir ilgisi yoktur ama yine de dışardan bakıldığında bu dinlere benzemektedir. Futbol, insanları bir ayini izlemek ya da o ayine katılmak ve ortak bir kimliğe sahip oluşlarını kutlamak üzere bir araya getiren, sabit bir takvime göre yürütülen, büyük ölçüde toplumsal bir etkinliktir. Cumartesi günleri öğle sonrası futbol sahasına hacca gider gibi gitmek, atkılar takmak, şarkılar söylemek bu dinin belli başlı pratikleridir. Takım tutan insanların hayatında çok sevdikleri kimseler ya da nesneler vardır; ibadet ederler; kendilerinden geçer, sevince kapılırlar; ve bireysel kimlikleri grup içinde eriyip gider. Bu denklemde sadece Tanrı eksiktir; ve bu boşluğu belki de sıradan ölümlülerden farklı bir muamele gören —ve zaman zaman Tanrı olduklarına kendileri de inanan— oyuncular doldurur. Bazı oyuncuların imzalı formaları ya da bazı stadyumların çimlerinden alınmış parçalar bu dinin kutsal emanetleridir ve çok yüksek fiyatlara el değiştirirler. Eski zamanlarda olduğu gibi, doğaüstü güçler içerdikleri düşünülmese de, bu nesnelere gerçekte sahip olduklarından daha farklı bir anlam ve önem yüklenir. Futbol hayranlarının başka insanlara oranla Tanrıya inanmaya daha yatkın olup olmadıklarını bilmiyorum, ama bu spor, birçok yönden, en azından görünüşte, dine benzemektedir. Öyle görünüyor ki günümüzde kiliseye devam etme ya da belli bir dinsel doktrine bağlanma eğilimi yavaş yavaş ortadan kaybolurken, dinsel davranışlarımız yeni hedeflere doğru yönelmektedir.

Bu denklemde sadece Tanrı eksik diyorum; ama Canterbury Başpiskoposu Dr. George Carey ile Hahambaşı Dr. Jonathan Sacks'ın Arsenal-Manchester United maçını birlikte izlediklerini de anımsıyorum. Her iki adam da bulundukları po-

zisyona kısa süre önce seçilmişti ve sadece dinlerine değil bu kuzey Londra takımına da hararetle bağlı oldukları için, ilk ekümenik toplantılarını Highbury Stadı'nda yapmaya karar vermişlerdi.

Her iki adam yöneticilerle el sıkışıp, spotlarla aydınlatılmış kutsal sahaya çıktılar. Hoparlörlerden iki dinsel önderin stadyumda bulunduğu anons edilince seyirciler yüksek sesle tezahürat yaptılar. Hahambaşının belirttiği gibi, Arsenal taraftarları hangi dinin yanında olurlarsa olsunlar, kesinlikle yüksek mevkilerde dostları vardı. Eğer dua etmek işe yarıyorsa, Arsenal'in kendi sahasında büyük bir galibiyet elde etmesi gerekirdi. Ne var ki o gece Arsenal, Manchester United'a 6-2 yenilerek, son altmış üç yıl içinde kendi sahasında yaşadığı yenilgilerin en büyüğünü tattı. Ertesi sabah bir gazete haberinde, maçta olan bitenler bütün ayrıntılarıyla anlatılıyor ve, "Canterbury Başpiskoposu ve Hahambaşı kafa kafaya verip Arsenal'in kazanmasını sağlayamıyorlarsa, o halde bu, Tanrının var olmadığını bir kanıtı değil mi?" diye soruluyordu. Hahambaşı, haberi yapan gazeteciye hemen kısa bir mesaj gönderdi: "Tam tersine; maçın sonucu Tanrının var olduğunu ama Manchester United'ı tuttuğunu kanıtlıyor."

Wales Prensesi Diana'nın 1997 yılında ölmesinin ardından ulus çapındaki dinsel etkinliklerde bir artış meydana geldi. Prenses laik bir kişilik olmasına —ve Yeni Çağ inançlarıyla ilgilenmesine— rağmen, onun yasını tutan halkı Başbakan ve Kilise de destekledi. Ülkedeki tüm kiliselerde onun anısına ayinler düzenlendi ve "hatıra defterleri" açıldı. Ölümünün üzerinden sekiz yıl geçtikten sonra, ben bu satırları yazdığım sırada bile, bazı kişiler hâlâ onun anısına uygun bir hac yerinin inşa edilmesi konusuyla ilgileniyor. Onun hakkında söylenen "Yüreklerin Kraliçesi" gibi sözler Hıristiyan tonlara sahiptir ve "Kutsal Yürek" ve "Hanımefendimiz" gibi sözlere benzer. Soylu bir aileden gelmediği halde Kraliyet ailesine girmesi dışında herhangi bir mucize gerçekleştirmemiş olma-

sına rağmen halk ona bu tür bir dinsel nitelik yakıştırmıştır. Elton John'un Diana'nın cenazesinde söylediği, aslında ilk önce Marilyn Monroe için yazdığı bir şarkının yeniden düzenlenmiş hali olan ilahi, dinsel referanslarla doludur ve Diana'ya hitaben, "Kendini paramparça yaşamlara adayan zarafet", "Şefkatin kanatları", "Senin ruhun olmadan burası yitik bir ülke" gibi sözler içerir.[7] Devlet törenlerinden tutun futbola ve kişilik kültlerine dek birçok olgu göstermektedir ki dindarlığa yeni biçimler verse de modern dünya dinsel bakımdan eski dünya kadar canlı bir yerdir.

Matem, dindarlık ve futbol bir kereden fazla bir araya gelmiştir. Bu buluşmaların belki de en çarpıcısı, Nisan 1989'da Hillsborough Stadyumu'nda oynanan Nottingham Forest-Liverpool Federasyon Kupası maçında gerçekleşmişti. Maç sadece yedi dakika sürmüştü. Çoğu Merseyside'dan gelen çok sayıda taraftar çılgınca koşarak stadın içine doluşurken meydana gelen izdihamda doksan dört kişi ölmüş ve maçın başlangıcında taraftarların sahanın etrafını çeviren tel örgülerin önünde yığılması sonucu da çok daha fazla sayıda kişi yaralanmıştı. Ölen ve yaralananların çoğu gençlerdi —bazıları da çocuktu— ve pek çoğu ilkyardım yapılmak üzere sahaya taşınmıştı. Bu olabilecek en korkunç kitlesel olaylardan biriydi, çünkü bu bir yarı final maçıydı ve milyonlar olup bitenleri canlı yayında izliyordu.

Olayın kötü sonuçları tabii ki özellikle Liverpool'da hâlâ anımsanmaktadır. Yeri gelmişken belirtmekte fayda görüyorum; Liverpool tipik bir İngiliz kenti değildir. Her şey bir yana, kent sakinleri kiliseye, topluma ve futbola genellikle çok bağlıdır. Bunun sebebi belki de kısmen uzun ekonomik durgunluk ve işsizlik dönemlerinden bu yana yaşanan yoksunluk duygusudur. Grace Davie'nin belirttiği gibi, Hillsborough faciasını takip eden günlerde olağanüstü büyük acılar

7 (c) Elton John, Bernie Taupin 1997.

yaşanıyordu. Bu acıların bir kısmı sosyal hayatta, bir kısmı siyasette, bir kısmı da sporda kendini gösteriyordu. Ama bu acılı deneyimlerin hepsinde dinsel tonlar egemendi. Futbol formaları katedrallere getiriliyor, Liverpool'un Anfield'deki kendi stadyumunda dinsel önderler sahaya çıkıyor, seyirciler tarafından selamlanıyordu. Acının kent halkı tarafından ortaklaşa olarak sergilendiği en büyük eylem Anfield'e yapılan hac ziyaretiydi. Faciayı takip eden cumartesi günü "hacılar" kilise ve katedrallerden futbol sahasına geldi. Yaslılardan oluşan insan selinin arkası kesilmiyordu. O hafta sonu bitmeden (Liverpool'un nüfusu sadece 500.000 kişi olmasına rağmen) Anfield stadyumunu bir milyonu aşkın kişi ziyaret etti. Bu insanlar kapılardan içeri girip ölenlere saygılarını sunmak, çelenk bırakmak, tişörtler asmak ve dua etmek için uzun kuyruklar oluşturup saatlerce beklediler. Danışmanlar ve psikologların yanı sıra profesyonel futbolcular ve eşleri de orada bulunuyordu. Oradaki sahneleri kendisi de zamanında büyük bir sporcu olan, Lordlar Kamarası'ndaki harika çalışma arkadaşım Liverpool eski Başpiskoposu David Sheppard şöyle anlatıyordu:

> Kale direğinin ve bariyerlerin üzerinde kırmızı ve mavi atkılar, bayraklar, üzerinde Liver Kuşu simgesi olan flamalar ve "Asla yalnız yürümeyeceksiniz" sözleri yazılı pankartlar asılıydı. Aşağıda çimlerin üstünü çiçekler, yine atkılar, maskotlar, kepler ve hatıralık eşyalar kaplıyordu ve inanılmaz bir şey belki ama bu nesneler arasında bir de Noel kulübeciğinin içinde duran alçıdan bir Bakire Meryem heykeli vardı...

Bütün bunlar kutsal şeylere saygısızlık etmek, sağlıksız batıl inançlar ve yapmacık bir duygusallık mıydı? Yoksa matem, ibadet edercesine saygı göstermek ve içtenlikle inanmak mı?

Liverpool sakinlerinin tutumunun sıradışı olduğunu söyleyenler çıkabilir ama ulusal hassasiyetlere temas eden birkaç felaketten sonra Britanya halkı buna benzer tepkiler vermiştir. Kasım 1987'de Londra metrosunun King's Cross istasyonunda otuz bir kişiyi öldüren yangından sonra yol kenarına küçük bir mabet yapılıp içine çiçekler ve armağanlar bırakıldı. Halkın acısını buna benzer şekilde kuvvetli dinsel tonlarla dışa vurmasının örneklerinden biri, 1989 yılında elli bir kişinin boğularak öldüğü *Marchioness* faciasından sonra Soutwark Bridge'te görüldü. Ben bu satırları yazarken, Hagley Lisesi'nden yirmi bir öğrenci ve bir öğretmenin öldüğü M5 otoyolundaki otobüs kazasının onuncu yıldönümü için anma töreni hazırlıkları yapılıyor; kazadan hemen sonra en yakındaki otoyol köprüsü dinsel ikonlar ve çelenklerle donatılmıştı. 1996'daki Dunblane cinayetlerinden sonra yaşanan dinsel duygu boşalmalarını da unutamayız. İşsiz kalan bir esnaf, ilkokul çocuklarını ve öğretmenlerini tüfeğiyle vurup öldürmüştü. Bu korkunç olaya yönelik ilk tepkiler kuvvetli dinsel nitelikler taşıyordu ve medyanın dikkati özellikle, Tanrının yarattığı bir dünyada böyle bir şeyin nasıl olabildiği sorusu üzerinde yoğunlaştı.

Ruhani Thatchercılık: Yeni Çağ Dini

Judith Darlene Hamilton 1946'da New Mexico'da doğdu. Yoksul çiftlik işçileri olan ailesinin en küçük çocuğuydu. Çocukken duygusal ve fiziksel olarak kötü muamele gördü. Günün birinde sevecen ve ilgili bir erkek bulmayı hayal ederek üniversiteye gitti, ama sağlık sorunlarından ötürü okuldan ayrılmak zorunda kaldı. 1970'lerde başarısız ve kendisine iki çocuk veren bir evlilik yaptıktan sonra Kaliforniya'ya taşındı ve orada kablolu televizyon aboneliği satarak sonunda daha düzenli şekilde para kazanmaya başladı. Yeniden evlendi. İkinci kocası onun fiziksel güzelliği-

ne kapılan Jeremy Wilder adında bir dişçiydi. Judith o zamanın fikirlerinden etkilenerek evinin çeşitli köşelerine tel piramitler yerleştirmeye başladı. Bir gün bu piramitlerden birinin içine uzanmış yatarken Ramtha ile karşılaşmaya başladı. Judith'in iddiasına göre, yalnızca kendisine görünen bu ruh 35.000 yaşındaydı ve Atlantisli bir savaşçıya aitti. 1978 yılının sonlarına doğru Judith halka açık konuşmalar yapmaya ve kendisine rehberlik eden bu antik ruhla "karşılaşma oturumları" düzenlemeye başladı. Judith insanların bu etkinliklere ilgi duyduğunu görünce 1980'lerin ortasında "Kilise Benim" adlı örgütü kurdu. Merkezi Colorado'da bulunan Ramtha Aydınlanma Okulu Judith'in etkinliklerinin eğitsel kolu olma işlevini üstlendi ve Shirley McLaine ve Linda Evans gibi ünlülerin ilgisini çekti. Yoksulluk günlerini artık geride bırakmış olan JZ Knight bugün Washington eyaletinde oldukça iyi korunan Fransız tarzı bir şatoda yaşamaktadır. 1990'ların ortasında Judith Ravel adlı Alman bir kadın kendisinin de Atlantisli savaşçıdan mesajlar aldığını ileri sürünce JZ Knight bazı tartışmaların odağı haline geldi. JZ Knight, rakibini dava etmek için hatırı sayılır miktarda para harcadı ve sonunda Avusturya mahkemelerinden sadece kendisinin Ramtha'dan mesaj alma hakkına sahip olduğu şekilde bir karar çıkartmayı başardı.

JZ Knight sadece açıkgöz bir işkadını mıydı? Yoksa, geçmişinde büyük duygusal güçlükler yaşamış herhangi biri gibi, Ramtha'yı hiçbir zaman sahip olamadığı ideal baba figürünün yerine koymak üzere yaratmış ve başarılı mı olmuştu? Önemli olan, belki de bir dişçinin karısıyla bir piramidin içinde temas kuran 35.000 yaşındaki savaşçının gerçek ya da uydurma oluşu değil, Judith'in bu temastan sonra geliştirdiği öğretiye insanların bu kadar kolay inanması ve JZ Knight'ın oldukça büyük bir servet elde etmesini sağlamasıdır. Kuşkuculuk ve aklın egemen olduğu bir çağda böyle bir şey nasıl gerçekleşebilmektedir?

2000 yılında, *Britanya'nın Ruhu* adlı televizyon programına paralel olarak, Birleşik Krallık'ta halkın dine olan yaklaşımını araştırmayı hedefleyen bir telefon anketi yapıldı. Sonuçlar, geleneksel "gökteki Tanrı" inancının yerini "ruh" ya da "yaşam gücü" gibi alternatif inançların aldığını düşündürüyordu. Sınırlı sayıda insanla yapılan bu araştırmaya göre, her dört kişiden biri geleneksel Tanrı inancına sahipken, ikisi bir ruh ya da yaşam gücü gibi bir şeye inanıyordu. Bunun gibi anketler, modern yaşamın en belirgin niteliğinin insanların ruhani meselelere karşı kayıtsız kalması olduğunu düşünmekle yanıldığımızı akla getirmektedir. Aslında, dinsel yaşama daha yakından bakarsak, insanların Tanrıya tapma geleneğinden yavaş yavaş vazgeçerek, bireyi ve yaşamın kendisini ilahlaştırdıklarını ve onlara tapmaya başladıklarını görürüz.

Özlü Oxford Sözlüğü'nde din "insanüstü bir güce, özellikle de kendisine boyun eğilmesini ve tapılmasını sağlama gücüne sahip özel bir Tanrıya olan inanç; insanın kendisini adadığı bir şey" olarak tanımlanır. Başka deyişle, din, günümüzdeki yaşam şartlarına hiç değinilmeksizin, doğrudan doğruya Tanrı ile ilgili bir şey olarak tanımlanır. En belirgin nitelikleri, gökyüzündeki Tanrı, kürsüdeki vaiz, sabit ayinler, belli inanışlar ve karşı çıkılamaz kutsal kitaplar olan bu tür bir dinin artık rağbet görmediği oldukça açıktır. Peki ya bireyi ve günümüz yaşamını yücelten dinsel inançlar ne olacak?

Bir gün Londra'nın kuzeyinde gezinirken, alışveriş merkezlerinin bulunduğu bir bölgede, daha yeni restore edilmiş bir bina gördüm. Toplumun en zengin kesimine hitap eden özel bir kliniğe benziyordu. Giriş holündeki tezgâhın arkasında şık giyimli bir kabul görevlisi bekliyor ve bekleme bölümünde rahat deri koltuklar duruyordu. Ancak, bu yapının pencerelerine bir göz atılınca yağ alma ya da burun düzeltme gibi işler yapmadıkları anlaşılıyordu. Kranyo-Sakral Terapi, Akupunktur, Reiki, Kristal ve Renk Terapisi, Wicca falı, Ruhani Danışmanlık ve muhtemelen daha başka pek çok hizmet

sunuyorlardı. Eğer elinizdeki kitaba böyle bir bölüm yazmayı düşünmesem, herhalde bu tür kuruluşlar hakkında biraz araştırma yapmaz ve böylece bunların modern Britanya'da ne kadar yaygın olduklarını öğrenmemiş olurdum. Hakikaten de binanın haber ajansı ya da restoran gibi "normal" işyerlerine oranla çok daha saygı uyandıran görünümü, Yeni Çağ dinleri ve terapilerinin modern yaşamın dokusuna nasıl nüfuz ettiğinin bir göstergesiydi.

"Yeni Çağ" dini diye bir şeyden söz etmek, tıpkı her yeni dinsel hareketi "kült" olarak tanımlamak gibi, riskli bir şeydir. "Yeni Çağ" terimi, çeşitli yoga pratiklerinden tutun Kelt falına, uçan dairelere ve "rehber ruhlara" olan inanca dek çok sayıda davranışı içerir. Ama bir hareketin 1960'ların karşı kültürü içinden çıkarak gelişmesini izlemek mümkündür. Ve anlaşılan bu hareket yükselmektedir. 1979 yılında San Francisco'nun Körfez bölgesinde okunan —ve kendisi de Yeni Çağ inançlarının gelişimine katkıda bulunan— *Common Ground* dergisi "ruhani işler" ile ilgili 300 adet reklam içeriyordu. Derginin 1997-98 sayılarından birinde reklam sayısı 1500'e çıktı. 1993-97 yılları arasında Birleşik Krallık'ta Yeni Çağ/spiritüalizm konulu yayınların sayısı % 75 oranında arttı.[8]

Yeni Çağ dini, modern yaşamın kusurlu olduğu; bireyin ya yetiştirilme tarzı ya da "geçmiş yaşamlarında" olup biten şeylerden ötürü kaybolup gittiği, materyalizm yüzünden yozlaştığı, tüketimciliğin kölesi olduğu ve yıkıcı inanç ve eylem biçimleri tarafından doğru yoldan çıkarıldığı düşüncelerine dayanır. Kabalacılık ya da Gnostisizm benzeri daha eski gizemci öğretiler gibi, bu inancın özünde de bizde ve dünyada bir yanlışlık olduğu ve hem bizim hem de dünyanın iyileştirilmesi gerektiği kanısı yatar. Bunun yanı sıra her insanın kendisini iyileştirme ve daha saf, daha iyi bir varoluş biçimine "yük-

8 P. Heelas, "The Spiritual Revolution: From 'Religion' to 'Spirituality'" L. Woodhead vdl. (edl), *Religions in the Modern World* (London: Routledge, 2002) içinde.

selme" yeteneğine sahip olduğuna inanılır. Aslında Yeni Çağ dininde insanların kendilerini Tanrı ile ya da en azından Daha Büyük Bir Güç veya En Büyük Gerçek ile özdeşleştirdiklerini söyleyebiliriz. Yinelemek gerekirse, bu yeni bir olgu değildir. Ortaçağda Musevi ve Müslüman gizemciler Tanrının bireyin içinde bulunduğunu öğretiyorlardı. Ama modern yaşamın, bu fikri oldukça önemli hale getiren bir özelliği vardır. Yeni Çağ dini, bireyin, Tanrının temsilcisi olarak, kendi Aydınlanma yolunu bulma gücüne sahip olduğu fikrini vurgular. Paul Heelas Yeni Çağ dini üzerine yazdığı eserinde,[9] şifacı Denis Linn'in bir konuşmasından alıntı yapar. Linn şöyle demektedir: "Size öneriler yapılacak. Daima kendinizi özgür hissedin ve içinizdeki rehbere kulak verin... Benim önerilerimi yapmakta ya da [...] size ve ruhunuza uyan herhangi bir tarzda yolculuk etmekte serbestsiniz." Atlantisli savaşçı Ramtha kişisel tercih konusunda Judith'e bir keresinde şöyle demişti: "Herkes haklıdır, çünkü herkes kendi doğrusunu yaratma özgürlüğüne sahip olan birer Tanrıdır."

Yeni Çağ dininden tek bir bütün olarak bahsetmenin zor olmasının nedeni de budur; bu din, içerisinde, insanların kendi yollarını seçme özgürlüğüne sahip olduğu fikrini barındırmaktadır. Yorumcular modern zamanların dini hakkında sanki bir inanç süpermarketinden söz eder gibi konuşurlar. Bu süpermarkette, insanlar raflara konan Yahudi gizemciliği, Hopi ayinleri ve Tarot kartları gibi "ürünlerin" bazılarını tercih edip birbirlerine monte ederek kendi inanç sistemlerini oluştururlar. Bir yandan, bu durum, modern iletişim olanaklarının başka kültürlerin gelenek ve uygulamalarını bize ne ölçüde ulaşılabilir kıldığını gösterir. Öte yandan bu din birkaç yüzyıl geriye uzanan ve günümüzde doruğuna ulaşmış olan bir gelenektir. Bu birkaç yüzyıl boyunca birey ve onun akıl yürütme gücüne Tanrıya, Kutsal Kitaba ya da

9 A.g.e.

Kilise'nin otoritesine gösterilenden daha çok saygı gösterilmiştir. Martin Luther'in herkesin Kutsal Kitabı kendi başına okumasını öğütlemesi ve Fransız devrimcilerinin insan hakları bildirgesini kaleme alması gibi pek çok gelişme, bireyin aktif bir fail olarak çıkacağı sahneyi hazırlamıştır.

Yeni Çağ inançlarında birey, doğruluk kaynağı olarak, Tanrının yerini almıştır. Bu gelişmenin ardında Aydınlanma felsefesinin yanı sıra birkaç başka neden daha yatmaktadır. 20. yüzyılın sonunda komünizmin çöküşü, bazı insanların geleneksel dinin yerini alacağını düşündükleri "Tanrısız" ideolojilerin yarattığı hayal kırıklığını daha da büyüttü. Ekonomi modellerindeki değişimler yaşam boyu iş güvencesini ortadan kaldırdı, kitlesel göçlere yol açtı, geleneksel cemaat ve aile yapılarının yıkılmasına neden oldu. Sonuç olarak, insanlar kimliklerini yitirdikleri hissine kapıldılar. Yeni Çağ dini bu kimlik yitimi hissini, kişinin kendi içindeki gücün ve kendisinin Tanrı ile özdeş olduğunun farkına varması yoluyla tedavi edilebilecek bir tür ruhani hastalık olarak görmektedir. Teknolojik ilerlemeler sayesinde, bilgiyi yayma gücü artık bir seçkinler grubunun tekelinde olmaktan çıkmıştır ve bilgi değişim yaratmak isteyen gruplarca da yayılabilir hale gelmiştir. Bu değişim sayesinde, politikacılar, kraliyet aileleri ve küresel şirketlerle ilgili skandallar patlak vermiş ve sonuçta, doğal olarak, insanların toplumumuzun yapılarına olan inancı sarsılmıştır. Yeni Çağ diniyse bize artık kendimize güvenebileceğimizi söyler.

Yeni Çağ dini evrenin kökenleriyle ya da biz öldükten sonra neler olacağıyla pek ilgilenmez; bilimin onu çürütebileceği alanlardan uzak durur. Bunun yerine, yaşama odaklanan ve kişinin şimdiki zaman içerisinde mutluluk ve tatmine ulaşmasını hedefleyen ruhani öğretiler üretir. Bu yaklaşım, insanlara özellikle kendilerini ölümden sonraki yaşama nasıl hazırlayacaklarını anlatan Roma Katolikliği gibi geleneksel inançların yaklaşımının neredeyse tam tersidir.

Yeni Çağ dini biraz bencil bir niteliğe sahiptir. Bireylerin istediklerini elde etmesi meselesine odaklanır. Ama Transandantal Meditasyon gibi bazı Yeni Çağ inançları dünyayı daha iyi bir yer haline getirmeyi hedefler. Bir ara, bu konuyla ilgili bir toplantıya katılmıştım. Toplantıyı yöneten meditasyon öğretmeni çok ciddi bir edayla nüfusun sadece % 1'i bile TM™ yapsa suç oranının % 10 azalacağını savunmuştu. Ne var ki anacaddelerdeki kitapçı dükkânlarının raflarında bulunan konuyla ilgili kitapların başlıklarına şöyle bir göz atınca, Yeni Çağ dininin topluma değil bireye odaklandığını görürüz: *Düşlerle Hayata Güç Vermek*; *Ses Simyası*; *Sesinizin Gücüyle Hayatınızı Değiştirin ve Zenginleştirin*; *Tekliğin Gücü*; *Seçtiğiniz Hayatı Yaşayın.*

Üstelik bazı Yeni Çağ dinleri sadece mutluluk, huzur, tatmin vs. değil, çoğu zaman zenginlik de vaat eder. Öğretileri Budizmin bir dalı olan Sokka Gakkai hareketi *Nam-myoho-renge-kyo* sözünü söylemenin zenginlik getirebileceğini öne sürer. Louise L. Hay'in kitapları "gelirim sürekli artıyor" gibi sözler söylenmesini tavsiye eder. Ve aynı zamanda Yeni Çağ dinin kendisi de büyük bir gelir kaynağıdır. Konuyla ilgili kitaplar, CD'ler, seminerler, atölye çalışmaları, fiziksel ve ruhsal sağlık tesisleri milyonlarca dolar kazanmaktadır. Yeni Çağ dini, hem bireysel tercihlerin gücünü hem de dünyevi başarıyı fazlasıyla vurgulayan bir tür "ruhani Thatchercılıktır".

Genellikle, Yeni Çağ dini "iyi huyludur". Önceki yüzyıllarda Musevilik, kendi koyduğu yasaya harfiyen uyulmasını isteyen intikamcı bir Tanrıdan söz ediyor ve Hıristiyanlık, o Tanrıyı, günahkârlara sonsuza dek mangalda kızarmaya benzer bir ceza verme gücüne sahip, dehşetli bir yargıç olarak görüyordu. Bu fikirlerin yok edilmesinde muhtemelen kitle iletişim araçları önemli rol oynadı. Eski zamanlarda canavarlıklara pek ender rastlanmıyordu ama bu canavarlıkları sadece onlara maruz kalanlar ve bunları görenlerin yazdığı kitapları okuyanlar biliyordu. Ama 20. yüzyılda dünya medyası,

biraz geç de olsa, Nazi toplama kamplarının, İngiliz bombardıman uçakları tarafından bombalanmış Dresden'in ve atom bombalarıyla taş taş üstünde kalmayasıya yakılıp yıkılmış Japon kentlerinin görüntülerini yayımlayarak bu süreçte can alıcı bir rol oynadı. Cehennemin yeryüzünde olabileceğini en canlı şekilde algılamak ve insanın insana yapacağından daha büyük bir kötülük olamayacağını görmek için olayların cereyan ettiği yerde olmanız artık gerekmemektedir. Bundan dolayı, Tanrının gazabı, bir Üçüncü Dünya Savaşı ya da muhtemel bir Soykırımdan daha büyük tehdit olarak algılanmamaktadır. Yinelemek gerekirse, Yeni Çağ dini üstün güçlerimizi zihnimizde canlandırmamıza yardımcı olacak yeni formatı bize adım adım sunmakta, bu güçlerin nazik, sevecen ve iyi huylu olduklarını vurgulamaktadır.

Ama Yeni Çağ dini, modern, kapitalist dünyaya gayet uygun olmakla birlikte, sunduğu seçeneklerin bazıları iyi huylu olmanın ötesine geçmektedir. Aum Şinrikyo vakasında gördüğümüz gibi, başlangıçta kafa dengi spiritüalistlerden oluşan uysal bir grup, gerilimli koşullarda, üyelerinden önderlere körü körüne itaat etmelerini bekleyen oldukça yıkıcı bir harekete dönüşebilmektedir.

Parkalar ve Vahiyler Hakkında

28 Şubat 1993'te Texas eyaletinin Waco kentinde meydana gelen olayları neredeyse herkes anımsar. O gün, polis, Davidçiler Kolu Karargâhı'na uyguladığı kuşatmayı sonuçlandırdı ve dünya medyası operasyon sıranda gelişen olayları filme aldı. Akşam saatlerinde, o tuhaf Mesihçi hareketin önderi David Koresh seksen yandaşıyla birlikte öldü; ölenler arasında Koresh'in on iki çocuğu da vardı. Eğer FBI biraz daha hoşgörülü olsa ve biraz daha az beceriksizce davransa muhtemelen bu kadar çok kan dökülmezdi. Ama dört yıl sonra, bir başka dinsel hareket, birçok üyesinin ölümüyle adını duyurdu.

Kaliforniya'daki Cennetin Kapıları adlı hareketin tarihi Davidçiler Kolunun kinden daha da tuhaftır ve anlatılmaya değer.

Hıristiyan takvimine göre Kutsal Hafta'ya denk gelen 28 Mart 1997 günü sabahı Amerikalılar Kaliforniya eyaleti San Diego kenti civarındaki bir çiftlikte otuz dokuz kişinin ölü bulunduğu haberiyle sarsıldılar. Kendilerini yok etmeye hazır olanların sadece Müslüman intihar bombacıları olmadığı unutulmamalıdır. Bu intihar sonucu ölümler bir çılgınlıktan ötürü gerçekleşmemiş, aksine, bu olaya haftalar öncesinden başlayarak hazırlık yapılmıştı: Veda filmleri kaydedildi, hareketin resmi İnternet sayfasında demeçler yayımlandı, kişisel işler halledildi. Dedektifler, Cennetin Kapıları adını taşıyan bu hareketin üyelerinin, Hale-Bopp kuyrukluyıldızının, bir üst ruhani düzleme çıkmalarına yardım etmek için gelen bir uzay aracı olduğuna inanarak kendilerini öldürdüklerini keşfetti.

İlk bakışta, Cennetin Kapıları hareketinin pek çekici bir yanı yok gibi görünmektedir. Manastıra kapanmış gibi yaşıyorlar, evlenmiyorlar ve haz almaktan sakınıyorlardı. Erkek üyelerden bazıları ameliyatla kendilerini iğdiş ettiriyorlardı. Üyeler eşyalarından ve isimlerinden vazgeçiyorlar, üniforma benzeri, sade, kapüşonlu bir parka giyiyorlardı. Felsefeleri, Vahiyler kitabı ile bilim kurgu öğelerinin garip bir karışımından oluşuyordu. En önemlisi de, fiziksel bedenin ölümünün aydınlanmaya ulaşmanın tek aracı olduğuna inanmalarıydı. Otuz dokuz ölü üye, gezegende yaşayan milyarlarca insanla karşılaştırıldığında okyanusta bir damla gibi görünebilir. Ama yöneticilik deneyimi olanlar, en sıradan ve basit işlerin düzenli bir şekilde yapılmasını sağlamanın bile ne kadar zor olduğunu bilirler. 21. yüzyılın eşiğinde, dünyanın teknolojik bakımdan en gelişmiş toplumunda, bir kişinin başkalarını hayatlarına son vermeye özendirmesi ve onları imkânsız bir şeye inandırması nasıl mümkün olabilmiştir? Bu insanların geçmişine bakarak, dinsel bir motivasyonla kendini yok et-

menin nasıl bir şey olduğu hakkında bilgi edinebilir miyiz? Belki de aradığımız yanıt bireyler ya da sahip oldukları inançlardan çok, bu inançların ortaya çıktığı modern çevreyle ilgilidir.

Hareketin merkezinde kendilerine "İkili", "Bo" ve "Peep" ya da "Nicom" ve "Poop" diyen iki kişi vardı. Marshall Herf Applewhite 1931'de doğmuş ve Presbiteryen papazı olmak üzere eğitim görmüştü. Daha sonra dinsel yaşamdan ayrıldı, müzisyen olarak kariyer yaptı ve sonra da Texas ve Alabama'daki bazı üniversitelerde çalıştı. Sorunlu bir cinsel yaşamı vardı ve birkaç eşcinsel ilişkiden sonra 1968'de evliliği sona erdi. Applewhite, 1972'de, içindeki eşcinsel eğilimleri "tedavi ettirmek" için başvurduğu bir hastanede Bonnie Lu Nettles adlı bir hemşireyle tanıştı. Bir Baptist papazın kızı olması ve ruhlar dünyasından mesaj alabildiğini iddia eden bir meditasyon grubunun üyesi olması dışında Bonnie Lu hakkında pek az şey bilinmektedir. İkisi hemen, cinsel yönü olmayan bir yakınlık kurdular. Karşılaşacaklarının önceden takdir ve tespit edilmiş olduğuna inanıyorlardı.

İkili bir Texas çiftliğinde biraz zaman geçirdikten ve Hinduizmden esinlenmiş bir yoga hareketine katılma girişimleri başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, kendilerinin Vahiy kitabında sözü geçen "iki tanık" olduğuna karar verdiler. Bir araba ve çalıntı bir kredi kartının yardımıyla tüm Kanada'yı dolaşıp kiliselere Vahiy kitabında gelecekte vuku bulacağı belirtilen olayların gerçekleşmekte olduğunu bildiren mesajlar bıraktılar. Yolculuklarının bir noktasında, bir Yeni Çağ merkezine vardılar ve orada kendilerinin "iki tanık" olduğunu iddia eden bir çift daha olduğunu üzülerek öğrendiler. Polis her ikisini de kredi kartı dolandırıcılığından tutuklayınca işler sarpa sardı ve sonunda hapsi boyladılar. Applewhite hapishanede düşünme fırsatı buldu. İnançlarını yeniden biçimlendirdi, UFO fikrine odaklandı ve uzaylıların insanların çok daha gelişmiş bir formu olduğuna inanmaya başladı.

İkili hapisten çıktıktan sonra birtakım toplantılar düzenledi. Bu toplantılarda halkı "gerçeği" öğrenmeye çağırıyorlardı. Bu gerçek şuydu: "İkili", bir uzay aracı tarafından alınıp "bir sonraki evrimsel düzeye" çıkarılacak, sonra da dünyaya geri indirilecekti. Kurdukları organizasyona çeşitli isimler verdiler. Bunlar arasında en kısa ömürlü olanı, doğal olarak, Evlenmeyen İsimsiz Sekskolikler Kilisesi idi. Applewhite ve Bonnie Lu, insanların bulunduğu düzeyden farklı bir düzeyde olduklarını vurgulamak amacıyla, kendilerine sürekli Guinea ile Pig ya da Ti ile Do gibi komik isimler takıp duruyorlardı. Üretken tanıtımcılar oldukları söylenebilir; ABD ve Kanada'da toplam 130 toplantı düzenlediler ve iki yüz kadar yandaş topladılar.

1975'te bu yandaşlar hücrelere ayrıldılar ve ülkedeki çeşitli kentlere yerleştiler. Herkes sıkı üyelik kurallarına uymak zorundaydı: Yandaşların dış dünya ile asgari ölçüde temas kurmasına izin veriliyordu; erkekler sakallarını tıraş etmek zorundaydılar; kadınların mücevher takması yasaktı; alkol, uyuşturucu ve seks yasaktı. Aynı zamanda üyelerin, "—ody" harfleriyle bitmesi zorunlu olan yeni isimler alması gerekiyordu. Şubat 1976'da, kurallar çok sıkı olduğu için üyelerin yarısı hareketten ayrıldı. Buna rağmen grup varlığını sürdürdü ve pek çok üyenin yeni ortaya çıkan bilgisayar sektöründe iş bulmasından dolayı grubun finans kaynakları bollaştı.

Bonnie Lu 1985'te öldü ve hareket bu kez İsimsiz Büyük Galipler adıyla 1992'de yeniden ortaya çıktı. İBG, uydu kanallarına ve *USA Today* gazetesine reklam vererek, "mürettebatının" bir sonra düzeye yükselişinin tamamlandığını ileri sürüyor ama hâlâ konuyla ilgilenenler varsa kendilerine katılmaya çağırıyordu. Yakında gerçekleşecek büyük yıkımı bahçıvanlık terimleriyle anlatıyor, sakinleri evrilmeyi reddettiği için şu anki uygarlığın "kökünden sökülmek" üzere olduğunu belirtiyorlardı. Dünya bahçesinde bulunan "yabani otlar" gübre yapılmak üzereydi. Reklam kampanyası yeni

üyeler bulmaktan çok, 70'lerde hareketten ayrılan kişileri geri kazanmaya yönelikti. Bu kişilerden yirmi kadarı harekete geri döndü.

Hareketin canlanmasından sonraki beş yıl içerisinde üyeler yaşam tarzlarını gitgide zorlaştırdılar; Applewhite ve başka yedi üye daha bu dönemde ameliyatla kendilerini iğdiş ettirdiler. Applewhite böbrek kanseri olduğuna inanıyordu; daha sonra bu tanının doğru olmadığı ortaya çıktı. Hareketi toplu intihara sürükleyen en son dürtü 1997'de Hale-Bopp kuyrukluyıldızının görülmesiydi. O günlerde İnternet artık başlıca kitle iletişim aracı haline gelmişti. Hareketin üyelerinden pek çoğu Yüksek Kaynak şirketi adı altında ağ tasarımcısı olarak çalışmaya başladı. İnternet dedikoduları ve tartışma yaratan bir kitap, Hale-Bopp'un arkasında bir başka cisim olduğu fikrinin yayılmasına neden oldu. Artık kendisine Cennetin Kapıları adını veren Applewhite'ın hareketi bu ikinci cismin bir uzay gemisi olduğu ve hareket üyelerinin evrimini kolaylaştırmak için geldiği fikrini benimsedi. Sonra, grup üyeleri fiziksel bedenlerinden ayrılmalarının "bir sonraki düzeye" yükselmelerini kolaylaştıracağı beklentisiyle, Mart 1997'de Kaliforniya'daki çiftliklerinde toplu şekilde intihar etti. Aralarından bir tek, kendisine Rkkody diyen Chuck Humphrey hayatta kaldı ve o da mürettebata katılmak için bir yıl sonra intihar etti.

Cennetin Kapıları hareketinin kullandığı terminoloji onların tam anlamıyla modern bir fenomen olduklarını gösterir. Hareketin üyeleri bilim-kurguyla, özellikle de *Gizli Dosyalar* ve *Uzay Yolu* gibi televizyon programlarıyla ilgileniyorlardı. Kullandıkları dilin büyük bölümü bu kaynaktan geliyordu; örneğin, kendilerine "mürettebat" demelerinin sebebi buydu. 2005 yılında üç metro treni ve bir belediye otobüsünü havaya uçuran Londra intihar bombacıları gibi, (yanlış da olsa) bilgi toplamak, etkinliklerini tanıtmak ve gerekirse para kazanmak için İnterneti çok iyi kullanıyorlardı.

Ayrıca Vahiy kitabını yorumlayışlarıyla insanlar üzerinde çok modern bir izlenim bırakıyorlardı. Bir papazın oğlu ve kendisi de eski bir papaz olan Applewhite, *İncil*'in bu çok tartışılan kitabına doğru ve "bilgince" yaklaşmanın yolunu biliyordu. Vahiy kitabının ne zaman ve kimler için, yani Yahudiler için mi yoksa Hıristiyanlar için mi yazıldığı konusunda çok farklı görüşler vardır. Ama Applewhite, Kutsal Kitabı gerçekten modern bir insan gibi tamamen bireysel açıdan yorumluyordu. Kendisini ve Bonnie Lu'yu "iki tanık" ile özdeşleştiriyor ve Kutsal Kitaptaki "yukarı gel" sözünü göğe yükselme daveti olarak yorumluyordu. Tabii, bu yorumları yaparken, büyük bir ilgiyle takip ettiği bilim-kurgu eserlerinden etkilendiği açıktı. Vahiy kitabı —örneğin, "üç buçuk gün sonra" bütün ölülerin dirileceği kehanetinde bulurken— İsa'nın öyküsüne çeşitli göndermeler yapar. Bazı bilginler bunun gibi pasajların aslında Yahudilere özgü olan bir kitaba Hıristiyan bir nitelik kazandırmak için sonradan eklendiğine inanmaktadır; ama Applewhite'ın yorumu daha farklıydı. İsa, evrim geçirmesi için uzaylılar tarafından "alınmış" ve başka insanlara fiziksel bedenlerinin ölmesi sayesinde bir sonraki düzeye nasıl yükselebileceklerini göstermek üzere dünyaya dönmüştü. Kısacası, Applewhite bu eski kitabın içine bir *Uzay Yolu* entrikası yerleştirmişti. İnanç süpermarketinde alış veriş yaparken, kendisini çok modern bir kişi gibi göstererek, farklı farklı inançları seçip tehlikeli biçimde bir araya getirmişti.

Yakışıklı Göl ve Köktendinci Uyanış

18. yüzyılın sonunda Yakışıklı Göl adında bir İrokua savaşçısı, kulübesinde ölüm döşeğinde yatıyordu. Bir akciğer hastalığına yakalanmıştı ve hastalığı uzun süredir devam eden alkol alışkanlığı yüzünden iyice ilerlemişti. Dört yıldır hasta yatıyordu ve ona kızı bakıyordu. Bir gün bazı vahiyler aldı,

iyileşmiş bir halde hasta yatağından kalktı ve bugün New York eyaleti sınırları içinde kalan bölgede yaşayan tüm İrokua halkına mesajını duyurmaya başladı. Alkol, bu bir zamanların gururlu halkını mahvetmeye başlamış, ahlaki bakımdan çökmelerine ve yurtlarını yitirmelerine neden olmuştu. Yakışıklı Göl, halkını geleneksel inançları canlandırmaya ve alkolden sakınmaya çağırdı. Mücadelesi öylesine etkili oldu ki Başkan Jefferson ona öğretisini öven bir mektup yazılmasını emretti. Yakışıklı Göl'ün mezarı başına dikilen granit heykeli bugüne dek ayakta kaldı.

Yakışıklı Göl aslında bir köktendinciydi. Bu terimin neredeyse sadece çağımız Hıristiyan ve Müslümanları için kullanıldığını görmeye alışkın olduğumuz için onu böyle bir bağlamda kullanmam biraz tuhaf kaçabilir. Doğru, terim [*fundamentalism*] 20. yüzyıla aittir; bir grup Amerikalı Protestanın 1910-1915 yılları arasında *Esaslar: Gerçeğin Anlatımı* [*Fundamentals: A Testimony of the Truth*] başlığı altında yayımladıkları yirmi ciltlik bir ansiklopediden esinlenilerek türetilmiştir. Bu ilk köktendinciler, Darwinciliği yenmek için Protestanlık inancının çeşitli kollarını birleştirmek isteyen Hıristiyanlardı. "Köktendinci" olarak adlandırdığımız başka pek çok hareket gibi bu da mücadelelerin yaşandığı, hızlı, tedirgin edici değişimlerin meydana geldiği koşullarda ortaya çıktı.

Bugünlerde köktendinciliğin sadece modern yaşam koşullarına tepki olarak ortaya çıkmış bir hareket olduğunu düşünme eğilimi vardır. Örneğin, Fransız okullarındaki Müslüman kızların türban takma hakkı elde etmek için mücadele vermelerinin sebebi, etnik kimliklerinin küresel toplumun ergitme potasında yok olup gitmesini önlemek amacıyla Batı giysilerini giymeyi reddetmeleri olarak görülmektedir. Amerika'daki Hıristiyan köktendinciler modern ahlaka karşı uzlaşmaz tavırlarıyla ve eşcinseller ile kürtaj kliniklerine öfkeli hatta bazen şiddet içeren karşı çıkışlarıyla ünlüdür. Ayrıca sadece Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığın "kökten-

dinci" dinler olabileceği, çünkü kutsal ve değiştirilemez olarak kabul edilen ve bundan dolayı modern düşünceyle sürekli çatışan eski metinleri temel aldıkları ileri sürülmektedir.

Ama bu akıl yürütme tarzı yanlıştır. İlk olarak şunu söyleyebiliriz ki pek çok köktendinci modern dünyaya hiç de karşı değildir; hakikaten de, inançlarını yaymak için İnternet, televizyon, radyo, gazete gibi modern teknolojileri araç olarak kullanmaktadırlar. İster Musevilik, Müslümanlık ya da Şiilik, ister başka bir dava adına olsun, terörizmin gerçekleştirdiği canavarlıkların azami sayıda insan tarafından bilinmesi ve hissedilmesi medyaya bağlıdır. Bu tür savlar köktendinciliğin dinin kendisi kadar eski olduğu ve hiç de "üç büyükler" ile sınırlı olmadığı gerçeğini göz ardı etmektedir.

Ona genel olarak bakarsak, köktendinciliği biraz daha iyi anlayabiliriz. İlk insanlar, yırtıcı hayvanlar arasında ve savananın güç koşulları altında oldukça savunmasızdılar. Bu nedenle, tüm diğer primatlar gibi gruplar oluşturma eğilimine girdiler. Evrimimiz bize grup içinde olmaya yönelik güçlü bir arzu kazandırdı. Grup içinde olmak kendimizi daha çok güvende hissetmemizi sağlar. Eğer yirmi modern insanı alır, onları Kırmızı ile Mavi olmak üzere iki takıma ayırır ve her birine uygulamaları için basit birer egzersiz verirseniz, genetik üzerinde çalışan parlak yazar Matt Ridley'in dediği gibi, "grupçuluğun" insanın yapısında ne denli yer etmiş olduğunu görürsünüz. Çok kısa bir süre sonra Kırmızı takımın üyeleri birbirlerine Mavi takımın üyelerine davrandıklarından daha iyi davranacaktır. Araştırmalar göstermektedir ki çok geçmeden kendi takımlarının üyelerini öteki takımın üyelerinden daha zeki, çekici ve dürüst bulacaklardır. Kendi takımlarının bir üyesindense rakip takımın bir üyesini dolandırma ve aldatmaya daha istekli olacaklardır.[10]

10 H. Tajfel, "Experiments in Inter-Group Discrimination", *Scientific American*, 223 (1970), P. Boyer, *Religion Explained* (Londra: Vintage, 2002) içinde.

Her toplumda değişim eşitsiz oranda gerçekleşir; bazı gruplar değişimi kucaklar, bazı gruplar ondan rahatsız olur. Köktendincilik, ikinci grup değişim birinci grup tarafından kendisine dayatılıyormuş hissine kapıldığı zaman ortaya çıkar. Kendilerinin güç kaybettiğini, öteki grubunsa güç kazandığını düşünürler ve bunun olmasını engellemek için aşırı önlemler alabilirler. Kaybeden grup içinde, insanlar birbirlerini kötü yola sapmak ve ihanet etmekle suçlayabilir. "Öteki grubun kazanmasının" sebebinin bazı grup üyelerinin zayıflığı ve ahlaksızlığı olduğu söylenir. Bu, grubu muhalefete karşı "kuvvetlendirmek" için katı zihinsel ve fiziksel önlemlerin alınmasına yol açabilir; ibadet, oruç, egzersiz, ya da İrlandalı Cumhuriyetçiler veya bazı İslamcı grupların yaptığı gibi, askeri talim bu önlemler arasındadır.

Köktendinciler mücadelelerini sürdürmek ve grup üyelerini motive etmek için söylencelerden de faydalanırlar. Bir "Altın Çağ" söylencesi vardır; belirsiz bir geçmişte, herkesin daha dindar, daha inançlı, daha disiplinli ve kuşkusuz daha mutlu olduğu böyle bir çağ yaşanmıştır. Bir de "Muhteşem Gelecek" söylencesi vardır; bu gelecekte, gelenekselciler düşmanlarını yenecek ve herkes kurallara uyacaktır.

Köktendinci hareket hangi kültürde ortaya çıkarsa çıksın, genellikle aynı süreçlerin işlediğini, aynı dilin kullanıldığını görürüz. *Eski Ahit*'te söz edilen peygamberler Yeruşalim'deki Tapınak kültünün gösteriş ve zenginliğine karşı çıkmışlardı. Muhammed, üyesi olduğu Kureyş kabilesinin kentli ve maddeci tutumuna muhalefet etmişti. İsa, Yasa'ya sıkı sıkıya bağlı kalmanın yeterli olmadığını ileri sürmüştü. İlk Hıristiyan sapkınlar Kilise'nin gücü ve görkeminin İsa'nın en çok değer verdiği nitelik olan alçak gönüllüğü gözden sakladığını düşünüyorlardı. Dinler köktendinciliğe yem olmazlar çünkü köktendincilik zaten dinsel hareketlerin oluşmasında çok hayati rol oynayan bir faktördür. Aynı eğilimler Tanrının bir rol oynamadığı ideolojilerde de meydana gelir. Stalin, Sovyetler

Birliği'nde iktidara geldiğinde, aralarında Troçki'nin de bulunduğu birçok eski yoldaşını Marksizm'in "gerçek" ruhuna aykırı ideallere sahip, ahlakını yitirmiş burjuva aydınları olmakla suçlamıştı.

Günümüzdeki İslamcı Köktendincilik, 1870'lerde Britanya ve Fransa gibi sömürgeci güçlerin İslam dünyası üzerindeki egemenliğine tepki olarak ortaya çıkan bir harekete çok şey borçludur.[11] Bu imparatorluklar sömürgeleştirdikleri ülkelerin güç ve zenginliklerine el koydular ve zaten fazlasıyla gelişmiş geleneklere sahip olan yerel nüfusa Batı hukuk ve eğitim sistemlerini zorla kabul ettirdiler. Tepkinin önderi Cemal el-Din el-Afgani (1838-97), İslam imparatorluklarının güçlü, bağımsız ve zengin olduğu geçmişteki "Altın Çağı" idealleştirerek, zulüm gören Müslümanlara esin kaynağı oldu. Bazı Müslümanlar tarafından İslam modernizminin kurucusu olarak görülen El-Afgani İslamda sade bir dindarlığa dönülmesinden, İslam hukukunun modern çağın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde ıslah edilmesinden ve Batı etkilerine şiddete başvurularak direniş gösterilmesinden yanaydı. Görüşleri, laik Şah'ın tahttan indirildiği ve Ayetullah Humeyni'nin dinsel rejiminin ilk İslam Cumhuriyetinin kurduğu 1978-79 İran Devrimi üzerinde çok etkili oldu. Ayetullah'ın Devrim Muhafızları daha temiz, daha eski bir İslam geleneğini layık olduğu yere yeniden getirdikleri inancıyla hareket ediyorlar, Altın Çağı diriltip Muhteşem Geleceği yarattıklarını düşünüyorlardı. Benzeri fikirler bugün Hamas gibi grupları motive etmektedir.

Köktendinci hareketler, rolü inananları eyleme çağırmak olan yeri doldurulması güç karizmatik önderler tarafından yönetilir. Bugün Amerika'da "televangelizm" Billy Graham ve Oral Roberts gibi herkesçe tanınan kişileri yaratmıştır.

11 W. O. Beeman, "Fighting the Good Fight: Fundamentalism and Religious Revival", J. McClancy (ed.), *Anthropology for the Real World* (Chicago: University of Chicago Press, 2001) içinde.

Ama inanç yaymak sadece Hıristiyanların yaptığı bir şey değildir. 19. yüzyılda Düzlük Kızılderilileri arasında ortaya çıkmış dinsel bir hareket olan Hayalet Dansı hareketi, Yerli Amerikan uygarlığını canlandırmaya ve beyaz işgalcileri Kızılderililerin topraklarından atmaya çalışmıştı. Mesaj Utah bölgesinden çıkmış, ama bu hareketin peygamberi olan Wowoka'nın hipnotik dansının yardımıyla Kaliforniya, Nevada, Oregon, Washington ve Güney Dakota'ya kadar yayılmıştı. 1890'da Hayalet Dansçıları ile Güney Dakota'da üslenmiş beyaz askerler arasında çıkan çatışmalar, iki yüz Amerikan yerlisinin katledildiği Yaralı Diz Savaşı ile sonuçlandı.[12]

Sonuç olarak, Köktendincilik —yani bir grup insanın muhteşem bir geçmişi yeniden canlandırmak istemesi— yeni bir olgu olmadığı gibi, sadece belli başlı tektanrılı dinlere özgü de değildir. Ama yine de dinin güvenilirlik ve başarılarına büyük zarar vermiştir. Hıristiyan eylemciler kürtaj yapan doktorları yaşamın kutsallığını korumak adına öldürdükleri zaman, sahip oldukları inancın çelişkili niteliği açıkça ortaya çıkmaktadır. Richard Dawkins'in, "Sadece kör kalmakta direnen kişiler dinin bölücülük yaparak günümüz dünyasındaki düşmanlıkların oluşmasında büyük rol oynadığını görmezden gelebilir" yorumunu destekleyen çok kişi çıkacaktır. Ancak, kanıtlar göstermektedir ki Tanrı Fikri kimi zaman yapıcı kimi zaman yıkıcı biçimler alarak varlığı sürdürecek ve asla ölmeyecektir.

Bugün aklı başında hiç kimse —gerek Yeni Çağ inançlarında gerekse "geleneksel" inançlarda yaşanan— dinsel uyanışın dinsel hoşgörüsüzlük ve düşmanlığa yol açtığı ve yol açmaya da devam edeceği gerçeğini görmezden gelemez. Bu bölümün başında aktardığım, Japonya'da geçen olaylar, Keşmir'de Hindular ile Müslümanlar, Irak'ta Şiiler ile Sünniler, Kuzey İrlanda'da Katolikler ile Protestanlar, Ortadoğu'da

12 A.g.e.

Yahudiler ile Müslümanlar arasında yaşanan çatışmalardan çok da farklı değildir. Dinsel hoşgörüsüzlük tüm toplumlarda mevcuttur.

Salman Rushdie'nin Başına Gelenler

1989'da *Şeytan Ayetleri* adlı kitabının yayımlanmasından sonra Salman Rushdie için çıkarılan fetvayı ve bu *fetvanın* bütün dünyada yarattığı çalkantıyı düşünün. İslamda fetva, açıklığa kavuşmamış fakat hakkında bir karara varılması gereken hukukla ilgili bir konuda bir *müftü* tarafından dinsel hukuk kuralları dikkate alınarak hazırlanan resmi bildiridir. Salman Rushdie'nin kitabıyla ilgili tartışma İslamın peygamberi Muhammed'e yönelik küfür niteliğindeki bir ifade yüzünden çıkmıştır. Bu ifade, kuruluş aşamasında İslamda pagan Tanrıçalara da yer verildiğini ima etmektedir.

Kitap piyasaya çıktıktan birkaç hafta sonra İran'ın dinsel önderi Ayetullah Humeyni, Tahran Radyosu aracılığıyla dindar Müslümanları Rushdie'yi öldürmeye çağırdı:

> Her Şeye Gücü Yeten Allah adına. Allah birdir. Hepimiz ona döneceğiz. Dünyadaki tüm cesur Müslümanlara bildirmek isterim ki İslama, Peygamber'e ve *Kuran*'a karşı yazılmış, basılmış ve yayımlanmış *Şeytan Ayetleri* adlı kitabın yazarına ve içeriğinden haberdar olan yayımcılarına ölüm cezası verilmiştir. Kimse İslama dil uzatmaya cesaret edemesin diye, ateşli Müslümanları bu kişileri gördükleri yerde hemen infaz etmeye çağırıyorum. Kim bu yolda ölürse şehit sayılacaktır. Ayrıca bu kitabın yazarına ulaşabilen ama onu infaz etme gücüne sahip olmayanlar, bu kişinin yaptıklarından ötürü cezalandırılması için durumu başkalarına anlatmalıdırlar. Allah hepinizden razı olsun. Ruhullah Musavi Humeyni.

Fetvadan sonra Salman Rushdie korku içinde yaşamaya başladı. İngiliz İstihbaratı'nın koruması altına alındı. Zorunlu olmadıkça gizli adresini kimseye söyleyemiyor, insan içine çıkamıyordu. Ortadan kaybolmak zorundaydı. Daha sonra, Kaliforniya'daki Berkeley Üniversitesi'nde kitabı satan kitapçı dükkânları bombalandı ve aynı yıl Bombay'daki İngiliz Konsolosluğu önünde yapılan bir protesto gösterisi sırasında on iki kişi uzun namlulu silahlardan atılan kurşunlara hedef olarak öldü. Ölümcül sonuçlar doğuran benzer gösteriler Mısır gibi başka Müslüman ülkelerde de meydana geldi. Tüm dünyada Müslümanlar gösteriler yapıp bu kitabı yaktılar. 1991 yılında Salman Rushdie'nin Japonca çevirmeni bıçaklanarak öldürüldü ve İtalyanca çevirmeni de Milano'da önce dövüldü, sonra bıçaklandı. 1993 yılında Rushdie'nin Norveç'teki yayımcısı William Nygaard Oslo'da vuruldu ve ağır yaralandı. Aynı sene Türkiye'de Rushdie'nin destekçisi ve Türkçe çevirmeni olan yazar Aziz Nesin'i protesto eden bazı Sivaslılar bir oteli ateşe verip otuz yedi konuğu yakarak öldürdüler.

Ayetullah Humeyni fetvasını verdikten çok kısa süre sonra öldü ve 1998'de İran hükümeti fetvanın artık geçerli olmadığını duyurdu. Fakat bu mesaj Rushdie'nin gördüğü zulmün sona ermesini ve destekçilerine yönelik saldırıların durmasını sağlamadı. Ve İran'ın yeni dinsel önderi Ayetullah Ali Hamaney sorunu daha da büyütmek istercesine 2005 yılında fetvayı yine geçerli hale getirdi. Hamaney fetvayı sadece veren kişinin geri alabileceğini belirtti. Ayetullah Humeyni'nin on altı yıl önce öldüğü düşünülecek olursa, fetvanın geri alınması biraz zordu. Gücenen dindarların pek azının okuduğu ve muhtemelen çok daha azının anladığı bir kitap yüzünden pek çok insan öldü ve Salman Rushdie korku içinde yaşadı.

Tüp Bebek ve "İyi Huylu" Köktendinciler

Hata yapmamalıyız: Aşırı dincilik ve köktendinciliğin pek çok biçimi günümüz dünyasında hâlâ büyük güçlerdir. Köktendincilik, daha az göze çarpsa ve gazetelere manşet olmasa bile türlü türlü önyargı ve dar görüşleriyle bugün Britanya'da bile capcanlı bir şekilde yaşamaktadır. Konuyla bağlantılı olduğunu düşündüğüm için, insan embriyosu üzerinde yürütülen araştırmalar meselesiyle ilgili kendi deneyimlerimi anlatmam yerinde olur.

20. yüzyıldaki en büyük tıbbi ilerlemelerden biri tüp bebek tedavisiydi. Bu uygulamaya öncülük eden Robert Edwards olağanüstü bir bilgindi ve ben de pek çok kişi gibi ona Nobel Ödülü verilmemesinin bir skandal olduğuna inanmaktayım. Bu tıbbi gelişme sayesinde Edwards gezegenimizde bir milyondan fazla sağlıklı bebek dünyaya gelmesini sağladı. Bu teknoloji olmasa bu bebeklerin hiçbiri doğmayacaktı.

İlk araştırmaların büyük kısmının yürütüldüğü ülke olan Britanya'da kamuoyunun çok büyük kesimi tüp bebeğin yararlı bir teknik olduğunu kabul ediyordu. Çoğu insan bu tedaviye dair pek fazla endişe taşımamakla birlikte, bazı kişiler tüp bebeği faydalı ve güvenli hale getirmek için yapılan araştırmaların doğurabileceği sonuçlardan endişe duyuyordu. 1982 yılında tüp bebek tedavisiyle ilgili birkaç ahlaki sorun olduğu anlaşılınca, zamanın Muhafazakâr hükümeti konuyu araştırmak için bir komisyon kurdu ve başına da bir Cambridge filozofu olan Mary Warnock'u getirdi. 1984'te yayımlanan Warnock Komisyonu raporu, döllenmeden itibaren iki haftalık oluncaya dek insan embriyosu üzerinde araştırma yapılabileceğini belirtiyordu. Rapor, iki haftalık olana kadar embriyolar üzerinde araştırma yapılmasında ahlaki bakımdan sakınca görmemekle birlikte, Parlamento'nun bu sınırlar içinde yapılacak araştırmalara dair resmi bir düzenleme getirmesini de tavsiye ediyordu. Ne ilginçtir

ki iki hafta son derecede keyfi limittir ve pragmatik gerekçelerle konmuştur. Dindar Katolikler bunu hemen ve haklı olarak fark etmiştir. Ama yine de bu limitin konmasının oldukça iyi nedenleri vardır. İki haftadan önce en ilkel haliyle bile bir sinir sistemi gelişmez, bu nedenle embriyonun beyni ve bilinci yoktur. İkinci olarak, iki haftalık embriyoların çoğunun ana rahmine yerleşme işlemi başarıyla sonuçlanmaz, embriyo ölür ve böylece gebelik gerçekleşmez. Üstelik iki haftaya kadar embriyo ikiye ayrılabilir ve çoğul gebelik meydana gelebilir. Bu nedenle, iki haftaya dek embriyonun bir birey olduğu söylenemez.

Zamanın hükümeti ağırdan alıyordu. 1984'ün sonlarına doğru, Avam Kamarası'nda Kuzey İrlanda'yı temsil eden üyelerden Enoch Powell kendi seçtiği bir yasa tasarısını oylamaya sunma hakkını elde edince olayların akışı aniden değişti. Her ne kadar Powell bir Anglikan (ve gençliğinde bir Tanrıtanımaz) olsa da, ben onun insan ruhuyla ilgili bir endişe taşıdığı için bu embriyo araştırmaları meselesini ele aldığına inanmıyorum. Gerçekten de, o yıl Cambrige Üniversitesi'nde kendisiyle buluştuğum zaman konuya açıklık getirdi. Dini bütün bir Anglikan olduğu için, dindar Hıristiyanlar lobi faaliyetleri sırasında mutlaka onunla görüşmüştü. Yasa tasarısını (Doğmamış Çocukları Koruma Yasa Tasarısı) muhtemelen daha çok politik gerekçelerle hazırlamıştı. Karakteri ve zekâsıyla başkalarını geride bırakarak en üst siyaset mevkilerinden birini elde etmiş yetenekli bir politikacı olan Powell ırk konusuyla ilgili sert sözlerinden ötürü Muhafazakâr Parti'nin resmi görüşlerine aykırı düşmüştü. Partiden ayrılıp hükümetin bir parçası olarak halka hizmet etme amacından vazgeçerek Ulster Birlik Partisi'ne katıldı ve Birlik Partisi'nden milletvekili seçildi. 1984'te Parlamento'ya sunduğu dinsel kaygılarla hazırlanmış yasa tasarısı Powell'ın Ulster'daki en büyük seçim çevrelerinden birinde bulduğu yeri sağlama almasına yardımcı oldu. İngiliz ada-

larındaki en büyük seçim çevrelerinden biri olan bu bölgede, Powell'ı desteklemeye hazır pek çok Katolik ve Kuzey İrlanda'daki "sıkıntının" doruğa tırmandığı günlerde onun takındığı tavırdan etkilenen pek çok dindar Protestan seçmen yaşıyordu.

Warnock komisyonunun sunduğu liberal nitelikli rapora karşın, Powell'ın yasa tasarısının Avam Kamarası'nda ikinci kez okunmasından sonra, embriyo araştırmalarının yasaklanması yönünde çok fazla sayıda oy kullanıldı. Bu araştırmayı yapan biz bilginlerin çalışmalarımızın yasadışı sayılmasını önleme konusunda büyük bir sorunla karşı karşıya olduğumuz hemen anlaşılmış oldu. Sorun medyanın yoğun ilgisini çekti ve ben kendimi ulusal gündemin en yakıcı maddelerinden birine ilişkin olarak hiç de hoş karşılanmayan bir görüşü savunur halde buldum. Embriyo araştırmalarına karşıt nitelikteki savlar —neredeyse her gazetede, her televizyon programında ve her radyo kanalında— Katolik Kilisesi ve birkaç dindar Protestan tarafından ileri sürülüyordu. Bu insanlar ne yazık ki doğru olmayan savlar ortaya atıyorlardı. Konu hakkında sürekli gerçeğe aykırı değerlendirmeler yapıyor, benim gibi insanların kişiliğine yönelik çirkin saldırılarda bulunuyor, kamuoyuna saldırgan şekilde rekabet eden reklam ajanslarının gururla hazırlayacağı türden abartılı görsel malzemeler sunuyorlardı. Örneğin, bir Katolik grup iyice büyümüş fetüs resimleri gösterip duruyor ve böyle bebekleri canlı canlı kestiğimizi iddia ediyorlardı. Doğmamış Çocukları Koruma Derneği adlı bir başka grup, her milletvekiline doğal büyüklükte (30 santim boyunda) plastik birer fetüs yolluyordu. Üzerinde çalıştığımız döllenmiş yumurtalar çıplak gözle görülemeyecek kadar küçüktür ve herhangi bir organları bile yoktur; sadece dört ila sekiz hücreden meydana gelen bu yumurtalar en çok tutulan doğum kontrol yöntemleriyle rutin olarak yok edilen yumurtalardan daha az gelişmiş durumdadırlar. Embriyo araştırması karşıtları televizyona çıktıkları zaman ya

da gazetecilere açıklama yaparken, "sıcaklık takibi" adlı doğal yöntem haricinde doğum kontrolüne de karşı olduklarını itiraf edemiyorlardı; çünkü çok açık ki itiraf etseler izleyicilerin % 90'ının kendilerinden soğuyacağını biliyorlardı. Üstelik içlerinden pek azı genel kabul görmüş tüp bebek tedavisine karşı olduğunu ya da Katolik Kilisesi'nin üreme amacı taşımadan seks yapmayı Tanrının emirlerine karşı gelmek olarak değerlendirdiğini itiraf etmeye kendini hazır hissediyordu.

Düşüncelerini sabırla dile getiren bilginlerin hiçbiri sonucu değiştiremedi. Aslında bu dindar insanların görüşü basitti. İnsan hayatı kutsaldı; hayat gebelikle başlıyordu; ve döllenmeye engel olmak cinayetten farksızdı. Bizim de insan hayatını kutsal saydığımızı, bu işe bu yüzden girdiğimizi söylemenin bir faydası olmuyordu. Döllenmiş yumurtalardan çoğunun, kromozomlarıyla ilgili sorunlardan ötürü, yaşamaya devam etme yeterliliğine sahip olmadığı gerçeğini de kabul etmiyorlardı. Döllenmiş yumurtalardan sadece yaklaşık % 82'sinin —ana rahminde ve ideal şartlar altında— sağlıklı bir bebek haline gelebileceğini de anlamak istemiyorlardı. Döllenmenin anlık bir olay olmadığını ve "işte şimdi bir insan oluşmaya başladı" denemeyeceğini kavrayamıyorlardı.

Bu dindar insanlar kısır Hıristiyan kardeşlerine hiç acımıyor, onlar hakkında, "kendileri çocuk yapmak için didinmek yerine öksüzleri evlat edinsinler" derken hiç vicdanları sızlamıyordu. Ve bilginleri, özellikle de beni, bu araştırmalar sayesinde insan hayatını iyileştirmek için yapabileceklerimiz, genetik hastalıklara çare bulabileceğimiz, çocuk felcinin ardında yatan nedenleri daha iyi anlayabileceğimiz, daha iyi doğum kontrol yöntemleri geliştirebileceğimiz ya da kanserin gelişimini daha iyi anlayabileceğimiz konusunda yalan söylemekle suçluyorlardı. Zaman, iyi niyetle ortaya konan bu bilimsel görüşlerin hepsinin yerinde olduğunu gösterdi; ama dinsel grupları destekleyen "uzmanlar" bunların hepsini hararetle yalanladılar.

Dahası, bu çalışmalara en büyük muhalefeti yapan din adamlarının çoğu, ilk elden bilgi edinmeyi reddediyorlardı. Bilginler olarak birçoğumuz laboratuvarlarımızı amatörlerin teftişine açmayı teklif ettik. Rahiplerden konuyu hastalarımızla tartışmaya gelmelerini istedik. Araştırmalara karşı çıkan dinsel önderlerden pek azı laboratuvarlarımıza geldi. Sadece, bazı piskoposların da aralarında bulunduğu, açık fikirli Hıristiyan önderler ve hahambaşı dahil birkaç haham davetlerimizi kabul etti. Ve bu kişilerin çoğu, yaptığımız şeyi "kötülük" olarak adlandırmanın epey güç olduğunu teslim ederek laboratuvarlarımızdan ayrıldılar. Katolik Kilisesi'nin alaylı önderi harika insan Norfolk Dükü Hammersmith'teki araştırma birimimizi uzun uzadıya ziyaret etti. Çalışmalarımıza karşı çıkmaya devam etti ve Parlamento'da aleyhimize oy kullandı, ama ziyareti çok faydalı oldu, çünkü konu hakkında düşünmeden fikir sahibi olmak istemediğini gösteriyordu. Daha sonra da bilginlere büyük nezaketle yaklaştı ve benim gibi kişiler ile köktendinci Katolikler arasındaki kötü ilişkileri onarmak için çok çaba sarf etti.

Bazıları imzasız olmak üzere sayısız zehir zemberek mektup aldığım için bu insanlara "köktendinci" diyorum. Beni dövmek hatta öldürmekle tehdit eden sayısız mektup aldım. Bu mektupları yazanlardan bazıları —bunların dindar Hıristiyanlar olduğu açıktı— Yahudilere büyük düşmanlık besliyor, beni İsa'yı öldürmekle suçluyor, neden birilerinin beni gaz odasına yollamadığını ya da en azından (ailemin 1700'den bu yana yaşadığı İngiltere'den) sınır dışı etmediğini soruyorlardı. Ama bazı papazlar tarafından harekete geçirilen propaganda makinesi de en az bu mektuplar kadar şaşırtıcıydı. Ülkenin her yanında pazar günleri ibadet etmek üzere kiliseye giden insanlardan Parlamento'yu benim ve meslektaşlarının yaptıkları türden çalışmalara karşı çıkmaya çağıran dilekçeleri imzalaması isteniyordu. Kiliseye devam eden tüp bebek terapisi hastalarından bazıları bile diğerle-

riyle birlikte bu dilekçelere imza attılar. Kendilerine tam olarak ne için imza attıkları açıklanmamış, pek az bilgi verilmişti. Bazı Katolik okullarına giden çocuklara benim gibi insanların Hammersmith'te cinayetler işlediği anlatılıyordu. Uzun süredir bilim dersleri vermekte olduğum Acton'daki birkaç okulun yöneticileri semt papazlarının kendilerini ziyaret etmesinden sonra sözleşmemi feshettiler. Ve kendisi de bir Katolik olan o zamanki sekterime benimle çalışmaması için büyük baskı yapıldı (fakat o bu baskılara övgüye değer biçimde direndi).

İngilizler bu tür baskıcı propagandalardan hoşlanmadığı için, bu köktendinci yaklaşım insanları ikna etmeyi başaramadı. Pek çok bilginin konuyu dinsel ve ahlaki bakımdan zaten incelemiş olduğu anlaşılınca kamuoyu önemli ölçüde değişti. Ve Birleşik Krallık gibi çoğulcu bir ülkede, küçük bir azınlığın kendi fikirlerini aynı derecede geçerli başka fikirlere sahip oldukları belli olan diğer insanlara böyle katı bir şekilde dayatmasının yanlış olduğu sonucuna varıldı. Enoch Powell yenilgiye uğradı ve sonunda Parlamento Lordlar Kamarası'ndaki Anglikan piskoposlarının çoğunun desteğini alan liberal yasa tasarısını yasalaştırdı. Ama bu olay benim için son derece rahatsız edici bir deneyim oldu. Katolik Kilisesi'nin yücelttiği ilkelere ve ailevi değerlere büyük saygım vardı. Hoşgörüsüzlükle karşılaşmam, sokakta alaylı sözler işitmem, tartaklanmam ve ahlaki bakımdan hiçbir yanlış yönü bulunmayan araştırmalarımla ilgili olarak iftiraya uğramam bir zaman bu görüşlerimin ciddi şekilde yara almasına sebep oldu. İşine çok fazla zaman ve enerji harcayan ve ahlaki kaygılar taşıdığına inanan bir kişinin bu kadar çok sövgüye katlanması kolay değildir. Amaçlarına ulaşmak için kötü araçlar kullanmaktan çekinmeyen bazı dindarların sürekli söyledikleri yalanları da unutamıyorum.

Bu bölümde "köktendincilikten" söz ettim ve bölümün başlarında, köktendinciliğin, laik toplumun tehdidi altında

kalan dinsel düşüncenin bir savunma refleksi olarak ortaya çıktığını açıkladım. Ama bunun ötesi de var: Köktendincilik liberal görüşlere meydan okur. Laik toplumun açıklama girişimleri tarafından kirletilmemiş "gerçeğe", vahye ve inanca geri dönüşü temsil eder. Tanrının sözü mutlaktır, belirsizlik taşımaz. Büyük Kanyon'da tanıştığım, bu büyük vadinin Nuh Tufanı sırasında oluştuğu kanısında olan Hıristiyan köktendinciler sadece Kutsal Kitabın her bakımdan doğru olduğuna inanmakla kalmıyor, harfiyen okunması, yani yorumlanmaması gerektiğini de düşünüyorlardı. Köktendincilik bundan daha aşırı uçlara da gider ve bırakın modern değerlerle bütünleşmeyi, onlarla birlikte yaşamaya bile hazır değildir. Modern yaşamı bir tehdit, her geçen gün daha büyük bir güçle direniş gösterilmesi gereken bir şey olarak görür. Kuşkusuz, böyle yapmak bir inancın taraftarlarını çok rahatlatır, çünkü bu tutum belirsizliklerle dolu bir dünyada kesinlik hissi doğurur. Ama köktendinci tutum devlet mekanizmasıyla bağlantı kurduğu zaman vahim sorunlar da yaratır. İnsan embriyoları üzerinde araştırmalar yapmamı "şeytan icadı" işlerle uğraşmak olarak gören Katolik köktendinciler sadece birkaç kişiye, araştırmalarımdan faydalanacak insanlara zarar verebilirler. Ama köktendinciliğin politikaya bulaşması ya da milliyetçilikle flört etmesi, akla hayale sığmayacak kadar tehlikeli sonuçlar doğurabilir. Ve köktendincilik neredeyse tüm kutsal kitaplarda evrensel olarak belirtilmiş temel öğreti ve ahlaki ilkeleri —her şeyden önce insan hayatına saygı gösterilmesi gerektiği ilkesini— göz ardı etmesi durumunda en yıkıcı biçimine kavuşur.

20. yüzyılın ortası ile 21. yüzyılın ilk yılları arasında köktendincilik ile milliyetçi düşüncenin bir karışımının önemli rol oynadığı birçok çatışmaya tanık olmamız korkutucu bir durumdur. Ortadoğu, eski Yugoslavya'daki savaşlar, Hindistan, Pakistan ve Sri Lanka'daki dinsel çatışmaların hepsinin arkasında dinsel öğeler bulunmaktadır. Usame bin Ladin gi-

bi devrimciler ve Irak'taki isyancılar cihat çağrısı yapmakta ve insanları —hedef gözetmeksizin ateş açma ya da intihar bombalaması yapma gibi— her tür suçu kutsal amaçlar uğruna işlemeye özendirmektedirler.

Bir de "köktenbilimciler" vardır. Bunlar bilimle uğraşır ve "gerçeği" yaymaya çalışırlar. Bazen en az köktendinciler kadar tehlikeli olabilirler. Bunun sebebi, işlerini yaparken hiçbir sınır tanımamaları ve —kendi başlarına tasarladıkları dışında— hiçbir ahlak anlayışına sahip olmamalarıdır. Bir örnek verelim ve insan tarafından tasarlanmış en tehlikeli teknolojilerden birini ele alalım: genetiği değiştirilmiş organizmalar. Yanlış anlaşılmak istemem; ben insan sağlığına faydalı işler yapıldığı, hayvanlara zarar verilmediği ve bu gezegenin hassas ekolojisi tehdit edilmediği sürece organizmaların genetiğinin değiştirilmesinden yanayım. Ama insan embriyosundaki genlerin değiştirilmesi suretiyle üreme hücrelerinin değişime uğratılması? Bu, zamanla daha zeki ya da kuvvetli insanlar ortaya çıkmasına yol açabilir; ama bu zekâ bilgelikten yoksun bir zekâ, bu kuvvet ılımlılıktan yoksun bir kuvvet olabilir. İnsan genomunun bu şekilde kurcalanması gerçekten beklenmedik sonuçlar doğurabilir. Peki, insan genomunun doğasını çok fazla değiştirirsek, bu bazılarımızın artık insan olmadığı anlamına gelebilir mi? Eğer ahlakımızın temel ilkesi insan hayatının kutsal olduğu ise, insanın süperinsanların bir alt sınıfı haline gelmesi düşüncesini nasıl ele almalıyız? Nobel Ödülü sahibi yazar James Watson genetiğin değiştirilmesi hakkında bir keresinde şunları söylemişti: "Üreme hücresi [gen] terapisinin vücut hücresi [gen] terapisinden çok daha başarılı olacağı çok açıktır. En büyük etik sorunumuz, sahip olduğumuz bilgiyi kullanmamaktır." Bu tür bir bilimsel kesinlik de en az dinsel kesinlik kadar korkutucu ve tehlikelidir.

Köktendinciliğin en ilginç yanlarından biri de daha ilkel bir zamana dönmeyi önermesi hatta bazen istemesidir. Bili-

min toplumda bugünkü kadar söz sahibi olmadığı, bilimsel bilgi ve aydınlanmanın toplumun sorunlarına akılcı çözümler sunmadığı bir zamandır bu. Yine de modern köktendinciler işlerine gelince bilimin meyvelerini toplamaktan çekinmezler. Modern taşımacılık, silahlanma ve elektronik iletişim olanaklarını liberal değerlere karşı verdikleri savaşlarda kullanırlar. Ve belki de işin en ilginç tarafı, bilim ve din özünde iki farklı mekanizma, doğal dünyayı algılamaya çalışan iki farklı sistem olmasına karşın, her ikisinin de gücünü insanı insan yapan kuşkudan almasıdır. Bilim çoğu zaman, mutlak yanıtlar veren, "gerçeği" ortaya çıkaran, kesin sonuçlara ulaşan bir uğraş olarak resmedilir. Ama kuşkusuz bu doğru değildir. Bilim ak ile karayı ayırt etmek demek değildir; ne insanların evrendeki yerleriyle ilgili tüm sorularına yanıt verebilir ne de karmaşık kuantum fenomenleriyle dolu olan o evrenin doğasını tam olarak açıklayabilir. Hiçbir şeyden emin olmadığımız, kuşku duyduğumuz, daha çok şey bilmek istediğimiz için bilimle uğraşıyoruz. Ve bütün bunlar kesinlikle din için de geçerlidir. Dinle uğraşmamızın sebebi de emin olamayışımız, kuşku duymamız ve uçsuz bucaksız evrende kendimizi bir cüce gibi hissetmemizdir.

Sorun, insanın belirsizlikle pek iyi başa çıkmamasıdır. Belirsizliğe katlanmak kesin kanıya sahip olmaktan daima daha zordur; emin olmamak inanmak kadar tatmin edici değildir. Başka pek çok açıdan olduğu gibi bu açıdan da din ile Tanrı arasında teknoloji ile bilim arasındakine benzer bir ilişki vardır. Tanrı arayışımız bilimsel bilgi arayışımıza çok benzer. Din iyi ya da kötü olabilir; teknoloji de aynen öyledir, iyiye ya da kötüye kullanılabilir. Kendimizi bilimden sakınmamıza gerek yoktur, sadece bilimin hangi amaçlarla kullanıldığına dikkat etmemiz gerekir. Kesinlik dinde de bilimde de tehlikelidir.

Köktendinciliğin her formu kötü olmak zorunda değildir. 1787'de doğan Polonyalı Hasid Yahudisi Kotsklu Menachem

Mendel tüm çağdaşları tarafından gelmiş geçmiş en aziz insanlardan biri olarak görülüyordu. Mendel aynı zamanda gerçek bir köktendinciydi. Sancağı üstünde tek bir söz yazılı olduğu söyleniyordu: *Emet*, yani "Gerçek". Hayattaki tek doğru yol olan Tanrıya giden yolun çok dolambaçlı ve çapraşık olduğuna inanıyordu. Kişi eğer bu gerçeğe ulaşmak istiyorsa kendisini bu yolun dışında kalan her şeyden, tüm duygusal bağlardan yoksun bırakmalı, özgür olmalıydı. Ve özgürlüğü en uygun şekilde kullanmak isteyen kişi canı ne isterse onu yapmak yerine *Tora*'yı okuyup çalışmalıydı. Ama Mendel'e göre *Tora*'yı okumak bir Yahudi için hem en güvenli hem de en tehlikeli yol olabilirdi. *Tora*'yı okuyan kişi gururlu, kibirli biri olup çıkabilir, başka deyişle putlara tapabilirdi. Bu görüş bir Ortaçağ simyacısının ya da çağımız genetik mühendisinin bilimle ilgili endişelerine benzer.

Mendel'in Danimarkalı filozof Søren Kierkegaard'ın çağdaşı olması ve pek çok görüşlerinin ortak olması ilginçtir. Mendel'in fikirleri Kierkegaard'ınkileri fazlasıyla anımsatır. Kierkegaard için en büyük paradoks, insanın çok akıllı ama gerçeğin sonsuz olmasıdır. Her iki adam da gerçeği aramıştır. Her ikisi de dünyayı ve dünyevi işleri doğada ya da insan aklında bulunmayan Tanrıdan ayıran derin bir uçurumun varlığını fazlasıyla hissetmiştir. Ama çok ayrı dünyalarda yaşamışlardır. Mendel her gün ait olduğu Hasid grubunun klasik giysilerini giyiyordu; bu giysiler bugün Stamford Hill'in bazı kesimlerinde hâlâ görebileceğiniz giysilerin aynısıydı: bir *spodik*, yani uzun siyah kürk şapka; bir *kapote*, yani uzun siyah bir palto (şabat günleri ipek ya da satenden yapılmış olanı giyilirdi); bir *gartel*, yani belin ortasına gelen kısmında bir düğüm bulunan bir kuşak (bu şekilde bağlanması yüksek kutsal zekânın temel insan işlevlerinden, kutsalın bayağıdan ayrılışını simgelemek içindi); ve golf pantolonuna benzesin diye paçaları çorapların içine sokulmuş bir pantolon. Ya Kierkegaard? Gördüklerim arasında onun en iyi res-

mi —Danimarka'da bulunan bir suluboya—, geniş flapalı siyah bir ceket, kanat yakalı bir gömlek ve altına boru paça bir pantolon giyip eline gümüş saplı bir baston almış ve başına da tepe kısmı ipekten bir şapka takmış sakalsız bıyıksız, zayıf, yakışıklı, çileci çehreli bir adamı betimliyordu. Eğer karşılaşsalar birbirlerine ne söylerlerdi acaba?

Kotsklu Menachem Mendel'in öyküsünün sonu dokunaklıdır. Mendel ölümünden yirmi yıl önce dünyadan "ayrılmaya" karar verdi. Kendini küçücük bir odaya kilitledi ve kendisine sadece küçük bir pencereden yemek verilmesine müsaade etti. Odasından nadiren çıktı ve onu bir daha insanlar arasında gören olmadı. Doğu Avrupa'nın pek çok yöresinden gelmiş olan öğrencileri odasının hemen yanındaki odada ondan ders alıyorlardı. Çeşitli açıklamalar yapıldıysa da, kimse Mendel'in kendisini dünyadan yalıtmasının sebebi bilmemektedir. Bazıları böyle Tanrıya daha yakın olacağı için, bazıları da inancını yitirdiği için kendini bir odaya kapattığını söyler. Bu iddialardan hangisi doğru olursa olsun, bu köktendinci, öğrencileri ve yakın çevresi üstünde tamamen iyi ve olumlu bir etki yapmıştır ve Hasid hareketinin gelişiminde önemli bir figür olmuştur.

Yaşamın Amacı Yaşamın Amacını Aramak mı?

Isaiah Berlin'in yaşam öyküsünü yazan Michael Ignatieff filozofun hayatının sonlarına doğru anımsadığı küçük bir olayı olağanüstü biçimde anlatır. Berlin her Yeni Yıl ayininde Yahudilerin sinagogda *Yaratılış* kitabından İbrahim'in İshak'ı bağlaması ve Tanrı ile onu kurban etmek üzere anlaşmalarını anlatan bölümü okuduklarını söyler. Berlin, Oxford'dan arkadaşı Oppenheimer'e yazdığı bir mektupta bu pasajdan söz etmiştir: "Bir dinin doğruluğu, bence, ahlaki içeriğine bağlı olmamalıdır: din deneyüstüdür, mutlaktır, (*Eski Ahit*'te söz edilen kanlı kahramanlıklarda olduğu gibi) insana kor-

kunç gelen ama gerçek bir dinsel tutumun özü olan şeyler yapmayı emreder."

Igor Stravinski Isaiah Berlin'den dinsel bir kantat için bir libretto yazmasını istediğinde Berlin'in aklına hemen bu olayın, İshak'ın bağlanışının gelmesi ilginçtir. İnsanın en mantıksız ve anlamsız —sonucuna ulaştırılması halinde insanlık dışı ve olağanüstü derecede zalimce olacak— eylemi, hiç düşünmeden, tamamen boyun eğerek gerçekleştirmesi fikri onu büyülüyordu. Tanrı en olmayacak buyruğu veriyordu. Berlin, insanların gerçeği ararken anlayış sınırlarının dışında kalan şeylerin önünde eğilmesi fikrini çok etkileyici buluyordu.

Berlin ve Mendel'in öyküleri insanın deneyüstüne yönelik araştırmasının sadece iki örneğini oluşturur. İbrahim'in zamanından önce, yaklaşık 5000 yıl evvel, muhtemelen atalarımın II. Ramses'e piramitlerin yapımında yardım etmesinden önce, İngiliz adalarının Neolitik sakinleri beş tonluk taş blokları güç bela Pembrokshire'daki Prescelli dağlarından Salisbury ovasına sürüklüyorlardı. Bu yaklaşık 400 kilometrelik bir uzaklıktır; muhtemelen yolculuğun çok küçük bir kısmında taş bloklar Avon ırmağı üzerinde sallarla taşınıyordu. Bana kalırsa, insan kendi tarihi boyunca sık sık bu tür çetin yolculuklara çıkmıştır. Atalarımızın, birini ikisinin üzerine koyup Stonehenge'i oluşturan çemberi tamamlamak için bu kadar ağır taş blokları bu kadar uzun mesafeler boyunca taşıyabilmiş olması bir açıdan bize son derecede gülünç gelebilir. Yine de onların kendilerini Tanrı Fikri'ne adayışlarının son derece harika bir tarafı vardır. Bu kadar ağır ve zor bir işi yapmayı, bu uğurda yaralanmayı, sağlığını yitirmeyi göze alması için Neolitik insanın deneyüstüne yönelik ruhani bir arayış içinde olması gerekir.

Bugün İngilizce yazılmış tiyatro eserleri arasında en çok oynanan oyunun *Macbeth* olmasının sebebi nedir? Sanırım bunun sebebi biraz da içerdiği —ya da içermediği— dinsel mesajdır. *Macbeth* biraz da William Shakespeare'in öteki

oyunlarının aksine Tanrının yadsınmasını ele aldığı için olağanüstü bir oyundur. Shakespeare'in dehşet saçan, en karanlık oyunudur. Macbeth çelişkilerle dolu bir insandır. Takıntılı, aklını büyüyle bozmuş biridir, hayal gücü sürekli ona oyunlar eder, kâbuslar görmesine sebep olur. Sayısız *Macbeth* yapımı ve uyarlaması izledim, ama bunlardan hiçbiri benim üstümde Akira Kurosawa'nın *Kanlı Taht* adlı filminin yaptığı kadar kalıcı bir etki bırakmadı. Bu sinema başyapıtı *Macbeth*'teki dehşet öğesini çok daha parlak biçimde betimleyerek aktarır. Filmde Macbeth'i temsil eden bir Samuray reisi hiçlikle kuşatılmıştır. Sonunda Kral Duncan öldürülüp Macbeth kral olarak büyük amacına ulaşırken, kamera yavaş yavaş geriye doğru hareket eder ve onun sarayın bomboş taht odasındaki yalnızlığını gözler önüne serer. Odada sadece bir tabure vardır. O da siyahtır ve rahat değildir. Başka hiçbir mobilya, halı ya da süs eşyası göremeyiz. Macbeth'in büyük amacı kadar boş bir odadır burası. Macbeth'in ahlaki amaçtan yoksun yaşamını simgeler. Usta Shakespeare yorumcusu Harold Bloom'un söylediği gibi, "Macbeth Hıristiyanlık inancıyla bir ilgi kurulmasına izin vermez."[13] Macbeth, Lady Macbeth'in ölüm haberini aldıktan sonra şunları söyler:

> Yarın, yarın, yarın,
> Gün be gün yaklaşıyor bu küçük adımlarla,
> Bilinen zamanın son hecesine;
> Ve tüm dünlerimiz
> Aydınlatıyor ölüme giden tozlu yolu
> Yürüsün diye ahmaklar.
> Sön, sön tükenmeye yüz tutmuş mum!
> Nedir ki hayat hareketli bir gölgeden,
> Vaktini sahnede kasılarak yürümekle tüketen
> Zavallı bir oyuncudan başka.

13 Harold Bloom, *Shakespeare: The Invention of the Human* (Londra: Fourth Estate, 1999).

Ve sonra hiçbir şey duyulmaz olur:
Bir ahmak tarafından anlatılan, ses ve öfkeyle dolu,
Hiçbir anlam taşımayan bir masaldır bu.

Bu kesinlikle en büyük Tanrıtanımazlık ifadesidir. Macbeth çelişkilerle dolu biridir çünkü oldukça zengin bir hayal gücüne sahip olmasına rağmen zihni ruhani boyuttan yoksundur. Onun gözünde, hayatın bir anlamı yoktur, bir mum gibi söndürülebilir, bir oyuncudan başka bir şey değildir; hayat boştur. Macbeth ahlaki bir amacı olmayan bir insandır, çünkü hayatın onun gözünde içsel bir değeri yoktur; bir anlamı yoktur. Macbeth'in doğaüstüyle bağlantıları vardır, amacına ulaşmak için doğaüstünü araç olarak kullanır, ama deneyüstünü önemsemez. Hıristiyan bir toplumun en çok değer verdiği ne varsa hepsini yadsır. Macbeth insan doğasına aykırı davranır.

Neyiz biz?
Niye yaşıyoruz?
Neden dindarız, dürüstüz ve kurtarılmaya muhtacız?
Gücümüz ne? Kudretimiz ne?
Senin önünde ne diyeceğiz?
Bütün kudretli insanlar senin önünde bir hiç değil mi?
Ünlüler sıradan,
Bilgeler bilgisiz,
Akıllılar akılsız değil mi?

Macbeth'inkine çok benzer üslupla dile getirilen bu sabah duası, Macbeth'in söylemek istediklerinin tam tersini anlatır. Yahudiler Tanrının sonsuz gizemiyle karşılaştıklarında yaşamı anlamsız bulmak yerine kendilerini güçsüz ve önemsiz görürler. Bu bizim hiçbir anlam taşımadığımızı söylemek demek değildir. Biz güçsüz ve önemsiz varlıklar olabiliriz, ama kendimize yüce bir amaç edindik. Bazı şeyleri anlamakta

güçlük çekiyor olabiliriz, ama yine de bir saygınlığımız var. Macbeth anlamaya çalışmaz; ama insan bu duada Macbeth'in yaşamında eksik olan şeyi, deneyüstünü araştırır.

Bu fikir İbrahim'in, dünyanın ilk tektanrılı inancının babasının öyküsünde işlenir. Bu kısır adam Tanrıya eğer çocuk sahibi olamazsa hayatı ve zenginliğinin hiçbir anlamı kalmayacağını acı bir dille söyleyerek ruhumuza ve genlerimize tercüman olur; en nihayetinde bizim büyüklüğümüzün işareti bizden sonraki kuşaklar olacaktır. Tanrı ona evinden dışarı çıkmasını, yıldızlara bakmasını ve onları saymasını ister (*Yaratılış* 15:1-6). Senin çocukların da bu kadar olacak, der Tanrı, yıldızlar kadar çok olacak. Ama Tanrının burada yaptığı şey basit bir matematiksel hesaptan daha farklıdır. Evrenin büyüklüğü bize yerimizi göstermelidir. Tanrı İbrahim'e deneyüstünü gösterir. Bu mesajı *Eyüp* kitabında da buluruz. Tanrı ile insan arasındaki ilişki en zor sınavından geçtiği sırada, Tanrı çaresiz durumdaki öğrencisinin ricasına neredeyse iğneleyici bir dille yanıt verir:

> Bilgisizce sözlerle
> Tasarımı karartan bu adam kim?
> Şimdi erkek gibi kuşağını beline vur da,
> Ben sorayım, sen anlat.
> Ben dünyanın temelini atarken sen neredeydin?
> Anlıyorsan söyle.
> Kim saptadı onun ölçülerini? Kuşkusuz biliyorsun!
> Kim çekti ipi üzerine?
> Neyin üstüne yapıldı temelleri?
> Kim koydu köşe taşını,
> Sabahyıldızları birlikte şarkı söylerken,
> İlahi varlıklar sevinçle çığrışırken?
> Denizin ardından kapıları kim kapadı,
> Ana rahminden fışkırdığı zaman?
> Ona bulutları giysi,

Koyu karanlığı kundak yaptığım,
Sınırını koyduğum,
Kapılarıyla sürgülerini yerleştirdiğim,
"Buraya kadar gelip öteye geçmeyeceksin,
Gururlu dalgaların şurada duracak" dediğim zaman?
Sen ömründe sabaha buyruk verdin mi,
Şafağa yerini gösterdin mi;
Yeryüzünün uçlarını tutsun,
Oradaki kötüler silkilip atılsın diye?
Mühür basılan balçık gibi biçim değiştirir yeryüzü,
Giysi kıvrımları gibi göze çarpar.
Kötülerin ışıkları alınır,
Kalkan kolları kırılır.
Denizin kaynaklarına vardın mı,
Gezdin mi enginin diplerinde?
Ölüm kapıları sana gösterildi mi?
Gördün mü ölüm gölgesinin kapılarını?
Dünyanın genişliğini kavradın mı?
Anlat bana, bütün bunları biliyorsan.

İnsanın bilgisi eksiktir. Bu, bilimin önemsiz olduğu anlamına gelmez; bilim insanın sahip olduğu en önemli araçtır. Ama insan bu aracı kullanarak yapabileceklerinin bir sınırı olduğunu unutmamalıdır. Bu sınırı unutmak tehlikelidir. Bilim kendisinin ya da kavrayışının ötesinde bulunan uçsuz bucaksız evrenin niçin var olduğunu hiçbir zaman tam olarak açıklayamayacaktır. İnsan, yaşamın amacını aramaya devam etmelidir; ama yaşamın amacı yaşamın amacını aramaktan ibaret de olabilir.

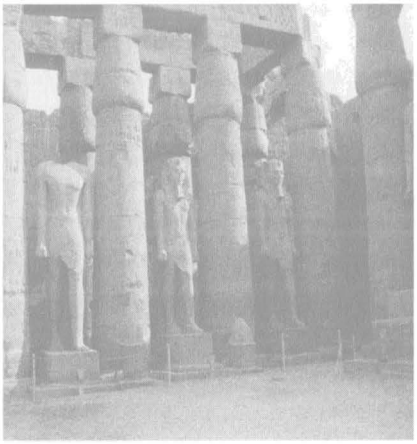
FOTOĞRAFLAR

Grotte de Gargas: (Üstte) 27.000 yıl önce yapılmış bu el izlerinden pek çoğunda bir ya da birkaç parmak esrarengiz bir şekilde eksiktir. Bu izler ilk insanların Tanrı ile ilişki kurma girişimini mi temsil etmektedir? (s. 58)

Jean Clotte, Grotte de Gargas mağarasında: (Altta) Jean Clotte, kayalardaki bu yarıklara ince kemik parçaları sokulmuş olduğunu keşfetti; belki bu kemik parçaları da Kudüs'teki Tapınağın Batı Duvarı'nın taş blokları arasına gizlenmiş mesajlarla aynı amaca hizmet etmektedir.

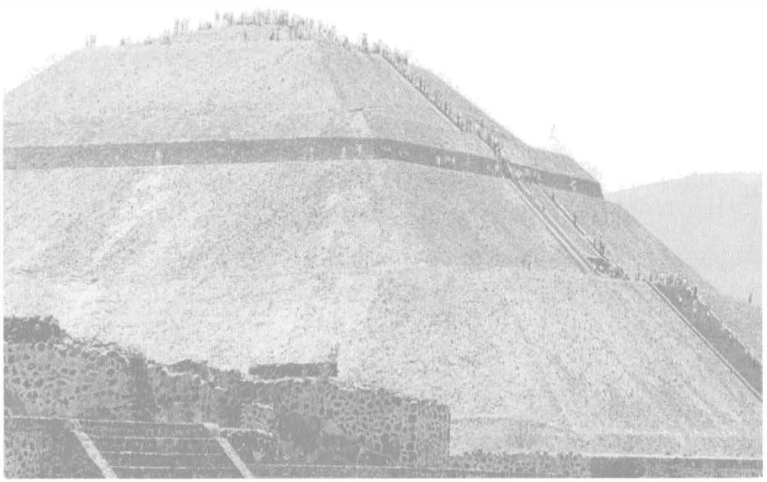

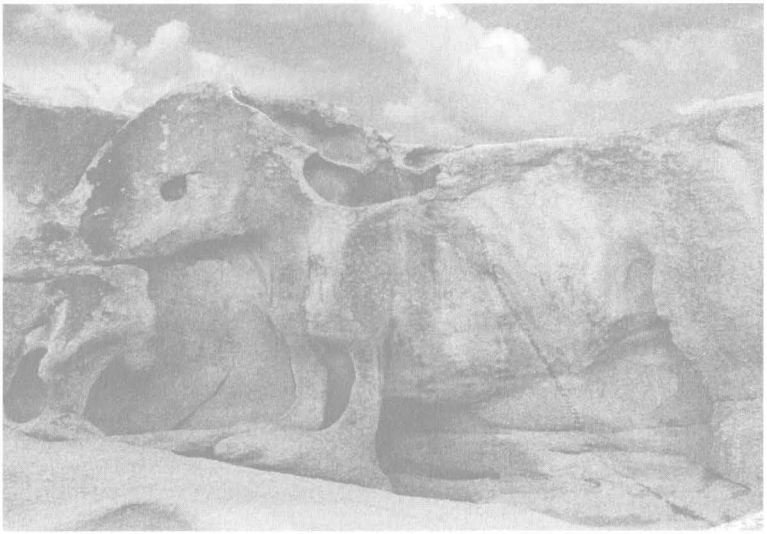

Luksor: (Üstte solda) Thebes kentini II. Ramses inşa ettirdi. Benim atalarım bu sütunları yerine koyan köleler arasında bulunmuş olabilir.

Mitra Sunağı: (Üstte sağda) Roma'daki Aziz Clemente Kilisesi'nin mahzeninde yer alan Mitra tapınağı ikonu bir zamanlar burada gerçekleşen pagan ibadetlerin simgesidir. (s. 228)

Teotihuacan, Ay Piramidi: (Altta) Bu piramitler, en tepelerinde yer alan küçük düzlükte insan kurban edilmesinden ötürü çok kötü bir üne sahiptirler. (Fotoğraf Eddie Bowman'ın [FRPS] izniyle yayımlanmıştır.)

Altın Buzağı: (Üstte) Efsaneye göre, Sina Dağı'nın eteklerinde yer alan bu kaya formasyonu, Musa On Emir'i almak üzere Dağ'a çıktığında İsrailliler tarafından yapılmıştır. (s. 172)

Kudüs, Batı Duvarı: (Altta) Herod'un yaptırdığı Tapınağın ayakta kalan tek parçası olan "Ağlama Duvarı" (s. 313) önünde ibadet eden kişiler, genellikle duvardaki çatlaklara Tanrıdan kendilerine yardım etmesini isteyen mesajlar yazılı kâğıt parçaları koyarlar.

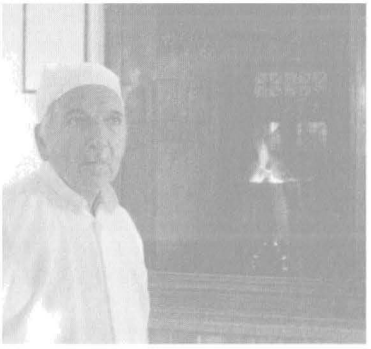

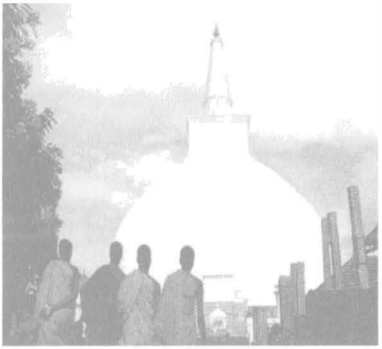
Hindu Tapınağı (Yanda)
Bazı Hindu kaynakları 333 milyon tane Tanrı olduğunu belirtir. Sri Lanka'nın Colombo kentinde bulunan bu tapınağın cephesinde bu Tanrılardan sadece birkaç tanesine yer verilmiştir.

Yatan Buda, Sri Lanka'nın Polonnaruwa Bölgesi: (Altta)
11. yüzyıldan kalma bu ünlü yatan Buda oyuntusu 14 metre boyundadır. Bu eser Buda'nın tüm arzularından ve yanılsamalarından arınarak nirvanaya ulaşma anını ölümsüzleştirmiştir. Kaya üzerindeki renk farklılıkları insan bilincinden yayılan dalgaları simgelemektedir.

Ateş Tapınağı, İran'ın Isfahan kenti: (Üstte solda) Bu Zerdüşt tapınağındaki ateş 1700 yıldan bu yana hiç sönmeden yanmaktadır (s. 146). Rahip ateşe yakıt eklemek üzere cam perdenin ardına geçerken, ateşi kirletmemek için yüzüne bir maske takar.

Anuradhapura'daki Ruwanweliseya stupası, Sri Lanka : (Üstte sağda) Tuğladan inşa edilmiş ve üzeri mercan kaplanmış bu 2000 yıllık stupa ya da anıtın içinde Buda'nın kalıntılarının saklandığı bir oda bulunmaktadır. Kral Dutugemunu bu yapıyı su yüzeyine yükselen bir hava kabarcığından esinlenerek inşa ettirmiştir. Bir başka yoruma göreyse, kubbe göğü, koni şeklindeki kule külahı da aydınlanmayı temsil etmektedir.

İmparator Konstantin: (Altta) Konstantin ilk Hıristiyan Roma imparatoruydu (s. 232). Bu heybetli büst Roma'daki Capitoline Müzesi'ndedir.

Raphael'in Tanrısı: (Solda) Elimdeki Kutsal Kitaplardan birinde bulunan Raphael'e ait bu resim ellerini ve parmaklarını iki yana uzatmış Tanrı'yı ve topraktan çıkan yaratıkları gösteriyor.

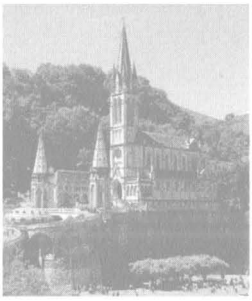
Aziz Clemente Kilisesi'nin tavanı, Roma: (Altta) Bu tavanı Carlo Fontana tasarlamıştır. Tanrı ile temas kurmak için sanat ne denli seferber edilmiştir?

Aziz Peter Kilisesi, Roma (Yanda)

Mart 2005: Papa II. Jean-Paul ile son kez Paskalya Ayini düzenleniyor.

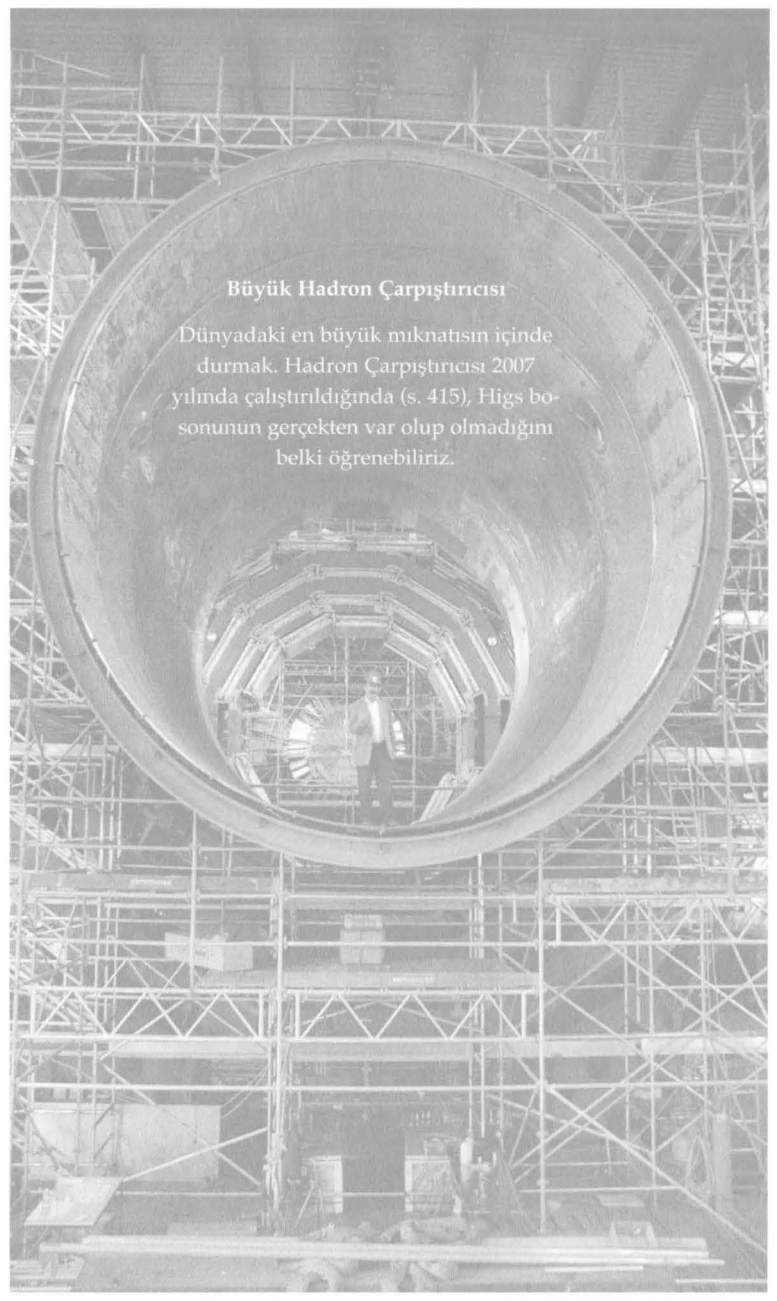
Aziz Bernardette Kilisesi, Lourdes (Solda) Kilise resmin sağ alt köşesinde görülen mağaranın üzerine kurulmuştur. Bakire Meryem'i 19 kez gören Aziz Bernardette 1879'da veremden ölmüştür. Cesedi mezardan üç kez çıkarılmış ve, Kilise'nin iddiasına göre, hiçbir çürüme belirtisi gözlenmemiştir.

Kadınlar (Şeyh Lütf Allah) Camisi, Isfahan: (Altta) Isfahan'daki büyük meydanda bulunan bu caminin çinilerinde soyut İslam sanatının harikulade örnekleri görülmektedir. Camiyi 17. yüzyılda Şah Abbas inşa ettirmiştir.

Highgate Mezarlığı: (Yanda) Defin ayinleri ilk insanların ruhani bir yöne sahip olduğuna dair kanıt teşkil eder. Ölülere saygı duyma adeti zaman içinde varlığını sürdürmüştür.

Büyük Hadron Çarpıştırıcısı

Dünyadaki en büyük mıknatısın içinde durmak. Hadron Çarpıştırıcısı 2007 yılında çalıştırıldığında (s. 415), Higs bosonunun gerçekten var olup olmadığını belki öğrenebiliriz.

DİZİN

A

Abbah Sikrah, 238
ABD, 96, 97, 103, 116, 154, 178, 256, 261, 270, 339, 341, 405, 426, 429, 430, 431, 432, 433, 450
Abrabanel, Judah, 397
Abraham İbn Daud, 397
Abrams, Mark, 428
Adams, Douglas, 260, 404
Adams, Moody,
Agni, 160
Ağlama Duvarı (Kudüs), 222
Ahura Mazda, 142, 143, 145, 146
Akenaten (firavun), 13, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 169, 190
Akkad, 80, 81
Albigens Haçlı Seferi, 324
Albigensler, 324
Albinus, (Yahudiye Valisi), 216, 237
Alfonso (VI., Kastilya Kralı), 365
Ali (halife), 288, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 297
Ali Zeyn, 295
Alighieri, Dante, 275
Allport, Gordon, 99, 100
Altgünahçılar, 316
Altın buzağı, 53, 190
Altın Çağ (söylencesi), 455, 456
Amarna mektupları, 150
Amenhotep (IV.), 151, 156
Amerikan yerlileri, 457
Ammonlular, 192
Amon, (kral), 193
Amos (peygamber), 68, 170, 202, 203, 204, 207, 208, 210
Ana soygelimi, 72, 73, 112
Anfield, 439
Angra Mainyu, 143, 145, 146
Ankh em maat,
Antiokos Epipanes, 55
Apion, 55
Apokrifa Kitapları, 174
Applewhite, Marshall Herf, 449, 450, 451, 452
Aquinolu Thomas, 355
Aranyaka, 161
Aristoteles, 14, 109, 113, 359, 360, 363, 364, 366, 369
Armstrong, Karen 227
Arsenal, 279, 436, 437
Ariler, 158, 159, 160
Aslan, Reza 266

Assad Gölü (Suriye), 32
Astronomi, 362, 368
Astruc, Jean 180
Atapuerca, 43, 44, 46
Aten (kült), 151, 152
Atran, Scott 123, 124
Aum Shinrikyo hareketi, 421, 422, 425, 426, 447
Australopithecus afarensis, 30
Averroes, 365
Avesta, 144, 145, 146, 170
Aviezer, Nathan 367, 368
Avimelek, 185
Avustralya yerlileri, 59, 109
Ay kültü, 183, 184
Ayinler, 35, 47, 49, 53, 54, 55, 59, 60, 62, 65, 67, 82, 83, 84, 91, 94, 106, 108, 112
Ayşe (Muhammed'in karısı), 287, 288, 290, 291, 296
Azande (halkı, Sudan), 67, 401, 402
Aziz Ambrose 352
Aziz Angelus Tapınağı, 340
Aziz Anselm, 366
Aziz Augustine, 353, 355
Aziz Hugh (Lincolnlü "Küçük") 57
Aziz Jerome, 355
Aziz Mehmed Efendi, *bkz.* Sabetay Sevi
Aztekler, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 124

B

Baal, 53, 54, 65, 84, 173, 193, 197, 200, 208, 210, 255, 344
Baal Shem Tov, 344
Babil Kulesi, 415, 416
Babil sürgünü, 14, 218, 303
Babil, 13, 80, 81, 82, 83, 84, 173, 176, 178, 180, 199, 210, 211, 212, 215
Bağdat, 293, 360, 361, 363, 364
Bahal, Aniruddha, 120
Bakire Meryem, 87, 88, 95, 200, 329, 439
Bar mitzvah ayini, 114
Bar, 241, 302, 352
Barnabas, 225, 244, 245
Barrett, Justin 129
Beagle, 409
Belirsizlik, 22, 23, 68, 76, 106, 198, 231, 255, 382, 466, 468
Bellah, Robert 431
Bellarmine, Kardinal 376, 378, 379
Bentley, Richard 393
Berlin, Isaiah 470, 471
Bernard, Hermann, 181, 182, 322
Betjeman, John 230
Béziers, 324, 325
Bigney, Brad102
Bilim, 18, 19, 23, 24, 27, 28, 337, 358, 371, 372, 373, 379, 390, 400, 418, 421, 428
Bilinç, 67, 68, 123

Billy Graham Organization, 260
Birbirinden Ayrı Yetiştirilmiş İkizler Üzerinde Yapılmış Minnesota Araştırması, 98
Birleşik Krallık, 29, 100, 154, 435, 442, 443, 465
Birleşme Kilisesi, 425
Biryonim, 237, 238, 239
Bishop, George 28
Blake, William 394, 395
Blombos Mağarası, 57
Bloom, Harold 472
Boesch, Christoph 39
Boesch-Ammerman, Hedwig 39
Bolingbroke, Henry, Lord 381
Bonaparte, Napoleon 149
Bouchard, Thomas 97, 98, 99, 100
Boyer, Pascal 125, 126, 127, 128, 134, 206
Boykin, William 431
Brahman, 82, 160, 161, 162, 163
Brahmanlar, 160, 161
Breasted, James Henry 150
Brecht, Bertolt 113
Breughel, Pieter (Baba) 415
Brown, Dan 104, 321
Bruno, Giordano 368, 369, 370, 371, 373, 375, 389
Bruys, Peter de, 329
Buckland, William 415
Buda, 14, 157, 163, 164, 165, 166, 200, 333, 382, 389, 422
Budge, Ernest Alfred Wallis 150
Budizm, 158, 163, 164, 166, 200, 421, 422, 425, 428, 433, 446
Buffon, Comte de 410, 411
Burridge, Alwyn L. 154, 155
Bush, George W., 430
Büyü, 61, 64, 65, 67, 343, 401, 402
Büyük İskender, 144

C

Cabarets (mağaraları), 60
Cabir bin Hayyan, 363
Caesarea, 221, 232, 234
Caesarealı Eusebius,
Calvin, 332, 384, 387
Campbell, Joseph 62
Canlıcılık, 63, 433
Carey, George 436
Carlyle, Thomas 267
Caro, Rabbi Joseph ben Ephraim, 304, 305
Cebir, 181, 362
Cehennem,144, 219, 275, 284, 326, 372, 379, 387, 447
Cennet, 51, 69, 82, 130, 142, 143, 171, 172, 219, 275, 303, 312, 316, 323, 328, 357, 379, 387, 403, 433, 448, 451
Cennetin Kapıları (hareketi) 130, 448, 451
CERN, 416, 417
Chance, Frank 182
Charles (II., İngiltere Kralı), 392

Chmielnicki, Bogdan, 14, 301, 303, 307
Christie-Murray, David, 316
Cihat, 135, 280, 281, 282, 467
Cinler, 27, 275, 308, 309
Citeauxlu Arnaud,
Cizvitler, 378, 384, 387, 388
Clairvauxlu Bernard 322
Clotte, Jean 10, 59
Conklin, Beth 54
Córdoba, 177
Cortés, Hernan 14, 50, 53
Cosquer Mağarası, 59
Crescas, Hasdai 397
Cro-Magnon (insanı) 22, 58, 62, 72
Cromwell, Oliver 380
Cudworth, Ralph 380, 381, 382

Ç

Çatal Höyük, 75, 77
Çiftçilik 32, 76, 77
Çile, 60, 163

D

Dahma (Sessizlik Kulesi), 140
Daniel (peygamber) 170, 218, 219
Darwin, Charles 14, 19, 29, 96, 107, 108, 404, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414
Darwin, Erasmus 411
Davidçiler Kolu, 447, 448
Davie, Grace, 428, 429, 438
Davut (kral) 173, 175, 224
Dawkins, Richard 10, 107, 390, 400, 402, 403, 404, 457
Defin töreni 42, 46
Delitzsch, Franz, 180
Dembowski (Piskopos), 315
Deneyüstü, 470, 471, 473, 474
Descartes, René, 381, 390
Devrim, 163, 202, 345, 362, 432, 435, 456
Diamond, Jared 118
Diana, (Wales Prensesi), 437, 438
Diderot, Denis 408
Dindarlık 23, 89, 96, 99, 100, 101, 102, 104, 124, 164, 429, 438
Diokletyen, 232
DNA, 97, 116, 117, 118, 156
Dogma (ve kerigma), 382, 383
Doğa, 19, 40, 63, 65, 77, 84, 161, 256, 369, 394, 408, 412, 433
Doğal seçilim, 107, 115, 118
Doğaüstü, 19, 20, 22, 31, 35, 60, 62, 67, 68, 70, 74, 77, 91, 93, 106, 119, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 163, 275, 394, 400, 402, 422, 428, 436, 473
Dominiken (tarikatı), 324, 330, 369
Dopamin (ve dindarlık), 116, 117
Douglas, Mary, 11, 36, 404

Döllenme, 460, 463
Dördüncü Lateran Konseyi, 353
Dublin, 357
Dunblane cinayetleri, 440
Duran, Peder Diego 51, 52
Durkheim, Emile 108, 109
Dünya (Dünya'nın yaşı),

E

Ebu Bekir (halife), 265, 288,.289
Ebu Gogo (Endonezya), 27
Ebu Hureyra, 13, 32, 33, 34, 41, 74
Eddy, Mary Baker 337
Edwards, Robert 460
El Amarna, 149, 152, 156
El-Afgani, Cemal el-Din, 456
El-Aksa Camisi, 268
El-Cezire, 270
El-Harezmi, (matematikçi) 362
Eliezer ben Yeir, 132
Elijah Muhammed, 279
Elizabeth (I., İngiltere Kraliçesi), 369
El-Mansur (halife), 361
Elsevier, Louis, 379
Emevi hanedanı, 293
Endonezya, ("Flo" tartışması) 27, 28, 31
Engizisyon, 326, 327, 370, 376, 378, 380, 436
Enuma Eliş, 80, 81, 82, 83
Erasmus, 333, 408, 411, 412
Eski Ahit, 36, 65, 169, 170, 173, 176, 177, 179, 180, 181, 189, 261, 320, 351, 432, 455, 470
Evans, Linda 67, 401, 402, 441
Evans-Pritchard, E. E., 67, 401-2
Evrim kuramı, 409, 410, 414, 415
Evrim, 28, 30, 38, 61, 96, 122, 123, 174, 399, 404, 411, 413, 452
Eysenck, Hans 100
Eyüp (peygamber), 170, 176, 181, 189, 275, 474
Eyüp kitabı, 181, 275, 474

F

Falk, Jacob Hayyim 344
Fanatikler, 132, 224, 246, 251
Fatıma binti Ali 287
Fatihler, 47, 50, 52
Feldman, Emanuel 181
Ferisiler, 111, 215, 224, 229, 230, 231, 238, 239, 240, 244, 247, 250
Fetva, 458, 459
Filistin, 173, 174, 182, 192, 203, 215, 217, 219, 220, 221, 226, 234, 282, 290, 293, 304, 305, 307, 310, 314, 364
Filistinliler, 173, 191
Firuz, 289
FitzRoy, Robert 409, 413
Flavius Silva 132
Flores (insanı tartışması) 27

Frank, Jacob 314, 345
Fransa, 58, 59, 60, 61, 108, 306, 321, 322, 323, 324, 326, 369, 387, 406, 456
Frazer, James George 401
Frederick Barbarossa 322
Futbol, 135, 279, 436, 438, 439

G

Galilei, Galileo 371
Gamaliel, Rabbi 242
Gamba, Marina 374
Ganeş, 62, 89, 90, 94
Gatalar, 142, 144
Gautama Buda, *bkz.* Buda
Gazze, 202, 307, 308, 309, 310, 314
Gazzeli Natan 307, 308, 310, 312, 319
Geiger, Rabbi Abraham, 179
Geller, Mark 10, 79
Gemara, 178
Gılgamış, 13, 78
Gibbon, Edward 291, 292, 295
Gibson, Mel 245
Gidyon (peygamber), 65
Gimi (halkı, Papua Yeni Gine) 54
Gizemcilik, 117, 303, 307, 343
Gnostisizm, 303, 320, 443
Golem (söylenceleri), 343
Göçmenler, 339
Graham, Billy 260, 456
Graham, Franklin 260
Grangecon (olayı) 87, 88
Graves, Robert 72
Grotte de Gargas Mağarası, 13, 58
Guantanamo Körfezi esir kampı, 270
Guevara, Che 248
Guthrie, Stewart, 131
Günah keçisi (ayinleri), 83, 94
Güneş diski (kültü), 151, 153
Güney Afrika, 57, 59

H

Habil ile Kâbil, 124
Habiru (halkı), 182, 184
Hac, 262, 263, 273, 277, 278, 280, 365, 435, 437, 439
Hacer (ve İsmail), 186, 187, 261, 277
HaCohen, Rabbi Sabetay ben Meir, 302
Hadis, 268, 287, 288
Hadron Çarpıştırıcısı, 415, 416
Hagley Lisesi (faciası), 440
Hale-Bopp kuyrukluyıldızı (uzay gemisi olarak), 448, 451
HaLevi, Rabbi Judah, 177, 397
Hamas, 282, 456
Hamer, Dean 10, 116, 117, 118
Hamilton, Judith Darlene 440
Hannover, Rabbi Nathan ben Moses, 301

Harappa, 13, 158, 159
Harner, Michael 52
Harpur, Tom 252, 253
Harran, 183, 184, 185
Harun (rahip), 83, 172, 190, 363
Harun el-Reşid, 363
Hasid, 109, 219, 342, 345, 346, 468, 469, 470
Hasmonea hanedanı, 221
Hatice, (Muhammed'in karısı) 265
Hay, Louise L., 446
Hayalet Dansı (hareketi) 457
Henry (III., İngiltere Kralı), 331, 369
Henshilwood, Chris 57
Hensley, George Went 102, 103
Herod (kral), 14, 132, 174, 220, 221, 222, 223, 224, 246, 313
Hezekiel (peygamber), 170, 205
Hıristiyan Bilim Kilisesi, 337, 338
Hıristiyan köktendinciler, 174, 453, 466
Hıristiyan Yahudi, 256
Hıristiyanlık, 23, 56, 64, 109, 118, 122, 125, 144, 147, 148, 163, 180, 193, 217, 224, 226, 227, 229, 231, 232, 236, 237, 254, 260, 261, 263, 274, 275, 281, 285, 314, 316, 319, 326, 328, 331, 336, 338, 345, 351, 379, 394, 403, 407, 418, 425, 431, 436, 446, 453, 472
Hırvatistan, 45, 46
Hideo, Murai, 421, 425, 427
Higgs bosonu, 417, 418
Hillel, Rabbi 239, 242
Hillsborough faciası, 438
Hindu dini, 159
Hinn, Benny 65
Hirsch, Emmanuel, 180
Hitti, Philip 292
Hizbullah, 282
Hizkiya, (kral) 196, 204, 220
Hobbes, Thomas 66, 381, 388
Homo erectus, 30, 40
Homo floriensis, 31
Homo sapiens, 30, 31, 40
Hoşea (peygamber), 170, 203, 205, 208, 209, 308
Hughes, Ted 72
Huitzilopochti 49
Hume, David 401, 407
Humeyni, Ayatullah 282, 456, 458, 459
Humphrey, Chuck 451
Huxley, Thomas, 412, 413, 414
Hüneyn bin İshak, 363, 364

I

Ignatieff, Michael 470
Inchofer, Peder Melchior 378
Inosan (IV., Papa), 326
Irak, 78, 182, 282, 285, 290, 292, 296, 317, 433, 457, 467

İ

İbadet, 88, 99, 104, 107, 110, 124, 146, 179, 186, 204, 207, 222, 229, 231, 236, 248, 249, 261, 262, 263, 268, 273, 276, 280, 281, 290, 293, 306, 310, 332, 333, 336, 338, 339, 340, 342, 345, 346, 389, 430, 432, 435, 436, 439, 455
İbn Rüşd, 365, 366
İbn Sad, 262, 294
İbrahim, 13, 56, 82, 148, 158, 172, 176, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 261, 265, 273, 277, 309, 388, 470, 471, 474
İbrani Hıristiyan İttifakı ve Büyük Britanya İbadet Birliği, 256
İlyas (peygamber), 65, 193, 305, 310
İmam Hasan (halife), 293
İmam Hüseyin, 14, 294, 29
İncil, 28, 56, 62, 100, 101, 102, 174, 180, 226, 229, 234, 236, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 255, 264, 267, 330, 357, 380, 452
İndra, 68, 143, 160
İndus vadisi, 13, 78, 82, 158, 159, 160
İnosan (III., Papa) 324, 326
İnsan hakları, 283, 284, 335, 430, 445
İnsan kurban etme, 52, 56, 193
İnyotef Şarkısı, 153
İran, 140, 147, 158, 160, 233, 234, 282, 284, 286, 290, 296, 361, 456, 458, 459
İrlanda (Grangecon olayı), 87, 331, 357
İrokua (Kızılderilileri), 452, 453
İshak, 56, 170, 172, 186, 261, 363, 388, 470, 471
İsimsiz Büyük Galipler, 450
İskenderiyeli Arius, 234
İslam, 170, 225, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 266, 268, 269, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 293, 297, 298, 311, 361, 363, 364, 365, 366, 379, 382, 403, 456, 458
İsmail, 187, 261, 277
İspanya, 43, 290, 303, 322, 358, 360, 361, 365, 366, 384
İsrael ben Eliezer, 344
İsrail Krallığı, 173, 193, 203, 209
İsrail, 16, 21, 36, 37, 41, 65, 68, 73, 75, 83, 84, 91, 132, 133, 147, 162, 163, 169, 172, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 203, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 240, 243, 256, 282, 304, 309, 311, 313, 332, 432, 433
İsrailliler, 36, 37, 68, 73, 77, 83, 157, 161, 169, 172, 173, 174,

185, 189, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 199, 200, 203, 209, 210, 211, 212, 215, 226, 244, 343
İstanbul, 304, 308, 309, 310, 311, 315, 322
İyi ve kötü güçler, 143
İzebel (Kral Ahav'ın karısı), 193
İzmir, 308, 309, 310, 315

J

Jacob, Teuku, 28
James (II., İngiltere Kralı), 395
Jansenciler, 387, 388
Japonya, 405, 423, 424, 426, 433, 434, 457
Jefferson, Thomas 453
Jeffreys, Judge, 395
Johnson, Lyndon B., 433
Joseph (peygamber), 62, 304
Josephus (tarihçi), 132, 174, 222, 247
Judaism, see Jewish faith 247

K

Kabala, 303, 304, 305, 306, 307, 312, 319, 345
Kabalacı, 304, 308, 332, 344, 379, 443
Kâbe, 261, 262, 263, 264, 273, 277
Kafze, 41
Kahire, 308, 360, 362
Karet, 133
Karma (kavramı), 161, 162
Kaşrut, 109, 199
Kaşyot, 176
Katarlar, 319, 321, 322, 323, 324, 326
Katenoteizm, 152
Katolik Kilisesi, 88, 201, 235, 301, 321, 322, 323, 324, 326, 328, 335, 376, 389, 407, 429, 462, 463, 464, 465
Keil, Frank, 127
Kelly, Michael, 127
Kenan, 16, 172, 185, 190, 193, 196, 208, 210
Kennedy, John E. 430, 431, 432
Kerbela (katliamı), 14, 294, 295, 296
Kerime binti Ahmet, 287
Kesinlik,23, 102, 125, 388, 466, 467, 468
Ketuvim, 170
Kfar Menahem (kızıl düve olayı), 91, 92, 93
Kfar Şaul (hastanesi), 313, 314
Kızıl düve (söylencesi), 92, 94
Kierkegaard, Søren, 469
Kiev, 301, 303
Kilise Benim (örgütü), 441
Kimbangu, Simon, 200, 201, 202, 204
King, Barbara J., 117
King's Cross (yangını), 440

Kingsley, Charles, 414
Kittel, Gerhard, 179, 180
Knight, JZ, 441
Kogi Kızılderilileri, 42
Kolombiya, 42
Konstantin, (İmparator), 14, 232, 233, 236, 237
Kopernik, 358, 368, 369, 372, 373, 379, 393
Koresh, David, 447
Köktendincilik, 100, 132, 133, 135, 429, 455, 456, 457, 460, 465, 466
Köprülü, Alunet, 311
Krapina Mağarası, 45
Krapina,
Kşatriya, 160
Kuantum fiziği, 399, 468
Kudüs Sendromu, 313
Kuhn, Alvin Boyd, 252
Kuran, 170, 260, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 275, 276, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 292, 295, 297, 312, 364, 366, 441, 458
Kurban (kavramı),
Kureyş kabilesi, 262, 273, 289, 455
Kurosawa, Akira 472
Kusti, 146
Kutsal Kitap, 13, 20, 21, 65, 69, 75, 78, 91, 92, 169, 170, 171, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 194, 199, 211, 264, 267, 268, 302, 313, 353, 354, 357, 359, 360, 367, 375, 379, 383, 384, 409, 410, 411, 416, 432, 442, 452, 466
Kutsal Kupa, 321
Kültürel görelilik, 400
Kwaio (halkı), 129

L

Lakiş, 13, 204
Leary, Timothy 336
Lepsius, Richard 149, 150
Lessius, Louvainli Leonard 384, 385, 388
Lewis, C. S., 254, 339
Lewis, Ioan M., 206
Libri, Giulio 375, 376
Lightfoot, John 356, 357
Linnaeus, 410
Liverpool (Futbol Klübü), 438, 439, 440
Lourdes (mağara resimleri), 62
Luria, Rabbi Isaac ben Solomon, 305, 306, 307
Luther, Martin 14, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 354, 355, 373, 384, 385, 445

M

Macbeth, 471, 472, 473, 474
MacDougall, Duncan 396, 397
McLaine, Shirley, 441

Mağara resimleri, 58, 60, 70
Maimonides, Moses 14, 176, 190, 240, 358, 359, 360, 365, 366, 367
Malcolm X, 279
Malinowski, Bronislaw, 35
Manaşşe (Kral), 193, 196
Manchester United (Futbol Kulübü), 436, 437
Marchioness faciası, 440
Marcion, 320, 321
Marcus Antonius,
Marfan Sendromu (ve Akenaten), 154, 155, 156
Mariamne (Herod'un karısı), 221, 223
Martin (V., Papa), 330
Martin, N. G.,
Marx, Karl, 35, 334
Masada Kalesi, 132, 246
Matematik, 362, 372, 373, 379, 386, 399, 410
Maxentius, 232, 233
Maynard Smith, J., 405, 406
McPherson, Aimee Semple 340, 341
Meiwes, Arwin 55
Mekke, 17, 260, 262, 263, 272, 273, 276, 277, 278, 296, 362, 365
Melanchthon, Philipp 354
Mendel, Kotsklu Rabbi Menachem, 469, 470
Merovenj hanedanı, 321
Mesih, 90, 93, 217, 218, 219, 225, 237, 240, 241, 243, 256, 273, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 312, 314, 342, 345
Mesihçi Yahudiler 256
Meslier, Jean 406, 407
Mexico, 49
Mezopotamya, 78, 79, 80, 81, 140, 159, 182, 184, 185, 187, 291, 358, 364
Mezuzah, 16
Mısırlılar (din), 149, 185, 189, 251
MISTRA (Minnesota Study of Twins Reared Apart), 98
Michelangelo, 53, 352
Mika, 243
Milliyetçilik, 327, 466
Milvia Köprüsü Savaşı, 236
Mişnah, 92
Mitra kültü, 228
Mitra, 141
Mocenigo (Venedikli), 370
Mohenjodaro, 13, 158, 159
Montanusçular, 318, 319, 353
Moore, Andrew 32, 34
Mori, Yoşiro 434
Muaviye, 290, 291, 292, 293, 294
Muhammed bin Abdallah (peygamber), 365
Muhammed bin Abdallah bin Tumart, 365
Murray, Mary 87, 88, 316

Musa (peygamber), 13, 53, 83, 156, 157, 169, 170, 172, 176, 177, 180, 189, 190, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 227, 249, 250, 264, 265, 266, 355, 360, 411, 432
Musevilik, 23, 55, 94, 109, 114, 144, 147, 148, 157, 163, 177, 181, 189, 193, 218, 226, 232, 234, 240, 247, 252, 261, 274, 280, 289, 315, 345, 360, 403, 425, 436, 446, 453, 454
Müslümanlar, 37, 91, 93, 135, 147, 199, 256, 260, 261, 265, 266, 267, 268, 270, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 279, 281, 282, 287, 290, 291, 292, 293, 296, 297, 303, 353, 358, 360, 361, 364, 431, 453, 456, 457, 458, 459

N

Nabukadnezar, 13, 209, 215
Nachmanides, 360
Naile, (Osman'ın karısı), 290, 291
Nashe, Thomas 389
Nasıralı İsa, 224, 254
Natufiler, 75
Naziler, 57, 158, 179, 211
Ndembu (halkı),112, 113
Neanderthal (insanı), 30, 44, 45, 46
Nemirov (katliamları), 302
Nemrut (Kral), 416, 417
Neron, 231
Nettles, Bonnie Lu, 449
Nevim, 15
Newberg, Andrew, 121, 122, 123
Newton, Isaac, 14, 379, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 406, 407, 408, 41
Nietzsche, Friedrich 415
Nikea Konseyi, 233, 272
Nottingham Forest (Foutbol Kulübü), 438
Nuh (peygamber), 171, 172, 357, 394
Nuzu (Mezopotamya), 185, 186
Nyssalı Gregory, 271

O

Oppenheimer, Peter 470
Origen, 180
Orta Amerika, 47, 49, 52, 53
Ortadoğu, 182, 236, 253, 259, 404, 457, 466
Osiris (söylencesi), 252
Osman bin Affan (halife), 265
Otto, Rudolf 264
Oxford tartışması, 412, 413

Ö

Öklit, 363, 386
Ölü Deniz Parşömenleri, 16, 174
Ömer (halife), 287, 289
Özgür irade (ve din), 102, 272

P

Pakistan, 158, 284, 466
Paleolitik (Çağ), 41, 63, 66, 67, 71, 72
Paolozzi, Eduardo 395
Papua Yeni Gine, 54
Paris, Matthew 57
Pascal, Blaise 125, 134, 206, 386, 387, 388, 389, 390
Pascaline (hesap makinesi), 386
Paul (V., Papa), 374, 376
Pavlos (havari), 14, 224, 225, 227, 229, 230, 231, 232, 237, 241, 247, 251, 256, 271, 331, 404
Peacock, George 409
Pentekostalizm, 338, 339
Petrobrusyacılar, 329
Pettit, Paul 45
Peygamberler, 64, 114, 162, 170, 171, 173, 193, 197, 200, 205-211, 215, 239, 243, 249, 250, 264, 265, 280, 296, 305, 332, 394, 455
Philo, 354
Piramitler, 13, 48, 49, 50, 149, 358, 441, 471
Pisagor, 363, 394
Pnom Pen, 17
Polonyalılar, 301, 302
Pontius Pilatus, 217, 221, 236, 237, 244, 245
Pontnewydd, 44, 45
Portekiz, 303, 304, 338, 365
Powell, Enoch 461, 462, 465
Price, George 405, 406
Prometeus (söylencesi), 81
Protestanlar, 331, 332, 354, 380, 389, 457
Protestanlık, 330, 331, 333, 334, 335, 336, 338, 339, 342, 346, 432, 453
Pullman, Philip, 435
Putperestlik, 223, 234

Q

Quetzalcoatl, 49
Quimby, Phineas P., 337

R

Rabinovitch, Nachum 175, 176
Rahim, Abdul, 270
Rahipler, 47, 49, 50, 53, 59, 65, 83, 88, 121, 141, 142, 145, 146, 151, 152, 160, 161, 165, 193, 194, 196, 200, 205, 206, 207, 248, 329, 331, 332, 333, 336, 369, 378, 464
Ramtha Aydınlanma Okulu, 441
Raphael, 351
Raşi *bkz.* Solomon ben Isaac
Ravell, Judith 441
Raymond (Toulouse Kontu), 324, 326

Rebeka, 186
Refah, 71, 125, 160, 365
Reform hareketi, 179
Reformasyon, 288, 380, 384
Reichel-Dolmatoff, Gerardo 42
Ridley, Matt 454
Rig Veda 160
Roberts, Oral 456
Roma Katolik Kilisesi 201, 429
Romalılar, 14, 111, 132, 135, 174, 215, 216, 219, 220, 221, 223, 224, 226, 227, 231, 237, 238, 239, 243, 244, 245, 246, 290, 331, 333, 384, 389
Rose, Jeremy 101
Rosenthal, Jack 114
Ruhlar, 18, 31, 46, 48, 54, 60, 62, 64, 67, 68, 79, 106, 109, 119, 125, 126, 127, 129, 161, 219, 264, 329, 339, 379, 401, 402, 426, 443, 449
Rushdie, Salman 458, 459

S

Saadia Gaon (Sauralı), 397
Sabetay Sevi, 240, 302, 307, 309, 312, 313, 314, 319, 344, 345
Sacks, Rabbi Jonathan 10, 178, 436
Sadukiler, 224, 227
Safed (sinagogu) 304, 305
Sahlins, Marshall 47
Samuel (yargıç) 65, 170, 173, 412
Sanhedrin, 215, 216, 217, 220, 247
Sanherib, 204
Sapkınlık, 179, 235, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 322, 327, 335, 336, 337, 353, 358, 359, 378, 387, 394
Sara (İbrahim'in karısı), 186, 187, 308
Sarpi, Paulo 374, 375
Sartre, Jean-Paul, 35
Saul (Tarsuslu), *bkz.* Pavlos (havari) 65, 224
Savaş, 51, 52, 72, 83, 132, 134, 140, 143, 180, 192, 203, 224, 232, 240, 273, 281, 282, 290, 291, 292, 295, 296, 303, 307, 316, 320, 323, 333, 334, 341, 370, 384, 431, 433, 434
Schiff, Tebele 344
Scholem, Gershom 306
Segafredo, Gianfrancesco 374
Sekiz Yol, 164, 165
Seks, 73, 95, 106, 122, 123, 314, 315, 318, 338, 346, 402, 450, 463
Sembolik eylemler, 205
Sessizlik Kuleleri, 145
Shakespeare, William 175, 471, 472
Sheppard, David 439
Sınıf (kavramı), 45, 53, 75, 143, 144, 224, 228, 231, 326, 417, 423, 467
Sikari (halkı, Yeni Gine), 118
Sima de los Huesos, 43
Simon de Montfort, 324

Sinirbilim, 119
Sodom, 188
Sokka Gakkai (hareketi), 446
Solomon Adaları (Kwaio halkı), 129
Solomon ben Isaac, Rabbi, 305, 397
Somali, 339, 431
Sosyobiyoloji, 96
Sovyetler Birliği, 423, 435, 455
Stalin, Josef, 435, 455
Stamford Hill, 341, 469
Starr Carr (kafatası), 64
Stellmoor (halkı), 74
Stonehenge, 471
Stravinsky, Igor 471
Sureler (*Kuran*), 267, 271
Suudi Arabistan, 278, 282, 284
Süleyman (Kral), 193
Sümerler, 80
Sünniler, 296, 457
Sylvester (I., Papa), 234

Ş

Şam (ve bilim), 186, 202, 227, 291, 293, 294, 296, 360, 364, 404
Şamanizm, 61
Şamlı Eliezer, 185
Şaul (Kral), 173
Şempanzeler, 39, 40
Şeriat, 280, 282, 283, 284, 285
Şeytan, 397, 466
Şiiler, 296, 297, 457
Şiilik, 296, 454
Şinar vadisi, 415
Şinto dini, 433
Şoko, Asahara, 421
Şuji, Taguçi, 426

T

Tabaka Barajı (Suriye), 31
Taberi (tarihçi), 295
Taliban, 135, 286
Talmud, 176, 177, 178, 182, 195, 238, 268, 275, 314, 315, 343, 356, 382
Tanchelmus (Antwerpli), 329
Tanrı Fikri, 19, 22, 28, 31, 35, 74, 76, 77, 81, 84, 93, 101, 106, 108, 109, 111, 116, 130, 133, 136, 148, 169, 190, 191, 198, 199, 200, 210, 212, 236, 256, 264, 272, 273, 316, 321, 333, 346, 391, 414, 415, 429, 457, 471
Tanrıtanımazlık, 381, 388, 389, 473
Tapınak Şövalyeleri, 321
Tapınak (Yeruşalim), 59, 91, 221, 455
Tarım, 32, 33, 66, 75, 76, 78, 81, 389
Tarihöncesi insanlar, 29, 32, 41, 47
Taşkent, 16

Tektanrıcılık, 152, 157, 171, 174, 190, 193
Teleskop, 374, 375, 376, 380
Telushkin, Joseph, 240
Tenak, 169, 170, 171, 174, 176, 189
Teotihuacan, 47, 48, 49
Terah (İbrahim'in babası), 183, 184
Teresa (Avilalı Azize), 121
Terör, 282
Tertullian, 56, 319, 320, 353, 403
Teslis, 234, 255, 271, 316, 318, 357, 383
Thatchercılık (ruhani), 440, 446
Thompson, J. J., 11, 417
Tindal, Matthew, 394
Tiy (Kraliçe), 156
Toland, John 394
Toledo, 304, 360, 365
Tora, 111, 170, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 194, 212, 226, 227, 230, 231, 240, 241, 242, 265, 266, 267, 269, 289, 302, 307, 346, 359, 469
Transandantal Meditasyon, 446
Trigonometri, 362
Troçki, Lev Davidoviç, 456
Trois Freres Mağarası, 61, 64
Tsaddik, 251, 345
Turner, Victor 112, 113, 126, 278
Tutankamon, 149
Tüp bebek, 460, 463, 464
Tylor, E. B., 63

U

UFO'lar, 449
Ukrayna (katliamları) 308
Upanişadlar, 161, 162, 163
Ur, 183, 184
Urban (VIII., Papa), 377, 378
Uruk, 78
Usame bin Ladin, 282, 466
Ussher Kütüphanesi, 357
Ussher, James, 357, 358
Uzay Yolu, 451, 452

Ü

Üretim, 76, 112
Üstgünahçılar, 316

V

Vadi en Natuf, 75
Vahiy kitabı, 449, 452
Varuna, 141, 160
Veda dini, 161, 163
Vedalar, 142, 161, 162, 170
Vedanta metinleri, 161
Venedik Cumhuriyeti, 370
Venüs, 13, 70, 72, 77, 396
Vespasyan (İmparator), 226, 237, 239
Virdee, Jim, 10, 417
Vinci, Leonardo da 321, 390
Viştapa, 144
Voltaire, 407, 408

W

Waco (kuşatması), 447
Wallace, Alfred Russel, 412
Ward, Tom 127
Wari (halkı, Guyana), 54
Warnock, Mary 460, 462
Washington, George 432, 434
Watson, James 467
Weber, Max 206, 428
White, Andrew Dickson 382
Wickes, Nicholas 392
Wilberforce, Samuel 412
Wilkinson, John Gardner 149
Willendorf Venüsü, 70, 72
Williams, Richard Preece 43
Wilson, A. N., 245
Wilson, E. O., 96, 98
Wyclif, John 330

Y

Yabancılaşma, 428
Yadin, Yigael 132
Yahuda İskariyot, 245
Yahuda, 132, 173, 203, 204, 205, 209, 216, 219, 221, 222, 224, 236, 242, 245, 246, 247
Yahudi düşmanlığı, 179
Yahudi takvimi, 356, 357
Yakışıklı Göl, 452, 453
Yakup, 20, 21, 22, 69, 170, 172, 189, 366, 388
Yaratılış öyküleri, 81, 118
Yaratılış, 20, 56, 68, 81, 83, 174, 183, 184, 185, 187, 191, 230, 352, 354, 355, 358, 359, 360, 366, 379, 380, 409, 410, 411, 415, 470, 474
Yaratılışçılık, 409
Yasa'nın Tekrarı, 15, 178, 181, 194, 196, 343
Yavne, 239, 240
Yazı, 16, 40, 43, 79, 111, 120, 170, 305, 358, 377, 388, 397, 426
Yeni Ahit, 82, 173, 225, 240, 252, 284
Yeni Çağ inançları, 429, 437, 443, 445, 446, 457
Yeni Gine, 54, 118
Yeremya (peygamber), 170, 204, 208, 239
Yeruşalim, 13, 14, 55, 56, 59, 91, 111, 173, 178, 193, 194, 202, 204, 209, 210, 211, 215, 218, 220, 221, 222, 224, 227, 237, 238, 239, 247, 248, 289, 314, 455
Yeşaya (peygamber), 170, 172, 204, 205, 207, 209, 210, 212, 239, 433
Yeşu (peygamber), 170, 195
Yezd, 139, 146, 147
Yezdegerd (II.), 147, 148
Yezid (Muaviyenin oğlu), 294, 295, 296
Yılan tutucular, 104, 105
Yiftah (Gilad'ın oğlu), 191, 192
Yohanan ben Zakkai, 238

Yoşiya (Kral), 194, 195, 223
Yuda, Rabbi Prens, 14, 177, 178
Yunan kültürü, 56
Yusuf Azzam, Abdullah, 282

Z

Zaire, 112, 200
Zekarya (Mesih), 243
Zemzem Kuyusu, 277
Zerdüşt, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 162, 164
Zerdüştçülük (dini), 141, 142, 145, 146, 147, 158, 234
Zeynep binti el-Şeri, 287

Tanrı Fikri, tarih boyunca insanın peşine düştüğü en uzun süreli fikir olmuştur. Çünkü hayatı ve evreni anlama gereksinimi, insan beyninin çevremizdeki dünyayı yorumlama biçiminin ayrılmaz bir parçasıdır. Zerdüştçülüğün *Avesta*'sı, Hinduizmin *Vedalar*'ı, Museviliğin *Tevrat*'ı, Hıristiyanlığın *İncil*'i ve İslam'ın *Kuran*'ı... Bütün kutsal kitaplar ve metinler aslında hep aynı öykünün peşine düşmüştür.

Robert Winston, BBC'de yayımlanan *Tanrının Öyküsü* adlı belgesel diziyi, dinleri çıkış noktaları ve temel esaslarıyla birlikte ele alarak, insanın bu Tanrı Fikri'ne nasıl ulaştığını gösteren bir kitaba dönüştürüyor. Altını çizdiği yerler kadar eleştirdiği noktaları da belirtmekten çekinmeyen Winston, kişisel deneyimlerini aktarmayı ve yüzyılımızın din algısıyla bağlantılar kurmayı da ihmal etmiyor.

Din insan bilincinin şafağından bu yana var olmuştur, çünkü insanı insan yapan pek çok öğeyi kucaklamıştır: ayrılma ve birleşme, sevgi ve nefret, öfke ve merhamet, kesin yasalar ve yalın dindarlık, kesinlik ve belirsizlik. Hiçbir fikir bu denli uzun zaman varlığını sürdürmemiş, birbirinden tamamen farklı bu kadar çok gereksinim, istek ve duyguyu bir araya getirmemiş ve onu anlamaya yönelik bu kadar çok yol açılmasına esin kaynağı olmamıştır.

Robert Winston

Tarihöncesi insandan bugüne yazılmış en uzun öykü bu:
Tanrının Öyküsü

internet satış:
saykitap.com
30 TL
ISBN 978-975-468-905-1
9 789754 689051
SAY YAYINLARI